Dr. Bahadır APAYDIN

KAPİTÜLASYONLAR ve OSMANLI - TÜRK ADLİ ve İDARİ MODERNLEŞMESİ

adalet

Bahadır APAYDIN

KAPİTÜLASYONLAR ve OSMANLI - TÜRK ADLİ ve İDARİ MODERNLEŞMESİ

adalet

Dr. Bahadır APAYDIN
Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi
Öğretim Üyesi

KAPİTÜLASYONLAR
ve
OSMANLI-TÜRK
ADLİ ve İDARİ
MODERNLEŞMESİ

Geç olsun da güç olmasın...
Bir Türk Atasözü

Dr. Bahadır APAYDIN
Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi
Öğretim Üyesi

KAPİTÜLASYONLAR
ve
OSMANLI-TÜRK
ADLİ ve İDARİ
MODERNLEŞMESİ

2. Baskı

ADALET YAYINEVİ
Ankara - 2013

ADALET BASIM YAYIM DAĞITIM SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.

Kapitülasyonlar ve Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesi
Bahadır Apaydın

Hukuk Yayınları Dizisi – 1075

İkinci Baskı : Ocak, 2013

ISBN : 978 – 605 – 146 – 025 – 3

ADALET YAYINEVİ
Merkez : Cihan Sokak No: 16/B Sıhhiye / Ankara
Tel : (0 312) 231 17 00 – 231 17 94
Fax : (0 312) 231 77 04
Şube : Bursa Adliye Sarayı Zemin Kat Bursa
web : adalet.com.tr – adaletyayinevi.com
e-mail : adalety@adaletyayinevi.com

Sayfa Tasarımı:
Bilgin Teren

Kapak Tasarımı:
Yasin Özbudak

Baskı:
Turhan Kitabevi Ofset Tesisleri
Sertifika No: 13300
Tel: (0 312) 341 18 13 - Ankara

Sevgili eşim Tuğçe ve Aileme...

İKİNCİ BASIMA ÖNSÖZ

Eserin birinci basısının tükenmesi sebebiyle ikincisinin yapılması zarureti doğmuştur. İkinci basımda, daha ziyade tez içeriğini yansıtan eserin ilk basısına ait kapak adı değiştirilmiştir.

Bu vesileyle eserin ikinci basımına yardımcı olan Sn. Hakan KARAASLAN'a ve tüm Adalet Yayınevi ailesine teşekkürlerimi sunarım.

Okuyucuya faydalı olması dileğiyle...

Bahadır APAYDIN

Anadoluhisarı, Aralık 2012

ÖNSÖZ

Galata'nın dik yokuşundan Tünel yönünde tırmanırken birazcık soluklanmak için en iyi yer hiç şüphesiz Cenevizlilerden kalma Galata Kulesi'nin dibindeki kahvehanedir. Çayınızı yudumlarken çevredeki binalara ve tabi ki 19. yüzyılda her gün yüzlerce geminin giriş çıkış yaptığı en işlek ticaret limanlarından olan Karaköy Limanı'na bakmaktan kendinizi alamazsınız. Burada gördüğümüz bazı binalar ise basit yaşam alanı olmanın ötesinde çok önemli tanıklıklara sahiptir. Örneğin Galata Kulesi Sokağı 61 numaralı bina bir dönem Britanya Krallığının Galata sırtlarındaki konsolosluk mahkemesi ve aynı zamanda karakol binası olarak hizmet görmüştür. Kapitülasyonlar deyince ilk akla gelen devlet ise Fransa'dır. Galata'dan yukarı İstiklale devam ettiğimizde Tomtom Kaptan sokakta da Fransız konsolosluk mahkemesi olarak hizmet veren Fransız Sarayı'nı görürüz. Kullanılış amacına uygun olarak sarayın dış cephesine kocaman kabartmalarla *lois* (hukuk) *-force* (erk)*-justice* (adalet) yazılmıştır. Yabancı konsolosluklar ve çoğunlukla aynı binada yer alan konsolosluk mahkemeleri, Osmanlı topraklarından alınan ham maddelerin 19. yüzyıl sanayi devleri tarafından işlenip mamul mal olarak indirildiği Karaköy Limanı ve bu ticaretin başlıca aktörleri olan tüccarlar, bankerler, sigorta şirketleri ve bankalar... Kısacası çok uluslu bir imparatorluğu ulus devlet ile sonlandıracak olan 19. yüzyıl sanayi kapitalizminin mülkiyet ilişkileri, iktisadi etkinlikleri, hukuki mekanizmaları ve siyasal uzantılarını bu sıkıştırılmış alanda görmek kabildir.

Bu çalışmanın konusu kapitülasyonların Osmanlı-Türk adli ve idari modernleşmesi üzerindeki etkilerinin araştırılarak hukuksal perspektiften değerlendirilmesidir. Amacımız, kapitülasyonların bu süreçte sahip olduğu işlevin somut verilerden yola çıkarak, adli ve idari yapı üzerindeki etkilerini tespit etmektir. Bu minvalde başta devletin siyasi ve idari yapısı olmak üzere kara ve deniz ticaret hukuku, şahsın hukuku, uluslararası hukuk, yabancılar ve vatandaşlık hukuku, sigorta hukuku, toprak hukuku, ceza hukuku ve yargılama hukuku gibi hukukun bir çok alanında yaşanan gelişmeler incelenmiştir. Ayrıca Osmanlı-Türk adli ve

idari örgütlenmesinde, yönetim ilkelerinde, yasa yapma sürecinde, pozitif yasalara geçişte ve mülkiyet ilişkilerinde yaşanan gelişmeler ya da değişimlerde de kapitülasyonların etkileri araştırılmıştır. Dolayısıyla ***kapitülasyonlar ışığında hukuki açıdan bir modernleşme sorgulaması*** yapılmıştır.

Çalışma sonucunda ortaya çıkması beklenen veriler sayesinde, Osmanlı-Türk hukuk sistemindeki gelişmelerin son iki asırdaki niteliği hakkında daha somut ve teknik değerlendirmeler yapma imkanı olabilecektir. Ayrıca Türkiye'ye miras kalan çeşitli kurumların hukuksal temellerinin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Çalışmamızda sosyal bilimler alanında yaygın olan, öncelikle konuyla doğrudan ilgili kuramsal çerçevenin oluşturulması, daha sonra birincil ve ikincil kaynaklardan edinilen verilerin mukayeseli olarak değerlendirilmesi ve konunun özgün bilimsel yanını oluşturan örnek olay ve doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Konular ele alınırken bugüne kadar ulaşılmamış bir çok yerli ve yabancı kaynaktan faydalanılmıştır. Bu noktada özellikle İngiliz devlet arşivlerinin Foreign Office (FO) bölümü taranmış ve ekler kısmında model dava dosyalarının orijinal metinlerine yer verilmiştir. Umarız çalışmamız okuyuculara ve konu hakkında araştırma yapacaklara bir nebze yardımcı olur.

Doktora tezi olarak neşrettiğimiz bu eseri, değerli juri üyelerinin eleştiri ve katkıları doğrultusunda ufak değişiklikler yapmak suretiyle olduğu gibi yayımlamayı uygun bulduk. Bu andan itibaren kusurları bize sevabı okuyuculara ait olan eserin meydana getirilmesine katkı sunan; araştırmanın yurt dışındaki alt yapısının hazırlanmasına fırsat veren Prof. Dr. Selçuk ÖZTEK'e, çalışmamda yol gösterici olan tez danışmanım Prof. Dr. Bülent TAHİROĞLU'na, üzerimde emeği çok olan hocam Prof. Dr. Mehmet AKAD'a, bilgisi ve dostluğuyla her zaman yanımda hissettiğim Prof. Dr. M. Tevfik ÖZCAN'a, samimi eleştirileri ve katkıları ile değerli juri üyelerim Prof. Dr. Durmuş TEZCAN ve Doç. Dr. Erdoğan BÜLBÜL'e, olur olmaz anlarda kendisini fazlasıyla meşgul ettiğim ve çalışmamın her aşamasında akademik ve insani desteğini hiç esirgemeyen dostum Yrd. Doç. Dr. Cevat OKUTAN'a, çevirilerde sıkıştığım zaman "yetiş ya ali" dediğim Dr. Ali SOYRÜREN'e, uzun ve yorucu tez gecelerindeki kahırdaşım Dr. Mete TEVETOĞLU'na ve tabi ki bu eserin basılmasındaki kararlılığı ve yardımları ile dostum Yrd. Doç. Dr. Taylan Özgür KİRAZ'a, çalışmamı maddi destekle ödüllendiren

American Research Institute in Turkey (ARIT)'e ve ismini burada zikredemediğimiz ama üzerimizde bir şekilde emeği olmuş herkese sonsuz teşekkürler.

Ayrıca eserin nitelikli bir şekilde okuyucuya ulaşmasını ve yayımlanmasını sağlayan başta Sn. Hakan KARAASLAN ve Tevfik SARISOY olmak üzere tüm Adalet Yayınevi çalışanlarına da teşekkürler.

Dr. Bahadır APAYDIN

Anadoluhisarı, 2010

Yrd. Doç. Dr. Bahadır APAYDIN

1976 yılında Giresun'da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini memur çocuğu olmanın "nimetlerinden" faydalanarak Karadeniz'in çeşitli illerinde tamamladı. 2000 yılında Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. 2001 yılında avukatlık stajını bitirdi. 2003 yılında *"İlk Osmanlı Anayasası 1876 Kanun-i Esasi"* konulu çalışmasıyla yüksek lisans derecesini elde etti. 2009 yılında *"Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi"* teziyle hukuk doktoru unvanını aldı. 2005 yılında Londra Üniversitesi bünyesindeki School of Oriental and African Studies (SOAS) ve İngiliz Ulusal Arşivi'nde bilimsel araştırmalarda bulundu. 2007 yılında Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi konulu tezine American Research Institute in Turkey (ARIT) tarafından destek ödülü verildi. 2004-2009 yılları arasında Kadir Has Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde görev yaptı. Halen Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde öğretim üyesidir ve İdare Hukuku dersleri vermektedir. İngilizce bilir.

Yayınlanmış Eserleri:

Kitaplar: *Moğol Tarihi*, Nesnel Yayınları, İstanbul, 2008 (Transkripsiyon), *Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2010

Makaleler: *Ombudsmanlık Kurumunun Tarihsel Gelişimi*, Açık Sayfa Güncel Hukuk Dergisi, Sayı 45, Temmuz 2003; *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Irak'ın İşgali*, Açık Sayfa Güncel Hukuk Dergisi, Sayı 50, Aralık 2003; *İl ve İlçe İnsan Hakları Kurulları*, Açık Sayfa Güncel Hukuk Dergisi, Sayı 58, Ekim 2004; *1879 Tarihli Usulü Muhakeme Kanunu Çevirisi ve Değerlendirmesi*, Kazancı Hukuk İşletme ve Maliye Bilimleri Hakemli Dergi, Ağustos 2007; *Türk Spor Hukukunun Tarihsel Gelişimi*, Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hakemli Hukuk Dergisi, sayı 2005/2, Ağustos 2007; *5 Aralık 1857 Tarihli Osmanlı Devleti-Rusya Sınır Anlaşması*, Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi-(Index: Worldwide Political Science Abstracts), USAK, Temmuz 2009, *Tarih ve Hukuk Bağlamında İmparatorluklar Başkenti* İstanbul, Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hakemli Hukuk Dergisi, sayı 2007/2, Ağustos 2010, *İdare Hukuku Bağlamında Türkiye'de Kent Konseyleri ve Katılımcı Demokrasi*, Prof. Dr. M.AKAD'a Armağan, Der Yay., İstanbul, 2012, *İdari Yargı Kararlarının Yerine Getirilmesinde İmkânsızlık Hali ve İdarenin Sorumluluğuna Etkisi*, TMSF Çatı Dergisi, Yıl 7, Sayı: 30, Nisan-Mayıs-Haziran 2012

İÇİNDEKİLER

1. BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Konusu 1
1.2. Çalışmanın Yararı 4
1.3. Çalışmanın Metodu 5
1.4. Çalışmanın Planı 5

2. BÖLÜM

KAPİTÜLASYONLAR ve TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİ

2.1. Tarihsel Gelişim Süreci 7
2.1.1. İlk Kapitülasyonlar 7
2.1.2. Antik Yunan ve Roma Kapitülasyonları 12
2.1.3. Bizans Kapitülasyonları 18
2.1.4. İslam Devletleri ve Kapitülasyonlar 28
2.1.5. Avrupa Devletleri ve Kapitülasyonlar 33
2.1.6. Uzak Asya Devletleri ve Kapitülasyonlar 35
2.2. Osmanlı Kapitülasyonları 38
2.2.1. Genel Olarak 38
2.2.2. İlk Kapitülasyonlar 39
2.2.3. İstanbul'un Fethi ve Kapitülasyonlar 44
2.2.4. Son Dönem Kapitülasyonları 48

2.3. Konusu ve Sağladığı Haklar Bakımından Türleri 53
2.3.1. Genel Olarak 53
2.3.2. Dinsel Nitelikteki Kapitülasyonlar 55
2.3.3. İdari ve Kişisel Nitelikteki Kapitülasyonlar 60
2.3.4. İktisadi Nitelikteki Kapitülasyonlar 62
2.3.5. Adli Nitelikteki Kapitülasyonlar 66
2.4. Kapitülasyon Kavramı 73
2.4.1. Terim 73
2.4.2. Hukuki Niteliği 77

3. BÖLÜM

19. YÜZYIL OSMANLI MODERNLEŞMESİ ve KAPİTÜLASYON HUKUKU

3.1. Osmanlı Adli ve İdari Sistemi 89
3.1.1. Genel Olarak 89
3.1.2. Adli ve İdari Sistem 97
3.1.3. Tanzimat'tan Önce Osmanlı Hukuku (Klasik Dönem) 101
3.1.3.1. Kamu Hukuku 101
3.1.3.1.1. Anayasa Hukuku 101
3.1.3.1.2. İdare Hukuku 104
3.1.3.1.3. Vergi Hukuku 105
3.1.3.1.4. Ceza Hukuku 106
3.1.3.2. Özel Hukuk 107
3.1.4. Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Hukuku (Klasik Dönem) 110
3.1.4.1. Kamu Hukuku 110
3.1.4.1.1. Anayasa Hukuku 110
3.1.4.1.2. İdare Hukuku 113

3.1.4.1.3. Ceza Hukuku 116
3.1.4.1.4. Toprak Hukuku 117
3.1.4.1.5. Vatandaşlık Hukuku 121
3.1.4.2. Özel Hukuk 128
3.1.4.2.1. Medeni Hukuk 128
3.1.4.2.2. Ticaret Hukuku 132
3.2. Kapitülasyon Hukukunun Uygulama Alanı 133
3.2.1. Osmanlı İmparatorluğunda Yabancıların Hukuki Statüsü 133
3.2.1.1. Müstemenler ve Hukuki Statüleri 133
3.2.1.2. Müstemenlerin Hak ve Ayrıcalıkları 137
3.2.1.3. Konsoloslar 139
3.2.1.3.1. Atanmaları ve Hukuki Statüleri 141
3.2.1.3.2. Adli Görev ve Yetkileri 147
3.2.1.3.3. Siyasi-İdari Görev ve Yetkileri 149
3.2.1.3.4. Ticari ve Mali Görev ve Yetkileri 152
3.2.1.4. Balyos (Bailos/Balyoz) 154
3.2.2. Koruma (Protège) Sistemi ve Sujeleri 157
3.2.2.1. Koruma Sisteminin Ortaya Çıkışı ve Özellikleri 157
3.2.2.2. Konsolosluk Hizmetlileri 160
3.2.2.3. Dragoman (Tercümanlar) 162
3.2.2.4. Tüccarlar 167
3.2.2.4.1. Genel Olarak 167
3.2.2.4.2. Beratlı Tüccarlar 169
3.2.2.4.3. Avrupa Tüccarları 172
3.2.2.4.4. Hayriye Tüccarları 178
3.2.3. Koruma Sisteminin Suistimali (Genişlemesi) ve Sonuçları 181

3.2.4. En Çok Gözetilen Millet Statüsü (*Most Favored Nation*) 186

3.3. Konsolosluk Mahkemeleri ve Kapitülasyon Hukuku 189

3.3.1. Aynı Tâbiiyete Sahip Yabancılar Arasındaki Uyuşmazlıklar 190

3.3.1.1. Hukuk-Ticaret Davaları 190

3.3.1.2. Ceza Davaları 197

3.3.1.3. Uygulamadan Örnekler 208

3.3.2. Farklı Tâbiiyete Sahip Yabancılar Arasındaki Uyuşmazlıklar 212

3.3.2.1. Hukuk-Ticaret Davaları 212

3.3.2.2. Ceza Davaları 215

3.3.2.3. Uygulamadan Örnekler 220

3.4. Osmanlı Mahkemeleri ve Kapitülasyon Hukuku: Osmanlı Tebaası İle Yabancılar Arasındaki Uyuşmazlıklar 221

3.4.1. Hukuk ve Ticaret Davaları 222

3.4.1.1. Adli ve İdari Reformlar Öncesi Dönem (Tanzimat'a Kadar) 222

3.4.1.2. Adli ve İdari Reformlar Sonrası Dönem (Tanzimat'tan Sonra) 228

3.4.1.3. Uygulamadan Örnekler 245

3.4.2. Ceza Davaları 248

3.4.2.1. Adli ve İdari Reformlar Öncesi Dönem (Tanzimat'a Kadar) 248

3.4.2.2. Adli ve İdari Reformlar Sonrası Dönem (Tanzimat'tan Sonra) 253

3.4.2.3. Uygulamadan Örnekler 266

4. BÖLÜM

KAPİTÜLASYONLARIN KALDIRILMASI

4.1. Osmanlı Dönemi Girişimleri 269
4.1.1. 19. Yüzyıl Öncesi 269
4.1.2. 19. Yüzyıl Sonrası 272
4.1.2.1. Tanzimat Sonrası Dönem 272
4.1.2.2. İttihat Terakki Girişimleri 278
4.1.2.3. Kapitülasyonların Tümden Kaldırılması: "Tek Taraflı İlga" 283
4.1.2.4. Kapitülasyonların Yerine Getirilen Rejim 289
4.1.2.5. İşgal Yılları ve Kapitülasyonların "De Facto" Tesisi 295
4.2. Cumhuriyet Dönemi ve Kapitülasyonların Sonu 301
4.2.1. Lozan Süreci ve Kapitülasyonlar: "Tek Taraflı İlga Kararının Kabulü" 301
4.2.2. Lozan Müzakereleri: Başlaması ve Kesilmesi 303
4.2.3. Müzakerelerin Tekrar Başlaması: İmza ve Kapitülasyonların Sonu 309
4.2.4. Bir "*Dava*"nın Peşinde: Bozkurt-Lotus 312

5. BÖLÜM

SONUÇLAR 315

KAYNAKÇA 319

EKLER 341

KISALTMALAR

AJIL	: The American Journal of International Law
AJP	: The American Journal of Philology
AKDTYK	: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
AÜHFD	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
AÜSBFD	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BSOAS	: Bulletin of the School of Oriental and African Studies
BTTD	: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
c.	: Cilt
C.AD	: Cevdet Adliye Tasnifi
C.DH	: Cevdet Dahiliye Tasnifi
C.HR	: Cevdet Hariciye Tasnifi
C.ML	: Cevdet Maliye Tasnifi
çev.	: Çeviren
DLR	: Dakota Law Rewiev
DED	: Düvel-i Ecnebiye Defterleri
der.	: Dergi
dip.	: Dipnot

DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DEÜAİİTE	: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
ed.	: Editör
EI	: The Encylopaedia of Islam
FO	: Foreign Office
H.	: Hicri
HAT	: Hattı Hümayûn Tasnifi
haz.	: Hazırlayan
HR-HMŞ.İŞO	: Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası
HR.MKT	: Hariciye Mektubî Kalemi
İA	: İslam Ansiklopedisi (Milli Eğitim Bakanlığı)
İSAM	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
İÜHFD	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
İÜSBFD	: İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
JCLIL	: Journal of Comparative Legislation and International Law
KK	: Külliyât-ı Kavânîn
krş.	: Karşılaştırınız
LLR	: Louisiana Law Review
M.	: Miladi
md.	: Madde
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MM	: Mecmua-i Muahedat
mtb.	: Matbaası
MVL	: İradeler, Meclis-i Vâlâ
no.	: Numara

OSAV : Osmanlı Araştırmaları Vakfı

PRO : Public Record Office

R. : Rumi

S. : Sayı

TDK : Türk Dil Kurumu

THİM : Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası

TLQ : Tepmle Law Quarterly

TT : Tarih ve Toplum Dergisi

TTK : Türk Tarih Kurumu

TTK Belleten : Türk Tarih Kurumu Belleten

US : United States

vd. : Ve Devamı

Vol. : Volume

yay. : Yayınları

YT : Yeni Türkiye

1. BÖLÜM
GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Konusu

Kapitülasyonların ortaya çıkış tarihi konusunda tam bir fikir birliği yoktur. Yazarlar arasında kapitülasyonları çağrıştıran bir takım hak ve ayrıcalıkları, MÖ 1200 yıllarına kadar götürenler vardır. Ancak şurası muhakkak ki kapitülasyonlar, 20. yüzyıla kadar varlığını ve etkilerini mutlak surette devam ettirmiştir. Biz meseleyi kapitülasyonların esas olarak hukuki niteliğinde meydana gelen değişiklikler bakımından ele alıyoruz. Belirtmek gerekir ki kapitülasyonların tarihsel yanı özellik arzeder. Zira zamanla kapitülasyonlara karşı devletlerin ileri sürdükleri karşıt söylemler, çoğu zaman kapitülasyonların tarihsel yanı dayanak yapılarak türetilmiştir. Tarihsel açıdan baktığımızda kapitülasyonların altında yatan temel hukuki anlayış *şahsilik ilkesi*dir. Fakat zamanla hakim hukuk anlayışı, egemen devletin ortaya çıkışına bağlı olarak *mülkilik ilkesine* dönüşmüştür. İşte tarihsel bağlamda kapitülasyonların hukuki niteliğinin ve etkilerinin bambaşka bir boyut kazanması da bu döneme denk gelmektedir.

Kapitülasyonların terimsel karşılığı bakımından yazarların neredeyse ittifak oldukları tek nokta, sözcüğün ortaçağdaki halk Latincesinde *capitula* denilen başlıklar içeren yazı anlamına gelen *capitulatio*'dan ya da günümüz ifadesiyle, *"hususlar"* veya *"maddeler"* anlamına gelen *capita*'dan türemiş olduğudur. Bu çalışmada artık ortak bir kullanım haline gelmiş olan *kapitülasyon* terimi tercih edilmiştir. Çalışmada zaman içindeki değişimle birlikte kapitülasyonlar karşılığı olarak, *"tek taraflı bir irade ile ülkede bulunan yabancı devlet vatandaşlarına adli, idari, iktisadi ve dini alanlarda bir takım hak, imtiyaz ve muafiyetler sağlayan, hükümlerin sözüne ve ruhuna aykırı harekette bulunulmadığı sürece tarafları bağlayan, geçici ya da sürekli nitelikteki düzenlemeler"* açıklaması kabul edilmiştir. Bu nok-

tada kapitülasyon terimi daha ziyade hukuki bağlamda değerlendirilerek, yabancıların adli ayrıcalıklarının karşılığı olarak kullanılmıştır.

Tarihsel süreçte toplumlar, siyasal sınırların katı çizgilerini aşarak birbirleriyle etkileşim içinde olmuşlardır. Döneme ve ihtiyaçlara göre değişkenlik gösteren bu ilişki kendini; kültürel, ekonomik, siyasal veya hukuksal boyutta ortaya koymuştur. Çalışmanın temelini oluşturan kapitülasyon olgusu, bu etkileşim yumağında, adeta metafor bir kavram olarak karşımıza çıkar. İlk olarak *iktisadi ilişkilerin ayrıcalıklı statüsü* niteliği ile doğup, daha sonra bir çok alanda ve özellikle de son dönemde hukuksal karakteri ile öne çıkan kapitulasyonlar, gerek Osmanlı hukuk sistemi ve modernleşme sürecini, gerekse de Türkiye Cumhuriyeti'nin yaratmak istediği yeni hukuksal ve toplumsal yapının kuruluş ilkelerini doğrudan etkilemiştir. Bu nedenle meselenin tarihsel gelişim süreci içinde Osmanlı-Türk adli ve idari modernleşmesi üzerindeki etkilerinin araştırılarak hukuksal perspektiften değerlendirilmesi gerekmiştir. Böylece Türkiye'ye miras kalan çeşitli kurumların hukuksal temelleri üzerine daha teknik ve somut yorumlarda bulunmak mümkün olabilecektir.

Kapitülasyonlar basit ya da tek düze metinler değillerdir. Gerek içerikleri gerek şekli hususları karmaşık ve oldukça geniş bir alanda değerlendirme konusu olabilecek mahiyettedir. Kapitülasyonlar, devletlerin iktisadi, siyasi ve idari yapılarını etkilediği gibi uluslararası hukuk, ceza hukuku, ticaret hukuku ve hukukun bir çok temel alanının modernite öncesi esaslarını belirleyen temel ilke ve kuralları da içeriyordu. Bu itibarla kapitülasyonların, hukukun uluslararası ölçekte genişlemesinde öncül kurumlardan biri olduğu kanaatindeyiz. Türkiye özelinde bakıldığında da devletin iktisadi, adli ve idari yapısında yarattığı sonuçlar çok boyutludur. Öyle ki sistemik ve tarihsel yönleri olması sebebiyle, imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecini açıklamada anahtar kavram konumundadır. Zira kapitalizmin siyasi, idari ve hukuki üst yapı kurumlarının Osmanlı topraklarına nüfuzu, kapitülasyonlar merkezli yaklaşım olmadan açıklanamaz.

19. yüzyıl modernleşme serüveni, özellikle imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecini yaşayan siyasal yapılar bakımından ekonomik, siyasi ve hukuki bir takım sıkıntıları barındırır. Bu alandaki gelişmeler, devletleri eski düzene ait siyasi, hukuki ve idari kurumların yanında zihniyetleri tasfiye etme ya da modernize etme zorunluluğuna itmiştir. Fakat eski yapıyı hemen dönüştürmek, yerleşik bir çok kurum ve ilkeyi

bir anda ortadan kaldırmak mümkün değildir. Kaldı ki devletler tüm bunları yaparken tekil iradeleri ile baş başa olmayıp, dünya sisteminin yönlendirici etkisine açık konumdadır. Osmanlı-Türk modernleşmesi de bu etkiden payına düşeni almıştır. Denilebilir ki, 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti'nin ekonomik, siyasi, idari ve hukuki modernleşme çabaları bir yönüyle hep kapitülasyonlarla ilintilidir. Velhasıl Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş süreci olan Lozan'da da aynı bağlantıyı görebiliyoruz.

Kapitülasyonlar, faydalanan devletler tarafından çoğu zaman *"bir dalı tutmadan diğerini bırakmama"* bağlamında bir hukuki teminat olarak değerlendirilmiştir. Nedenleri, amaçları ve samimiyetleri tartışmalı olmakla beraber, kapitülasyonların kaldırılması için yapılan bütün girişimler, her zaman bir *"moderleşme"* ön şartına bağlanmıştır. Dolayısıyla devletin tüm bu adli ve idari modernleşme süreci üzerinde, kapitülasyonlar ciddi bir baskı unsuru olmuştur. Bu baskı kendisini hukuki alanda pozitif normlar idari alanda ise devletin yapısını merkezileştirme biçiminde göstermiştir. Bu itibarla kapitülasyonların, Osmanlı-Türk adli ve idari modernleşme sürecini baskıladığı yönünde güçlü veriler vardır. Amacımız, kapitülasyonların bu süreçte sahip olduğu işlevin somut verilerden yola çıkarak, adli ve idari yapı üzerindeki etkilerini tespit etmektir. Bu minvalde başta devletin siyasi ve idari yapısı olmak üzere kara ve deniz ticaret hukuku, şahsın hukuku, uluslararası hukuk, yabancılar ve vatandaşlık hukuku, sigorta hukuku, toprak hukuku, ceza hukuku ve yargılama hukuku gibi hukukun bir çok alanında yaşanan gelişmeler bu çerçevede değerlendirmelere tabi tutulacaktır. Ayrıca Osmanlı devletinin adli ve idari örgütlenmesinde, yönetim ilkelerinde, yasa yapma sürecinde, pozitif yasalara geçişinde ve mülkiyet ilişkilerinde yaşanan gelişmeler ya da değişimlerde de kapitülasyonların etkileri araştırılacaktır. Dolayısıyla ***kapitülasyonlar ışığında hukuki açıdan bir modernleşme sorgulaması*** yapılacaktır. Hemen ifade etmek gerekir ki bu sorgulama *sıkıntılı* bir modernleşme sürecine ilişkindir. Sıkıntının temel nedeni ise kapitalist gelişme çemberinin büyük oranda dışında kalmış bir ülke olan Osmanlı Devleti'nin ve ardından Türkiye'nin, *"sonradan"* standart bir toplum olma sürecinin kaçınılmaz zorlukları ile baş başa kalmasıdır. Fakat şunu da belirtelim ki mesele mümkün olduğunca romantik geri kalmışlık söyleminin dışında ele alınmaya çalışılacaktır. Zira bu çalışma, Türkiye, dünya kapitalist ekonomisinin merkezinde dahi olsa, yine değişmeyecek bazı noktaları irdeleme amacı taşımaktadır.

1.2. Çalışmanın Yararı

Bu çalışma sonucunda ortaya çıkması beklenen veriler sayesinde, Osmanlı-Türk hukuk sistemindeki gelişmelerin son iki asırdaki niteliği hakkında daha somut ve teknik değerlendirmeler yapma imkanı olabilecektir. Çalışmanın tarihsel yanı olduğu gibi, 1990'lı yıllar sonrası Türkiye Cumhuriyeti'nin Avrupa Birliği sürecinde dahil olduğu büyük reform süreci ile olan benzerlikleri bakımından da güncel bir yanı vardır. Nitekim halen devam etmekte olan bu büyük kodifikasyon hareketinin Tanzimat sonrası girişilen reform süreci ile ekonomik, siyasi ve hukuki cephelerden çeşitli benzerlikler taşıdığı hususu bu çalışmada sonul olarak vurgu yapılan temel noktalardan biridir. Bu bağlamda çalışmada, 19. yüzyılın başından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden Osmanlı-Türk adli ve idari modernleşmesinin kapitülasyonlar ile ilişkisi ortaya konulacaktır. Böylece günümüz Türkiye'sinin, Avrupa Birliği sürecinde devam edegelen adli ve idari modernleşmesine, kapitülasyon benzeri kurumların tesir edip etmediği, ediyorsa ne şekilde ettiği sorusunun cevabını bulmamız kolaylaşacaktır.

Kapitülasyonların Osmanlı İmparatorluğu üzerinde yarattığı iktisadi, siyasi, idari ve hukuki etkiler hakkında bir çok çalışma yapılmıştır. Bilhassa kapitalizmin kurumsallaşması aşamasında, yani emperyalizm çağında kapitülasyonların yeni bir hukuki biçim ve nitelik kazanması 19. yüzyılın sonlarında yoğun tartışmalara sebebiyet vermiştir. Fakat bu tartışmalar daha ziyade ekonomik ve siyasi bağımsızlık çabalarının gölgesinde yürütüldüğü için meselenin hukuki boyutları etraflıca ele alınmamıştır. Kapitülasyonların iktisadi anlamda doğrudan yıkıcı etkileri sıklıkla vurgulanmakla beraber "modernite" kavramı ile ilişkisi, eleştiri ya da sorgulama boyutuyla ihmal edilmiştir. Bu çerçevede yürütülecek bir sorgulama modernleşmeye dair siyasi, ekonomik ve hukuki açıdan bir çok hususun, kapitalizmle ilgisinin bulunmadığını ortaya koyabilir. Doğal olarak kapitülasyonların modernite ile olan ilişkisinin, modernitenin kapitalizmle özdeş olup olmadığı tartışmasıyla beraber yürütülmesi gerekir. Nitekim günümüzde Avrupa Birliği uyum süreci çerçevesinde gerçekleştirilen ekonomik, siyasi, idari ve hukuki reformlar Türkiye'deki idari kurumlar, toplumsal sınıflar, çıkar grupları ve ilişki biçimleri üzerinde farklı etkiler yaratmaktadır. Bu itibarla söz konusu etki, daha açık bir ifadeyle modernleşme süreci ve kapitalizmin kurum-

sallaşması farklı toplumsal kesimler tarafından farklı algılamalara yol açmaktadır. Bir sanayi işçisinin, köylünün, *"iş bitirici"* bürokratların, hukuk dışı örgütlenmelerin, yerli üretim yapan sanayicinin ya da ithalatçı işadamının AB sürecindeki modernleşme algısı haliyle farklı olacaktır. Siyasi, kültürel ya da dini kimlikleri hesabıyla düşünecek olursak milliyetçi, yurtsever, liberal ya da çeşitli kesimlerde konumlanmış farklı gruplar için de aynı durum geçerlidir.

Çalışmanın bir diğer özelliği ise bugüne kadar kapitülasyonlar hakkında çok sayıda çalışma yapılmış olmasına rağmen, bunların hukuksal perspektiften ve hukuksal temadan yoksun olmasıdır. Bu nedenle kapitülasyon hukukunun yarattığı mahkeme örgütlerinde verilen kararların hukuki niteliği, uygulanacak hukukun tespiti, yetki sorunu, mahkeme organlarının teşekkülü, kararların infazı gibi konular yerli ve yabancı arşiv kayıtları ışığında örnek dava dosyaları üzerinden ele alınmaktadır. Günümüzde kapitülasyonlar hakkında çok sayıda yorumlar yer almakla birlikte bunlar teknik bakımdan hukuki dayanaktan yoksundurlar. Bu itibarla ilk kez, bir davanın kapitülasyon hukuku sürecindeki seyri somut olarak gözler önüne serilecektir. Böylece bu konuda çalışma yapmak isteyenlere temel bir kaynakça oluşturacaktır.

1.3. Çalışmanın Metodu

Çalışmada sosyal bilimler alanında yaygın olan, öncelikle konuyla doğrudan ilgili kuramsal çerçevenin oluşturulması, daha sonra birincil ve ikincil kaynaklardan edinilen verilerin mukayeseli olarak değerlendirilmesi ve konunun özgün bilimsel yanını oluşturan örnek olay ve doküman incelemesi yöntemi kullanılmaktadır. Çalışmanın içeriği toplumsal ve siyasal yapıdaki büyük değişimleri konu aldığından, konudan uzaklaşmamak kaydıyla makro ölçekte bir zaman aralığı tercih edilmiştir.

1.4. Çalışmanın Planı

Çalışma giriş, üç ana bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünden sonra birinci ana bölümde önce kapitülasyonların dünya ve Osmanlı sisteminde ortaya çıkışı incelenmiş, ardından konusu ve sağladığı haklar bakımından türleri ele alınmıştır. Son olarak da kavramın kuramsal açıdan değerlendirilmesi yapılmıştır.

İkinci ana bölümde 19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesi ile kapitülasyon hukuku arasındaki ilişki ele alınmıştır. Burada birinci adım olarak klasik Osmanlı hukuk sistemi ortaya konmuş, akabinde adli ve idari modernleşme sonrasındaki dönüşümlerin hukuk sistemine etkileri irdelenmiştir. Devamında yabancılar hukuku ve kapitülasyon rejiminin genel çerçevesi çizilerek Osmanlı modernleşmesi ile ilişkisi sorgulanmıştır. İkinci adım olarak mahkeme kararları ve arşiv kayıtları ışığında uygulamadan örnekler vererek, kapitülasyon hukuku çerçevesinde konsolosluk mahkemelerinin işleyişi ve Osmanlı hukuk sistemine yansımaları ele alınmıştır.

Üçüncü ana bölümde kapitülasyonların kaldırılması konu edilmiştir. Önce Osmanlı dönemi girişimleri, ardından kapitülasyonları ortadan kaldıran Lozan süreci ve Cumhuriyet dönemi ele alınmıştır. Son olarak kapitülayon rejiminin sona erdiğinin uluslararası hukuk tarafından tescil edildiği bir *"dava"* dan bahsedilmiştir. Çalışma sonuç kısmı ise elde edilen verilerin maddeler halinde değerlendirilmesinden ibarettir.

2. BÖLÜM
KAPİTÜLASYONLAR
ve
TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİ

2.1. Tarihsel Gelişim Süreci

2.1.1. İlk Kapitülasyonlar

İnsan, geçmişle gelecek arasında kendini tanıma, keşfetme ve sürekli yeniden konumlandırma çabası içindedir. Bu nedenledir ki zaman içinde geriye ve ileriye dönük muhakemeler yaparak, bireyin toplumsal varoluşunun ürünü olan müesseselerin, geleneklerin, kuralların, zihniyetlerin ve sair kültür kurumlarının tarihsel ve toplumsal kökenlerini araştırır, irdeler. Bu etkinliği gerçekleştirirken, adeta kör bir kuyuya inerek bilinenden bilinmeyene doğru bir yolculuğa çıkar. Çalışmamıza konu edindiğimiz "kapitülasyon" kurumunun tarihsel kökenini incelerken de böyle bir yolculuk yapmak mecburiyeti hasıl olmuştur. Zira zaman içinde muhtevası değişen bir kurumu, tarihsel açıdan belli bir toplum ve zaman dilimi ile sınırlandırmak hiç de kolay değildir. Nitekim hemen kapitülasyon kurumunun içinde bulunduğu ilişkiler bütününün bağlamından uzaklaşma tehlikesi ile karşı karşıya kalınabilir.

Zikrettiğimiz kaygılar ışığında meseleyi ele alırsak kapitülasyonların tarihi binlerce yıl öncesine kadar götürülebilecek derinliktedir. Bu tarihlendirme esnasında karşımıza çıkan temel kavram ise *"yabancılık"* olmaktadır. Çünkü değişen muhtevasına rağmen kapitülasyonların değişmeyen en önemli işlevi yabancıların haklarının korunması ya da bazı yabancılara bir takım özel yararların sağlanması olmuştur. Toplumların, önceleri içinde yabancılık unsuru ihtiva eden karşılaşmalarda belirli bir önyargıyla hareket ettikleri söylenebilir. Bu itibarla uzaktan gelen yabancı, ilk etapta bir *"düşman"* algılamasıyla muhatap oluyordu. Dolayı-

sıyla içinde bulundukları toplum tarafından kendilerine çeşitli haklar sağlanan bir statüye sahip değillerdi. Herhangi bir şekilde kanun, örf-adet ya da başka kurallar silsilesi dahilinde bir hak sujesi olarak da değerlendirilmiyorlardı. Böylece hiçbir haktan faydalanamıyorlar ve bir mal olarak kabul görmekte idiler. Zaten esir edilmelerinin doğal bir sonucu olan bu durum, Antik Yunan ve Roma'daki kölelerin statüsüyle de benzerlik arzetmektedir. Hindistan'daki Manu kanunlarına göre ise hayvanların değerine yakın bir konuma sahiplerdi. Manu kanunlarında bahsi geçen devletin kast sisteminde, filler ve atlar gibi asil hayvanların hemen üstündeki dereceyi yabancılar işgal ediyordu[1].

Devlet, hukuk ve egemenlik bağlamında meseleyi ele aldığımızda çağdaş egemenlik tanımından yola çıkarak türetilen kavramların konuyu aydınlatmakta yeterli olmadığını görmekteyiz. Nitekim ulus devlet süreci ile başlayan günümüz modern egemenlik anlayışı, doğrudan doğruya ülke/toprak (territory) ile ilişkilendirilmektedir. Fakat eski çağlarda egemenlik daha ziyade kişiler üzerinden vücut buluyordu. Devletin egemenliği sadece kendi uyrukları üzerinde geçerliydi. Kısacası yurttaşlık, bir ülkede yaşayan yabancılara tanınamayacak kadar ayrıcalıklı bir statü idi. Yaygın kanaate göre Antik Yunan'da sosyal yapı üç sınıftan oluşuyordu: Hiç bir hak ve özgürlüğe sahip olmayan mal statüsündeki *Köleler*; özgür olmalarına karşın tüm yurttaşlık haklarından yoksun Polis'e yerleşmiş olan *Metekler*, yani yabancılar; özgür, bağımsız ve siyasal katılım hakkına sahip gerçek Yunanlılar olan *Yurttaşlar*. Yabancılar daha ziyade zanaat ve ticaretle uğraşan kesimlerdi ve özgür köleler ile aynı statüde sayılırlardı[2]. Görüldüğü gibi yurttaşlığın çok değerli bir ayrıcalık olmasından dolayı, devletler başka ülke sınırlarında bulunan uyruklarını korumak ve onlar üzerindeki yargı yetkilerini kullanmak istiyorlardı. Böylece belli bir düzeyde siyasal örgütlenmenin sağlandığı ve hukuk türetecek otoritelerin toplumsal tabakalaşmada yerini aldığı bir ülkede yaşa-

---

1 Yılmaz ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu*** (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay. No: 1158, 1966) 25.

2 Esasen bu hususta farklı tasniflemeler olmakla beraber biz burada en yaygın görüşe katılmakla yetiniyoruz. Antik Yunan'daki sınıflar ve hukuki yapı hakkında hala en iyi çalışmalardan biri olma özelliğini koruyan Coleman PHİLLİPSON'un eserinde bu hususlar, Roma Hukuku ile karşılaştırılmalı bir şekilde ayrıntısıyla izah edilmiştir. Coleman PHİLLİPSON, ***International Law and Custom of Ancient Greece and Rome*** (London: Temple, 1911); Antik Yunan'daki siyasal ve toplumsal yapı hakkında bkz. Mehmet AKAD, ***Genel Kamu Hukuku*** (İstanbul: Der Yayınları, 2006) 4-5.

yan yabancı uyrukluların toplumsal ve ekonomik gücü, siyasal açıdan bir hukuki statü gerektirecek düzeye geldiğinde, kendi ülkelerinin hukuk sistemine dahil olmaları yerleşik bir uygulama haline gelmeye başlamıştı. Velhasıl toplumlararası ilişkilerin ve iletişimin artması ile giderek yabancılar lehine bir gelişme dikkati çekmektedir.

Bu bağlamda kapitülasyon benzeri uygulamalara tarihin ilk devirlerinden itibaren rastlamak mümkündür. Bilinen ilk kapitülasyon uygulamalarının Akdeniz dünyasında veya onunla bir biçimde ilişki içinde olan toplumlarda ortaya çıktığı söylenebilir. Tarihçi Herodot'a göre Tyr kentinden gelen Fenikeliler, Mısır'ın Memphis kentine yerleşmiş ve Kral Proteus devrinde (MÖ 1294-1244) bunlara kendi tapınaklarını yapma izni verilmişti. Hatta bunların Memphis'te kurduğu bölge *"Tyrlular mahallesi"* olarak anılıyordu. Aynı Proteus, bir vakit kendisine sığınan Troya'lı bir suçluya düşman muamelesi yapmayıp, ona yaşam hakkı da tanımıştı[1]. TWISS, ilk kapitülasyonları, Mısır dinine bağlı olmayan Tarsus tüccarlarının MÖ 1200 yıllarında, Nil kıyılarında üç kentte kurdukları ticaret kolonileri sırasında almış olduklarını ileri sürmüştür[2]. MÖ 9. yüzyılın başlarında Asur'un başkenti Ninova'yı kuran, Babil bahçeleri ve kahramanlığı ile bilinen kraliçe Semiramis'in kocası kral Ninus da yabancıları başkente davet edip arazi dağıtmış ve onları koruyan kanunlar çıkarmıştır[3]. Fakat bu kanunların içeriği hakkında yorum yapabilmek için elimizde yazılı hiçbir belge mevcut değildir.

MÖ 565-525 yılları arasında hüküm süren Mısır Kralı Amasis II[4], Mısır'ı Yunan ticaretine açmış ve bu minvalde yabancılara çok önemli haklar sağlayan yasalar çıkarmıştır. Amasis, Yunanlılar ile dostluk ve

---

1 Bu hususlaki anlatımlar için bkz ***Herodot Tarihi*** (II. Kitap, Bölüm 112-116) Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev: Müntekim ÖKTEM (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2002)

2 Sir Travers TWISS, ***The Law of Nations Considered As Independent Political Comunities*** (London: Clarendon Press, 1884) 444-445.

3 ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 25.

4 Pers işgalinden önceki son büyük Mısır Kralı olan Amasis II (Ahmmose II) hakkındaki bilgilerin çoğunu tarihçi Herodotos'tan öğrenmekteyiz. Herodot'a göre Amasis, toplumsal kökeni bakımından yüksek bir zümreden gelmiyordu ve bu yüzden iktidarının ilk yıllarında epey zorlanmıştır. Ticarete çok önem verdiği için Kyreneliler ve daha başkaları ile çeşitli antlaşmalar yapmıştır. Öyle ki bir Yunanlı olan Battos'un kızı Ladike ile olan evliliği dahi bu çerçevede değerlendirilmiştir. Zira Yunanlı tarihçiye göre bu evliliğin Yunanlılar ile daha sıkı ilişkiler kurmak için yapılmış olma ihtimali vardır. ***Herodot Tarihi*** (II. Kitap, Bölüm 161-182)

bağlanma anlaşmaları yaparak onların ticari işletmeler açmalarına ve onlara özel mahkemeler kurulmasına müsaade etmişti. Tek taraflı olarak sağladığı bu özel yararların içinde Yunan site devletlerinden gelenlerin ibadetlerini yapabilmeleri için tapınaklar yapma ayrıcalığı da bulunmaktadır. Site devletleri, tanınan bu haklar çerçevesinde ortaklaşa bir şekilde tapınaklar yapmışlardı. Zaten Mısır'a ticaret komiserlerini göndermeye yetkili olanlar da aynı sitelerdir[1].

Pers İmparatorluğu'nda da yabancılara dair önemli bazı düzenlemeler yapılmıştır. Darius[2] zamanındaki Pers İmparatorluğu'nun adli ve idari yapısında gerçekleştirilen reformlarda, Pers vatandaşları karşısında yabancılara görece eşitlik getiren düzenlemelere yer verilmiştir. Böylece yabancıların malları ve canları güvence altına alınmıştı. Bu düzenlemeler tarihte can ve mal güvenliğine ilişkin ilk yazılı metinlerden biri olma özelliğini ihtiva etmekle büyük bir öneme sahiptir.

Kapitülasyonlar üzerine kaleme alınmış ayrıntılı bir çalışmada, kapitülasyon niteliğindeki ilk anlaşmaların kaydının olmadığı, fakat muhtemelen Haçlı seferlerinden evveline götürülemeyeceği ileri sürülmüştür. Buna göre ulaşılabilen belki en eski *"tipik"* kapitülasyon anlaşması, MS 911 yılında Rus Çar'ı ile Bizans İmparator'u arasında akdedilmiştir. Bu anlaşma, MS 944 ve 971'de değiştirilerek yenilenmiş ve yeniden onaylanmıştır. İlgili kapitülasyon anlaşmasının X. maddesinde suç işleyenlere dair hüküm şöyledir[3]: *"Eğer Grekler bizim idaremiz altında herhangi bir suç*

---

[1] ***Herodot Tarihi***, (II. Kitap, Bölüm 178)

[2] Darius I (Dara, MÖ 549-486), Büyük Pers Kralı olup 521'de Pers İmparatorluğu'nun başına geçmiştir. Saltanatı döneminde imparatorluğu güçlendirip önemli idari ve hukuki reformlar gerçekleştirmiştir. Merkeziyetçi idareyi güçlendirmek için imparatorluğun idari sistemini *Satraplık* adı verilen eyaletlere bölerek başlarına *satrap* denilen ve merkeze sıkı surette bağlı valileri getirmiştir. İdari ve adli yetkiler satraptaydı. Fakat satrapa gözcülük etmesi için doğrudan merkeze bağlı komutanlar da atamıştır. Merkezi idareyi güçlendirmek ve ticareti geliştirmek amacıyla satraplıklar arasında stratejik değerde büyük yollar yaptırmıştır. Bunlardan en önemlisi Efes'i Susa'ya bağlayan *"Kral Yolu"* idi. Bir diğeri ise Babil'i Hint ülkesine bağlıyordu. Hukuk reformları arasında hukuki deliller, rehin, rüşvet, köle ticareti, müessir fiil gibi meseleler yer almaktadır. Ayrıca yönettikleri yerlerde tek hakim olan satrapların yanında imparatorluk katipleri bulunur, satrapların bütün yaptıkları merkeze bildirilirdi. Bu sayede hem adli denetim hem de idari denetim sağlanmış oluyordu ***Herodot Tarihi*** (III ve IV. Kitap; V. Kitap, Bölüm 52; VIII. Kitap, Bölüm 98) Darius'un kurduğu yönetim üzerine (III. Kitap, Bölüm 88-97)

[3] G. Bie RAVNDAL, **"Capitulations"**, *Modern Turkey*, Eds. E. Grinnell MEARS (New York: The MacMillan Company, 1924) 435-436.

işlerse, Büyük Rus Prensi onun için hüküm vermeyecektir, fakat o suçlarının hak ettiği cezanın verilmesi için Çar'ımızın emirlerini bekleyecektir." Bir başka kaynakta ise Osmanlı sultanının gayrimüslim bir tacire tanıdığı imtiyazlardan 500 yıl önce, Bizans İmparatorlarının, Rusya'daki Varangianlar[1] ile ülkedışı imtiyazlar içeren anlaşmalar müzakere etmiş oldukları belirtilerek yukarıdaki anlaşmaya işaret edilmektedir[2]. Buna göre anlaşmanın 944 tarihli versiyonunun IV. maddesi şu hükmü içermektedir:

> Eğer bir Rus, imparatorluğumuzdaki herhangi birinden hırsızlık yapmaya kalkarsa bu hareket için verilecek ceza sert olacaktır ve eğer hırsızlık gerçekleşmişse çalınan şeyin değerinin iki katı onun tarafından ödenmelidir. *Aynı şekilde bu kural Ruslar ile ilişkilerinde Greklere de uygulanır; buna ilaveten suçlu kişi kendi kanunlarına göre cezalandırılacaktır.*

Görüldüğü üzere Bizans İmparator'u ve Rus Çar'ı arasında yapılan bu adli nitelikteki imtiyaz anlaşmasının, değiştirilmiş veya eklenmiş halde farklı versiyonları söz konusudur. Çevirisini sunduğumuz birinci metin (X. madde), Rusya tarafının ağzından yazılmış olup, içerik bakımından daha genel bir ifade kullanılarak belirli bir suç tipi belirtilmemiştir. Anlaşmanın 944 tarihli versiyonu ise Bizans tarafının ağzından yazılmış olup belirli bir suç tipine, hırsızlık suçuna vurgu yapmıştır. IV. maddede yerini bulan ülkedışılık uygulaması, birinci metne göre daha belirgin bir ifade ile hükme bağlanmıştır. Nitekim hem Rus hem de Grekler'e ilişkin uygulanacak usul daha açık bir şekilde tarif edilmiştir. Karşılıklı imtiyazların verildiği tarihe bakıldığında her iki tarafın da döneminin güçlü devletlerinden olduğu dikkati çekmektedir. Nitekim özellikle Bizans İmparatorluğu, buhranlı bir dönemi atlatmış ve en parlak çağlarını yaşamaktaydı[3]. Ruslar ise aynı dönemde Roma İmparatorluğu'nun çöküşü sonrası Doğu Avrupa'da vukua gelen boşluktan faydalanarak giderek güçlenen bir siyasal merkez olma aşamasmdaydı. Kısacası her iki devlet de siyasi, askeri, iktisadi ve idari yönden güçlü bir konum-

---

[1] Varangians (Warings) terimi, şu an Rusya ve Ukrayna topraklarında bulunan bölgelere ağırlıklı olarak 9 ve 10. yüzyıllarda göç etmiş İskandinav kökenliler için kullanılmaktadır.

[2] Lucius Ellsworth THAYER, **"The Capitulations of the Ottoman Empire and the Question of Their Abrogation as it Affects the United States"**, *AJIL* XVII (1923): 207-208.

[3] Bizans İmparatorluğu'nun parlak devri ve genel olarak siyasi, iktisadi, askeri ve hukuki yapısı hakkında el kitabı niteliğindeki en değerli çalışmalardan biri olarak bkz. Georg OSTROGORSKY, ***Bizans Devleti Tarihi***, Çev: Fikret IŞILTAN (Ankara, TTK, 1999)

daydı. Sonuç olarak siyasal egemenliklerinin bir uzantısı sayılabilecek bu tür anlaşmalar vasıtasıyla, yurttaşlarını yabancı ülke topraklarında hukuki yönden koruma altına almak çabası içindeydiler.

Tarihsel süreci bağlamında *"ilk kapitülasyonlar"*a baktığımızda bu kurumun: Siyasi, iktisadi ve hukuki olarak iktidarın merkezileştiği; devlet örgütlenmesinin etkin bir şekilde toplumsal kontrolü sağlayacak derecede kurumsallaştığı; hukukun, bir ölçüde kendiliğinden ortaya çıkış sürecini ifade eden ilkel hukuk yerine, karmaşık toplumların hukuk sisteminde her türlü iktidar bileşenlerinin katkısıyla, *"türetilen hukuk"* biçimini almaya başladığı dönemde ortaya çıktığını söylemek mümkündür[1]. Elbetteki burada toplumlararası ticaretin gelişmesi konusuna ayrı bir parantez açmak gerekir. Fakat daha ileriki bölüm başlıkları altında bu konuya ayrıntılı şekilde yer vereceğimiz için burada önemine vurgu yapmakla yetiniyoruz. Dikkat etmemiz gereken bir husus da kapitülasyonların embriyonal dönemini, kendisini aşan bir müessese olan yabancılar hukukundan hatta uluslararası hukuktan yalıtarak ele alabilmenin zorluğudur. Zira söz konusu kurumların gelişimi esasen birbiri içine geçmiş süreçleri ifade etmektedir. Bu bağlamda kapitülasyonlar, yabancılar hukuku denen sistemin kendisi olmamakla beraber sistemin çok önemli bir parçasını teşkil eder.

2.1.2. Antik Yunan ve Roma Kapitülasyonları

Yunan kapitülasyonları dediğimizde Yunan site devletleri dönemine gitmek icap etmektedir. Yukarıdaki bölümde zikredildiği üzere bilinen ilk kapitülasyonlar, Fenikeliler'in Kral Proteus zamanında (MÖ 13. yy) Memphis kentinde kendi ibadethanelerini yapma hakkını elde ettikleri dini nitelikteki uygulamalardır. Daha sonra ise MÖ 6. yüzyılda hüküm süren Mısır Kralı Amasis, Yunan ticaretini geliştirmek adına Yunanlılar ile dostluk ve bağlanma anlaşmaları yapmıştır. Böylece Yunanlılar'ın ticari işletmeler açmalarına ve kendilerine özel mahkemeler kurmalarına izin verilmiş oluyordu. Tek taraflı sağlanan bu ayrıcalıklar

---

[1] Belirtmek gerekir ki her bir hukuk dalını ve buna bağlı kurumları şekillendirmede birden fazla faktör etkilidir. Biz bu faktörlerden sadece konumuz bağlamında önemli olanlarını mercek altına aldık. Hukuksal gelişme ve değişme, ilkel hukuk, toplumsal düzen ve hukuk konularında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Tevfik ÖZCAN, ***Hukuk Sosyolojisine Giriş*** (İstanbul: Donkişot, 2001)

içinde Yunan site devletlerinden gelenlerin ibadetlerini yapabilmeleri için tapınaklar yapma ayrıcalığı da bulunmaktaydı[1].

RAVNDAL, Kral Amasis'in verdiği ayrıcalıklardan yola çıkarak kapitülasyonların kökeni hakkında önemli bir tespitte bulunmuştur. Buna göre kapitülasyonları doğuran ülkedışılık uygulamalarının kökeninde aslında din yatmaktadır. Benzer husus ortaçağ kapitülasyonlarının da temel karakteri olup, yabancı konsolosların kendi dinlerine uygun ibadet etme hakkına her zaman bu tür anlaşmalarda yer verilmiştir[2]. Siyasal egemenlik ve dinsel iktidarın aynı elde toplaştığı dönemler açısından düşünüldüğünde bu tespit pek de yanlış sayılmaz. Çünkü egemenliğin maddi dünyada dışavurumu bakımından gündelik hayattaki dinsel pratikler çok önemli bir yere sahiptir. Siyasal egemenin dinsel alanda yapacağı düzenlemeler bir yandan onun kutsiyetini tesis ederken, diğer yandan da kural koyma gücünün ölçüsünü göstermektedir. Zira ulus devletin henüz olgunlaşmadığı bir dönemde dinsel kimlik üzerinden şekillenen aidiyet, siyasal egemenliğin tecessümünde dikkat çekici bir konuma sahiptir.

Antik Yunan'da yukarıda değindiğimiz üzere önceleri yabancılar birer düşman muamelesi görmüştür. Fakat sonraları ticaretin ve kişi güvenliğine ilişkin hukuk kurallarının gelişmesi sonucu yabancılar, kendilerine tanınan çeşitli statüler sayesinde bazı haklar elde etmeye başlamışlardı. Bu noktada konunun anlaşılması bakımından kısaca Antik Yunan'da yabancıların hukuki durumuna bakmak gerekir. İlk devirlerde siteyi ziyaret eden bir yabancı, site vatandaşı statüsüne sahip bir kişinin özel konukseverliğine sığınmak durumundaydı. Bununla birlikte yukarıdaki sebeplerden dolayı, MÖ 7. yüzyıldan itibaren özel konukseverlik usulünden resmi konukseverlik usulüne geçildi ve yabancının mensup olduğu site devletler tarafından resmi konuk ağırlayanlar, *Proxenia* (*Proxenos*) tayin olundu. Proxenos'lar yaklaşık olarak günümüz konsolosları ve elçileri konumunda bulunuyorlardı. Bunlar iki site devlet arasında yapılan anlaşmalar tarafından ya da yabancı sitenin tek taraflı kararnamesi ile atanan vatandaşlardı. Kendilerini atayan sitenin vatandaşlarını mahkeme huzurunda himaye edebildikleri gibi ticari, dini ve siyasi meselelerde temsilci rolü oynarlardı. Proxenos'ların aynı site devletinin

---

[1] Nasım SOOSA, **"The Historical Interpretaion of the Origin of the Capitulations In Ottoman Empire"**, *Tepmle Law Quarterly* (1929-1930) 358-360.

[2] RAVNDAL 436-437.

vatandaşları arasındaki uyuşmazlıkları çözme yetkisi olmakla beraber, site vatandaşı ile yabancı arasındaki uyuşmazlığı çözme yetkisi yoktu. Söz konusu uyuşmazlıklar, ilgili Yunan site devleti ile yabancı devlet arasında imzalanan anlaşmalar dahilinde atanmış memurlarca çözümlenirdi. Bunlara bazı haklar tanınmakla beraber atama belgesinde yazmadığı sürece gayrimenkul alma ve site vatandaşı ile evlenme hakkından yoksunlardı. Vergi mükellefiyeti bakımından ise vatandaşla aynı konumda olup, Metek statüsünde bulunan yabancıların verdiği vergilerden muaf tutulmuşlardı. Proxenos'luk statüsü irsi olması nedeniyle kuşaklar boyunca devam edebiliyordu. PHİLLİPSON ve daha başka yazarlara göre bu müessese, modern konsolosluk sisteminin prototipi olarak kabul edilmektedir. Bununla beraber iki müessese arasında esaslı bazı farklılıklar olduğunu da söylemek gerekir[1].

Antik Yunan'da yabancıları koruyan ikinci uygulama *Isopoliteaia (Isopolity/Isoteles)* müessesesidir. Bu uygulamada bir site devletinin, bir yabancıya veya site devlet halkına, vatandaşlık hakkı seviyesinde bir statü tanıması söz konusuydu. Isopoliteaia, MÖ 5. yüzyıldan itibaren uygulanmaya başlamıştır. İki site devleti arasında yapılan ve *symmachy* olarak adlandırılan anlaşmalar ile her iki taraf vatandaşına eşit haklar tanınıyordu. Buna göre aktif vatandaş olabilmek için diğer ülkeye gidip yerleşmek ve kaydolmak yeterli idi. Yerleşmeyenler dahi mal alabilir, evlenebilir, giriş ve çıkış vergisi vermeden ticaret yapabilirlerdi[2]. Isopolity müessesesinin kişiye siyasal haklar sağlamadığını ileri sürenler olduğu gibi tersini ileri sürenler de olmuştur. Buna göre bazı Yunanlı yazarlar Isopolity ifadesini 3. yüzyıldan itibaren *"tüm haklara sahip vatandaş"*m eş değeri olarak kullanmışlardır[3].

Yabancıların hukuki statüsüne ilişkin üçüncü müessese *Sympolity (Symbola)* olup, bu müessese yabancı tacirlere ve mallarına bir takım hukuki himayeler sağlayan andlaşmalardan meydana geliyordu. *Symbolon,* andlaşma anlamına gelmekle beraber müessese, çoğul andlaşmalar manasına gelen Symbola şeklinde ifade edilmektedir.

---

1 Proxenos'ların atanmaları, onlara tanınan ayrıcalıklar ve konsolosluk müessesesi ile arasındaki benzerlik ve farklılıklar için bkz. PHİLLİPSON 146-149.; Muammer R. SEVİĞ, ***Devletler Hususi Hukuku,*** Cilt I, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1937) 161.; ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu,*** 27-28.

2 PHİLLİPSON 141-143.; ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu,*** 28.

3 PHİLLİPSON 141-142.

Symbola'da kanunlar ihtilafına ilişkin hükümler de yer almış ve bu hükümlerden özellikle deniz ticareti yapan devletler istifade etmişlerdi. Bu müessese sayesinde site yurttaşlarına ilgili site devletleri tarafından karşılıklı politik haklar sağlanıyordu. Öyle ki çifte vatandaşlık benzeri bir uygulamaya gidildiği bile söylenebilir[1].

Yabancıların hukuki statüsünü düzenleyen dördüncü ve son müessese *Asylia* olup, herhangi bir uygulamaya karşı aynen karşılık verme durumunda yabancının mallarının koruma altına alınmasını ifade eder. Taraflar arasında bir sözleşme olmadığı durumlarda vatandaşlar kendi haklarını kendileri temin ederdi. Bu usulü kişiler kullandığı gibi devlet de kullanabiliyordu. Asylia esasen *"sığınma"* daha doğru bir deyişle *"sığınılan yer"* anlamına gelmektedir. Fakat kullanım yerine göre siyasi ya da dini sebeplerden dolayı sığınma hakkı manasına da gelmektedir. Bir anlamda siyasi sığınma hakkını ifade etmekle sığınmacının, sığındığı devlette koruma altına alınmasını ve orada sığınmacıya dokunulamamasını ifade etmektedir. Fakat belirtmek gerekir ki Asylia müessesesi Yunan'da sadece siyasi sığınma hakkı anlamına gelmemekte, kişiye özellikle iktisadi ve sosyal anlamda da bazı korumalar sağlamaktaydı[2].

Yabancıların Antik Yunan'daki hukuki statüsüne ilişkin müesseseler, görüldüğü üzere zamanla ortaya çıkmıştır. Nitekim bu uygulamalar standart bir şekilde her site devletinde aynı anda uygulanıyor değildi. Fakat siteler arasındaki ilişkilerin ticaret, savaş ve başka sebeplerden dolayı yoğunlaşması sebebiyle bu müesseselerin giderek daha standart ve eşzamanlı uygulamalar halini aldığını söylemek mümkündür. *Kapitülasyon uygulamaları bakımından döneme baktığımızda yaygın ve kurumsallaşmış bir kapitülasyon hukukundan bahsetmek mümkün değildir.* Bununla birlikte kapitülasyon uygulaması niteliği bulunan bazı statüler ve ayrıcalıklara rastlamaktayız. Burada bilinen bir örnek olarak MÖ 6. yüzyılda Mısır kralı Amasis'in, Yunanlı tacirlere Mısır'da ticari işletmeler kurma ve kendi hukuklarına göre yaşama hakkı zikredilebilir[3]. Ancak Yunanlı

---

[1] PHİLLİPSON 144.; ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 28-29.

[2] Elizabeth A. MEYER, **"Asylia: Territorial Inviolability in the Hellenistic World"**, *The American Journal of Philology*, Vol.120, No.3 Autum (1999) 460-464.; ALTUĞ, ***YabancılarınHukuki Durumu***, 28.

[3] Soosa'ya göre Yunanlılar, Romalılar ve Barbarlar tarafından ülkedışılık ilkesi geniş bir şekilde uygulanmıştır. Fakat yazar bu noktada kavramsal incelemeye girmiş ve kapitülasyonlardan ziyade ülkedışılık kavramına vurgu yapmıştır. SOOSA, **"The Historical Interpretaion Of The Origin Of The Capitulations..."**, 360.

tacirlere tanınan bu hakları sadece kapitülasyon kavramı bağlamında nitelendirmek pek doğru olmayabilir. Bu çekinceyi koymamızın birkaç nedeni vardır. Birincisi, o dönemde imtiyaz olarak örneklediğimiz ve hukuki bir formda değerlendirdiğimiz *"kendi hukuklarına göre yaşam hakkı"* salt hukuksal boyutta anlam ifade etmeyebilir. Zira o devirlerde hukuk kuralları ile din kuralları arasında mutlak bir ayrışmadan bahsetmek kabil değildir. Bu anlamda gündelik yaşamdaki hukuksal meseleleri kendi hukukuna göre biçimlendirmek, diğer bir açıdan kendi dini kurallarına göre yaşamayı da ifade edebilir. Yani hukuki nitelikteki imtiyazlar bir yanda da dini nitelikte bir içeriği ihtiva etmektedir. İkincisi, salt çağdaş yorumların ışığında meseleye bakacak olursak birbiri içine geçmiş bazı süreçleri tek bir açıdan görmekle bazı yanlış değerlendirmelere düşebiliriz. Şöyle ki ilgili dönemde toplumlararası münasebetin yoğunluğu oldukça sınırlı ve uluslararası hukuk kavram ve ilkelerinden de yoksundur. Bu itibarla, *bugün kapitülasyon olarak nitelediğimiz bazı uygulamalar aynı zamanda uluslararası hukukun öncülleri olarak da yorumlanabilir.*

Roma hukukunda yabancıların *(Peregrini)* hukuki statüsüne baktığımızda ise ilk başlarda yabancılara karşı düşmanca[1] bir yaklaşımın geçerli olduğunu görmekteyiz. Buna göre Roma kanunlarından *(ius civile)* ancak Roma vatandaşları faydalanabilirdi. Daha sonraları toplumlararası münasebetin ve ticari ilişkilerin artması nedeniyle bu katı uygulamadan giderek vazgeçilmiş; yeni kanunlar, müesseseler ve statüler ihdas edilmiştir. Yabancıları Roma hukuk sistemine dahil eden bu kurumsallaşmanın diğer bir nedeni ise Roma İmparatorluğu'nun siyasal egemenliğinin böyle bir hukuksal gelişmeyi ve genişlemeyi zaruri kılmasıydı. Nitekim Roma, hem sahip olduğu toprak parçası hem de bu topraklar üzerinde yaşayan insan toplulukları bakımından evrensel egemenliğini tesis edecek kurumlara, yasalara ve ilkelere ihtiyaç duyuyordu.

Yukarıda zikrettiğimiz nedenlerden dolayı sadece Roma vatandaşlarına uygulanan *ius civile* yanında bir de yabancılara uygulanan *ius gentium*

---

[1] Roma'da yabancılara karşı olan bu yaklaşımı ortaya koyması bakımından *hostis* kavramına bakmak yeterlidir. Zira XII Levha kanunlarında bu kelime hem düşman hem de yabancı anlamına gelmektedir. Bu kanunun tesis etmiş olduğu ilkeye göre yabancıların Roma vatandaşlarının faydalandığı *ius civile*'den istifade etmeleri mümkün değildir. XII Levha Kanunu'nda *Adversus hostem aeterna auctoritas esto* deyimiyle bu ilke açıkça ifade edilmiştir. Bununla beraber sonraki dönemlerde bu katı uygulamadan vazgeçildiğini görmekteyiz. Ziya UMUR, ***Roma Hukuku*** (İstanbul: Beta Yay., 1999) 166-167.; SEVİĞ, ***Devletler Hususi...***, 162-163.

ortaya çıkmıştır. Fakat Roma hukukunda *ius gentium*'un öncülü sayılabilen *hospitium* ve *patranadus* adında iki müessese vardır. Andlaşmalar yoluyla işleyen ve bir çeşit koruma *(protect)* sistemi olarak kabul edilen bu uygulamalar, yabancıları Roma hukuk sistemi dışında tutmama çabası taşıyordu. Hatta yabancılar arasındaki hukuki ilişkilere ve ihtilaflara bakmakla görevli bir yabancılar praetoru *(praetor peregrinus)* bile tayin edilmişti. Zamanla bu iki müessesenin yeterli olmaması sebebiyle yabancılara, Roma hukukunun bir parçası olan *ius gentium* tatbik olunmaya başlandı[1]. Bu çerçevede bir Romalı ile yabancı arasındaki ihtilafa ius gentium uygulanırdı[2]. Eklemek gerekir ki Roma, dostça ilişkiler içinde olmadığı barbarlara[3] ya da diğer yabancılara hiçbir hak tahsis etmemiştir.

Kapitülasyon uygulamaları bakımından Roma İmparatorluğu dönemine baktığımızda yabancılara bir takım imtiyazlar tanındığı ileri sürülmektedir. Buna göre İmparator I. Claudius (MS 41-54) devrinde Kadiz tacirleri, Roma hukukunun yargı yetkisinden muaf tutulmuş ve kendi yargıçlarını kendilerinin seçmelerine müsaade edilmişti[4]. Aksi bir görüşe göre ise MÖ 250 yıllarına kadar Romalılar yabancı tüccarlarla dostça ilişkiler kurmuşlar ve Roma vatandaşlarına uygulanan ius civile bunlara da uygulanmıştı. Fakat Roma İmparatorluğu, güçlendikten sonra yabancılara uyguladıkları bu kolaylıkları ortadan kaldırmıştır. Böylece Roma vatandaşlarına tanınan ticaret hakları, yabancı tüccarlara tanınmamış oluyordu[5]. Fakat biz, yazarın kapitülasyonlar ile yabancıların hukuk sistemi tarafından korunması mekanizmasını karıştırdığı kanaatini taşımakla bu görüşe iştirak edemiyoruz. Zira burada kapitülasyonlar ile yabancılar hukuku tümüyle aynı müesseseler gibi addolunup, kapitülasyon uygulamasının olmadığı sonucuna varılmıştır.

---

1 Bülent TAHİROĞLU/Belgin ERDOĞMUŞ, ***Roma Hukuku Dersleri*** (İstanbul: Der Yayınları, 2003) 97-102.

2 Ius gentium hem Romalılar'a hem de yabancılara uygulamıştır. Romalılar ius gentium ilkelerini praetor aracılığıyla kendileri oluştururdu. İlk dönemlerde ayrı ilkeleri ihtiva eden ius civile ve ius gentium zamanla Romalılar arasında da uygulanmakla ius civile bünyesine dahil olmuştur. ALTUĞ,***Yabancıların Hukuki Durumu***, 30-31.; UMUR 92-93.

3 Roma ile dostça münasebetler içinde olmayan toplulukları ifade etmek için genel olarak *Barbar* deyimi kullanılıyordu ve bunlarla sürekli bir savaş hali mevcut idi. Bkz. SEVİĞ, ***Devletler Hususi***, 162-163.

4 Philip Marshall BROWN, ***Foreigners in Turkey*** (Princeton: 1914) 9. (Naklen: ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 43.)

5 Osman NEBİOĞLU, ***Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar*** (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986) 4.

SOOSA, kapitülasyonların tarihsel kökenlerini incelediği makalesinde konuyla yakından ilgisi olması bakımından ülkedışılık ve ülkeaşırılık kavramlarını ele almıştır. Ülkedışılık uygulamalarının Antik Yunan ve Roma döneminde geniş bir şekilde uygulama alanı bulduğunu ileri sürdüğü makalesinde, bu yönde kuvvetli delillerin de mevcut olduğuna dikkat çekmiştir. Bu noktadan hareketle yazar, *"... eğer kapitülasyonların ülkedışılık sisteminden özellikler ihtiva ettiğine katılıyorsak, o zaman kapitülasyonların kökeni Hıristiyanlıktan yüzyıllarca önce geriye gider"* tespitinde bulunmuştur. Bu müesseselerin ortaya çıkışının iç içe geçmiş bir süreç olduğu fikrini benimsemekle SOOSA'nın görüşüne biz de iştirak etmek durumundayız.

2.1.3. Bizans Kapitülasyonları

Roma İmparatorluğu IV. yüzyılda fiilen ikiye ayrılmış ve orta zamanlar *(Middle Ages)* olarak adlandırılan Ortaçağ başlamıştır. Avrupa tarihinin geleneksel biçimde üç bölüme[1] ayrılmasında orta bölümde kalan bu dönemde, Roma'nın tarihsel misyonunu ve kurumlarını Doğu Roma ya da Nova *(Nea)* Roma olarak bilinen Bizans İmparatorluğu[2] devralmıştır.

Bizans kurumlarının ve dolayısıyla Bizans dönemi kapitülasyonlarının konumuz açısından ayrı bir önemi vardır. Zira Osmanlı-Bizans çalışmaları yapan gerek yabancı gerek yerli tarihçiler arasında Bizans

---

[1] Avrupa tarihi geleneksel ve şematik olarak üç çağa bölümlenir: İnsanlık tarihinin başlangıcından Antikitenin klasik uygarlıkları olan Antik Yunan ve Antik Roma'nın (I. Roma İmparatorluğu) yıkılışına kadar devan eden Antik Çağ; Roma'nın çöküşü ile ulusal monarşilerin yükselişi, denizaşarı keşiflerin başlaması ve Protestan Reformasyon arasındaki dönem Orta Çağ; XVI. yüzyıl Sanayi Devrimi ile başlayan ve günümüze kadar devam ettirilen zaman dilimi ise Modern Zamanlar olarak tanımlanmıştır. Belirtmek gerekir ki bu tarihi dönemlendirmenin evrensel ölçekte bir kabullenilişi yoktur. Avrupa sonraki devirlerde kurduğu tarihsel egemenlik, Batı Avrupa tarih yazımında bu ayrımın klasikleşmesini sağlamıştır.

[2] Esasen "Bizans" ve "Bizans İmparatorluğu" adını ihtiyatla kullanmak icap etmektedir. Bizans, Konstantinopolis'in IV. yüzyıl öncesi yerleşiminin adıdır. Bu deyimin; imparatorluğun, kültürün ve halkın adı olarak zikredilmesi, Rönesans döneminde Alman Hümanist Hieronyumus Wolf (1516-1580)'tan sonra yaygınlık kazanmıştır. Yani Bizans, imparatorluğun resmi adı olmaktan ziyade modern zaman tarihçiliğinin bir kullanımıdır. Nitekim o devirlerde halk kendine Romalı, Türkler de onlara Rum, ülkesine de Rum ülkesi ***iklim-i Rum*** derdi. Ayrıntılı açıklama için bkz. İlber ORTAYLI, ***Türkiye İdare Tarihine Giriş***, Turhan Kitabevi, Ankara, 2000, s. 18-19

kurumlarının Osmanlı kurumlarına tesiri meselesi üzerine yoğun tartışmalar cereyan etmiştir. Bu iki büyük imparatorluğun kurumları arasındaki devamlılık meselesini Fuad KÖPRÜLÜ uzunca bir makalede[1] ele almış ve böyle bir devamlılığın olmadığını, Osmanlı müesseselerinin kökenlerinin İran, İlhanlı ve Asyatik Türk geleneklerinden kaynaklandığını ileri sürmüştür. Aksi fikirde olan RAMBAUD, MORDTMANN, OBERHUMMER, SCALA gibi yabancı, BARKAN, İNALCIK ve ORTAYLI gibi yerli tarihçiler ise müesseseler arasında belirli bir devamlılık ilişkisi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Türk tarihçiliğinde devamlılık tezini belirgin bir şekilde ilk savunan Ömer Lütfü BARKAN olmuştur. BARKAN'a göre özellikle kamu hukuku alanında bu tesirin izlerini görmek mümkündür[2]. Kurumların hukuksal açıdan yeterli şekilde incelenmemiş olması sebebiyle esasen bu tartışmanın bir yönü eksik kalmıştır. Fakat eldeki kıt kaynaklara rağmen biz de, her iki imparatorluk kurumları arasında belirli bir devamlılık ilişkisi olduğu kanaatindeyiz. Kaldı ki, Bizans'ın mirasını sadece Osmanlı İmparatorluğu bağlamında değil, evrensel ölçekte hukuki, siyasi, idari ve kültürel izler bırakan bir dünya mirası olarak değerlendirmek gerekir. Bu sebeple özellikle hukuk ve yönetim sistemi bakımından, Akdeniz coğrafyasındaki uygarlıklar üzerinde Bizans kurumlarının tesirinden bahsetmek kabildir. Konumuz açısından önemi büyük olmasından ötürü bu meseleye ilerleyen başlıklarda yeri geldikçe daha ayrıntılı değinmekten kaçınmayacağız.

Roma'nın tarihsel misyonunu Doğu Roma, yani Bizans İmparatorluğu devralmıştır[3]. Ancak Bizans İmparatorluğu'nda kapitülasyonları ele

---

[1] Fuad KÖPRÜLÜ, **"Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında"**, *Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası*, Cilt I (İstanbul: 1931) 165-313.

[2] Ö. Lütfü BARKAN, ***Türk Hukuk Tarihi*** (İstanbul: 1952) 92-94.; Halil İNALCIK, ***Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*** (İstanbul: Eren, 1996) 102.; ORTAYLI, ***Türkiye İdare***, 22-33.

[3] Bizans'ın, Roma'dan ayrılışı ve ortaya çıkışı rastlantısal ya da bir hükümdarın kuruntusu değildir. İmparatorluğun başkentinin doğuya alınmasının başta güvenlik olmak üzere çok önemli iktisadi, siyasi ve dini sebepleri vardır. Got ve Hun saldırıları ile bozulan merkezi iktidar ve ekonomi, imparatorluğun askeri ve idari açıdan yeniden yapılanması zaruretini ortaya çıkarmıştı. Bu çerçevede cumhuriyetçi gelenek terk edilerek merkezi yapı güçlendirilmek istenmiştir. Ayrıca asayişin bozulması nedeniyle Roma'nın iaşesini sağlamak güçleşmişti. Merkezin doğuya kaydırılması, imparatorluğun tahıl depoları olan Karadeniz ve Mısır'dan başkente daha güvenli ve kolay mal çekilmesini sağlamıştır. İmparatorların pagan inanışını terk edip, Hıristiyanlığı devlet dini olarak daha kolay ilan etmeleri de ayrı bir neden olarak hesaba katılabilir. Merke-

almadan önce, Batı Roma'nın mirasçıları sayılan ve kapitülasyonlar bakımından önemli gelişmelere sahne olan, Gotlar ve İtalyan Şehir Cumhuriyetleri, diğer adıyla İtalyan Denizci Cumhuriyetleri'ne kısaca bakmak gerekir. Zira Akdeniz havzasında insana yontulabilecek siyasi, iktisadi, askeri, hukuki, dini ve kültürel her türlü etkinlik, bölgeyi tarihin bazı dönemlerinde dünyanın merkezi konumuna taşımıştır. Roma'nın, Avrupa'nın batısındaki mirasçısı İber yarımadasının neredeyse tamamına egemen olan Vizigotlardı. MS V-VIII. yüzyıllar arasında Akdeniz'in batısına hakim olan Gotlar, Akdeniz ticaretinde söz sahibi olarak tacirlere çeşitli kolaylıklar sağlayan imtiyazlar vermişlerdir. Dönemin en önemli kanunnamelerini neşrederek tacirlere kendi yargıçlarını seçme hakkı bile tanımışlardı. A. MILTITZ, konuya ilişkin bir çalışmasında, 506 tarihli bir Vizigot hükmüne yer verir[1]:

> *"Deniz aşırından gelmiş tacirlerin kendi aralarındaki münasebetlerinde zuhur eden ihtilaflara bizim mercilerimiz bakmaz, bu münasebetlere ancak kendi yasaları, kendi yargıçları (telonarii) tarafından uygulanır"*

Bu hükümden tacirlerin Vizigot yasalarınca değil, kendi hukuklarına göre, kendi hakimleri tarafından yargılanacakları, ayrıca *Telonarii* denilen kişilerin bu ihtilafları çözmeye yetkili olacakları anlaşılmaktadır. MONTESQUIEU, bir benzeri daha olmayan *Kanunların Ruhu Üzerine* adlı eserinde, yabancı tacirlere ilişkin yukarıda zikrettiğimiz hükümleri aynen tekrar ederek, Vizigot kanunlarında ticarete dair elverişli hükümlerin bulunduğunu dile getirmiştir. Fakat aynı eserde Vizigot kanunlarında mülkiyet hakkının güvenceden yoksun olduğu ve bundan dolayı ticari hayatın olumsuz etkilendiğini de söylemiştir[2]. Bizce bu iki tespit arasındaki uyuşmazlık, yazarın Roma Hukukuna olan romantik yaklaşımı veyahut hayranlığı ile ilintilidir.

---

zin doğuya taşınması süreci, İustinianos devrinde (527-565) Yeni Roma'nın resmi öğretisinin kurumsallaşması ile tamamlanmıştır. Buna göre üç temel öğe vardır: Hıristiyan dini, Roma hukukundan gelen fikirler ve iktidarın tanrısal kökenli olduğu inancı. Bu dönemden itibaren doğulu teokratik anlayış Bizans'ın siyasal yapısının karakteristik bir özelliği haline gelmiştir. Bizans'ın siyasal yapısı ve düşüncesi üzerine daha ayrıntılı bilgi için bkz. G.L. SEIDLER, ***Bizans Siyasal Düşüncesi***, Çev: Mete TUNCAY (İstanbul: Göçebe, 1997)

[1] A. MILTITZ, ***Manuel des Consuls***, Vol. I (Londres: 1837) 161. (Naklen: ALTUĞ, ***Yabancıların...***, 43-44.); SOOSA, **"The Historical Interpretaion Of The Origin Of The Capitulations..."**, 360.

[2] MONTESQUIEU, ***Kanunların Ruhu Üzerine***, Cilt II, Çev: Fehmi BALDAŞ (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yay., 1998) 80-82.

MS V-VI. yüzyıllarda İtalya'da egemenlik kuran ve Doğu Gotları olarak bilinen Ostrogotlar, *Edictum Theodorici* isimli bir düzenleme ile tüm Roma ve Got halkını aynı yasaya tabi tutmamaya çalışmışlarsa da, başarılı olamamışlardır. Büyük Theodoric'in (MS 545-526) başbakanı konumunda olan Cassiodore *"Romalı Romalıların yargıcıdır, Got Gotların yargıcıdır ve muhtelif kazalar altında tek bir adalet vardır"* demekle yabancılara kendi hukuklarının uygulanması ilkesini dile getirmiştir[1].

Roma İmparatorluğun ikiye bölünmesinden sonra, özellikle Akdeniz havzasındaki hakimiyetin tesisi bakımından ortaya çıkan boşluğu İtalyan Denizci devletleri doldurmuştur. İtalya'nın Akdeniz ticaret örgütlenmesindeki önemli liman kentlerinde ortaya çıkan Amalfi, Pisa, Venedik, Ceneviz ve Floransa gibi şehir cumhuriyetleri, zamanla Bizans topraklarına yerleşerek koloniler kurmuşlardı[2]. Kurumsal ölçekte, Osmanlı İmparatorluğuna ve Akdeniz bölgesinde hakimiyet kurmuş bazı İslam devletlerine de tesir ettiği kabul edilebilecek bu gelişmeler, Bizans kapitülasyonları olarak ortaya çıkmıştır. **Kapitülasyonlar, tarihte ilk kez Bizans İmparatorluğu döneminde, bu ölçüde sistematik ve kurumsal devamlılığı olan bir uygulama haline gelmiştir.**

Yukarıda zikrettiğimiz şehir cumhuriyetleri arasında doğuda ve dolayısıyla Bizans topraklarında en güçlü konuma önce Venedik, sonra da Ceneviz Cumhuriyeti gelmiştir. Bu iki cumhuriyetin idari, hukuki, iktisadi ve siyasi yapılarına bakmak, şehir cumhuriyetlerini anlamak bakımından genel olarak yeterlidir. Venedik, VII. yüzyıldaki Lombard akınlarına karşı Bizans'ın müttefiki olarak direnince, bu desteğin karşılığı siyasi özerklik olmuştur. 697'de ilk Doc'unu *(Doge)* seçen Venedik, 991'de Altın Ferman ile Bizans'tan özerlik elde etmiştir. Bu sayede, Venedikli tacirlerin Bizans İmparatorluğu sınırlarında ödedikleri gümrük vergileri düşürülmüş oluyordu. Venedik, üstün diplomatik becerisi sayesinde Akdeniz ticaretinde ve Bizans topraklarında diğer denizci cumhuriyetlere göre giderek bariz bir üstünlük kurmuştu. Liman kentlerindeki paralı zümrenin oligarşik hakimiyeti altındaki Venedik, XI. yüzyıla gelindiğinde tüm Adriyatik Denizi'ne egemen olmakla kalmamış, Mora ve Ege'de koloniler kurarak uzun bir süreliğine İstanbul'a yerleşmeyi de başarmıştır[3].

---

1 ALTUĞ, ***Yabancıların...***, 43-44.

2 NEBİOĞLU, ***Bir İmparatorluğun Çöküşü...***, 4-5.

3 ORTAYLI, ***Türkiye İdare...***, 106-108.

Cenova, diğer denizci cumhuriyetlere göre Bizans topraklarında ve doğuda koloniler kurmakta yaklaşık 300 yıl kadar gecikmişti. Bunun nedeni; Lombardlar'm istilası ve daha sonra Frank ve Roma-Germen İmparatorluğu'nun hakimiyeti altına girmesidir. Fakat XII-XIV. yüzyıllar arasında gemicilik tekniği ve uzun mesafe ticaretinde gösterdikleri başarı, onları kısa sürede Venedik'in Karadeniz ve Ege'deki en büyük rakibi konumuna getirmiştir[1]. Cenova, İstanbul'un Latin istilasına uğradığı XIII. yüzyıl başında, Bizans Paleolog hanedanına gösterdiği sadakatten dolayı da Venedik'ten daha üstün bir konuma gelmesini bilmiştir. Cenova (Ceneviz) aynı diplomatik beceriyi, Fatih'in İstanbul'u alması sürecinde de göstermiş ve böylece doğudaki güçlü konumunu muhafaza etmeyi başarmıştır. İtalyan şehir devletlerinin hemen tüm Akdeniz çevresinde, Bizans topraklarında ve daha bir çok doğu şehrinde kurdukları kolonilerde faaliyet gösteren tüccarları sahipsiz bırakmaları düşünülemezdi. Bu itibarla Venedik, Cenova, Amalfi, Pisa ve Floransa'nın her yerde temsilcileri ve mahkemeleri bulunuyordu. Ancak temsilciler sadece diplomatik manada yetkilendirilmiş değildi. Aynı zamanda yargı yetkisi ile de donatılmışlardı. Bu kapsamda bir çok anlaşmalar imzalanıp, karşılıklı imtiyazlar tanınmıştır[2]. İlk olarak 991'de Venedikliler'in İstanbul'da kendi yargı yetkilerine tabi olmaları kabul edilmişti[3].

---

1 ORTAYLI, *Türkiye İdare...*, 108-109.

2 SOOSA, **"The Historical Interpretaion Of The Origin Of The Capitulations..."**, 360-361. Ayrıca bkz. bu makalenin 8, 9, 10 ve 11 numaralı dipnotları.

3 Kimi yazarlara göre karşılıklılık bakımından bu imtiyazlar ilk olma özelliği taşıyorsa da bunun doğru olduğu söylenemez. Zira Bizans Devleti, Venedikliler'in aldığı kapitülasyonlardan önce, yukarıda zikrettiğimiz gibi daha önce başta Varingler *(Warangians)* olmak üzere başka devletlere çeşitli adli imtiyazlar tanımıştı. Ayrıca 905, 912 ve 945'te Waringler ile yapılan karşılıklı imtiyazlar içeren anlaşmalar dışında, Iustinianus tarafından Bizans'da yaşayan Ermeniler'e miras, evlenme ve şahsın hukukuna ait meselelerde kendi kanunlarına tabi olma imtiyazları verilmişti.
NEBİOĞLU, ***Bir İmparatorluğun Çöküşü...***, 5.; SOOSA, **"The Historical Interpretaion Of The Origin Of The Capitulations..."**, 360-362.; Herbert J. LIEBESNY, **"The Development of Western Judicial Privilige"**, Law In The Middle East, Eds. by Majid KHADDURI/Herbert LIEBESNY (Washinton D.C.: The Middle East Institute, 1955) 309-312.; XX. yüzyılda Osmanlı ülkesindeki kapitülasyon uygulamaları hakkında 1905 senesinde Sir E. PEARS tarafından bir makale kaleme alınmıştır. Adı geçen çalışmada XX. yüzyıl başında özellikle İngiliz vatandaşların,Osmanlı devletindeki hukuki statüleri ayrıntısıyla ele alınmıştır. Bu dönemde İstanbul'da, daha çok yabancı ülke vatandaşlarını Osmanlı Devleti'ne karşı himaye eden avukatların üye olduğu ***"İstanbul Avrupa Barosu"*** adında ayrı bir baro dahi vardı. Kapitülasyonlardan doğan hukuki ihtilaf-

XI-XII. yüzyılda Venedik ile Bizans arasında imtiyazlar içeren anlaşmaların yoğunlaştığını ve adli nitelikteki hükümlerin giderek daha belirgin bir hale gelmeye başladığını görüyoruz. Bizans ve Venedikliler arasında akdedilen 1056 tarihli ticaret sözleşmesinde, yararlanılacak imtiyazlar açıkça belirtilmiştir. Kısa bir süre sonra 1060'da, Bizans imparatoru Alexis Commone tarafından çıkarılan bir imparatorluk emirnamesi ile imparatorluk sınırları içindeki bütün Venedikliler'in hukuk ve ceza işlerinde Bizans yargısından bağışık oldukları hükme bağlanmıştır. Aynı emirnamede Romanya'da yerleşik Venedikli tacirlerin vergiden muaf tutulduklarına dair bir hükme de yer verilmiştir. Kapitülasyonların en geniş kapsamlısı 1199'da İmparator III. Alexis tarafından Venedikliler'e sağlanan imtiyazlar olmuştur. "İmparatorluk Altın Anlaşması" olarak adlandırılan bu anlaşmaya göre sadece Venedikliler'in kendi aralarındaki ihtilaflarda değil, aynı zamanda bir Venedikli ile Bizans vatandaşı arasındaki ihtilaflarda da Venedik yargıcı yetkili olacaktır. Ayrıca İstanbul'un Latin egemenliği altında bulunduğu dönemde de 1228 ve 1251 tarihlerinde Venedik ve Ceneviz ile bu minvalde anlaşmalar imzalanmıştır[1].

Kapitülasyonlar ile yabancılara sağlanan imtiyazların etkisi, İstanbul'un gündelik hayatında yüzyıllar boyunca hissedilmiştir. Şöyle ki XI. yüzyıldan itibaren İtalya'dan doğuya büyük bir göç dalgası başlamıştı. Bu göç yoğun olarak Bizans topraklarına olmakla, Osmanlı İmparatorluğu döneminde de devam etmiştir. Göç edenler arasında önceleri tüccarlar ağırlıktaydı. Fakat sonraki devirlerde doktor, mimar, mühendis gibi teknisyenlerin göçüne dönüştüğünü görüyoruz[2]. Bu nedenledir ki impa-

---

larda özellikle İstanbul Avrupa Barosu üyesi olan avukatlar görev almıştır. Bu baronun son başkanlığını yapmış olan kişi ise Sir Edwin PEARS'dır. Kendisi uzun yıllar İstanbul'da kalmış ve burada geçirdiği yılları anlatan bir de kitap neşretmiştir. İlgili makale için bkz. Sir Edwin PEARS, "**Turkish Capitulations and The Status Of British And Other Foreign Subjects Residing In Turkey**", Law Quarterly Review, (1905) 408-409.; ALTUĞ, Yabancıların..., 44.; RAVNDAL, "**Capitulations...**", 435-436.

[1] Ülkedışılık karakteri ihtiva eden benzer imtiyazlar İstanbul'da ikamet eden diğer denizci cumhuriyetlere de verilmiştir. 1056'da Amalfi, 1098'de Ceneviz, 1110'da ise Pisalılar çeşitli imtiyazlar elde etmişlerdir. İtalyan Şehir Cumhuriyetleri'nden Ragusa da Bizans'dan kapitülasyonlar elde etmişti. XIII. yüzyılda bir çok Ragusalı tüccar Suriye, Filistin ve Bizans topraklarına yerleşmişlerdi. Bizans döneminde yapılan en son anlaşma, İstanbul'un Türkler tarafından alınışından hemen önce 1451 tarihinde Raguza ile yapılmıştır. SOOSA, "**Historical Interpretaion Of The Origin Of The Capitulations...**", 363-365.

[2] Söz konusu göç hareketi yüzyıllar boyu devam etmiştir. Bizans ve Osmanlı içtimai hayatında yarattığı etkiler ve bıraktığı miras düşünülecek olursa bu konunun hassasi-

ratorluğun başkenti olan İstanbul'da Venedikliler'in, Cenevizliler'in ve Pisalılar'm mahalleleri, yargıçları ve limanları vardı. Sosyal hayat da ister istemez belirli mekanlar ve çevreler etrafında örgütleniyordu. Bu sebeple sonraları "*Pera*" diye anılan Galata çevresi, bankacılık ve gemicilik gibi ticari adetler, eğlence yaşamı, diplomasi geleneği gibi konularda, Latin kültürünün yüzyıllar boyunca yerel kültürle etkileşim içinde olduğu bir yer olarak varlığını sürdürmüştür.

Bizans imparatoru tarafından 1275'te verilen imtiyazlara göre Galata, adeta bağımsız bir Ceneviz idaresine dönüşmüştür[1]. Burayı idare hakkı aralarından seçecekleri bir Ceneviz konsolosuna *(Bailos/Balyoz)*[2] verilmişti. Eğer Cenevizliler'den biri suç işlerse onu yargılama hakkı konsoloslara aitti. Gerek ceza, gerek hukuk davalarında yargı yetkisi Ceneviz makamlarınındı. Öyle ki davanın taraflarından biri Ceneviz, diğeri Bizans tebaası olduğunda bile yargı yetkisi yine konsolosundu. Korsanlık ve yağma suçu işleyen Cenevizliler, başka devletler tebaasına ait malları kendi malları gibi memlekete sokarlar veya birini öldürürlerse, bu fiillerle ilgili araştırma yapma ve ceza verme yetkisi Ceneviz makamlarınındı. Aynı kapitülasyon hükümlerine göre Bizans'ın hiçbir surette Galata idaresine karışma hakkı olmamakla beraber, vergi ve harç isteme hakkı da bulunmamaktadır. Galata gümrüğüne girecek mallardan ancak Ceneviz konsolosu vergi alabilecektir. Bundan dolayıdır ki Galata gümrüğünün geliri Bizans İmparatorluğu'nun gümrük gelirlerinin 3 mislinden fazla idi[3].

Haçlı seferleri sırasında (1095-1291) adli imtiyazlar verme usulünün genel bir durum aldığını söylemek mümkündür. Zira İtalyan şehirlerin-

---

yetle incelenmesi gerekmektedir. Fakat dilimizde bu konuda esaslı hemen hiç bir çalışma yoktur. Halbuki günümüzde dahi İstanbul sokaklarında dolaşırken bu göçün mirası olan muazzam yapıları, mahalleleri görmek mümkündür. Bankacılık ve gemicilik geleneğindeki önemi bakımından ise apayrı bir yeri vardır. İtalyan göçü üzerine ayrıntılı bilgi için bkz Maurice AYMARD, "Göçler", ***Akdeniz İnsanlar ve Miras***, Eds. Fernand BRAUDEL, Çev: Aykut DERMAN, (İstanbul: Metis, 1995) 88-113.

1 Galata, XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bizans Paleolog hanedanı ile Latinler'e karşı ittifak kuran Cenevizliler'e bırakılmıştır.

2 Bailos hakkında ileriki bölümlerde özel bir alt başlık açılacağı için burada zikretmekle yetiniyoruz.

3 Halil CEMALEDDİN/Hrand ASADOR, ***Ecanibin Memalik-i Osmaniyye'de Haiz Oldukları İmtiyazat-ı Adliye*** (Dersaadet: Hukuk mtb., 1331); Kemaleddin BİRSEN, ***Devletler Hususi Hukuku***, Cilt I (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., No: 7, 1936) 134-135.

den maddi destek alan Hıristiyan prensler, denizci cumhuriyetlere, Doğu'da işgal ettikleri şehirlerde geniş adli imtiyazlar sağlamışlardır. Hatta bazı şehirler yardım bile etmeden ne gibi muafiyetler elde edeceklerini pazarlık usulü ile kararlaştırabilmişlerdir[1]. Bu minvalde Venedik Cumhuriyeti'nin Doğu Akdeniz'e yerleşmesi ve Adriyatik kıyılarındaki kolonilerini emniyet altına alması da aynı döneme rastlar. Venedik, ilk Haçlı seferinde sağladığı sevkıyat desteği karşılığında, Lübnan'ın Sidon şehrinde ilk ticari koloniyi kurma hakkını kazanmıştır. Böylelikle şehrin pazar yeri Venedikliler'in eline geçmiş, para basma ve kendi mahkemelerini kurma imtiyazları kazanmışlardır. Aynı hakları 1123'te Kudüs kralı Baldwin'e yardım ederek Kudüs ve çevresi (Tyre) için de elde ettiler. Kutsal şehirde benzer imtiyazlar 1157'de Pisa'ya da tanınmıştı[2]. Antakya'da, Haçlılar'ın prenslik kurmasından sonra Pisalılar, bu prenslik dahilinde tam ticaret serbestisi ve vergi muafiyeti hakkı elde etmişlerdir. 1170 yılında Antakya Prensi III. Boemond, Pisalılar'a özel bir yargı yetkisi tanımıştır ki buna *"Privilegium Bomemundi"* denir. Filistin işgalinde büyük yararlılıklar gösteren Pisalılar'a 1187 yılında Tripoli (Şam) kontu IV. Baudouin de, cinayet ve ihanet davaları hariç, Pisalılar'ı ilgilendiren bütün davaları Şam şehrinde kendi mahkemelerinde, kendi yasalarına göre gördürme imtiyazı vermiştir[3].

Daha önce belirttiğimiz üzere bazı yazarlar kapitülasyonların başlangıcının haçlı seferlerinden geriye götürülemeyeceğini ileri sürmüştür[4]. Biz bu yoruma tam olarak iştirak edemesek de, ***haçlı seferleri döneminde ve o döneme denk düşen ekonomik ve siyasal dönüşümler sıra-***

---

[1] MILTITZ, *Manuel des Consuls...*, Vol. II, part I, 13. (Naklen: SOOSA, *Historical Interpretaion Of The Origin Of The Capitulations...*, 363-364.)

[2] LIEBESNY, **"The Development of Western Judicial Privilige"**, 309-312.; ORTAYLI, *Türkiye İdare...*, 111-112.

[3] Haçlı seferleri döneminde verilen adli imtiyazların bu denli yoğun olması, dini ritüeller taşıyan bu savaş hareketinin güçlü ticari kaygılar da beslediğini göstermektedir. Zira doğunun ticareti, feodal Avrupa'nın aracı tacirlerinin iştahını kabartmaktadır ki bu adli imtiyazlar, mülkiyetin ve genel olarak ticaretin hukuki güvence altına alınması amacına hizmet ediyordu. Dikkat çekici olan bir husus, bu dönemde verilen kapitülasyonlarda adli nitelikteki hükümlerin çokluğudur. Bunun yanında kişisel ve dinsel nitelikteki hükümler ise eski devirlere göre daha geri plandadır. Söz konusu dönemde alınan çok sayıdaki adli imtiyazlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. MILTITZ, *Manuel des Consuls...*, 13-30. (Naklen: SOOSA, **"Historical Interpretaion Of The Origin Of The Capitulations..."**, 363-364.)

[4] RAVNDAL, **"Capitulations"**, 435-436.

sında, kapitülasyonların nitelik ve nicelik olarak farklı bir ivme kazandığı yorumunu yapabiliriz. Bu bağlamda, Venedik Cumhuriyeti ve diğer denizci cumhuriyetlerin, doğuda gerçekleştirdikleri kolonizasyonun konumuz bakımından ayrı bir önemi vardır. Velhasıl Haçlı seferleri sırasında sadece siyasi ya da dini sonuçlar ortaya çıkmamış; ekonomik, toplumsal, kültürel ve hukuksal ilişkiler bakımından da çeşitli etkileşimler olmuştur. Ticaret gemilerinin sahibi olan aracı tüccarlar, doğunun mallarını Venedik, Ceneviz, Marsilya, Floransa, Ragusa ve Pisa yolu ile Avrupa'ya taşımıştır. Bu yoğun ticari etkinlik nedeniyle de Doğu şehirlerinde Avrupalılar'ın konsolosluk örgütlenmeleri önem kazanmıştır. Öyle ki konsolosluk kurumunun ortaya çıkışını İtalyan Denizci Cumhuriyetleri'nin yaptıkları denizaşırı ticarete bağlayanlar da vardır. Zira *Consulate del Mare*, elçilik değil, bir şehrin tüccar topluluğunun yabancı topraklardaki temsilcisi anlamına geliyordu[1]. Kısaca denilebilir ki Ortaçağ'da konsolos, yabancı topraklardaki İtalyan toplulukları üzerinde bölgesel icrai hakkı bulunan hakimlerin unvanıydı. Kanunların şahsiliği prensibinin uzantısı olan bu durum, ortaçağ hukuk anlayışının hüküm sürdüğü dönem boyunca olağan bir uygulama olarak devam etmiştir[2].

Bizans İmparatorluğu tarafından kapitülasyonların yoğun olarak verildiği XI-XV. yüzyıllar, imparatorluğun idari ve mali yapısının bozulduğu ve dağılmanın gerçekleştiği dönem olarak dikkat çekmektedir[3]. Bu

---

1 Haçlı seferlerinin siyasi, ekonomik, askeri, dini ve sosyal sonuçları bakımından el kitabı niteliğindeki çalışma Işın DEMİRKENT tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışmada her bir haçlı seferi ayrı başlıkta incelenmiştir. Latince kaynakların da kullanıldığı eser, görsel malzeme ile de zenginleştirilmiştir. Işın DEMİRKENT, ***Haçlı Seferleri*** (İstanbul: Dünya yayınları, 1997); Bu konudaki bir diğer temel kaynak ise Steven RUNCİMAN tarafından neşredilmiştir. Steven RUNCIMAN, ***A History Of The Crusades***(Middlesex: Penguin Books, 1981); ORTAYLI, ***Türkiye İdare***...,114-115 .

2 Konsoloslar için literatürde ***"Consuls of Merchant", "Consuls of the Sea", "Consules Ultramarini"*** gibi başka terimlerde kullanılmıştır. Çünkü bu konsolosların sadece yabancı ülkelerde değil, yabancı sularda ve açık denizlerde bulunan vatandaşlarının üzerinde de yargı yetkisi vardı.

3 XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bizans İmparatorluğu'nda gerileme süreci başlamıştır. Bu tarihe kadar imparatorların mutlakıyet idaresi 200 yıl boyunca en parlak devresini geçirmiş ve senato figüratif bir organ haline gelmişti. Basileios II'nin ölümü Bizans tarihi açısından bir dönüm noktası teşkil eder. Nitekim bu tarihten sonra devletin iktisadi ve sosyal yapısı temelinden değişikliğe uğramıştır. İmparatorluk bu dönemde büyük arazi sahibi iki aristokrat grup arasındaki iktidar mücadelesine sahne oluyordu. Bir tarafta başkentteki memurlar aristokrasisi, diğer tarafta ise askeri aristokrasi bulunuyordu. Önceleri başkentteki memur aristokrasi mücadeleyi kazanmış

noktada ***kapitülasyonlar ile imparatorluğun gerileme ve dağılma süreci arasında bir nedensellik bağı var mıdır*** sorusu akla geliyor. Doğrudan böyle bir bağın kurulup kurulamayacağına ilişkin bir yorum yapamasak da şurası bir gerçek ki, Bizans İmparatorluğu dahilinde kapitülasyon hakkı elde etmiş tüm devletlere yerleşme ve yargı hakkı tanınmıştır. Öyle ki her taht değişiminden sonra Bizans tahtına oturan yeni hanedan üyesi, başka başka imtiyazlar tanıma mecburiyetinde kalmıştır. Başta Venedik ve Ceneviz olmak üzere bütün Denizci Latin Cumhuriyetleri bu adli, idari ve ticari imtiyazlar sayesinde imparatorluğu, o koca yapıyı kurtların ağacı kemirmeleri gibi içten içe yemiş bitirmiştir. Aynı zamanda Bizans egemenliğine son veren IV. Haçlı seferini İstanbul'a yönelten de yine Latinler olmuştur. Nitekim İstanbul'da bir Bizans imparatoru hüküm sürdükçe Venedik'in tekel konumu, emniyette kabul edilemezdi. Bu nedenden dolayı Venedik'in büyüklüğünün temelinde İstanbul'un yağmalanması (1204)[1], kapitalizme özgü bu büyük *"şenlik"* yatar[2]. Yağma ve savaş ganimetlerinin paylaşılmasını Bizans İmparatorluğu'nun çöküşünü tescilleyen ve Bizans hanedanını yaklaşık 60 sene boyunca merkezden ülkenin sınır boylarına sürgün eden Bizans'ın taksimi izlemiştir.

---

gibi gözükse de sonraları eyaletlerdeki askeri aristokrasi galip gelmiştir. Fakat merkezdeki memur aristokrasisinin hakim olduğu dönemde bile eyaletlerdeki feodal aristokrasi konumunu giderek güçlendiriyordu. Bu yükselişin en güzel göstergesi merkeze karşı elde edilen vergi imtiyazları idi. Feodal aristokrasi, vergilerden muaf tutuldukları gibi kendilerine bağlı yarı özgür köylülerin vergileri ve diğer ödemelerini topluyorlardı. Ayrıca köylüleri yargılama ve onlar hakkında hüküm verme yetkisine de sahiptiler. Bu dönemde ortaya çıkan iltizam usulü olarak tanımlayabileceğimiz *Pronoia* sistemi, merkezi idarenin zayıfladığına dair çok önemli bir göstergedir. OSTROGORSKY 296-306.

[1] 13 Nisan 1204'te Bizans payitahtı, *"bütün şehirlerin kraliçesi"*, Latin saldırganlara teslim oldu. Böylece, büyük Konstantin zamanından beri zaptedilmez kimliğini korumuş, Perslerin, Arapların, Bulgarların ve Avarların müthiş saldırılarına karşı koymuş olan şehir, Haçlı ve Venedikliler'e bir ganimet oldu. Kentte üç gün boyunca Latin yağması ve ölüm hüküm sürdü. Haçlı tarihçisi *"dünya yaratılalı beri bu kadar çok ganimet daha hiç bir şehirde kazanılmamıştı"* demektedir. Bizans tarihçisi ise *"omuzlarında İsa'nın haçını taşıyan bu adamlara nispetle İsmaililer (Araplar) bile daha insan dostu ve merhametlidir"* diyor. OSTROGORSKY 386.

[2] Fernand BRAUDEL, **"Venedik"**, ***Akdeniz İnsanlar ve Miras***, Ed. Fernand BRAUDEL, Çev. Aykut DERMAN, (İstanbul: Metis, 1995) 131.

2.1.4. İslam Devletleri ve Kapitülasyonlar

Tarihi gelişimine bakıldığında kapitülasyonların sadece Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında olmadığını görmekteyiz. Nitekim iki Hıristiyan devlet arasında olduğu gibi iki Müslüman devlet arasında da olabilmektedir. Fakat bazı yazarlar kapitülasyonları, Hıristiyan olmayan ülkelerde yabancıların hukuki durumunu düzenleyen rejim olarak tarif etmekle aksi yönde fikir beyan etmişlerdir[1]. Bu görüşe katılmak mümkün değildir. Evet Darü'l-harb'den, yani İslam'ın egemen olmadığı memleketlerden güvencesiz gelen yabancılar, esir edilir veya öldürülürdü. Fakat İslam hukukundaki *Amân/Eman* müessesesine göre devlet başkanı veya herhangi bir Müslüman, bu gibi kişilerin canları, malları, ikametleri, dini-ticari faaliyetleri hakkında *"amân"*, yani sulh verebilirdi. Bağışlanan amândan faydalanan şahıs ya da cemaat, amânın genel şartlarına aykırı hareket etmediği sürece sağladığı imkânlardan istifade edebilirdi[2]. Görüldüğü üzere kapitülasyonlar sadece Hıristiyanların hukuki durumunu güvence altına almak için tanınmış bir ayrıcalık değildir. Çünkü İslam hukukuna göre *Amân* müessesesi zaten bu konuda genel bir düzenleme yapıyordu[3].

Kapitülasyonlara özellikle İslam devletinin halifeler tarafından egemenlik alanının genişletildiği dönemde rastlanmaktadır. Fakat bu minvalde verilen kapitülasyonlar, ilkel dönem özelliklerini ihtiva etmekle daha ziyade dini hoşgörünün bir uzantısı niteliğindedir. Kudüs'ün zabtı sırasında halife Ömer, kutsal makamları ziyarete gelenlere bir takım müsaadeler tanımış (MS 636) ve Kudüs Ortodoks Patriği Zephirinus'a Hıristiyanların kendi hukukları ve geleneklerine göre yaşayabilme iznini vermişti[4]. Müsaadeye göre Hıristiyanların kutsal yerlerde ibadet etme hakkı güvence altına alınmış ve Hıristiyanlar her türlü ver-

---

[1] Charles ROUSSEAU, ***Droit International Public***, (Paris: 1953) 233. (Naklen: ALTUĞ, ***Yabancıların...***, 49-50.)

[2] Halil İNALCIK, **"Osmanlı'nın Avrupa İle Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret"**, *Doğu Batı*, Sayı 24, (2003) 60-61.; Cengiz KALLEK, ***"İmtiyâzât"***, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt XXII, 242.

[3] TWISS, ***The Law of Nations Considered As Independent Political Comunities***, 464.

[4] Bu belgenin günümüzde varlığı tartışmalıdır. Bununla birlikte Kudüs Rum Patriğinin 1455'te İstanbul'a gelip Hz. Ömer'in verdiği bu fermana dayanarak, hakların Fatih Sultan tarafından da tanınmasını sağladığı ileri sürülmüştür. Bernard Camille COLLAS, ***1864'te Türkiye***, (İstanbul: Bileşim Yayınevi,2005) 304-307.

giden muaf tutulmuşlardı. Bunlar, Araplar tarafından tek yönlü ve bir bağış olarak verilen ilk kapitülasyonlardır[1].

Müslüman olmayan devletler tarafından İslam devletlerine de zaman zaman kapitülasyonlar verildiği olmuştur. IX.-X. yüzyıllarda Çin'in Canton (Kanfou) bölgesinde Arap tacirlerin bir koloni kurmalarına izin verilmiştir. Buna göre aralarındaki uyuşmazlıklara İslam hukuku kuralları uygulanacak ve kadıların yargı yetkisine tabi olacaklardır. Yine aynı yüzyılda Büyük Charlemagne'nin, Sultan Harun Reşid'den Fransız konsoloslarının kutsal topraklarda yargılama yetkilerini tanıyan adli ayrıcalıklar elde ettiği ileri sürülmektedir[2]. 1230'da Sicilya Kralı II. Frederic ile Müslüman bir Arap prensi olan Abbuissac arasında yapılan antlaşmaya göre, Korsika'daki Müslümanlar kadı idaresine bırakılmışlar ve onun yargı yetkisine tabi tutulmuşlardır. 1631'de Fransız Kralı XIII. Louis ve Fas Kralı Molla Elqualid 1721'de yaptıkları karşılıklı anlaşma ile birbirlerine kapitülasyonlar tanımışlar ve 1729, 1751, 1760, 1791 ve 1801'de yenilemişlerdir. 1782'de İspanya'dan kapitülasyon alan Türkler'e, 1809'da İngiltere, Malta adası dahilinde kapitülasyon tanımıştır. 1825'de Faslılar'a Sardunya'da kapitülasyon verilmiştir[3].

Kapitülasyonlar Eyyubi, Memluk, Endülüs, Mısır ve İran gibi Müslüman devletler tarafından Avrupalı devletlere yaygın olarak verilmiştir[4]. Ceneviz, Pisa ve diğer İtalyan Denizci Cumhuriyetleri'ne, Salahaddin Eyyubi tarafından 1173, 1177, 1179, 1180, 1207 ve 1215 yıllarında çeşitli imtiyazlar içeren kapitülasyonlar bahşedilmiştir[5]. Bu hususta başka bir önemli kaynağa göre Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında bilinen ilk kapitülasyonlar, Pisa ile Fas ve Valencia'nın Müslüman sultanı arasında 1133 ve 1149 senelerinde yapılmıştır. Kısa bir süre sonra 1154'de Pisa ve Mısır arasında konsolosların koruma ve yargılama yetkilerini kullanma salahiyeti, mülkiyet dokunulmazlığı, kişi özgürlüğü ve Pisalılar'a İskenderiye'de ticaret yapma hakkını düzenleyen ilk kapitülasyon akdedildi. 1215'deki kapitülasyonda, Pisalılar'a Mısır vatandaşlarınca zarar verilmiş olması durumunda İskenderiye emirine, hatta tat-

---

1 TWISS 446-447.

2 TWISS 464-465.

3 THAYER, **"The Capitulations of the Ottoman..."**, 208.; ALTUĞ, ***Yabancıların...***, 50-51.

4 Linda T. DARLING, **"Capitulations"**, *The Oxford Encyclopeida of the Modern Islamic World*, Eds. John L. ESPOSITO, Vol. I, Newyork, (1995) 257-260.

5 NEBİOĞLU 7-8.

min olmazlarsa sultana bile gitme hakkı verildi. Mısır daha sonra 1238, 1254 ve 1302'de Venedik'e kapitülasyon bağışladı. Bu anlaşmalar çerçevesinde Venedikliler'in mülkiyet ve kişi dokunulmazlıkları güvence altına alınmıştır. Ayrıca Müslüman ve Hıristiyanların, Venedikliler'e karşı açacakları tüm davaların Venedik Konsolosluk mahkemesi önünde görülmesi kararlaştırılmıştır. Bu bağlamda Emir'in yargı yetkisinin önemli suçlarla daraltıldığını görüyoruz. Venediklilerin, müslümanlara karşı olan davaları Emir'in mahkemesinde görülecekti fakat böyle durumlarda Sultan'ın huzuruna Venedik konsolosunun izniyle getirilebilecekti. Venedikliler'le ilgili hukuk ve ceza davaları esasen yalnızca konsolosun yargı yetkisi altındaydı. Bununla beraber sonraki kapitülasyonlar, ölümle cezalandırılan suçların sadece Venedikliler'i içermiş olsa bile Emir'in yargı yetkisi altında görülmesi şartını düzenlemiştir. Konsolosun aynı zamanda Mısır'da ölen Venedikliler'in terekelerini ve Mısır egemenliğindeki sularda karaya oturmuş Venedik gemilerinde bulunan malları himaye altına alma yetkisi vardır[1]. Memluk Devleti ile özellikle Venedik ve Ceneviz Cumhuriyetleri kapitülasyon anlaşmaları yapmıştır. Yapılan anlaşmalarda Denizci Cumhuriyetlere kendi vatandaşları ile ilgili adli vakalarda yargılama yetkisi tanınmıştır[2].

Suriye ve Filistin'deki Haçlı Krallıkları'nın, Müslüman sultanlar tarafından ele geçirilmesi Doğu ve Batı arasındaki ticareti bir süre aksatmıştı. Fakat kısa bir süre sonra İtalyan Denizci Cumhuriyetleri konsoloslukların yeniden kurabildiler. Venedik 1415'te Mısır Sultanı'na, Venedik gemileri ile seyahat eden hacılar üzerinde yargı yetkisine sahip bir kon-

---

1 LIEBESNY 312-313.

2 Döneme ilişkin Venedik ve Ceneviz arşiv kaynaklarından yararlanılarak neşredilen bir makalede, yapılan anlaşmaların aynen tercümesi verilmiştir. Bkz. John WANSBROUGH, "Venice and Florence In The Mamluk Commercial Priviliges", *Bulltein of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, University of London, Vol. 28, (1965) 483-523.; P.M.HOLT, ***Early Mamluk Diplomacy (1260-1290)***, (Leiden: E.J.Brill, 1995) 140-151. Zaman içinde Mısır ve Hıristiyan ülkeler arasındaki canlı ticaret her iki tarafta da endişelere yol açmıştır. Bu nedenden dolayı Sultan Salahaddin, 1182'de halifeye, Pisa, Venedik ve Ceneviz'in özellikle savaş malzemelerine dair Mısır'a yaptığı ticaretin Müslümanlar için avantaj, Hıristiyanlar içinse dezavantaj ortaya çıkardığına dikkat çeken bir mektup gönderdi. Öyle ki Hıristiyanlar, doğuda kendilerine dezavantaj yaratan silah ticaretini durdurmak için çaba sarf etmişlerdir. Fakat buna rağmen bu ürünlerin ticareti gelişmiş ve aynı zamanda Hıristiyan tacirler tarafından temin edilen silahlar, Haçlılar ile savaşan Müslüman sultanların üstünlük sağlamasına neden olmuştur. LIEBESNY 314.

solosluk kurma izni için başvurdu. Sultan, eski Venedik uygulamalarına dayanarak gelen talebi kabul etti. Aynı şekilde Kuzey Afrika ve İtalyan devletleri arasındaki ticaret de canlandı ve anlaşmalardaki kapitülasyon haklarının somutlaştırılması kararlaştırıldı. **Esasen Müslüman devletlerin yabancı tacir kolonilerine *extraterritorial* haklar vermeleri hususundaki uygulamaları, Akdeniz çevresindeki Hıristiyan krallarca takip edilen uygulamalardan pek farklı değildi. Yasal temelleri hukukun şahsiliği prensibinde bulunan kapitülasyonlar, Arab bölgeleri, İtalya'daki devletler ve Batı Akdeniz arasındaki ticareti teşvik edici ekonomik ihtiyaca dayanıyordu. Bu anlaşmalar özerk/ayrı yargılama yetkisiyle ticari koloniler kurma hakkı verdiği için aynı zamanda diğer ticari meseleleri de düzenleme niteliği taşıyordu.** Şüphesiz ki Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki böyle anlaşmalar her iki tarafta da zorluklar yaratmıştır. Fakat Hıristiyan tacirlerin eskiden kurulmuş ticari imtiyaz ve geçişleri kullanma arzusu ve pazar ilişkileri, anlaşmalarda ortaya çıkmış olan tereddütleri bastırmıştı[1].

Burada dikkat çekici olan hususlardan biri de kapitülasyon anlaşmalarının içeriğinde meydana gelen değişimdir. Nitekim iki farklı dinin temsilcileri arasındaki anlaşmaların bu dönemde, dinsel hoşgörüye dair hükümlerden, ticari ve adli nitelikteki hükümlere evrilen bir içerik kazandığını görüyoruz. Artık tarafların dini misyonları değil, iktisadi kaygıları üzerinden karakterize olan ve bu yönde hükümlerin ağırlık kazandığı kapitülasyonlar söz konusudur.

XVII ve XVIII. yüzyıllarda Avrupa ticareti, İran şahları tarafından kişilere veya şirketlere verilen ayrıcalıklar sayesinde İran'a yönelmiştir. 1566 ve 1568'de Şah I. Tahmasb, İngiltere'de kurulu olan *Muscovy Company* adlı şirkete ticari imtiyaz ve muafiyetlerin yanında çeşitli adli ayrıcalıklar sağlamıştır[2]. Şah I. Abbas, *İngiliz Doğu Hindistan Şirketi*'nin İran temsilcisi Sir Robert Sherley'e bazı dini ve hukuki imtiyazlar vermiştir. Daha geniş bir hukuki imtiyazlar ise 1629 senesinde Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'ne verilmişti[3]. İran sonraki yıllarda İngiltere, Fransa ve Rusya'ya adli ve idari nitelikte bir çok kapitülasyon tanımıştır.

---

1 LIEBESNY 314-315.

2 XVI-XX yüzyıllarda çeşitli ülkelerle yapılan kapitülasyon anlaşmalarının tam metinleri için bkz. J.C. HUREWITZ, ***Diplomacy In The Near And Middle East, A Documentary Record: 1535-1914*** (Princeton, 1956) 6-7.

3 HUREWITZ 18-20.

Fakat 1890'lı yıllarda İran ekonomisi ve bağımsızlığını tehdit eder noktaya gelmesi bir çok kesimin tenkidine sebep olmuştur[1]. İran hükümetleri 1918 senesinden itibaren kapitülasyonları kaldırma girişimlerinde bulunmuş ve en nihayetinde devletlere 10 Mayıs 1928'de kapitülasyon ihtiva eden tüm anlaşmaların ilga edildiğini bildirilmiştir[2].

Son olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak bağımsız olan ya da başka bir devlet yönetimi altına giren ülke topraklarındaki kapitülasyonlara değinmek gerekir. Genel olarak denebilir ki Osmanlı döneminden kalan kapitülasyonlar ayrılan ülkelerin hukuk sisteminde bir süre daha uygulamada kalmıştır. Fakat en nihayetinde bu ülkelerin tamamı kapitülasyonları ilga etmiştir. Yunanistan'da 1830, Balkan ülkeleri olan Romanya'da 1878, Sırbistan'da 1884, Karadağ'da 1880 ve Bulgaristan'da I. Dünya savaşı sonrasında kapitülasyonlar kaldırılmıştır. Ortadoğu ülkelerinden Irak'ta 1934, Suriye ve Lübnan'da ise tam anlamıyla ancak bağımsızlıklarını kazandıkları 1945 senesinde ilga edilebilmiştir. Kuzey Afrika'daki Fas, Tunus ve Cezayir'de buraları işgal eden ülkeler tarafından 1897 ve 1913 senelerinde yapılan diplomatik müzakereler sonucunda kaldırılmıştır. Mısır'daki kapitülasyonlar ise 1875 senesinde adli teşkilatta yapılan reform ile yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenleme kapsamında konsolosluk mahkemelerinin yerine karma mahkemeler *(mixed court)* sistemi getirildi. Öyle ki bu dönemde Mısır'da 17 ayrı konsolosluk mahkemesi tipi ve Müslüman olmayan 13 yerli topluluğa ait özerk mahkemeler vardı. Kapitülasyonların Mısır'da tam olarak ilga edilmesi 1949 senesini bulmuştur[3]. Dikkat çekici nokta, Mısır hukuk sistemindeki modernleşme serüveni ile Osmanlı modernleşmesi arasında kapitülasyonlar bağlamında kurulabilecek ilişkidir. Çünkü her iki ülkede aşağı yukarı eşzamanlı meydana gelen gelişmelerden bir çok mukayeseli sonuçlar çıkarmak mümkündür[4].

---

1 HUREWITZ 205-207.; A.K.S. LAMBTON, "**İmtiyâzât**", *Encyclopeida of Islam*, 1189-1193.

2 LAMBTON 1193.

3 G. BAER, "**İmtiyâzât**", *Encyclopeida of Islam*, 1193-1195.; ALTUĞ, *Yabancıların...*, 72-75.

4 Kapitülasyonların özellikle 19. yüzyılda Mısır'daki tarihi seyrine dair çalışmamızın ileriki başlıklarında sık sık yer vereceğiz. Zira bu dönemde her iki devletin hukuk sistemindeki modernleşme serüveni bize karşılaştırma yapma mecburiyetini hissettirmektedir. Mısır'ın hukuk sistemindeki reformlar başta konsolosluk mahkemeleri ve karma mahkemeler olmak üzere bir çok açıdan mukayeseli yorumlar yapma imkanı vermektedir. Bu sebeple söz konusu mahkemelerin kuruluşu, çalışma usulleri ve süreç içinde uğradıkları değişimlere yeri geldikçe değinilecektir.

2.1.5. Avrupa Devletleri ve Kapitülasyonlar

XIII. yüzyıldan itibaren Avrupa iktisadi yaşamında merkantalist ilişkilerin yoğunlaşması, devletler arasındaki hukuki ilişkilere de yansımış ve bu minvalde kapitülasyon uygulamaları yaygınlık kazanmıştır. Ülkedışılık sistemi Ceneviz, Venedik, Pisa, Milan, Bologna, Roma ve Floransa'nın İtalyan kökenli tacirler ve başta Fransız siteleri ile ticaret yapan ve orada yerleşik diğer ülkelerin tacirleri tarafından bilinen bir uygulama idi. Kapitülasyon niteliği taşıyan uygulamalar bu dönemde hukukları ve gelenekleri aynı olan İtalyan Site Devletleri arasında bile uygulanmıştır. XIII. yüzyılın sonlarında Sicilya Kralı II. Frederic, önceden Norman prensleri tarafından Cenevizliler'e bağışlanan hukuk ve ceza davalarında ulusal yargıdan bağışık olma ayrıcalığını ve muafiyetleri teyit etmişti. Başka bir Sicilya Kralı I. James ise 1265'te, egemenliğindeki topraklarda ikamet eden Katalan tacirlere kendi hukuklarına tabi olma hakkını içeren bazı muafiyetler bağışlamıştı[1].

1174'te Toulouse kontu Raymond V, büyük suçlar dışında yerel hukuktan muaflık bahşederek Ceneviz konsolosunun yargı yetkisini kabul etmiştir. Fransız siteleri de 1252-1268 seneleri arasında benzer imtiyazları İtalyan sitelerinden almıştı. Bu nitelikte imtiyazlar ilk olarak Montpellier konsolosuna verilmiştir. İngiltere'de Edward I döneminde (1303) verilen *Carta Mercatoria,* ölüm cezasını gerektiren cezalar müstesna olmak üzere bütün tacirlerin yargılanmalarında jürinin yarısının yabancıların kendi milliyetinden olan kimselerden teşekkül etmesini düzenlemiştir. Bu hak, *Naturalisation Act* tarafından kaldırıldığı 1870 senesine kadar devam etmiştir. 1402'de hukuk ve ceza konularında İtalyanlar üzerinde yargı yetkisini kullanmak üzere Hollanda ve İngiltere'de İtalyan konsoloslukları kurulmuştur. Benzer şekilde İngiltere Kralı Richard III, 1485'te, İtalya'da yerleşik bütün İngilizler üzerinde yargı yetkisine sahip bir otorite olarak Larent Strozzi'yi atamıştır. 1490 senesinde İngiltere Kralı Henry ve Danimarka Kralı Jean arasında yapılan barış anlaşması ile Danimarka'daki İngiliz tacirlere, İngilizler arasındaki bütün hukuk ve ceza davalarının görülmesinde kendi hakimlerini seçme hakkı verilmiştir[2].

---

[1] MILTITZ, ***Manuel des Consuls***...,Vol. II, part I, 32. (Naklen: SOOSA, **Historical Interpretaion Of The Origin Of The Capitulations,** 365.)

[2] ALTUĞ, ***Yabancılar***..., 46-47.; SOOSA, **"The Historical Interpretaion Of The Origin Of The Capitulations..."**, 366.

1555'de, Rus İmparatoru, Moskova ve Novogorod grandükü Iwan Wassiliwitch, İngiliz tacirlere Rusya'daki dominyonlarında tamamen kendi ulusal hukuklarına tabi olma hakkını veren bir imtiyaz bahşetmiştir. Benzer imtiyazlar Avrupada'ki diğer devletler tarafından Alman sitelerine de sağlanmıştır[1]. Sermayenin ticaret yapılan yabancı topraklarda hukuksal güvence altına alınması, bu dönemde ulus devletin alt yapısının oluşmaya başladığını göstermesi bakımından önemlidir. Zira söz konusu şehirler, Avrupa'da ulus devlet sisteminin ortaya çıkması sürecinde önemli ticaret ve sanayi merkezleri haline gelecektir[2].

Bazı Batı ülkelerinde XIX. yüzyılın sonuna kadar kapitülasyon uygulamalarının devam ettiği görülmektedir. 1810 tarihli Rio Janeiro anlaşması ile Portekiz'deki İngiliz vatandaşlarına, kapitülasyon rejimi muafiyetlerine çok benzer özel imtiyazlar verilmiştir. Portekiz Kralı'nın egemenliğindeki sitelerde ve farklı limanlarda, İngiliz vatandaşları tarafından ileri sürülen bütün davaları görmeye yetkili, İngiliz sakinler tarafından seçilmiş hakimlerden oluşan özel İngiliz mahkemeleri vardı. Söz konusu mahkemelerin faaliyetlerini düzenleyen bu anlaşma, 1842 tarihine kadar devam etmişti[3].

Fransa ve ABD arasında imzalanan ve 1798 senesinde ABD federal kanunu ile ilga edilmiş olan 1788 tarihli anlaşma, her iki tarafa da diğerinin topraklarında özel yargı yetkisi imtiyazı sağlıyordu. Söz konusu anlaşmanın XII. maddesi, hangi tür uyuşmazlıklarda imtiyaz hükümlerinin uygulanacağını düzenlemişti. Buna göre ABD'deki Fransız vatandaşları ve Fransa'daki ABD vatandaşları arasındaki bütün uyuşmazlıklar ve özellikle gemi tayfalarının ücret alacakları ve sözleşme şartlarına ilişkin olanları gerek tayfların kendi aralarında ve gerekse değişik gemi kaptanları arasında ortaya çıksın, konsolos ve konsolos yardımcıları tarafından halledilecek ve bulundukları devletin sivil veya askeri herhangi bir makamı bu konuda müdahale edemeyecektir. Ayrıca konsolosluk mahkemelerinin kararlarına karşı itirazlar kendi ülkelerinin mahkemelerinde görülecektir. Anlaşmanın XIII. maddesinde ise her iki taraf topraklarında, ticari içerikteki davalara bakmakla yetkili özel mahkemelerin

---

1 SOOSA, "**The Historical Interpretaion Of The Origin Of The Capitulations...**", 366-367.

2 Bu Alman şehir devletçikleri, Hansa Birliği *(Hansa Verein)* olarak bilinen Dortmund, Bremen, Köln, Lübeck, Hamburg, Braunschweig, İsveç'te Visby şehirlerinden oluşuyordu ORTAYLI, ***Türkiye İdare...***,126-127.

3 SOOSA, "**The Historical Interpretaion Of The Origin Of The Capitulations...**", 367.

kurulması hususunu düzenliyordu. Son olarak dikkat çekmek gerekir ki kapitülasyon hukuku, egemen bir devlet olarak tanınmış Bulgaristan'da, I. Dünya Savaşı sonrasında bile varlığını devam ettirmiştir[1].

Tüm bu örneklerden anlaşılıyor ki kapitülasyonlar sadece Müslüman ve Hıristiyan devletlerin arasında değil, bizatihi Hıristiyan devletler arasında da mevcut olmuştur. Fakat söz konusu anlaşmalar çerçevesinde tanınmış olan adli ayrıcalıkların, klasik anlamda kapitülasyon olup olmadığı hususiyet arzetmektedir. Çünkü bu uygulamaların kapitülasyon mu yoksa uluslararası hukuktaki klasik ayrıma göre karşılıklı birer anlaşma mı olduğu tartışmalı bir noktadır. Biz bu tartışmaya kapitülasyonların hukuki niteliğine ilişkin başlıkta yer vereceğimiz için burada dikkat çekmekle yetiniyoruz. Bununla beraber yukarıda işaret ettiğimiz taraflar meselesi, kapitülasyonların hukuki niteliğinin tespitinde ve sınırlarının belirlenmesinde bize yardımcı olabilecek niteliktedir.

2.1.6. Uzak Asya Devletleri ve Kapitülasyonlar

Kapitülasyon uygulamaları XVII-XIX. yüzyıllar arasında Doğu ve Güney Asya coğrafyasında yoğunlaşmıştır. Özellikle Hindistan, Çin ve Japonya kapitalist iktisadi ilişkilerin hukuksal boyutunun eşitsiz bir şekilde kurumsallaşmasına sahne olmuştur. Bu dönem kapitülasyonları niteliği, kapsamı ve uygulaması bakımından söz konusu ülkelerin yerel hukuk sistemlerinde, eski dönem kapitülasyonlarına göre daha büyük boyutta olumsuzluklara yol açmıştır. Öyle ki her üç ülkenin de ekonomik, siyasi ve hukuki bakımdan giderek sömürge ya da yarı sömürgeye dönüştüğü söylenebilir. Fakat belirtmek gerekir ki hukuksal açıdan sömürge hukuku ile kapitülasyon hukuku arasında bir ilişki mevcut olmakla beraber, tümüyle özdeş statüler değillerdir. Bu açıdan iki sistemi aynı düzlemde ele almaktan kaçınıyoruz.

Hindistan, XVI ve XVII. yüzyıllarda önce Portekizliler daha sonra Hollanda, İspanya ve İngiltere'nin kurduğu Doğu Hindistan Şirketi'nin ticari hegemonyası altına girmiştir. 1600'lü yılların ilk çeyreğinden itibaren İngiltere'nin bölgenin hakimi olması sebebiyle İngiliz Doğu Hindistan Şirketi çok önemli imtiyazlar almıştır. Şah Cihangir'in 1624'te verdiği imtiyazlara göre İngilizler şu ayrıcalıkları elde etmişlerdi: Babürler'in ege-

[1] SOOSA, "**The Historical Interpretaion Of The Origin Of The Capitulations...**", 368.

menliği altındaki Hindistan'da serbest ticaret yapabilecekler, limanlara indirilen gemiler gümrüklerde alıkonulamayacak, vergilerden muaf tutulacak, İngilizler aleyhindeki davalar *"mütesaddi"* ve şirket başkanı tarafından sonuçlandırılırken kendi aralarındakine şirket başkanı bakacak, İngilizler diğer Avrupalıların işledikleri suçlardan sorumlu tutulmayacak, ölüm halinde ülkedeki mal varlıkları ilgililere teslim edilecekti. Hindistan'ın bir İngiliz sömürgesi olması ile tamamlanan kapitülasyon anlaşmaları, sömürge hukukunun resmileşmesi ile farklı bir boyut kazanmış ve ülkenin hukuk sistemi yüzyıllar boyunca bu minvalde biçimlenmiştir[1].

Japonya, kapitülasyon niteliği taşıyan ayrıcalıkları diğer Uzak Asya devletleri gibi öncelikle dört devlete tanımıştır; İngiltere, Hollanda, Portekiz ve İspanya. Bu dört devletin ticaret filoları, kendileri açısından güvenli ticaretin hukuki alt yapısını sağlamak amacıyla kendi ülke kanunlarının yargı yetkisi içinde kalmak istiyorlardı. Fakat daha sonra başka ülkelere de verilerek genişletilen kapitülasyonlar konusunda hata yaptığını anlayan Japonya, kapitülasyonları kaldırma girişimlerinde bulunmuştur. 1882'de ilgili devletlerle Tokyo'da konferanslar yapılmışsa da bir sonuç alınamamıştır. Bu nedenle ülkelerle tek tek müzakere etme yolunu seçen Japonya, ilk başarıyı 1888'de Meksika kapitülasyonlarını kaldırarak elde etmiştir. 1894 senesinde İngiltere, Japonya ile bir anlaşma imzalayarak beş yıldan az olmayan bir süre sonunda kapitülasyonları bırakmayı taahhüt etmiştir. Diğer devletlerle yapılan anlaşmalarla da kapitülasyonların, Japon hukuk reformunun getirdiği kanunların yürürlüğe gireceği 1899 tarihinde kaldırılması kararlaştırılmış ve bu tarihte de bütünüyle kaldırılmıştır[2].

Çin, ilk kapitülasyonları 1689 senesinde Rusya'ya tanımıştı. Daha sonra Çin'in başta Kanton (Canton) liman kenti olmak üzere başka ülkelere de ticari ve adli nitelikte imtiyazlar verdiğini görüyoruz. İngiltere ile yapılan Afyon savaşının 1842'de kaybedilmesi üzerine ise 1843'te İngiltere'ye kapitülasyonlar tanınmıştı[3]. Bu kapitülasyonlar 1858 ve 1876'da

---

1 KALLEK 244-245.

2 ALTUĞ, *Yabancıların...*, 76.

3 1842 senesinde meydana gelen Afyon Savaşı, Çin'in Batılılarla ilk defa çarpıştığı savaş olmuştur. Bu savaş nihayetinde yapılan anlaşma ile artık bir dönem olarak nitelendirilebilecek boyutta kapitülasyonlar devrini başlatmıştır. İngiltere'ye verilen kapitülasyonların Çin için en zararlı noktası "mahzar-ı müsaade" maddesi idi. Buna göre Çin başka bir devlete imtiyaz verse bile bu imtiyaz otomatik olarak İngiltere'ye de şamil

Chefoo anlaşması ile genişletildi. 1880 tarihli Pekin anlaşması ile aynı ayrıcalıklar ABD'ye de tanındı. Özellikle 1858 tarihinden sonra bir çok devlete sistematik bir şekilde kapitülasyon hakkı tanınmıştır[1]. Çin'de geçerli olan mahmilik sistemi bir süre sonra kapitülasyon hakları olmayan ülkelerin vatandaşlarına kapitülasyon tanımak için kullanılan bir yönteme dönüşmüştür. XVIII. yüzyılda başlayan bu uygulamanın 1930 senesine kadar devam ettiğini görüyoruz. Çin'de kapitülasyonların kaldırılması hemen mümkün olmamış, uzun seneler süren müzakereler sonucunda ancak II. Dünya savaşı sonrasında bütünüyle kaldırılabilmiştir. Görüldüğü üzere bir çok kapitülasyon veren ülkelerde olduğu gibi kapitülasyonları tümüyle kaldırıp, bağımsız ve kendine ait hukuk sistemini yerleştirmek Çin devleti için de oldukça sıkıntılı olmuştur. Nitekim kapitülasyon sahibi ülkeler, Çin'in kendi topraklarında yargı yetkisini tesis etmek yönündeki hukuki reformlarına karşı, kendi lehlerine olan eşitsiz konumlarını koruma yönünde güçlü bir direnç göstermişlerdir[2]. Bu itibarla Çin, kendi aleyhine olan bu hukuksal konumdan kurtulmak adına hukuk sistemini batıdaki prensipler doğrultusunda yeniden düzenleyen çok köklü reformlar yapmak durumunda kalmıştır. Fakat vurgulamak gerekir ki Çin, hukuk sistemini modernleştirmek ve yabancılar hukukunu batı ülkelerindeki çağdaş uygulamalar ile uyumlu hale getirebilmek için bu ayrıcalıklardan istifade eden çoğunluğu batı ülkelerine karşı siyasi ve hukuki cepheden zorlu bir mücadele vermiştir[3].

---

olacaktı. Afyon savaşı sonrasındaki gelişmeler ve genel olarak Çin tarihi için ülkemizde de bulunmuş ve çalışmalar yapmış ünlü Sinolog Wolfram EBERHARD'ın eserleri oldukça aydınlatıcıdır. Wolfram EBERHARD, ***Çin Tarihi*** (Ankara: TTK, 1995) 316-318.

1 Bu ülkeler şunlardır: Fransa (1844), İsveç (1847), Alman Hansa Birliği (1861), Danimarka (1863), Hollanda (1863), İspanya (1864), Belçika (1865), İtalya (1865), Avusturya-Macaristan (1869), Brezilya (1881), Portekiz (1887), Japonya (1896), Meksika (1899) ve İsviçre (1919). Harold Scott QUIGLEY, "**Extraterritoriality in China**", *AJIL*, Vol. 20, (1926) 47-51.

2 Çin'deki hukuk reformu özellikle 1907 senesinden sonra Manchu döneminde başlamıştır. Reformlar kapsamında öncelikle sınırdışı etme, işkence ve Çin'e özgü bir cezalandırma usulü olan *"cangue"* uygulamaları kaldırıldı. Bu bağlamda bir "Hukuk Reformu Komisyonu" kuruldu ve bu komisyon ilk olarak bir ceza kanunu tasarısı hazırladı. Daha sonra Avrupa ülkelerinin kanunları kodifiye edildi ve 1912 senesinde yeni bir ceza usul kanunu ilan edildi. Reformlar, sonraki dönemde yeni bir medeni kanun ve ticaret kanunu hazırlanması çalışmaları ile devam etti. QUIGLEY 61-68.; ALTUĞ, ***Yabancıların...***, 77-78.; EBERHARD 345-347.

3 1840'larda Çin artık yarı sömürgeye dönüşmüştü. Bu dışa bağımlılıktan kurtulmanın yolu olarak içerde hukuki ve siyasi reformlar yapıldı. Fakat tüm bunlar 1930'lara ka-

2.2. Osmanlı Kapitülasyonları

2.2.1. Genel Olarak

Osmanlı kapitülasyonlarının tarihsel seyri ve mahiyeti hususunda dönemlendirme bakımından değişik görüşler ileri sürülmektedir. Bizce değişik tarihli dönemlendirmelerin yapılması, kapitülasyonların kurumsal gelişimine ilişkin bakış farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Kimi yazarlar çeşitli gerekçelerle ancak Osmanlı Devleti tarafından verilmiş kapitülasyonları esas alırken, kimileri de Osmanlı Devleti'nin egemenlik kurduğu bölgelerde daha önce verilmiş olan kapitülasyonları da nazarı dikkate almaktadır. Meseleye dönemin hakim hukuk ilkeleri ışığında ve kurumsal açıdan yaklaştığımızda ikinci yaklaşımın daha sağlıklı olduğunu görüyoruz. Bu minvalde aşağıda çeşitli görüşlere yer vermek suretiyle meseleyi irdelemeye çalışacağız.

Osmanlı dönemi hukukçularından CEMALEDDİN ve ASADOR'a göre kapitülasyonların tarihi gelişimi üç dönemde incelenebilir. Birincisi, Kanuni Sultan Süleyman devrinden başlayıp Tanzimat'ın ilanına kadar olan dönem; ikincisi, Tanzimat'tan başlayıp 1295 (1879) Berlin Anlaşması'na kadar olan dönem; Üçüncüsü ise 1295'ten sonraki dönem olarak tarif edilmiştir[1]. Londra Üniversitesi tarafından Lozan Konferansı görüşmeleri sırasında İngiliz heyetine sunulan raporda[2] ise Osmanlı kapitülasyonları, *"en çok istifade eden devlet"* ölçütü esas alınarak dörde ayrılmıştır. Buna göre:

I-1535-1782, Fransa'nın başı çektiği dönem

II- 1783-1837, Rusya'nın başı çektiği dönem

III- 1838-1860, İngiltere'nin başı çektiği dönem

IV-1861'den zamanımıza (Lozan Konferansı'na kadar)

İNALCIK, iki dönem tespit etmiştir. Birincisi, 1352 senesinde Cenevizliler'e kapitülasyonlar verilmesiyle başlamıştır. İkinci dönem ise

---

dar temelde bir değişiklik yaratmayı başaramadı. Bkz. Karl August WITTFOGEL, ***Oriental Despotism*** (New York: Vintage Books, 1957) 433-435.

[1] CEMALEDDİN/ASADOR 5.

[2] ***Memorandum by the Institute of Historical Research (London University) on the Capitulations***, PRO/FO: 424/255, 466

1517'de Yavuz Sultan Selim'in Memluk kapitülasyonlarını yenilemesi ile başlayan dönemdir[1]. BİRSEN, Osmanlı kapitülasyonlarını ortaya çıkış kaynağı bakımından değerlendirmek suretiyle üç döneme ayırmıştır. Birincisi, Doğu Roma yani Bizans İmparatorluğu'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na intikal eden özellikle Venedik ve Ceneviz kapitülasyonları. İkincisi, Osmanlı İmparatorluğu idaresine girmiş Müslüman ülkelerde, daha önce verilmiş kapitülasyonların Osmanlılar tarafından kabulü ya da tecdit edilmesi yoluyla ortaya çıkan kapitülasyonlar. Üçüncüsü ise Osmanlı padişahları tarafından doğrudan doğruya verilmiş olan kapitülasyonlar[2]. Kaynak bakımından yapılan bu tasnifi aynı zamanda kapitülasyonların tarihsel dönemlendirmesi olarak görmek de mümkündür. Elbette kapitülasyonları şekli açıdan ele alarak tasnif etmek de mümkün olabilir. Örneğin tek taraflı işlemle kurulup kurulamaması, geçerlilik süresi gibi hususlar bu dönemlendirmede ölçüt alınabilir. Biz Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul'u alması sonrasında kurumsal örgütlenmesi ve ideolojisi bakımından bir imparatorluk olmasını ve kapitülasyonların hukuki niteliğinde meydana gelen değişimleri esas aldık. Bu itibarla ilk olarak Osmanlı'nın imparatorluk olmasından önce ve sonra olmak üzere iki dönem tespit ettik. Üçüncü olarak da kapitülasyonların hukuki niteliğinde esaslı değişimlerim meydana geldiği ve son dönem kapitülasyonları olarak kategorize ettiğimiz bir tasniflemeye gittik.

2.2.2. İlk Kapitülasyonlar

Ders kitaplarında ve bazı yerli ya da yabancı kaynaklarda ilk Osmanlı kapitülasyonunun Kanuni Sultan Süleyman tarafından Fransızlar'a verilen 1536 kapitülasyonu olduğu yazmaktadır ki bu sıkça rastladığımız bir yanlışlıktır. Oysa ki söz konusu tarihten önce Osmanlılar tarafından çeşitli ülkelere kapitülasyonlar verildiği bilinmektedir. Bu hatanın sebebi kapitülasyonların çoğu zaman Osmanlı Devleti'ni yok eden bir ucube sistem veçhesinde değerlendirilmesi ve bu zafiyetin de doğal olarak imparatorluğun *"duraklama dönemi"*ne yakıştırılmasmdan kaynaklanmaktadır. Ancak mesele gerek hukuki gerekse kurumun tarihsel kökenleri ve gelişimi bakımından Osmanlı'nın çöküş mitini inşa etmeye indirgenemeyecek kadar kapsamlıdır.

---

[1] İNALCIK, "**İmtiyâzât**", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXII, 247-248.

[2] BİRSEN 130-136.

DEMİRGİL, ilk Osmanlı kapitülasyonlarına iktisadi açıdan yaklaşmış ve kapitülasyonların Osmanlı Devleti'ne Bizans'tan miras kaldığını ileri sürmüştür. Bu nedenle kapitülasyonların başlangıcını İslam dinine ya da Osmanlı hukuk düzenine indirgemek doğru değildir [1]. ARMINJON, Osmanlı kapitülasyonlarının kaynağını imparatorluğun kurucusu olan I. Osman'a kadar götürüyor. Buna göre Osmanlılar, Ege kıyılarına ulaşır ulaşmaz komşuları ile Fransız kapitülasyonları ile tanınanlarla aynı özellikte ayrıcalıklar içeren anlaşmalar yapmıştır[2]. İNALCIK, TURAN ve DELİLBAŞI gibi yazarlara göre Osmanlı'dan önce Anadolu Beylikleri tarafından bazı Hıristiyan devletlere XIII. yüzyılda kapitülasyonlar verilmiştir. Buna göre ilk imtiyazlar Anadolu Selçuklu sultanlarınca 1207'de Kıbrıs Krallığı ve Venedikliler'e tanınmıştır[3]. İmtiyaz tanıyan belgelerin en eskisi I. İzzettin Keykavus tarafından Kıbrıs Kralı'na gönderilen mektuptur[4]. Fakat bu imtiyazları gösteren belge mevcut değildir. Elde olan belgelerden en eskisi İNALCIK'a göre 1210, TURAN'a göre 1220 tarihlidir. Söz konusu belge, Alaeddin Keykubat'ın tahta çıkışından hemen sonra Venedikliler ile 8 Mart 1220 tarihinde yaptığı antlaşma mucibince tanınan imtiyazları içermektedir. Bu antlaşmada ticari ve hukuki nitelikte bir çok hüküm yer almaktadır[5]. Benzeri nitelik-

---

1 Demir DEMİRGİL, **"Lozan Andlaşmasında İktisadi Bağımsızlık Çabaları ve Başarıları"**, *BTTD*, sayı 34, Temmuz (1970) 50-51.

2 Mahmud Esat BOZKURT, ***Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine***, Çeviren: Ahmet ÖYLEK, (Ankara: Türk Hukuk Kurumu yay., 2008) 37.

3 İNALCIK, **"İmtiyâzât"**, 247-248.; Osman TURAN, ***Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*** (Ankara: TTK, 1958) 139-146.; Melek DELİLBAŞI, **"Ortaçağ'da Türk Hükümdarları Tarafından Batılılara Ahidnamelerle Verilen İmtiyazlara Genel Bir Bakış"**, *Belleten*, Cilt XLVII, TTK, sayı 185, Ocak 1983, 95-103.

4 Anadolu Selçukluları'na ait bu belgeler Osman Turan tarafından aynen çevrilmiş ve belge kritik edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. O. TURAN, 139-143.

5 Antlaşmaya göre Venedik tacirlerine Selçuklu topraklarında ticaret serbestisi, mal ve can güvenliği sağlanmakta, gemilerine de gerekli durumlarda sığınma hakkı tanınmaktadır. Bu hükümler karşılıklı olarak taahhüt altına alınmıştı. Fakat başka bir hükümde tek taraflı bir imtiyaz olarak Venedikliler'e, Anadolu'da mahkeme kurma hakkı tanınmıştır. Bu hükme göre Venedikliler'den seçilecek mahkeme üyeleri, Türkiye'de ticaret yapan Latinler arasında bir anlaşmazlık olması durumunda açılacak davada yargı yetkisine sahiplerdi. Ancak hırsızlık ve cinayet davaları Sultan'ın mahkemelerinde görülecektir. Daha önceki bölümlerde verdiğimiz örneklerden anlaşılacağı üzere kapitülasyon anlaşmalarında cinayet ve hırsızlık gibi suçlar çoğu zaman yargı muafiyetinden istisna tutulmuştur. Eski bir gelenek olarak dikkat çeken bu durum, yerel otoritelerin egemenlik hakkının bir yansıması olan cezalandırma yetkisini dev-

teki antlaşmalar bununla sınırlı değildir. Nitekim Anadolu'da, XIII ve XIV. yüzyıllarda, özellikle ticaret yolları üzerinde etkin konumda bulunan çeşitli Türk Beylikleri tarafından Latin Denizci Cumhuriyetlere kapitülasyonlar verildiği bilinmektedir[1].

Osmanlılar, 1352 senesinden itibaren Rumeli bölgesinde hakim konuma gelmeye başlamış ve diplomatik ilişkiler yoluyla çeşitli ittifaklar kurmaya çalışmıştır. Bu çerçevede, o dönemlerde Venedik'le savaş halinde olan Cenevizliler ile sıkı münasebetler kurulduğunu ve ilk Osmanlı kapitülasyonunun verildiğini görüyoruz[2]. Bu metin kayıp olmakla birlikte 7 Haziran 1387 tarihli ahidname mevcuttur. SEVİĞ'e göre Kanuni devrine kadar Osmanlılar, yalnız mevcut olan kapitülasyonları tanımakla yetinmiştir. Doğrudan doğruya verilen ilk Osmanlı kapitülasyonu ise Kanuni döneminde Fransa'ya verilen kapitülasyonlardır[3]. KÜTÜKOĞLU bu görüşün aksini savunarak ilk kapitülasyonların bunlar olmadığını ileri sürmüştür. Fransızlar'a verilen kapitülasyonlar sadece XVI. yüzyılda verilen ilk kapitülasyonları teşkil eder. Ayrıca önce 1528'de Memlûkler zamanında, Fransızlar'ın Mısır'da ticaret yapabileceklerine dair müsaade tasdik edilmiş, daha sonra diğer Osmanlı topraklarında ticaret yapabilmelerini düzenleyen kapitülasyonlar verilmiştir. Ancak bunun tarihi hakkında da ihtilaf vardır[4]. Kapitülasyonlar üzerine İsviçre'de bir doktora çalışması yapmış olan merhum Mahmut Esat BOZKURT ise ilk kapitülasyonların, İstanbul'un fethinden sonra *"ahd-name (ahidname)"* ya da *"nişan"* şeklinde Venedikliler'e bağışlandığını ileri sürmüştür[5]. BOZKURT, kapitülasyonların iktisadi ya da dini niteliğin-

---

retmedeki çekimserliklerini göstermektedir. Söz konusu anlaşmada Sultan'ın adamlarından birinin Latin topraklarında zarar görmesi durumunda bu zararın tazmin edilmesi hükmü de yer almaktadır. TURAN, 139-143.

1 Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da mutlak egemenliğini tesis etmeden önce Anadolu Türk Beylikleri tarafından özellikle Venedik ve Ceneviz Cumhuriyetlerine kapitülasyonlar verildiği görülmektedir. Bu kapitülasyonların diplomatika bakımından akıbetlerinin ne olduğu ve daha önce yapılmış olan antlaşmaların devamlılıkları hususunda Osmanlı Devleti'nin nasıl bir uygulama içinde olduğu tetkik edilmesi gereken bir hususdur. Konu hakkında genel bir değerlendirme için bkz. DELİLBAŞI 95-103.

2 İNALCIK, **"İmtiyâzât"**, 247.; Bülent ARI, **"Osmanlı Kapitülasyonlarının Tarihçesi ve Mahiyeti"**, *Yeni Türkiye*, Yıl: 6, Mart-Nisan (2000) 242-243.

3 SEVİĞ, 178.

4 Mübahat S. KÜTÜKOĞLU, **"Ahidnameler ve Ticaret Muahedeleri"**, *Yeni Türkiye*, Yıl:6, Mart-Nisan (2000) 223.

5 E. BOZKURT, ***Osmanlı kapitülasyonları Rejimi Üzerine***, 38-43.

den ziyade hukuki yönünü esas almakla ilk kapitülasyonları hukuksal açıdan tarihlendirmiştir. Kapitülasyonların hukuki cepheden ele alınması, meselenin hukuksal bağlamda anlaşılması bakımından bizce de doğru bir yaklaşım tarzıdır.

Ortaçağda özellikle X. yüzyıldan itibaren Hıristiyan Avrupa ile Müslüman Doğu arasındaki ticari ilişkilerde bir yoğunlaşma göze çarpar. Akdeniz, Karadeniz, Orta Asya, İran ve Anadolu coğrafyasında yıllar süren Haçlı savaşları sonrası dönemde ticari ilişkilere dayalı nispi bir barış ortamı kurulmuştur [1]. Bunun başlıca nedenlerinden biri müslüman devletlerin siyasi, idari ve iktisadi örgütlenmede sağladıkları kurumsallaşma ve akabinde ticari yollar, limanlar ve metalar üzerinde ciddi bir etkinlik kurmuş olmalarıdır. Kısaca iktisadi ihtiyaçlar ve gerçeklikler, Avrupa ile Müslüman devletler arasındaki derin tarihsel çelişkilere rağmen bir takım siyasi kabullenişleri doğurmuştur. İşlek bir ticaret limanı olan ve kıtalararası kavşak konumunda bulunan İstanbul'da ise Venedik konsoloslukları XIV. yüzyıl ortalarında iki büyük liman bölgesi olan Ayasuluk (Selçuk) ve Balat'ta tesis edilmişlerdi. Yıldırım Beyazid döneminde bu yerler Osmanlı idaresine geçmiş ve padişah bu imtiyazları onaylamıştır. Osmanlı Sultanı daha sonra Anadolu ve Rumeli'de, denizde ve karada egemenliği altında bulunan bütün yerlere bu onayı teşmil etmiştir. 1419 tarihinde I. Murad ile Venedik arasında imzalanmış olan barış antlaşmasında ve daha sonra 1430 ve 1446 antlaşmalarında da önemli imtiyazların sağlandığı ileri sürülmektedir[2].

İstanbul'un alınmasından önce Osmanlı Devleti sadece kapitülasyon vermemiş, almıştır da aynı zamanda. Fetihten yaklaşık yarım asır evvel İstanbul'da oturan Türkler'in, fakat bazı kaynaklarda *"Müslümanların"* denilmektedir, davalarına bakmak için bir kadı tayin ettirmek hususunda Bizans İmparatorunu zorladıkları belirtilmektedir. Böylece İstanbul'da Müslümanlar'ın bir topluluk kurmasına, ibadethane açmalarına ve hukuk işlerine bakacak bir kadı atamalarına izin verilmiştir[3]. Bu açı-

---

[1] İNALCIK, **"Osmanlı'nın Avrupa İle Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret"**, 55-57.

[2] İNALCIK, ***İmtiyâzât***, 248.

[3] Her ne kadar Haçlılar, Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında karşılıklı bir düşmanlığa neden olmuşlarsa da Arap sultanları ülkelerindeki yerli halktan ayrı olarak İtalyan Cumhuriyetlerine imtiyazlar bahşetmişti. Bundan dolayı olacak ki Bizans İmparatoru da İstanbul'un Osmanlı idaresine girmesinden 60 sene önce Müslümanlara İstanbul'da bir takım imtiyazlar sağlamıştır. TWISS 449-450.

dan bakıldığında söz konusu teşebbüs, Latinler'in şehirde tatbik ettikleri kapitülasyonların bir örneğini kurma çabası olarak değerlendirilebilir. Benzeri bir başka uygulama Selanik'in Osmanlı idaresi altına girmeden önce Venedik hakimiyetinde olduğu dönemlerde görülmüştür. Buna göre beş yıl süreyle (1426-1430) şehirde bir Osmanlı konsolosu bulunmuştur. Osmanlı konsolosunun dış ülkede sivil davalara bakma yetkisi, Mısır'daki Venedik ve Fransız konsoloslarının yargı yetkisi ile hemen hemen aynı olduğu söylenebilir[1].

BOZKURT kapitülasyonlar üzerine yaptığı doktora çalışmasında DEJARDEN'den bir alıntı yapmak suretiyle Osmanlı kapitülasyonlar rejiminin esasen Venediklilerin Bizans'ta sahip oldukları rejimin devamı olduğu tespitinde bulunmuştur:

> *"Osmanlı İmparatorluğu; Yunan İmparatorluğu'nun, vs., Roma İmparatorluğu'nun son zamanlarında, yabancı uluslara egemenliği gerçek bir biçimde paylaşmalarını kabul ederek, onların tanıdığı ve Hristiyan prenslerin zaten bizzat kabul etmiş olduğu, Haçlı seferlerine dayanan bir olguyu, kendisinin kurulduğu bir zamandan önceki haliyle teyit etmiş, mevcut durumu korumuştur"*[2].

Görüldüğü üzere Osmanlı kapitülasyonları, yaygın kanının aksine Kanuni devrinde başlamamaktadır. İstanbul'un alınmasından evvel Osmanlı idaresi altına giren topraklarda daha önce verilmiş olan kapitülasyonların onaylanması veya teşmil ettirilmesi usulü vardır. Bir takım zorunluluklar Osmanlı egemenliğinden önce tesis edilmiş mevcut kapitülasyonların benimsenmesi sonucunu doğurmuştur. Zira müesseselerin bir anda ortadan kaldırılması ya da oluşturulması kabil değildir. Bu nedenle idari ve hukuki nitelikteki bir takım müesseseler, uygulamalar ve statüler aynen korunmuş ya da belli ölçüde değiştirilerek benimsenmiştir.

---

[1] Londra Üniversitesi Tarih Araştırma Enstitüsü tarafından Lozan Konferansı'nda İngiliz heyetine sunulmak üzere kapitülasyonlar hakkında gizli bir rapor hazırlanmıştır. Heyete memorandum şeklinde verilen bu ayrıntılı çalışmada kapitülasyonların ortaya çıkışı gelişimi ve mahiyeti konularında önemli bilgiler yer almaktadır. ***Memorandum by the Institute of Historical Research (London University) on the Capitulations,*** PRO/FO: 424/255, 463-464.

[2] E. BOZKURT, ***Osmanlı kapitülasyonları Rejimi Üzerine,*** 20.

2.2.3. İstanbul'un Fethi ve Kapitülasyonlar

Osmanlı Devleti kurumsal örgütlenmesi, ideolojisi ve toplumsal yapısı ile İstanbul'un fethinden önce imparatorluk sayılmıyordu. Ancak Fetih'ten sonra evrensel ölçekte gerçek bir imparatorluk olmuştur. Siyasi, idari ve hukuki örgütlenmesi, kurumları, toplumsal düzeni artık bir imparatorluk karakteri kazanmıştır. Gerek saraydaki protokol kuralları gerek toplumsal yaşamdaki gündelik hayat, klasik anlamda evrensel bir imparatorluğun özelliklerini ihtiva ediyordu[1]. Bu itibarla devletin dış ilişkileri, diplomatik usul ve teamülleri de imparatorluk hukukuna göre biçimlenmeye başlamıştır. İmparatorluk kurumlarının birdenbire ortaya çıkmadığını ve olanların da hemencecik ortadan kaldırılmasının mümkün olmadığını hesaba katarsak, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Bizans İmparatorluğu'ndan bir takım kurumları devraldığını söylemek icap eder. Basit bir örnek olarak iki imparatorluğun yönetim aygıtındaki ya da toprak idaresindeki benzerlikler gösterilebilir. Ayrıca her iki imparatorluğun aynı coğrafyada, Akdeniz'de kurulduğunu düşünürsek bazı coğrafi dayatmaların olduğu da şüphe götürmez. Çünkü hiçbir şey bir günde yer değiştirmemektedir. Braudel'in deyişiyle coğrafya değiştirilmesi zor engeller ve sürekli avantajlar yaratmaktadır[2]. Bu nedenle Akdeniz'in, hem Bizans hem de Osmanlı kurumları, politikaları ve ticaretine bazı dayatmaları, zorlamaları olmuştur. Osmanlı egemenliği, Akdeniz'in siyasi hakimiyeti anlamına gelebilir. Fakat coğrafyanın bütünsel bir hakimiyeti değildir. Bu nedenle kapitülasyonlar gibi müesseselerin bir sonraki yönetime alışkanlık ve mecburiyetler biçiminde sirayet etmesi doğaldır. Örneğin bir Akdeniz trafiği vardır. Bu trafiğin tacirler için avantajları, dezavantajları yada bir takım hukuki ve iktisadi ayrıcalıkları vardır. Bunlar her yıl, her dönem, her imparatorlukta tekrarlanır. Sonuç olarak yabancı devletlere kapitülasyonlar verilmesi hususunda değerlendirmeler yaparken bu zorlamaları ve alışkanlıkları da dikkate almak mecburiyetindeyiz.

Osmanlı İmparatorluğu yukarıda zikrettiğimiz nedenlerin sonucu olarak temelde iki başlık altında toplanabilecek bir kapitülasyon politikası izlemiştir. Buna göre mali ve politik olmak üzere iki temel amaç vardı. Mali amaç, kuruluş dönemlerinde güçlü bir ticari örgütlenmeye sahip olmayan

---

1 İlber ORTAYLI, ***Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek***, ,(İstanbul: Timaş, 2006) 63,71.

2 Fernand BRAUDEL, ***Akdeniz ve Akdeniz Dünyası***, Çev. M. Ali KILIÇBAY,(İstanbul: Eren Yay., 1989) 130 .

Osmanlıların, mali açıdan güçlü Batılı devletlere kapitülasyonlar vererek denetimleri altındaki bölgelerde ticareti canlı tutma ve geliştirme hedefine hizmet ediyordu. Böylece ülkeye ithal ve ihraç edilen mallar ile transit ticaretten elde edilen gümrük gelirleri imparatorluğun hazinesini ve mali yapısını güçlü kılacaktı. Nitekim Osmanlı'nın üzerine oturduğu Bizans mali yapısının can damarları da yüzyıllardır Latin tacirleri tarafından besleniyordu. Politik amaç ise imparatorluğun artık evrensel ölçekte bir güç olması bakımından kapitülasyonların bir dış politika aracı olarak kullanılmasıydı[1]. Kapitülasyonların seyrine baktığımızda dönemine göre iktisadi açıdan güçlü devletler ile yapıldığını görmekteyiz. Söz konusu dönemlerde önce merkantalist İtalyan Denizci Cumhuriyetler, sonra da kapitalizmin kurumsallaşmaya başladığı sanayi devletleri ile yoğunlaşan bir kapitülasyon ilişkisi mevcuttur. Bu ilişkide zaman içerisinde bazı ülkelere ***"en imtiyazlı millet"*** statüsü tanınmıştır. Böyle bir statünün ortaya çıkması da Osmanlı kapitülasyon politikasının bir izdüşümü olarak görülebilir.

Osmanlı kapitülasyonlarının tam bir listesi ve içeriklerini gösteren metinlerin tamamını tek bir kaynaktan takip etmek mümkün değildir. Çeşitli birinci ve ikinci elden kaynaklarda farklı sayıda kapitülasyonlar ve suretler vardır. Örneğin maruf hale gelmiş fakat metnin kendisine erişilemeyen 1535 Fransız kapitülasyonlarının Türkçe aslına hiçbir yerli kaynakta rastlanılmamaktadır. Çoğunlukla BARON de TESTA, MİLTİTZ ya da NORADOUNGHION gibi 19. yüzyıl yazarlarının eserlerine atıf yapıldığını görmekteyiz. Ancak 17. yüzyılın sonlarından itibaren BOA Düvel-i Ecnebiyye Defterleri'nden bazı ahdname suretlerine ulaşılabilinmektedir. 1294-1298 yıllarında yayımlanan beş ciltlik *Muahedat Mecmuası*'nda kapitülasyonlara yer verilmekle beraber ilk dönem kapitülasyonlarının metinleri yoktur[2]. Bu konuda yazılmış başlıca kaynaklara[3] baktığımızda değişik ülkelere çok sayıda kapitülasyon verildiğini görüyorsak da esasen temel birkaç kapitülasyon hükmünün ufak değişikliklerle teşmil ettirilmesi söz konusudur. Bu konuda yazılmış kaynaklara göre devletlerle söz konusu dönemde yapılmış olan başlıca kapitülasyon anlaşmaları aşağıdaki gibidir:

---

[1] Halil İNALCIK, ***Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)***, çev. Ruşen SEZER, (İstanbul: YKY,2003) 140-145.

[2] ARI 244.

[3] İNALCIK, **"İmtiyâzât"**, 247-252.; SEVİĞ 177-205.; Bu raporda bahsi geçen kapitülasyonlar daha çok NORADOUNGHİAN'ın ***Recuil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman*** adlı eseri esas alınarak hazırlanmıştır. PRO/FO: 424/255, 466-467.

Ceneviz ve Venedik (1454, tek taraflı): Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u kuşattığı sırada kendisine yardım eden Cenevizliler'e bu yardımın karşılığı olarak, onların Bizans'tan elde ettikleri bir takım imtiyazları yeniden tanıma yoluna gitmiştir. Nitekim fetihten önce Venedik ve Cenevizli tacirlerin Galata'da bulunan kolonilerde bir takım adli ve ticari imtiyazları mevcuttu. Esasen burada Fatih'in kendisinden önceki imparatorların geleneğini takip ettiği görülmektedir[1]. Bununla beraber Latin Cumhuriyetlere bu dönemde verilen kapitülasyonlar, Fatih tarafından kısa süre sonra ilga edilmiştir[2].

Fransa: Şubat 1535/1536[3], iki devlet arasında karşılıklı andlaşma olup, Osmanlı tarafından tek taraflı olarak herhangi bir imtiyaz verilmiş değildir. Ekim 1569'da verilen ve İNALCIK'm iki taraflı olduğunu ileri

---

1 SEVİĞ 177.; THAYER 208.; Bir görüşe göre 1454 Ceneviz kapitülasyonları *ferman* biçiminde yani padişahın tek taraflı bir tasarrufu olan *tuğra* ile bağışlanmıştır. Bu sebeple günümüze intikal eden anlaşmalara benzememektedir. Fakat Venedik kapitülasyonları iki taraflı anlaşma biçimindedir. Bu sebeple biçim olarak yakın dönem kapitülasyon anlaşmaları ile benzerlik göstermektedir. TWISS 464.

2 Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethinden sonra bu şehirde yaşayan gayrimüslimlere din işlerinde bir takım imtiyazlar tanımıştır. Öyle ki bu topluluklar için kendisi bir patrik dahi atamıştır. Mustafa Nuri Paşa'nın anlatıma göre bu çerçevede bir takım ayrıcalıkları ihtiva eden fermanlar dahi yayımlamıştır. Fatih'in torunu olan Yavuz Sultan Selim bu aman ve imtiyazları kaldırmak istemiştir fakat imparatorluk hukuku ve geleneği buna cevaz vermemiştir. Olay şöyle vuku bulmuştur:

"...Sultan Selim Han, Bizans halkının ya Müslüman olmalarını ya da İstanbul'dan çıkıp gitmelerini emretti. Devlet ileri gelenleri bu hususta sıkıntıya düşüp fakat Padişahın şiddetinden, heybetinden ve kızmasından korkarak karşı gelemediklerinden, o devrin müftüsü olan Zenbilli Ali Efendi'ye başvurdular. Zenbilli Ali Efendi, 'Rahmetli dedeniz Fatih Sultan Mehmed Han bunlara ahd ve aman ve bir kıta da ferman vermiş olduğundan şimdi sizin yaptığınız bu teklif şer'an caiz olmaz' diye fetva verdi. Yavuz Sultan Selim 'dedem Fatih Sultan Mehmed'in verdiğini söylediğiniz fermanı göreyim' dedi. Durum Patrik'e bildirilince Patrik, fermanın bir yangında yandığını söyleyince iş bir kat daha zorlaştı. Bu kez Zenbilli, 'durumun isbatı da yeter' dedi ve yaşlı yeniçerilerden iki kişi, Divan-ı Humayun'da tanıklık edip kızgılı sultanın iddiası aleyhine hüküm verilmekle bu sıkıntı verici konu atlatıldı." Mustafa NURİ PAŞA, *Netâyic Ül-Vukuat*, çev. Neşet ÇAĞATAY, cilt I-II, (Ankara: TTK, 1992) 89.

3 Kanuni tarafından bahşedilen bu kapitülasyonların 1535 ya da 1536 Şubat'ı mı olduğu hususunda yerli ve yabancı hiçbir eser birbirini teyit etmemektedir. Açıkçası birbirinden değerli eski kaynaklar da çelişkilidir. Öyle ki bu kapitülasyonların geçerliliği hakkında ciddi şüpheler de vardır. Bu konu üzerine olan şüpheleri, geçerliliği doğrultusunda çürüten bir çalışma için bkz. Joseph MATUZ, "Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa Arasındaki 1536 Kapitülasyonlarının Geçerliliği Hakkında", *Türkiye Günlüğü*, sayı 58, Kasım-Aralık (1999) 130-132.

sürdüğü andlaşma ise sonradan yapılan bütün seri andlaşmalarm esasını oluşturduğu için çok önemlidir; Mayıs 1604 (tek taraflı); Nisan 1607 (tek taraflı) verilen imtiyazın en önemli yanı Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde olmayan devletlerin Fransa'nın himayesinde tanınmasını kabul etmesidir; Haziran 1673 (tek taraflı); Mayıs 1740 (tek taraflı), bundan önceki Fransız kapitülasyonlarını geliştiriyor ve sonraki Fransız kapitülasyonlarına temel teşkil ediyordu[1].

İngiltere: Haziran 1580 (tek taraflı). Osborne ve Staper adlı Londralı iki tacir, temsilcileri olarak William Harborne'u İstanbul'a göndermişler ve Harborne bu kişiler için Sultan III. Murad'dan bir *izn-i humayun*[2] elde etmiştir. Bu gelişmeyi takiben Kraliçe I. Elizabeth 25 Ekim 1579 tarihli mektubunda ticari imtiyazların bütün İngiliz tebaası için genişletilmesini istedi. Böylece İngilizler Osmanlı devletinden ilk kapitülasyonları elde etmiş oldular[3]; Eylül 1675 (tek taraflı), bundan önce verilmiş bütün kapitülasyonları tarih sırasına göre veriyor ve teyit ediyordu. Ayrıca İngilizler'i, Fransızlar'ın 1673'te elde ettikleri konuma getiriyordu.

Avusturya: 1615 (tek taraflı); Temmuz 1718, Avusturya kapitülasyonlarını Fransa ve İngiltere seviyesine getirdi. *Rusya*: Temmuz 1774 (tek taraflı), Rusya'yı, İngiltere ve Fransa konumuna getirdi. *Hollanda*: 1612 (tek taraflı). Hollanda 1612'de Sultan I. Ahmet'ten kapitülasyon alıncaya kadar Fransa bayrağı altında ticaret yapıyor ve Fransız konsoloslarının koruması altında idi. Bu tarihten itibaren Hollanda, Fransa ve İngiltere ile eşit haklara sahip oldu; 1680 (tek taraflı). Daha önce verilmiş olan kapitülasyonlar genişletilmiş ve yenilenmiştir[4].

---

1 NORADOUNGHİAN'ın ***Recuil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman*** adlı eseri esas alınmıştır. PRO/FO: 424/255, 466-467.; Yukarıda zikredildiği üzere kaynaklar arasında kapitülasyonların sayısı ve muhteviyatı hakkında tutarsızlıklar vardır. Buna göre söz konusu karşılaştırmaların yapılması bakımından ayrıca bkz. TWISS, 453-463.; Alexander Wood RENTON, **"The Revolt Against The Capitulatory System"**, *Journal of Comparative Legislation and International Law*, 3rd., Ser., Vol. 15, No. 4, 1933, 212-213.; THAYER 210-212.

2 Sultan III. Murad tarafından Kraliçe Elizabeth'e gönderilen, içeriğinde İngiliz tacirlere ticaret yapma serbestisi ve birtakım adli muafiyetlerin yer aldığı iradenin tam metni için bkz. Akdes Nimet KURAT, **"İngiliz Devlet Arşivinde ve Kütüphanelerinde Türkiye Tarihine Ait Bazı Malzemeye Dair"**, *AÜDTCFD*, c. VII, Sayı 1, Ankara (1949) 1-27.

3 TWISS 457-458.

4 PRO/FO: 424/255, 466-467.; TWISS 453-463.; RENTON 212-213.; THAYER 210-212.

Bu dönem kapitülasyonlarına baktığımızda Fransa, Rusya ve İngiltere arasında bir rekabet göze çarpmaktadır. Fakat hemen belirtelim ki bu rekabette XVI. yüzyılın ilk yarısından XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Fransa'nın üstünlüğü, yani en çok himaye gören devlet olma ayrıcalığı söz konusudur. Dönemin bir başka özelliği ise kapitülasyonların Osmanlı padişahlarının tek taraflı tasarrufuna dayalı bir işlem sonucunda ortaya çıkması ve padişahın kendinden sonraki saltanat mensubunu bağlayıcı nitelikte tesis edilmemesi hususiyetleridir. Bununla beraber I. Mahmut tarafından Fransa'ya bağışlanan 1740 kapitülasyonları, padişahın halefleri adına da onaylanmıştır. Halbuki Osmanlı diplomasi geleneğinde özellikle kapitülasyonlar gibi mühim ahidnamelerin saltanat değişikliklerinde yeniden gözden geçirilmesi esastı[1]. Bu nedenle 1740 kapitülasyonları niteliği itibariyle bir kırılma noktası teşkil eder.

2.2.4. Son Dönem Kapitülasyonları

XVIII. yüzyıla kadar bütün Osmanlı kapitülasyonları hukuki bakımdan padişah tarafından verilmiş tek taraflı bir *bağış* niteliği taşıyordu[2]. Kapitülasyonların geçerlilik süresi ise bağışlayan Osmanlı padişahının saltanat süresi ile sınırlıydı. Böylelikle her saltanat değişiminden sonra daha önce verilmiş kapitülasyonların yenilenmesi icap ediyordu. Yani kendiliğinden bir yenilenme ya da devamlılık söz konusu değildi. Fakat 1740 senesinde Sultan I. Mahmut tarafından Fransa Kralı XV. Louis'ye verilmiş olan kapitülasyonlar, padişahın saltanat süresi ile sınırlı tutulmayarak halefleri adına da onaylanmıştır. Bu onay, Muahedat Mecmuası'ndaki kapitülasyon metninde şu sözlerle ifade edilmiştir[3]:

---

1 SEVİĞ 184.; İNALCIK, "İmtiyâzât", 249.

2 İNALCIK, İmtiyâzât, 248-249.

3 *Mecmua-i Muahedat*, 5 Cilt, Derleyen: Ferik Mahmud Mesud Paşa, Hakikat mtb., 1294-1298, Cilt I, 5-35.; 1740 Kapitülasyon anlaşmasının Fransızca metninin esas alındığı bir çalışmada ise ilgili hüküm 85. maddede şöyledir: "Hamiyetli Bab-ı Ali'm daha önce Fransızlarla yapılan barışı bugün yenilediği için ve içten dostluk kanıtlarını giderek daha çok vermek için anlaşmaya bazı uygun ve gerekli maddeler eklenmiş, bazı maddeler güçlendirilmiştir; gerekli görülen başlıca iskelelerdeki ve diğer yerlerdeki komutanlara ve subaylara imparatorluk kapitülasyonlarımın maddelerine gelecekte uymaları ve kapitülasyonların içeriğine ters düşecek her türlü davranıştan kaçınmaları ve bunları **mahkemelerde kayıtlara geçirmeleri için** sert buyruklar gönderilecektir. Fransa imparatoru çok görkemli majesteleri ve ardılları şanlı imparatorluğumuza, halifeliğin merkezine, aynı zamanda da Padişah-ı Hümayunumuza karşı sürekli içtenlik

"fi-mâ-bâd ahidname-i hûmayunun şurût ve ve kuyadına ri'ayet ve hilafına hareketten mücanebet olunmak üzere Devlet-i Aliyyemin mu'ayyen olan iskelelerinde ve sa'ir iktiza eden mahallerinde vâki bil cümle hükkam ve zabitana tenbîhat-ı ekideyi hâvi evamir-i aliyye ısdar ve irsal ve mehakimde sicillata kayd ve isbat olunmağa müda'ade-i aliyye erzani kılına"

Bu bağlamda geleneksel kapitülasyon uygulamalarından bir ayrışma söz konusudur. Öyle ki bazı yazarlar bu dönemden sonra kapitülasyonların süreklilik kazandığını, hatta hükümlerinin savaş zamanında bile uygulanacak nitelikte bağlayıcı bir uluslararası anlaşma karakteri kazandığını ileri sürmüşlerdir. Nevar ki I. Mahmut'un uluslararası nitelik taşıyan kapitülasyonlara haleflerini de bağlayacak şekilde süreklilik kazandırması sadece Osmanlı kamu hukukuna özgü değildir. Bu durum özellikle uluslarası nitelikteki müesseseler ve kamu hukuku kuralları bakımından XVI. yüzyıl ve sonrasında Batı Avrupa ülkelerinin kamu yönetiminin de hakim ilkeleri arasındadır. Örneğin Sultan I. Mahmut'un sözkonusu kapitülasyonları verdiği Fransa Kralı XV. Louis, 1771 yılında yayımladığı bir buyrukta, *"Bazı kurumlar vardır ki onları değiştirmeye Bizim gücümüz bile yetmez ve Biz onlar karşısındaki bu güçsüzlüğümüzden kıvanç duyarız"* demek zorunda kalmış ve egemenin bazı kurumlar ve hukuk kurallarının bağlayıcılığı karşısındaki değişen konumunu ortaya koymuştur[1]. Tüm bu veriler ışığında diyebiliriz ki, kapitülasyonlar bu tarihten sonra ferman/bağış niteliğini kaybederek, egemenin hukuki kural ve kurumlar karşısında değişen konumu çerçevesinde devletler hukuku bağlamında gerçek bir anlaşma hüviyeti kazanmaya başlamıştır[2].

Sözü geçen dönüşümün birbirleriyle ilintili çeşitli siyasi, iktisadi ve hukuki sebepleri vardır. Fakat ilk akla gelen XVIII. yüzyılın başlarından

---

ve iyi dostluk kanıtları sunduklarından, hem hilafet penâhi şahanemiz, hem yüce ardıllarımız adına, aynı zamanda da büyük vezirlerimiz, saygıdeğer paşalarımız ve genellikle buyruğumuz altında bulunma onur ve mutluluğuna ermiş bütün ünlü hizmetkarlarımız adına var olan maddelerin tersine davranılmayacağına en kutsal ve bozulmaz fermanımızla söz veriyorum; her iki tarafın içten dostluk ve karşılıklı iyi ilişkilerin temellerini güçlendirmeye ve sağlamlaştırmaya hep özen göstermesi için bu karşılıksız imparatorluk kapitülasyonlarının soylu içerikleri doğrultusunda uygulanmasını istiyoruz...", Anlaşmanın tüm metni için bkz COLLAS 314-339.

1 İl Han ÖZAY, *Günışığında Yönetim* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1953) 28-41

2 Nasım SOOSA, **"The Legal Interpretation of the Abrogation of the Turkish Capitulations"** *Dakota Law Rewiev*, Vol. III, no. 7, June (1931) 340-341.; SEVİĞ 184.; BİRSEN 130-136.

itibaren Avrupa'da Osmanlı egemenliğinin zayıflamaya başlamasıdır. Osmanlı Devleti bu zaafiyet karşısında, Avrupa'da kendisine diplomatik destek sağlamak maksadıyla kapitülasyonları bir dış politika aracına dönüştürmüştür. Bu minvalde politik desteğin karşılığı olarak bir çok Avrupa devletine kalıcı imtiyazlar tanımıştır. Çünkü Avrupa devletler cemiyetinde ekonomik ve politik konumu birazcık güçlenen devlet, Osmanlı Devleti'nden kapitülasyon elde etmenin yollarını arıyordu. Neticede değişen siyasal ve ekonomik dengeler, Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren yabancıların, kapitülasyonlar aracılığıyla sağladığı siyasi ve hukuki hakları güçlendirmiştir. Bu sayede her devlet, siyasal egemenliğinin uzantısı olan yargı yetkisini, Osmanlı topraklarında daha etkin ve kalıcı bir konuma taşımıştır[1].

Son dönem kapitülasyonlarına baktığımızda XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya'nın daha sonraları ise İngiltere'nin öne çıkmaya başladığını görüyoruz. Temmuz 1774'te yapılan Küçük Kaynarca anlaşmanın 11. maddesine göre Rusya, İngiltere ve Fransa ile birlikte en ayrıcalıklı ülke statüsünü kazanmıştır. 1783 senesinde verilen kapitülasyonlar ise Rusya'yı, 1740 tarihli Fransız kapitülasyonlarının ötesinde bir konuma taşımıştır. Akabinde İngiltere ve Fransa özellikle Karadeniz'de Rusya'nın sahip olduğu ***"en ziyade mahzar-i müsaade millet"*** statüsünden oldukça rahatsız olmuştur. Aynı statüyü elde etmek için İngiltere bir nota ile 1799'da, Fransa ise Paris Antlaşması'na eklenen ikinci madde ile 1802'de girişimde bulunmuş ve başarılı olmuştur.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ise kapitülasyonlarda tartışmasız İngiltere'nin üstünlüğünden bahsedilebilir. Nitekim bu devirde İngiltere, önderliğini yaptığı sanayi imparatorluğu sayesinde, uluslararası boyutta iktisadi, siyasi ve hukuki egemenliğini kurumsallaştırmıştır. Osmanlı-İngiliz ticari ilişkilerinin resmen başlaması, XVI. yüzyılın ikinci yarısında üç İngiliz tüccarının Osmanlı topraklarında ticaret imtiyazı elde etmelerine dayanır[2]. Daha sonraları Osmanlı İmparatorluğu ve İn-

---

[1] SOOSA, "The Legal Interpretation of the Abrogation of the Turkish Capitulations", 341-342.

[2] Osmanlı-İngiliz ticari ilişkileri ve buna bağlı olarak gelişen kapitülasyonlar hakkındaki en iyi çalışmalardan biri Mübahat S. KÜTÜKOĞLU tarafından yapılmıştır. Mesele gerek arşiv gerek birinci elden yerli ve yabancı kaynakların tetkiki suretiyle ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bu bilgiler ışığında Osmanlı-İngiliz ticari ilişkilerinin ilk aşamada Osmanlı sarayı ile İngiliz tüccarları arasında kurulan kişisel ilişkilerden iba-

giltere arasında yapılan 6 Ocak 1809 tarihli ticaret anlaşması, kapitülasyonlara ***karşılıklı*** bir nitelik kazandırması bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca bu karşılıklı anlaşmaya göre Osmanlı uyruklarının İngiliz kapitülasyonlarının himayesinden faydalanmalarının kısıtlanması dikkat çekici bir hükümdür. 16 Ağustos 1838 tarihinde Baltalimanı'nda imzalanan Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması'nda, iki devlet arasında daha önce varolan kapitülasyonların, değiştirilmeyen maddeleri haricinde bundan böyle de muhafaza edileceği yazılmaktadır. Özellikle iktisadi bakımdan çok önemli hususlar içeren bu antlaşma ertesi yıl hemen bütün büyük devletlere teşmil ettirilmiştir[1]. Benzeri statü sağlayan kapitülasyonlar Toskana'ya (1747), Prusya'ya (1761), İspanya'ya (1782), Sardunya'ya (1823), ABD'ye (1830), Belçika'ya (1838), Hansa Birliği *(Hansa Verein)* olarak bilinen (Bremen, Lübeck, Hamburg) cumhuriyetlere (1839), Portekiz'e (1843), Yunanistan'a (1855), Brezilya'ya (1858), İran'a (1875) tarihlerinde verilmiştir[2].

Söz konusu dönemde verilen kapitülasyonlar, Avrupa'da sermaye birikimin başladığı, devletlerin ve pazarın kapitalist üretim ilişkilerine göre yeniden şekillendiği bir zamana denk düşer. ***Ulusal pazar*** ve buna bağlı olarak oluşan ***ulus devlet*** siyasal örgütlenmesinin hukuksal yapıdaki izdüşümü ise ***"ulusal egemenlik"*** düşüncesi olmuştur[3]. Halbuki Osmanlı İmparatorluğu, kapitülasyonların siyasal ve hukuki açıdan aleyhine sonuç doğurmaya başladığı ***"imparatorluk"*** yapısını sürdürmekte idi. Nihayetinde bu durum kapitülasyonların hukuki niteliğini değiştirecek boyutta olmakla yeni bir dönemi öncüllemiştir. Denilebilir

---

ret olduğunu görüyoruz. Fakat daha sonraları sanayi kapitalizmi Osmanlı pazarlarını ele geçirmiştir. Bu etkinlik, kapitülasyonların uluslararası hukukun bir parçası haline gelerek kurumsallaşan zorlayıcı bir güce dönüşmesi sayesinde gerçekleşmiştir. Söz konusu iktisadi süreç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mübahat S. KÜTÜKOĞLU, ***Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*** (Ankara: Türk Kültürünü Araşyırma Enstitüsü, 1974); Bu konu hakkındaki diğer bir çalışma ise Akdes Nimet KURAT tarafından yapılmıştır. Yine bu eserde de özellikle Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin ilk zamanlanna ait ahidnameler ve imtiyaznameler gibi saray iradelerinin ve çeşitli arşiv malzemelerinin tercümeleri yer almaktadır. Akdes Nimet KURAT, ***Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi*** (Ankara: AÜDTCF Yay., 1953)

1 J.C.HUREWITZ 81-84, 110-111.; ***Mecmua-i Muahedat***, I, 272-275, 275-277.; PRO/FO: 424/255, 467.

2 TWISS 457-463.

3 SOOSA, **"The Legal Interpretation of the Abrogation of the Turkish Capitulations"**, 342.

ki hukuk, kapitalist dönemde devletlerin yargı yetkisini ulusal egemenlik anlayışına göre biçimlendirirken, Osmanlı Devleti'nde çokuluslu imparatorluk hukuk anlayışı muhafaza edilmeye çalışılıyordu.

Yukarıda zikrettiğimiz olumsuz durum, Avrupalı devletler ile Osmanlı İmparatorluğu arasında yapılan yeni uluslararası antlaşmalar ile pekiştirilerek kapitülasyonlar adeta bir uluslararası hukuk müessesesine dönüşmüştür. Yani hukuku belirleyen koşullar bir yandan da yeni konumlar yaratıp bunları sabitliyordu. Bu bağlamda meseleyi uluslararası hukuk açısından değerlendirecek olursak ilk olarak 30 Mart 1856 tarihli Paris Antlaşmasına bakmak gerekir. Fransa, Avusturya, Büyük Britanya, Prusya, Rusya, Sardunya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan bu barış ve dostluk anlaşmasının 7. maddesine[1] göre Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa genel hukukunun ve birliğinin bir parçası ilan ediliyordu. Bununla beraber Avrupa güçleri, Osmanlı'nın aleyhine olan kapitülasyon hükümlerinin Osmanlı Devleti tarafından değiştirilmesine ya da tümden ilga edilmesine yanaşmıyorlardı. Aynı anlaşmanın 32. maddesinde[2] ise daha önce verilen kapitülasyonların, yenileninceye ya da yerlerine yenileri imzalanıncaya kadar geçerliliklerini devam ettirecekleri hükme bağlanıyordu.

18 Ocak 1871'de Büyük Britanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, İtalya, Almanya ve Türkiye arasında imzalanan protokolde, *"taraflarının muvafakati olmadan anlaşmaların değiştirilemeyeceği"* ilkesi tanınmıştı. Böylece protokole imza atmış Türkiye'nin, kapitülasyonları ilgili tarafların onayı olmaksızın tek taraflı olarak kaldırması hukuksal açıdan zora sokulmuş oldu. Benzer şekilde 1878 Berlin Antlaşması'nın 7. maddesinde de, *"yabancıların imtiyaz ve bağışıklıklarının, ilgili tarafların muvafakati*

---

[1] Madde 7: "...Avrupa genel hukukunun ve birliğinin nimetlerinden Osmanlı Devleti'nin de yararlanacağını ilan ederler. Haşmetlilerin her biri kendisi açısından Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığına ve bütünlüğüne saygı göstermeyi taahhüt ederler ve hep birlikte bu taahhüde katı biçimde uyulmasını güvence altına alırlar, bunun sonucu olarak, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlık ve bütünlüğüne yönelik her harekete ortak çıkarlara yönelik bir sorun olarak bakacaklardır. Anlaşmanın tüm metni için bkz COLLAS 359-375.

[2] Madde 32: "Savaştan önce savaşan devletler arasında varolan antlaşmalar ya da sözleşmeler yenileninceye ya da yerlerine yenileri imzalanıncaya kadar, dış alım ve dış satım ticareti, karşılıklı olarak, savaş öncesinde yürürlükte olan yönetmeliklere göre yapılacaktır ve bu devletlerin uyrukları, bütün başka konularda da, en ayrıcalıklı uluslarla aynı düzeyde işlem göreceklerdir." COLLAS 369.

ile değiştirilmediği sürece kapitülasyonlarla tesis edilen koruma ve konsolosluk yargı yetkisi ile birlikte yürürlükte kalacaktır." hükmü taahhüt altına alınmıştır[1].

Genel bir değerlendirme yapacak olursak; tek taraflı bağış niteliği taşıyan ve uluslararası karakteri sınırlı olan kapitülasyonlar, son dönemde karşılıklılık özelliği taşıyan uluslararası antlaşma görünümü kazanmıştır. Fakat uluslararası antlaşma özelliği kazanması bilhassa ticari hükümleri açısından rahatça söylenebilir. Kapitülasyonların adli ayrıcalıkları içeren hükümleri açısından aynı yorumda bulunmak güçtür. Zira hukuki ve siyasi egemenliği kısıtlayan antlaşmaların böylesi bir dönüşümün eseri olarak kendiliğinden geçerlilik kazanması, uluslararası hukukun temel ilkeleri bakımından açıklanabilir değildir. Son dönem kapitülasyonlarının geçerlilik sürelerine baktığımızda ise mesele ilgili tarafların tümünün iradesine tevdi edilmiştir. Yani tek taraflı bir irade beyanı ile yürürlükten kaldırılmaları ***"görünürde"*** kabil değildir. Tarihsel gelişimi böyle olmakla birlikte Osmanlı Devleti, hukuki ve siyasi egemenliği büsbütün sarsılınca tek taraflı bir tasarrufla kapitülasyonları kaldırma girişimlerinde bulunmuştur. Fakat siyasi ve askeri gücün tek belirleyici olduğu bu dönemin uluslararası ilişkilerinde, kapitülasyonların hukuki niteliği de dönemin büyük güçleri tarafından belirleniyordu. Bu nedenle Osmanlı'nın tek taraflı bu girişimleri sonuçsuz kalmıştır. Bizce kapitülasyonların son dönemde ihtiva ettiği hukuki nitelik hakkındaki tartışmalar, yukarıdaki nedenden dolayı ***"hukuksal"*** olmaktan ziyade ***"siyasal"*** düzlemde cereyan etmiştir.

2.3. Konusu ve Sağladığı Haklar Bakımından Türleri

2.3.1. Genel Olarak

Kapitülasyonların hukuki niteliği hakkında bir tespitte bulunmadan önce meseleyi tarihi seyir içinde kişilere sağladığı haklar bakımından ele almak gerekir. Dolayısıyla bu başlık altında ele alınacak olan konu, neden-sonuç ilişkisi bağlamında aynı zamanda ***kapitülasyonların veriliş nedenlerini*** de izah etmektedir. Bir kavramın hukuksal bağlamda değer-

[1] SOOSA, **"The Legal Interpretation of the Abrogation of the Turkish Capitulations"**, 343-344.

lendirmesini yapabilmek için söz konusu hukuk kuralının ortaya çıkış biçimini, koruduğu hakları ve yarattığı statülerin neler olduğunu irdelemek icap eder. Genel olarak ifade edersek kapitülasyonlar yabancılara adli, idari, ticari, dini ve kişisel/siyasi olmak üzere beş ana başlıkta haklar tanımıştır[1]. Başta imtiyaz niteliğinde olması sebebiyle yalnızca belirli statülere sahip olanların yararlanabildiği bu hakların, zaman içinde herkesin faydalanabildiği temel hak ve özgürlüklere dönüştüğünü görüyoruz. Bu hak gruplarından bazıları dönemin ihtiyaçları ve hakim hukuk ilkeleri doğrultusunda daha öne çıkmış ve geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Biz meseleyi genel olarak değil, elden geldiğince Osmanlı kapitülasyonları özelinde ele alacağız.

Söz konusu hakların sınıflandırmasını yaparken kapitülasyonları belli bir döneme özgülemek oldukça güçtür. Ayrıca bir dönemle sabitlemek mümkün müdür o da belirsizdir. Mesele bu açıdan karışık olmakla beraber ortaya çıkışı, gelişimi, sonuçları ve günümüze etkileri bakımından kapitülasyonları Sanayi Devrimi dönemine özgüleyip, hakları daha çok bu döneme göre sınıflandırmak bizce daha doğru olacaktır. Nitekim sanayi devrimi sonrası kapitülasyonların mahiyetini, kapsamını ve hukuki niteliğini değiştirip belirleyen ekonomik sistem, günümüzde de varlığını devam ettirmektedir. Genel kabule göre sanayi devrimi, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere ve Fransa merkezli kendi iç pazarını yaratmış ve yönetimlerini karakterize etmeye başlamıştır. Bu değişim 19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra tüm Avrupa ve dış pazarları ile yönetimlerine dalga dalga yayılmıştır[2]. Elbetteki değişimin boyutları ve sonuçları ülkeden ülkeye farklılık arzetmektedir. Biz inceleme aralı-

---

[1] Bazı yazarlara göre sağladığı haklar bakımından farklı tasniflemeler yapılmıştır. THAYER kapitülasyonları üç grupta sınıflandırmıştır: Kişisel, yargısal ve ekonomik. THAYER, **The Capitulations of the Ottoman**..., 215.; ALTUĞ kapitülasyonları; kişisel, adli, iktisadi, idari, mahmi sahibi olmak imtiyazı olarak beş başlıkta toplamıştır. ALTUĞ, *Yabancıların Hukuki Durumu*, 62.; KURDAKUL ise kapitülasyonları sağladığı haklar bakımından adli, idari, mali, ticari, dini, siyasi olmak üzere altı gruba ayırmıştır. Necdet KURDAKUL, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Anlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, (İstanbul: Döler Neşriyat, 1981) 25.

[2] Sanayi Devrimi ve yarattığı etkiler konumuz bakımından doğrudan etkili olmakla beraber biz bu konuyu çok geniş bir çerçevede ele almak imkanına sahip değiliz. Meseleye ancak hukuki cephedeki tezahürleri bakımından değinmek durumundayız. Sanayi devrimi hakkında ayrıntılı bilgi ve dönemlendirme meselesi için bkz. Eric HOBSBAWM, ***Devrim Çağı 1789-1848***, Çev. Bahadır Sina ŞENER (Ankara: Dost Yay.,1998); P. NİKİTİN, ***Ekonomi Politik***, Çev. Hamdi Konur (Ankara: Sol yay., 1995)

ğımızı Osmanlı ekonomisine etkileri bakımından 16.-18. yüzyıllara denk gelen ***Merkantilist*** devire kadar geri götürmek durumundayız. Bu dönemin hakim toplumsal kesimi kapitülasyonlar ile korunan başlıca sınıf olan ***ticaret burjuvazisi***dir. Dönemin temel ekonomik örgütlenme birimi ise ***manifaktür*** adı verilen ve feodal üretim ilişkilerinden sanayi üretimine geçişi ifade eden küçük işletmelerdir[1]. Biz bu başlık altında, ilgili döneme denk düşen süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitülasyon hükümlerine nasıl bir içerik verdiğini incelemeye çalışacağız. Acaba hangi haklar değiştirilmiş, hangileri değiştirilememiştir, kapitülasyonlardaki her bir hak gurubu nasıl bir evrim geçirmiştir...

2.3.2. Dinsel Nitelikteki Kapitülasyonlar

Özellikle tek tanrılı ve kitaplı dinlerin kutsallık algılamaları dini nitelikteki hakların sıkça kapitülasyon hükümleri arasında yer almasını sağlamıştır. Nitekim kutsal mekanlar ve ibadet özgürlüğü tek tanrılı ve kitaplı dinlere mensup tacir sınıfının ticari etkinliklerinde oldukça önemli bir yer işgal eder. Tacirler yüzyıllar boyu hem dini hem de ticari etkinlik üzerinden şekillenen ortak bir kimlikle hareket etmişlerdir. Bu itibarla ilk kapitülasyonlarda dinsel nitelikteki hakların ticari nitelikteki hakların önünde seyrettiğini söylemek mümkündür. Başlıca sağladığı haklar; yabancılara kutsal mekanları ziyaret ve ibadet özgürlüğü, yeni ibadet yerleri inşa etme, din adamları sınıfına mensup bazı yabancılara vergi bağışıklığı tanıma gibi alanları kapsar[2].

Osmanlı ülkesine gelen yabancılara İslam hukukunun genel eman ve ahid anlayışı çerçevesinde gerekli şartları sağlamak koşuluyla ibadet ve inanç özgürlüğü tanınmıştı[3]. Fakat bu genel nitelikteki hak ve özgürlük ile sadece bazı kişi ve gruplara sağlanan kapitülasyon niteliğindeki hakları karıştırmamak gerekir. Zira bu iki müessese arasında yakın bir ilişki olması, konuları ve hukuki nitelikleri bakımından karıştırılmalarına sebebiyet vermektedir. Bu bağlamda kapitülasyonlarda konusu ba-

---

1 K.V. OSTROVİTYANOV vd. ed., ***Politik Ekonomi Ders Kitabı***, Cilt I-II, SSCB Ekonomi Enstitüsü İlimler Akademisi, Çev. İsmail YARKIN, (İstanbul: İnter yay., 1996) 60-131.

2 Halife Ömer tarafından MS 636 senesinde hristiyanlara verilen kapitülasyonlar dini nitelikteki haklara klasik bir örnek teşkil eder. Söz konusu kapitülasyonlarda ibadet özgürlüğü, kutsal mekanları ziyaret serbestliği ve vergi muafiyeti gibi imtiyazlara yer verilmiştir. Anlaşmanın tüm metni için bkz COLLAS 304-305.

3 KALLEK 242.

kımından dinsel nitelik taşıyan hakların başlıcaları şunlardır: *Dinlerince kutsal sayılan yerlere gidebilme ve buraları yönetme hakkı, dinlerinin gereği gibi ibadet etme hakkı, ibadethane açma hakkı ve kendi din ve mezheplerine göre yargılanma hakkı.* Belirtmek gerekir ki kendi din ve mezhebine göre yargılanma hakkı ile kendi devletinin ya da tebaası olduğu ülkenin kanunlarına göre yargılanma hakkı aynı durumları ifade etmemektedir. Zira aynı kapitülasyon metinlerinde yargılama yetkisine ilişkin din ve mezhebe göre ayrı ve bağımsız maddelerin olduğunu görmekteyiz. Öyle ki din ve mezhebe bağlanan yargı yetkisi bazen kilise ya da bir ruhani meclisi de ifade edebilmektedir. Bilhassa özel hukuka giren meselelere, kiliselerin ulusal bir karakter kazandığı döneme kadar, kilise hukukunun uygulandığını nazarı dikkate almak gerekir.

Osmanlı Devleti'nin dinsel nitelikte haklara yer verdiği ilk kapitülasyon 1535 tarihli Fransız kapitülasyonudur. İlgili kapitülasyonun 6. maddesine[1] göre *Fransa tebaasından olan tüccar ile maiyetlerindeki memur, hizmetli veya diğer kimseler din ve mezhebe ait konular ve işlerden dolayı kadılar, sancakbeyleri ve subaşılar tarafından yargılanamayacaktır. Bu gibi işleri çözme hakkı Babıali'ye ait olacaktır.* Ayrıca *Fransızlara geleneklerini ve kutsal kitaplarını gözetmeleri bakımından tümüyle serbestlik tanınacaktır.* 1535 tarihli kapitülasyondan sonra uzun bir dönem dinsel nitelikte haklara yer verilmemiştir. Bu tarihten sonra ilk olarak 20 Mayıs 1604 tarihli 5. Fransız kapitülasyonunda bu tür bir düzenleme olduğunu görüyoruz. Madde 4'te[2]: *"Fransa Kralı'na ve kendisinin dostu veya müttefikleri olan sair hristiyan memleketlerine tabi halkın Kudüs'teki makamat-ı mübarekeyi ziyaret etmek hususunda serbest bırakılması ve kendilerine müşkülat çıkarılmaması ve hakla-*

---

[1] Madde 6: "Fransa tebaasından olan tüccar ile maiyetlerindeki memur ve hademe veya efrad-ı saire din ve mezhebe dair hususat ve mesailden dolayı kadılar, sancak beyleri ve subaşılar tarafından muhakeme edilemeyecekler ve tasdiat ve izaacata maruz bulundurulmayacaklardır. Bu gibi mesaili hal ve fasl etmek hakkı Bâb-ı Âli'ye ait olacaktır. Fransızlar adet ve mu'tekadât-ı diniyelerine riayet hususunda tamamıyla serbest bırakılacaklardır. Keza arzu-i vicdaniyesiyle din-i islamiyeyi kabul etmeyen ve tebdil-i mezheb eylediğini mütearrif bulunmayan hiçbir Fransız İslam addedilmeyecektir. Keyfiyet-i itirafın bila cebir ve tazyik vuku bulması şarttır." Ayrıntılı bilgi ve metnin tamamı için bkz. Tercüme Macar İSKENDER/Ali REŞAD ***Kapitülasyonlar: Tarihi, menşei, asılları*** (Dersaadet: Kanaat matbaası, 1330) 60 ve devamı; HUREWITZ, Vol. II, 3.

[2] Madde 4: "Fransa kralına ve mumailayhin muhibbileri veya müttefikleri olan sair mülük-ı İseviye'ye tabi efradın Kudüs'teki makamat-ı mübarekeyi ziyaret etmek hususunda serbest bırakılması ve kendilerine ika' mevâni' ve müşkülat edilmemesi ve haklarında tecavüzatta bulunulmaması bizce matlûp ve mültezimdir."

rında tecavüzatta bulunulmaması bizce matlûp ve gereklidir" ifadesine yer verilmekle hac ve kutsal yerleri ziyaret hakkı koruma altına alınmıştır. 1673 tarihli Fransız kapitülasyonunda ise daha önceki kapitülasyonların yenilendiği ve bazı hükümler eklendiği ifade edilmiştir[1]. Bu yeni düzenlemenin yukarıda zikrettiğimiz dinsel nitelikteki hakların toplu bir ifadesi olma özelliği taşıdığını söylemek mümkündür. 1740 Fransız kapitülasyonunun 51. maddesine baktığımızda Fransız konsolos, ruhban ve tacirlere kendileri için evlerinde şarap üretme ve dışarıdan şarap getirme hakkı tanınmıştır. Şarap esasen klasik İslam hukukuna göre müslümanlar için ticarete konu olamayacak mallar statüsünde bulunmaktadır. Bu nedenle ancak kendilerine imtiyaz hakkı tanınmış yabancılar ve gayrimüslim Osmanlı tebaası bu haktan faydalanabilirdi[2]. Yabancıların ibadetlerini yerine getirmelerine ilişkin hükümlere yine 1740 tarihli kapitülasyonun 1, 33, 34, 35, 36 ve 82. maddelerinde yer verilmiştir. Hemen belirtmek icap eder ki Osmanlı'da yeni bir kapitülasyon tanınırken Hanefi mezhebi fıkhına göre hareket edilir ve şeyhülislamdan bir fetva alınırdı[3]. Nitekim üstün nitelikli bir norm olma özelliği taşıyan ve bizzat Osmanlı padişahının iradesi ile bu yönü vurgulanan kapitülasyonların özellikle dinsel nitelik taşıyan hükümlerinin İslam hukuku açısından bir ön denetimi yapılmaktaydı.

---

[1] "Fransa'ya tabi olan piskoposlar vesair Frenk mezhebinden olan ruhban taifesi her ne cinsten olursa olsun Osmanlı memleketlerinde kadimde oldukları yerlerde kendi hallerinde olup ayinlerini icra eylediklerinde kimse engel olmıya. Kudüs-ü şerif'in dahilinde ve haricinde ve Kamame Kilisesinde[1] eskiden beri olageldiği üzere oturmakta olan Frenk rahiplerinin hala oturup ellerinde olan ziyaretgahlarına öteden beri olduğu gibi kimse elatmıya. Vergi isteğiyle rahatsız edilmeyeler. Davaları zuhur eyledikte mahallinde halledilmezse İstanbul'a havale oluna Kudüs'ü şerife varan Fransız ve onlara tabi olan her ne cinsten olursa varış ve gelişte kimse dokunmaya. Hala Galata'da olan Cizvit ve Kapuçin nam iki Fransız ruhban taifeleri kadimden ellerinde olan iki kiliseleri yine ellerinde ve tasarruflarında olup bu kiliselerin biri yanmakla izni şer'i ile tamir olunup yine eskisi gibi Kapuçin ellerinde olup rahatsız olunmayalar. Kezalik İzmir'de Sida'da, İskenderiye'de vesair iskelelerde olan Fransızların kiliselerine elatılmaya ve onlar rahatsız edilmeyeler. Bu bahane ile paraları alınmayalar. Galata'da olan bimarhanelerinde kendi hallerinde İncil telavet eylediklerinde rahatsız olunmayalar." Tam metin için bkz. KURDAKUL 25.; Ayrıca orijinal metin için bkz. ***Mecmua-i Muahedat***, Cilt I, 4-14.

[2] Belkıs KONAN, ***Osmanlı Devletinde Yabancıların Kapitülasyonlar Kapsamında Hukuki Durumu***, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE Kamu Hukuku Anabilim Dalı, 2006) 68.

[3] İNALCIK, "**İmtiyâzât**", 246.

Sonraki yıllarda kapitülasyonlar ile yabancılara verilen dinsel nitelikli haklar konu bakımından hemen hemen aynı olmakla beraber ülke çeşitliliği bakımından artış göstermiştir. Bu kapsamda Avusturya, Hollanda, İspanya Danimarka, Prusya ve Rusya gibi ülkelere dinsel haklar içeren kapitülasyonlar verilmiştir. Metinlerdeki ifadelere bakıldığında bu hakların Katolik mezhebine tanındığı gibi bir anlam çıkmakla birlikte esasen diğer Hıristiyan mezhepleri de istifade edebiliyordu[1]. Bu durum ilk Osmanlı kapitülasyonlarının Katolik Fransa ile kurulan ilişkilerin bir ürünü olmasından kaynaklanıyor olabilir.

Kapitülasyonlar tarafından yabancılara verilen dinsel nitelikli haklar Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecine acaba nasıl bir etki yapmıştır sorusuna burada cevap aramak gerekir. Bu süreci dikkatle gözlemleyip kaleme alan Engelhardt'a göre kapitülasyonlar ile verilen dinsel haklar ve özgürlükler, anayasal düzeyde koruma altına alınmıştır. Örneğin ***"din değiştirme"*** irtida suçunu oluşturuyor ve ölümle cezalandırılıyordu. İrtida bu dönemde bir suç olmaktan çıkarılmıştır. Engelhardt ayrıca 1876 Kanun-i Esasi ile her ne kadar devletin dininin İslam olduğu belirtilmişse de kapitülasyonlarla verilen din ve mezhep özgürlüğünün anayasada güvence altına alındığını da söylemektedir[2]. Gerçekten de anayasanın 8

---

[1] KONAN 68-69.

[2] ENGELHARDT eserinin genel değerlendirme kısmında bu meseleyi şöyle dile getirmiştir: "...Bab-ıâli, diğer mezheplerin eski **imtiyazlarına** dokunmak şöyle dursun, aksine bunları açıkça teyit ve tasdik etmiş, ve gayrimüslim cemaatlerin asayişini ihlal eden, bir çok durumda Tanzimat'ın iyi uygulanmasına mani olan Hristiyan mezheplerin rekabetleri arasında hemen her zaman uzlaşmacı, akıllı bir yol seçmiştir. Bahsetmek istediğim, asıl manasıyla vicdan hürriyeti, yani herkesin istediği din veya mezhebi seçmesi ve bundan dolayı din ve mezhep değiştirebilme hakkıdır. Bilindiği gibi Müslüman, başkalarını kendi dinine davet etmez. İslamiyet, Müslüman olmak isteyen yabancıyı yada yerli hristiyanı güvensizlikle, ihtiyat ile kabul eder. fakat buna karşılık bir kez kabul edince, bir daha İslam dininden çıkmasına izin vermez... XIX. asrın başlarına kadar son zamanlarda mürtedlere verilen ceza, idam cezası idi. Bunun dışında reayanın farklı hristiyan mezheplerin diğerine geçmesini engelleyen bir kanun daha vardı... İngiltere elçisi Lord Stratford, **mezhep değiştirme meselesi hakkındaki yasağın ve cezanın kaldırılması ve kaldırılmanın devlet kanunlarına alınmasını** Osmanlı Hükümetinden istedi. Âli Paşa böyle bir tedbire Müslümanlarca itiraz edileceğini ve padişahın hilafet sıfatını doğrudan doğruya etkileyeceğinden Müslümanlar arasında dünyevi hükümdar sıfatıyla dahi tanınmamasına sebep olacağını söyleyerek ret cevap verdi. Fakat devlet kanunlarına alınmasına razı olmadığı şeye fiilen uyulacağını taahhüt etti; Paris Antlaşması öncesi görüşmelerde 4. maddede yazılı olan en nazik ve güç mesele bu şekilde halledildi. Mürtedlere verilen idam cezası, artık uygulanamaz oldu.

ve 11. maddelerine[1] baktığımızda bu husus açıkça vurgulanmıştır. 8. maddede *"Osmanlı"* vatandaşı kimliği tarif/inşa edilerek devletin resmi dininden olmayanlar ve olanlar arasında eşit düzlemde vatandaşlık ilişkisi kurulduğunu görüyoruz[2].

Yukarıda zikrettiğimiz dinsel nitelikli haklar, başta kutsal yerlerin idaresi hakkı olmak üzere Osmanlı Devletinin zayıfladığı dönemde çok güçlü diplomatik silahlara dönüşmüşlerdir. Özellikle Rus ortodoksisi 1774 tarihli Küçük Kaynarca antlaşmasından sonra Osmanlı ülkesindeki bütün hristiyanlarm koruyucusu olma eğilimine girmiştir. Hele 1878 Berlin Andlaşması, Osmanlı hükümetinin, topraklarındaki dini makam ve mekanlar üzerindeki yetkisini neredeyse ortadan kaldırmıştır[3]. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra hızlanan misyonerlik faaliyetleri[4] (dini örgütlenme/propaganda ve misyoner okulları açma) ve bu çerçevede artan din değiştirme olayları, toplumsal alanda yüzyıllardır süregelen dinsel barış ortamını zedelemiştir. Sonuç olarak kapitülasyonlarla verilen dinsel haklar zamanla kötüye kullanılmış ve hukuksal bağlamda bir özgürlük alanı olmaktan çıkarak Osmanlı Devletini sıkıştırmaya yarayan politik bir araca dönüşmüştür.

Ve reayanın farklı hristiyan mezheplerinden birisinden diğerine geçmesini yasaklayan hükümler tamamen kaldırıldı..." ENGELHARDT, ***Tanzimat ve Türkiye***, çeviri: Ali REŞAD, (İstanbul: Kaknüs, 1999) 463-464.

1 Madde 8: Devleti Osmaniye tabiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izae edilir.

Madde 11: Devleti Osmaniyenin dini, din-i islamdır. Bu esası vikaye ile beraber asayişi halkı ve adabı umumiyeyi ihlal etmemek şartı ile memaliki Osmaniyede maruf olan bilcümle edyanın serbesti icrası ve cemaat-ı muhtelifeye verilmiş olan imtiyâzât-ı mezhebiyenin kemekan cereyanı Devletin tahdi himayetindedir.

2 Osmanlı'da tebaa/vatandaşlık meselesinin ayrıntılı şekilde ele alındığı bir çalışma için bkz. Cihan OSMANAĞAOĞLU, ***Tanzimat Dönemi İtibariyle Osmanlı Tabiiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi***, (İstanbul: Legal, 2004)

3 ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, s. 63.

4 ENGELHARDT bu durumun ulaştığı vehim boyutu şöyle dile getirir: *"İngiliz ve Amerikan Misyoner cemiyetlerinin aşırı gayretlerinden şikayet eden Henri Bulwer'in şu sözleri o günkü duruma tamamen uygundur: Gerçeği söylemek gerekirse diyebilirim ki, Müslümanların Protestanlara verdiği tavizlere, Hristiyan hükümetlerde bile rastlanmaz."* ENGELHARDT 464.

2.3.3. İdari ve Kişisel Nitelikteki Kapitülasyonlar

Osmanlı kamu hukukunun[1] bir parçası olarak görebileceğimiz kapitülasyonlarda yabancılara siyasi/idari-kişisel nitelikteki haklar verilmiştir. Bu başlıktaki hakları birlikte ele almamızın nedeni ise her iki hak grubunun birbiri içine geçmiş olmasından ileri geliyor. Zira siyasi/idari nitelikteki hakların sağladığı statüden kişisel nitelikte hakların ortaya çıkması söz konusudur. Sağlanan başlıca idari-kişisel nitelikteki haklar şunlardır: Yabancıların Osmanlı topraklarına serbest giriş hakkı, ikamet hakkı, şahıs ve mallarının korunması hakkı, kapitülasyon rejimine tabi büyükelçi ve konsolosların diğer devlet temsilcilerine göre üstünlük hakkı, konutlarına bayrak çekme hakkı, hizmetli çalıştırma hakkı, son dönemlerde ise daha çok idari nitelikte sayılabilecek postane, okul ve hastane açma hakkı[2].

Bu başlığı açıklamak için önceden tanınan hakların bir özeti ve yeni maddelerin de eklenmesi ile sonrakilere model olma özelliği taşıyan 1740 Kapitülasyonlarına bakmak kanımızca yeterli olacaktır. Söz konusu kapitülasyonların 17. maddesi, Fransa büyükelçilerinin diğer Avrupalı uluslar karşısındaki üstün statüsüne vurgu yapar. Buna göre Fransa büyükelçileri Osmanlı nazarında, İspanya ve diğer kralların büyükelçilerine göre ***"öncelik hakkı"***na sahiptirler. 43. madde kapitülasyonların sağladığı himayelerden kimlerin faydalanabileceği hususunu ele alır. Bu bağlamda Fransızlara tanınan ayrıcalıklar ve bağışıklıkların büyükelçilerin hizmetlilerini de kapsayacağı belirtilmiştir. Burada ***mahmilik usulünün*** yerleştiğini ve kapsamının genişlediğini görüyoruz. Buna göre yabancılar Osmanlı tebaası olan kimseleri himayelerine alarak onları da adeta kapitülasyonların sujeleri haline getirmişlerdir. Kapitülasyonların Osmanlı egemenliğini en çok aşındırdığı konulardan birini işte bu hak gurubu teşkil etmektedir. Zira ileride bu haklar, Osmanlı Devletinin egemenliğini doğrudan doğruya tartışmalı hale getirecektir. 1740 kapitülasyonlarının 45 ve 46. maddelerinde büyükelçilerin diledikleri çevirmenleri hizmetlerine alabilecekleri ve istedikleri yeniçerileri kullanabile-

---

[1] Kapitülasyonlara dair "Kamu Hukuku" nitelemesi esas olarak Fransız yazarlar tarafından yapılmıştır. Bununla beraber söz konusu kavramsallaştırma Türk yazarlar arasında ilk olarak bu kaynaklardan beslenen Mahmud Esat BOZKURT tarafından kullanılmıştır.

[2] ALTUĞ, *Yabancıların Hukuki Durumu*, 63.; E. BOZKURT, *Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine*, 34-35.

cekleri ve bunların hiçbir şekilde rahatsız edilemeyecekleri hükme bağlamıştır. 47. madde Osmanlı tebaası olan büyükelçi hizmetlilerinin vergiden muaf olmalarını düzenlemiştir. 50. madde ise evlerinin güvenliği için istihdam ettikleri yeniçerilerin vergi muafiyetlerini ve subaylarca korunmalarını hükme bağlamıştır[1].

1740 Kapitülasyonlarının en önemli hükümlerinden birini 32. madde teşkil eder. Fransa'nın diplomatik üstünlüğü ve önceliğine vurgu yapan bu madde, Fransa'nın, yani ***en çok müsaadeye mahzar*** devletin bayrağı altında, henüz Osmanlı ile diplomatik ilişki kurmamış yada diğer hristiyan veya düşman ulusların, gerektiğinde Osmanlı topraklarına serbestçe girebileceklerini düzenler. Aynı şekilde kutsal yerleri de ziyaret edebileceklerdir. Fransız rahipler ve aynı mezhepten diğer din adamları hangi ulustan ve türden olurlarsa olsunlar Fransa'nın himayesi altındadırlar. 38. madde ise benzeri şekilde kapitülasyonlardan yararlanma hakkını Fransa himayesi altında Portekizliler, Sicilyalılar, Katalanlar, Mesinalılar, Anconalılar ve antlaşma yapmamış başka uluslar için genişletmiştir[2].

Bu başlık altındaki verileri özetleyecek olursak, söz konusu idari-kişisel nitelikteki kapitülasyonlar dönemin değişen diplomatik ilişkilerine göre ***en çok müsaadeye mahzar*** şartı gereğince Venedik, Ceneviz, İngiltere, Rusya gibi ülkelere de verilmiştir. İdari ve siyasi nitelikteki hakların bir çoğu belki günümüzde her devlete verilen olağan diplomatik muafiyetler gibi görünebilir. Fakat o dönemlerdeki uygulanış biçiminin mütekabiliyetten yoksun, eşitsiz ve ölçüsüz olduğunu hesaba katmak durumundayız. Üstelik söz konusu dönemde kapitülasyonlar, hukuksal gelenekten ziyade siyasi güç ilişkilerine göre uygulama alanı bulmaktaydı. Özellikle bu kapsamda ortaya çıkan ***mahmilik usulü*** adeta ayrı bir kapitülasyon rejimi olma özelliği kazanmıştır. Siyasal egemenliğin tezahürü olması dolayısıyla yargılama yetkisine ilişkin en sert gerilimler bu alanda vuku bulmuştur. *"Devlet"* örgütünün 18 ve 19. yüzyılda eriştiği muazzam teşkilatlanma becerisi ise kapitülasyonların yeni iktisadi ve hukuki ilkeler çerçevesinde farklı bir kurumsal boyut kazanmasını sağlamıştır. Kapitülasyonlar bu dönemde artık kişisel statüler belirlemekten ziyade mahkemeler, hastaneler, postaneler, okullar, şirketler

---

[1] ALTUĞ, *Yabancıların Hukuki Durumu*, 62-66.; COLLAS 314-339.

[2] COLLAS 314-339.

gibi örgütlenmeler üzerinden kurumsal statüler belirlemeye başlamıştır. Nihayet tekil sujelere vurgu yapılan klasik himaye sisteminden, devletlerin kurumsal ölçekte emperyal örgütlenmelerine olanak sağlayan bir sisteme geçiş söz konusudur. Bu meyanda hukukun, geçiş döneminin teorik çerçevesini oluşturmaya hizmet ettiğini söylemek mümkündür.

2.3.4. İktisadi Nitelikteki Kapitülasyonlar

Tarihsel gelişimine baktığımızda kapitülasyonların ortaya çıkmasını sağlayan ve esaslarını belirleyen etkinliklerin temelinde büyük ölçüde ticari faaliyetlerin bulunduğunu söylemek mümkündür. Çünkü zikrettiğimiz birçok hususun ortaya çıkışına zemin oluşturan gelişme, iktisadi yaşamın uluslararası bir nitelik kazanması ile olmuştur. Kapitülasyonların sujesi çoğu zaman tacir sınıfıdır. Zaman içerisinde toplumlararası ticaretin yoğunlaşmasına paralel olarak başta tacirlere ve daha sonra yabancılara bir takım haklar verilmiştir. Artık hukukunu yanında taşıyan ayrıcalıklı bir sınıf mevcuttur. Bu çerçevede; yabancı tacirlere serbest ticaret yapma hakkı, limanları kullanma ve koloniler oluşturma hakkı, serbest ithalat ve ihracat hakkı, çeşitli vergi ve resimlerden muaf tutulma hakkı gibi bir takım imtiyazlar tanınmıştır.

İktisadi nitelikteki kapitülasyonları ele almadan önce klasik Osmanlı iktisadi yapısına kısaca değinmek gerekir. Osmanlı Devleti *"Klasik"* diye nitelenen özelliklerini 14-16. yüzyıllar arasında kazanmış ve 19. yüzyılın ilk yarısına kadar bu klasik yapısında köklü bir değişikliğe uğramamıştır. Fakat bu tarihten sonra devletin klasik iktisadi, idari ve siyasi yapısı köklü değişimler yaşamıştır. Klasik Osmanlı iktisadi yaşamına başlıca üç ilke hakim olmuştur: *İaşe (provizyon)* ilkesi, *Gelenekçilik* ve *Fiskalizm*[1]. Ko-

[1] *Gelenekçilik,* sosyal ve iktisadi ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri, eğilimleri mümkün olduğunca muhafaza etme ve değişimleri engelleme eğilimi taşıyan, bir değişim olursa da tekrar eski dengeyi tesis etmeye çalışan iktisadi anlayışı ifade eder. Bu çerçevede ticari hayatta meydana gelen ihtilaflar şeriata açıkça aykırılık taşımamak şartıyla çoğunlukla gelenek, örf ve adet kaynaklı düzenlemeler ile çözümlenirdi. Kapitülasyonların da bir gelenek yanı olduğunu hesaba katarsak hukuki ihtilaflarda başvurulması gereken bir kaynak olma vasıfları bulunmaktadır. *Fiskalizm,* en genel tanımı ile hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmaya çalışmak ve aşağıya inmesini engellemek olarak ifade edilir. Osmanlı iktisadi düzenine hakim ilkeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet GENÇ, ***Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi,*** (İstanbul: Ötüken, 2005) 43-48.

numuz bakımından önemli olduğu için biz sadece İaşe ilkesine değinmek durumundayız. İaşe ilkesi, iktisadi faaliyete tüketici cephesinden bakan görüşe dayanır. Buna göre ticari etkinliklerin esas amacı, *insanların ihtiyaçlarının karşılanmasıdır.* Üretilen mal ve hizmetin mümkün mertebe piyasada bol, kaliteli ve ucuz olması gerekir. Toplumun yaşamını idame ettirmesi, sosyal düzenin muhafazası ve devlet faaliyetlerinin aksamadan yürütülebilmesi için iktisadi yaşamın iaşe ilkesine dayanması gerekiyordu. Bu çerçevede Osmanlı Devleti, mal arzını bollaştırmak, kaliteyi yükseltmek ve fiyatı düşük tutmak için üretim ve ticaret üzerinde sıkı bir müdahalecilik uyguluyordu. İaşe ilkesi gereğince ihracat üretim faaliyetinin hedefi değildir. İhracat, yurt içi ihtiyaçlar karşılandıktan sonra ülke bakımından değer taşımayan yani marjinal faydası sıfır olan malların satılması anlamına gelirdi. Buna karşı ithalat hiçbir tahdide uğramadan serbestçe yapılırdı. Ülke içinde ihtiyaç duyulan malların getirilmesi için ithalat destekleniyor öyle ki kapitülasyonlarla teşvik ediliyordu[1]. Özetleyecek olursak dış ticarette ihracatı kısıtlayan ve zorlaştıran, ithalatı ise kolaylaştırıcı ve teşvik eden bir iktisadi anlayış hakim idi. GENÇ'in bizim de iştirak ettiğimiz görüşüne göre dış ticarette yabancılara tanınan kapitülasyonların bu anlayıştan kaynaklanan önemli kurumlardan biri olarak düşünülmesi gerekmektedir. Fakat hemen belirtelim ki kapitülasyonların ekonomik ve hukuki sonuçları, üretim ilişkilerinin değişen muhteviyatına göre farklılık arzetmektedir. Bu sebeple Osmanlı iktisadi yaşamına hakim ilkelerin yarattığı sonuçları ister istemez belirli dönemlere özgülemek mecburiyetindeyiz.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancıların iktisadi nitelikteki hak ve ayrıcalıkları genel olarak tüm vergilerden ve resimlerden muaf tutulmaları anlamına geliyordu. Sadece gayrimenkul vergileri ile *ad valorem*[2] ithalat ve ihracat vergileri bu kapsamda değildi. İktisadi nitelikteki hakları çeşitli tarihlerde verilmiş olan kapitülasyonlardan derlemek suretiyle beş ana başlıkta sınıflandırmak mümkündür[3]:

Ticari Alım Satım Üzerine Hükümler: Her türlü mal alım satımını yapma hakkı (1535 Kapitülasyonu, 2. madde); Kara ve deniz taşımacılığı yapma hakkı (1535/2); Bir limandan başka bir limana rüsum vermeden mallarını taşıma hakkı (1740/9 ve 39); ihracatı yasak olan sahtiyan, keçi

---

1 GENÇ 48-50.

2 Belirli bir yüzde öngörülerek alınan vergilere denir.

3 NEBİOĞLU 28-31.; Kapitülasyonların tam metinleri için bkz. KURDAKUL 33-98.

derisi, pamuk, iplik, balmumu, mensucat, gön gibi ürünleri Fransız tüccarlar satın alabilecek ve serbestçe ihraç edebileceklerdir (1597/3, 1604/8, 1740/2); Liman kentlerinde kurulan pazarlarda malların fiyatlarını serbestçe belirleme hakkı (1597/7); Satışı yasak olan bir mal yüklü olan Fransız gemisine el konamayacak ve Osmanlı İmparatorluğu ile savaş halinde bulunan bir devletin uyruğuna ait malları taşıyan bir Fransız gemisi müsadere edilemeyecektir (1740/7); Limanlarda depolanmış olan mallardan vergi ve resim alınmayacaktır (1861/7)

Ticaret Üzerine Hükümler: Ülke içinde ticaret hakları saklıdır (1838/3); Denizde ve karada serbest ticaret hakkı (1740/20); Serbest ithalat ve ihracat yapma hakkı (1740/59); Serbest şekilde aracı, komisyoncu ve simsar seçme hakkı (1740/60); Toprak ürünleri ve küçük sanat mamulleri ülke içinde kayıtsız şartsız satın alınır (1838/2)

Deniz Ticareti, Gemiler ve Deniz Seferleri Üzerine Hükümler: Doğu limanlarına ticaret malları götüren tüm gemiler Fransız bayrağı çekmek zorundadır (1569/Giriş); Fransızlar istedikleri limana serbestçe girebilirler (1604/17); Ticaret gemileri bütün limanlarda kayıtsız ve şartsız mal yükleyebilir ve boşaltabilir (1509/17 ile 1581/2 ve 4); Osmanlı İmparatorluğu Fransız gemilerinin korsan saldırılarına karşı ticaret güvenliğini korur ve sağlar (1604/23).

Vergi ve Resimlerde Bağışıklık Sağlayan Hükümler: Osmanlı memleketinde 10 yıl süreyle aralıksız oturan Fransız uyruğu her türlü rüsum ve vergiden[1] muaftır (1535/15); Fransız uyrukları ve Fransa egemenliği altındaki ülkelerin halklarından olanlar, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında oturup ticaret veya başka işler yaparlarsa kendilerine hiçbir vergi konamaz (1569/9); Yabancı tüccarların gemilerinden ve rıhtıma indirilmiş mallardan yasaların öngördüğü resim ve vergilerin dışında hiçbir vergi alınamaz (1604/17); Fransızlar Osmanlı limanlarında muayene ve muhafaza memurlarına hiçbir vergi ve resim ödemeyeceklerdir (1604/21); Fransızlar tarafından getirilmiş paralardan hiçbir vergi alınamaz (1673/3); Yabancılar yeni çıkarılacak vergilerden bağışıktır (1673/10; 1740/63 ve 67).

Gümrük Vergileri Alanındaki Hükümler: Fransızlardan geçiş resmi istenmeyecektir (1597/16 ve 1604/21); Gümrük vergisi para yerine mal ile

---

[1] Vergiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halil CİN/ Ahmed AKGÜNDÜZ; ***Türk Hukuk Tarihi,*** Cilt I, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995) 344-361.

ödenecektir (1740/39); Fransızlardan % 3 gümrük (advalorem) alınacaktır (1673/45); İhraç resmi %12'dir (1838/4); İthal mallarda vergi %5'dir ve ithal edilen mallardan yeni bir vergi daha alınmaz (1838/5); Transit mallardan % 3 vergi alınır (1838/7)

Kapitülasyonlar ile sağlanan vergi muafiyetleri yabancılara, Osmanlı pazarlarına giriş ve çıkışlarında muazzam avantajlar sağlıyordu. Ne var ki sonraları benzeri hükümler ihtiva eden Ticaret Anlaşmaları ile bir çok kapitülasyon maddesi 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı iktisadi bunalımının tetikleyicisi olmuştur[1]. Vergi koyma gücü ve yetkisi bir devletin en başta gelen egemenlik ölçütüdür. İşte bu dönemde Osmanlı vergi koyma yetkisini kullanamaz hale gelmiştir. Devlet artık kapitülasyon sahibi ülkelerin onayı olmaksızın ne gümrük tarifelerini artırabiliyor ne de herhangi bir maddeye tekel koyabiliyordu. Öyle ki bazı kanunları yayınlamak için dahi onların rızasını almak gerekiyordu. Nitekim 1887'de yabancı anonim şirketlerin hükümetten izin almadan çalışmalarını yasak eden bir kanun, kapitülasyonların yabancılara tanıdığı ticaret serbestisi hükmüne dayanılarak kabul edilmemiştir. THAYER'in deyişiyle, *devletler iktisadi imtiyazlarını o derecede kötüye kullandılar ki Türkiye kendi sanayisini geliştiremedi ve aşağı kalitede Avrupa malları büyük miktarda memleketi doldurdu*[2].

Son olarak ifade etmek gerekir ki, kapitülasyonlar ile elde edilmiş iktisadi nitelikteki ayrıcalıkları, başka yollardan elde edilmiş bazı özel ekonomik ayrıcalıklar olan ***"imtiyaz usulü"*** ile karıştırmamak gerekir. Nitekim yabancı sermayeye imtiyaz usulü ile bazı tekel ve işletmelerin verilmesi 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış bir gelişmedir. Özellikle posta, ulaşım, liman, antrepo, aydınlatma ve madencilik alanlarında çok sayıda işletme imtiyaz usulü ile yabancılara verilmiştir[3]. *Bağdat Demiryolu* gibi bir çok önemli ayrıcalıklar da politik ve iktisadi başka ne-

---

[1] Ticaret anlaşmaları üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. KURDAKUL ***Kapitülasyonlar***, KÜTÜKOĞLU, (1981); ***Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri: 1580-1838***, (1974)

[2] *"...Unfortunately, the powers have abused their economic priviliges to such an extent that Turkey has been prevented from developing her own industries inferior European goods have been loaded upon the country in great quantities"*. THAYER 216.; ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 65.

[3] Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancılara verilmiş kamu hizmeti imtiyazlarının kuruluş ve işleyişine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Turgut TAN, **"Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancılara Verilmiş Kamu Hizmeti İmtiyazları"**, *AÜSBF Dergisi*, Cilt XXII, No: 2, Haziran (1967), 285-326.

denlerle verilmişti. İstanbul, İzmir ve başka yerlerdeki *Règie des Tabacs* ve *Societè de Quais* gibi değerli tekeller, özel kişilere olduğu kadar devlete de kar sağlamak için oluşturulmuştu[1]. Dolayısıyla her iki iktisadi ayrıcalığın hukuki niteliği, ortaya çıkış biçimi ve sonuçları birbirinden farklılık arzetmektedir. Kaldı ki iktisadi nitelikte bir takım benzerlikler varsa da doğurduğu sonuçlar bakımından iki kurumun boyutları karşılaştırılamaz. Bu itibarla kapitülasyonların sağladığı imtiyazlı statüler ve haklar ile 19. yüzyıl ekonomik anlayışının bir ürünü olarak ortaya çıkan devlet tekelleri üzerinde imtiyaz usulü ile haklar tesis edilmesi ayrı usullerdir.

Kısaca özetlersek Osmanlı ekonomisi, kapitalist ekonomik sistemin geçerli olduğu dönemde iktisadi nitelikteki kapitülasyonlar sebebiyle hızla gerilemiştir. Bu dönüşüm ile paralellik taşıyan bir başka olumsuzluk da devletin vergi hukuku alanındaki mutlak düzenleme yetkisinin giderek sınırlanmış olmasıdır. Özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren hem iç hem de dış vergi düzeninde ciddi bozulmalar başlamış ve devletin vergilendirme yetkisi neredeyse işlemez hale gelmiştir.

2.3.5. Adli Nitelikteki Kapitülasyonlar

Kapitülasyonların düzenlediği ayrıcalıkların en önemlilerinden biri de adli nitelikteki haklardır. Adli nitelikteki kapitülasyonları hukuksal açıdan ele alabilmek için öncelikle bu hükümlerin tarihsel gelişimine bakmak gerekir. Bu bağlamda karşımıza çıkan en önemli hukuk sujesi tacirler, hukuksal ilişki biçimi ise ticari ilişkiler olmaktadır. Binaenaleyh mesele öncelikle ticari ilişkiler ve bu ilişkiler ağından doğan hukuk bağlamında ele alınacaktır. Esas itibariyle ticari faaliyetlere uygulanan ve tacirlerin hukuki statülerini belirleyen, teamüle dayalı bu hukuk alanı *Lex mercatoria* olarak ifade edilebilir. Fakat doktrininde ayrı ve bağımsız bir hukuk disiplini olarak görülmeye başlanması, kapitülasyonların ortaya çıkışından çok sonralara tesadüf eder. Yukarıdaki başlıklar altında yaptığımız bir takım tarihsel değinmeleri yinelememek adma burada kavramın uluslararası ticarette özellikle bağımsız bir disiplin olarak ortaya çıktığı dönem ele alınacaktır.

Roma döneminde bağımsız bir hukuk disiplini olarak ticaret hukukundan söz etmek kabil değildir. Zira Romalılar *ius gentium* ve *bona fides*

---

[1] BROWN, "**The Capitulations**", 77-78.

ilkesi[1] sayesinde ticareti oldukça kolaylaştırıcı bir hukuk sistemi yarattıkları için ayrı bir ticaret hukukunu gerekli görmemişlerdi. Bununla beraber 12. yüzyıldan itibaren uluslararası ticaretin ulaştığı ekonomik boyut, tacirler bakımından kaynağı daha çok ticari teamüllere dayalı bağımsız bir hukuk alanını zaruri kılmıştır. *Lex mercatoria* olarak bilinen bu hukuk, *Ius mercatorium* konusunda uzman hakimler tarafından hızlı ve basitleştirilmiş muhakeme usulüne dayanan bir özellik arzediyordu[2]. Nitekim kapitalizmin şafağında yükselen yeni sınıfların, ticaret davalarının uzun muamele ve resmi usullerine tahammülü yoktu[3].

12. yüzyıldan itibaren hakim olmaya başlayan *lex mercatoria* anlayışı, yani tacir hukuku, Batı'da ticaret hukukunun temel kurumlarını ve anlayışını mutlak surette etkilemiştir. Bu etki öyle büyüktür ki hukuk sisteminin gelişimini bütünsel bir şekilde karakterize ettiğini söylemek bile mümkündür[4]. Yani sadece özel hukuk alanı ile sınırlı kalmamıştır. Kamu

---

1 Roma hukukunda bir hakka bir dava (actio) verilmemişse bu durum usul açısından davanın reddini gerektiriyordu. *Bona Fides* (güven) sayesinde Roma hukukuna hakim şekli hukuk anlayışı değer yargılarına dayalı adalet anlayışı tarafından yumuşatılmış oluyordu. *Bona fides*'in Roma hukuku üzerindeki etkileri hakkında geniş bilgi için bkz. Arzu OĞUZ, **"Hukuk Tarihi ve Karşılaştırmalı Hukuk Açısından Uluslararası Ticaret Hukuku"**, *AÜHFD*, Cilt 50, sayı 3, Ankara, (2001)

2 OĞUZ 18-20.

3 Ticaret davalarındaki hızlı ve basit muhakeme usulü hukuksal liberalizmin temellerini oluşturması bakımından büyük önem taşımaktadır. Günümüzde *Tahkim* olarak adlandırılan ve uygulama alanı bakımından ulusal ve uluslararası ölçekte ihtilafların çözümünü sağlamaya yarayan bu usulün temeli, büyük ölçüde Lex Mercatoria'ya dayanmaktadır. MONTESQUİEU eserinde bu usulün faydalarını diğer hukuksal işlem ve muamelelerden farkını da belirtmek ve tarihsel atıflar yapmak suretiyle şöyle dile getirmiştir:

"*Gelirler* adındaki kitabında Ksenophon, ticaret davalarını hızla karara bağlayan hakimlere ödül verilmesini istiyor. Demek oluyor ki, bugün ticaret mahkemelerimizde yürürlükte olan muhakeme usulünün zorunluluğunu o da hissetmiş bulunuyordu.

Ticaret davalarının uzun sürecek resmi muamelelere tahammülü yoktur. Bunlar, aynı özellikte başka işlerin her gün takip edeceği günlük işlerdir. Şu halde bunların her gün karara bağlanması gerekir. Geleceği etkileyen, ama nadir olan hayati işler için bu böyle değildir. Kişi hayatında bir kere evlenir, tanrının günü bağışta bulunmaz, vasiyetname yazmaz; bir kere ergin olur" MONTESQUİEU, Cilt II, 35.

4 12. yüzyıldan önce Batı'da hakim olan hukuk sistemi feodal hukuk ve malikane hukuku *(manorial law)* idi. Fakat bu tarihten sonra giderek güçlenen ve profesyonelleşen yeni bir tacir sınıfı ortaya çıkmıştır. Artık söz konusu olan kasaba kasaba, köy köy dolaşan ve *"ayak takımı"* olarak görülen seyyar tacirler değildir. Bütün siyasi, hukuki ve iktisadi yapıyı köklü bir şekilde dönüşüme uğratacak güçte bir sınıf yükselmiştir. Bu

hukuku haklarını ve uluslararası hukuk ilişkilerini de etkilemiştir. Söz konusu etkileşimin arkasında yatan gerçeklik, toplumlarm ilkel düşmanlık üreten güdülerinin ticari dayatmaların zorunluluklarına maruz kalmasıdır. Böylelikle yabancılar ile iletişim kurulmuş, onların can ve mal güvenlikleri sağlanmış, güvenli geçiş haklarının tanınması sürecine katkı yapılmıştır. MONTESQUIEU *Kanunların Ruhu* eserinde ticaretin bu etkisinin büyüklüğüne dikkat çekmeden edememiştir[1].

Lex Mercatoria dört farklı hukuki düzenleme alanından müteşekkildir: Ticari ilişkinin taraflarının bağlayıcı iradeleri ile yaptıkları sözleşmeler; tacirlerin tabi oldukları yerel/ulusal *(domestic)* nitelikteki düzenlemeler; uluslararası antlaşmalar ve her yerdeaynı ya da benzer ölçüde kabul gören uluslararası ticari teamüller[2]. Bu minvalde kapitülasyonlar ile verilen adli nitelikteki haklar, 12. yüzyıldan itibaren Batı referanslı *lex mercatoria* etkisi altına girmiştir. Adli nitelikteki hükümlerin bu etki altında daha kesin, mutlak ve vazgeçilmesi daha zor bir hukuksallık kazandığını söylemek mümkündür[3]. Osmanlı kapitülasyonlarındaki adli ayrıcalıkların giderek daha katı bir şekilde uygulama alanı bulması ise bu hükümlerin sağladığı haklardan faydalanan kişilerin güvencelerini artırmış ve beraberinde Osmanlı topraklarındaki ticari etkinliklerin boyutlarını genişletmiştir. Sonuç olarak adli nitelikteki kapitülasyonların kaldırılması, kurumsallaşan bu imtiyazlardan vazgeçmek istemeyen ve çok güçlü direnç gösteren bir kesimin tepkisi ile karşılaşmıştır.

Osmanlı kapitülasyonlarının adli nitelikteki hükümlerinin uygulama biçimi, uyuşmazlık taraflarının vatandaşlık durumlarına göre değişiklik arzetmektedir. Hukuki ihtilafın bir yerli ve yabancı arasında ya da iki yabancı arasında olması durumlarında farklı usuller devreye girmek-

---

aşırı hırslı sınıfının ihtiyaçları ise ticaret hukukuna yeni ve bağımsız bir boyut kazandırmıştır. Vurgulamak gerekir ki tacir hukuku, sadece alım satımı değil sigorta, finans, taşımacılık gibi diğer ticari alanları da düzenliyordu. Harold J. BERMAN, ***Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*** (USA: Harward University Press, 1999) 333-356.; Friedrich K.JUENGER, **"The Lex Mercatoria and Private International Law"**, *Louisiana Law Review*, Vol. 60, (1999-2000) 1134-1335.

1 "Ticaret yıkıcı önyargıları yok eder; aşağı yukarı genel bir kuraldır: Nerede yumuşak huylu insanlar varsa, orada ticaret vardır; nerede ticaret varsa orada insanlar yumuşak huylu olurlar... Ticaretin doğal sonucu insanları barışa götürmektir. Ticari ilişkilerde bulunan iki millet birbirine zorunlu olarak bağlanır..." MONTESQUİEU, Cilt II, 22-23.

2 BLAUROCK'tan naklen OĞUZ, **"Hukuk Tarihi ve Karşılaştırmalı Hukuk..."**, 11.

3 BERMAN 354-356.

tedir. Ayrıca ihtilafın konusunun ceza, hukuk ya da ticarete dair işlerden olmasına göre de birbirinden farklı hükümler uygulanır. Çeşitli tarihlerde verilmiş olan kapitülasyonlara baktığımızda hukuki ihtilafların hangi mahkemelerde hangi usullere göre çözüleceğine dair çok ayrıntılı hükümler bulunmamaktadır. Fakat kapitülasyonlarda yer alan az sayıdaki adli hükümler son dönem Osmanlı hukukçularının deyimiyle birer *"nass-ı uhud"* veya *"teamül-ü kadîm"* kıymetindedir[1].

Adli nitelikteki hükümlere göre bir ceza ve hukuk davasının her iki tarafı da aynı ise onların tabi oldukları ülke konsolosluk mahkemesinin mutlak yargı yetkisi vardır. 1535 tarihli ilk Fransız kapitülasyonunun 3. maddesinde bu konu açıkça şöyle düzenlenmiştir[2]. Benzeri ya da aynı nitelikteki hükme daha sonraki kapitülasyonlarda da yer verilmiştir; 1569 kapitülasyonunun 12. maddesi, 1581 kapitülasyonunun 14. maddesi, 1597 kapitülasyonunun 26. maddesi, 1604 kapitülasyonunun 48. maddesi, 1740 kapitülasyonunun 52. maddesi bu durumu düzenlemektedir. Mutlak yargı yetkisinin tek istisnası 1867 tarihli **Ecnebilerin Emlâk İstimlâkine Dâir Nizâmname** ile yabancılara gayrimenkul edinme hakkı (Hicaz Vilayeti hariç) verildikten sonra ortaya çıkmıştır. Böylece kapitülasyonlarla tanınan yargı yetkisine bir istisna[3] getiriliyor ve gayrimen-

---

1 CEMALEDDİN/ASADOR 70-78.

2 "...Bu yargıç Fransa Kralı'nın uyruğu olan tüccar ve diğer halk arasında meydana gelecek dava ve anlaşmazlıkları ve bunlarla ilgili hukuk ve ceza işlerine kendi memleketinde yürürlükte olan yasalara ve dini kurallara uyarak bakmaya yetkili olacaktır. Hiç bir kadı ya da subaşı Fransızları bu gibi işleri için kendi yargıçlarına başvurmaktan ya da yargıcı gereken adaleti uygulamaktan alıkoyamayacaktır. Şu kadar ki, Fransalı yargıç tarafından çıkarılacak celblere, müzekkerelere ya da verilen hükümlere Fransızların uymamaları durumunda gereken yasal işlemlerin uygulanması ve hükümlerin yerine getirilmesi için subaşılara ve öbür memurlara başvuruldukta bunlar Fransalı yargıcın işlerini kolaylaştırmaya ve kendisine yardımcı olarak gereken kolaylığı göstermeye zorunlu olacaklardır. Fransa kralı uyruklusu olan tüccar ve başka kimseler kendilerine ait davaların Osmanlı mahkemelerinde bakılmasını isteseler bile bunların istekleri kabul edilmeyecektir. Ve eğer bu yolda istekte bulunan bir ya da birkaç Fransızın isteği kabul edilerek davalar bakılmaya kalkışılır ise çıkacak hüküm yok sayılacaktır." İSKENDER/ REŞAD 61-70.; KURDAKUL 42-43.

3 "...Salisen emlake müteallik kaffe-i hususatda ve ona dair bir dava vuk'unda gerek kendileri gerek müdealeyh olsun ve gerek iki taraf dahi teba-i ecnebiyyeden bulunsun doğrudan doğruya Devlet-i Aliyye mahkemelerine müracaat edeceklerdir. Ve ecanibin mutasarrıf oldukları emlake aid olan hususat zatlarına mahsus sıfat-ı tabi'iyyet-i asliyelerinin müdahalesi olmaksızın ve muahedat iktizasınca zatlarına ve emval-i menkulelerine aid olan muafiyet muhafaza olunmak kaydıyle teba-i Devlet-i

kullere müteallik davalara Osmanlı mahkemelerinde Osmanlı hukuku uygulanıyordu. Hukuk davalarında taraflar farklı tabiiyete mensup iseler davaya karma komisyonlar bakacaktı. Fakat pratikte bu hüküm uygulanmayarak davaya, davalının mensup olduğu devlet konsolosluk mahkemesi tarafından *actor sequitur forum rei* kuralı ışığında bakılırdı[1]. Bu durumun istisnası, Osmanlı'daki İngiliz mahkemelerinin çalışmasına dair İngiliz Hükümet Kararnameleri gereğince davalının mensup olduğu devletin açık muvafakati ile İngiliz mahkemelerinin yetkisine razı olabilmesi idi[2].

Osmanlılar ile yabancılar arasındaki hukuk davalarına yerel mahkemeler bakıyordu. Fakat dava yine tercüman huzurunda görülür ve kadı yazılı delil olmadan karar veremezdi. Tercümanlar eğer davada hazır olmazsa, dava tercüman iştirak edene kadar ertelenirdi. Bununla beraber taraflardan birinin bu durumu kötüye kullanmasına örneğin davayı sürüncemede bırakmasına da müsaade edilmez. Söz konusu durum 1535 kapitülasyonunun 4 maddesinde ve daha sonraki kapitülasyonlarda[3] da düzenlenmişti[4].

Ceza davalarında iki tarafta yabancı ve aynı tabiiyete sahip ise kendi konsolosluk mahkemeleri yetkiliydi. Bu husus 1535 kapitülasyonunun 54.

Aliyye'den olan ashab-ı emlak haiz oldukları hukuk ve mükellef oldukları şerait ve tabi oldukları usul üzere rü'yet olunacaktır." **Ecnebilerin Emlâk İstimlâkine Dâir Nizamnâme,** *Düstur I.* Tertip, Cilt 1, 230-237

1 BİRSEN 140-141.

2 ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu,*** 63.

3 Osmanlı ile yabancı uyruklular arasında vukua gelen hukuk davalarına dair ihtilaflar diğer kapitülasyonlarda şu maddelerde yer almaktadır: 1569 kapitülasyonu 11. madde, 1581 kapitülasyonu 13. madde, 1597 kapitülasyonu 25. madde, 1604 kapitülasyonu 47. madde KURDAKUL 42 ve devamı.

4 "Fransa uyruklusundan biriyle Padişah'ın doğrudan doğruya uyruğunda bulunan ya da haraç vermekle hükümlü olan bir kişi arasında medeni hukukla ilintili bir sorundan dolayı bir dava konusu ortaya çıktığında, Osmanlı uyruğundan olan kimse karşı tarafın el yazısı ile yazılmış bir belge ile; ya bir kadı yada Osmanlı memleketlerinde oturan bir Fransız yargıcı yada konsolos tarafından verilmiş bir hüccet ibrazından aciz kalırsa, hasmı olan Fransız celb ve yargılanamayacağı gibi hiçbir suretle tedirgin edilmeyecektir. Gene bu gibi evrak ve belgeleri bulunmayan Osmanlı uyrukluların Fransız aleyhine tanıklığı Osmanlı memleketlerinin hiçbir yerinde geçerli olmayacaktır. Kadılar subaşılar ve diğer memurlar, Fransa konsolosu tercümanlarından biri hazır olmayınca Fransız uyruklu kimseyi ne sorguya çekebilecek ne de yargılamak hakkına sahip olabileceklerdir." İSKENDER/REŞAD 61 ve devamı.; KURDAKUL 42 ve devamı.

maddesinde açıkça hükme bağlanmıştı[1]. Osmanlı Devleti 1881 senesine kadar konsolosluk mahkemelerinin bu mutlak yetkisine müdahale etmemiştir. Fakat bu tarihten sonra Osmanlı Devleti, ceza davasının kamu düzenine dair bir konu olduğunu, asayiş ve ahlak-i umumiyeyi ilgilendirdiğini ileri sürerek konsolosluk mahkemelerinin yargılama yetkisini kısmak istemiştir. Fakat adli ayrıcalıklara sahip devletler bu iddiayı reddederek uygulanmasına engel olmuşlardı[2]. Ceza işlerinde taraflardan biri Osmanlı ise o zaman Osmanlı mahkemeleri davaya bakıyordu. Bununla beraber yine tercümanın mahkemede hazır bulunması gerekiyordu. Bu durum 1740 kapitülasyonunun 65. maddesinde hükme bağlanmıştı[3].

Ticaret davalarına baktığımızda önceleri özel bir merci tayin edilmediğini görüyoruz. Bir Osmanlı ile yabancı arasında vuku bulan ve değeri 4000 akçaya kadar olan davalar taşra mahkemelerinde, bu miktarı aşan davalar ise Divan-ı Humayun'da görülürdü. Fakat her halükarda kadılar huzurundaki yargılama sırasında tercümanlar, Divan-ı Humayun'da ise elçiler hazır bulunurdu[4]. Bilinmelidir ki Tanzimat'ın ilanı ile ticaret hukuku alanında çok hızlı gelişmeler yaşanmıştır[5]. Bu

---

1 Madde 54: "Fransız uyruklu olan tüccar ve diğer kimseler cezai işlerden dolayı da Osmanlı uyruklular tarafından kadıların ve diğer adliye memurlarının karşına çağrılamayacaklardır. Bu gibilere ait ceza davasına bakmak, kadılar ile diğer adliye memurlarının yetkileri dışındadır. Davayı gerektiren bir cezai sorun İstanbul'da ortaya çıkmışsa taraflar hemen Babıali'ye gönderilecek, böyle bir sorunun taşrada ortaya çıkması durumunda bunlar Zat-ı Şahane'nin en büyük vekili olan kişinin karşısına çıkarılacaklardır. İki tarafın birbiri aleyhindeki ifade ve tanıklıkları ancak bu gibi makamlarda geçerli ve dinlenir olacaktır."
Benzeri nitelikteki bir düzenleme 1597 kapitülasyonunun 11. maddesi ve 1604 kapitülasyonunun 29. maddesinde de yer almaktadır. KURDAKUL 43.

2 ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 63.

3 Madde 65: "Eğer bir Fransız ya da Fransa himayesindeki kişi bir cinayet ya da başka bir suç işlerse ve suçlu adalet önüne çıkarılmak istenirse, imparatorluğumun yargıçları ve subaylar, davayı büyükelçinin ve konsolosların ya da vekillerinin önünde ve onların bulundukları yerde göreceklerdir ve soylu adalete ve ne de imparatorluk kapitülasyonlarına ters düşen bir şey yapmamak için, her iki tarafı dikkatle dinleyecekler, araştıracaklar ve gerekli incelemeleri yapacaklarıdır." COLLAS 332; BİRSEN 141.

4 Bu konu hakkında ayrıntılı açıklamalar ileriki bölümlerde yapılacaktır. Ticaret mahkemelerinin evrimsel gelişimine dair sistematik ve en derli toplu bilgi için bkz. CEMALEDDİN/ASADOR 70 ve devamı.

5 Osmanlı modernleşmesinin öncül konumunda bulunan hukuki düzenleme sahası ticaret hukukudur. Kara Ticaret, Deniz Ticaret ve Ticaret Usul kanunları ardı sıra dönemin ileri kanunları esas alınarak yürürlüğe konulmuştur. Ticaret hukuku alanında, Osmanlı adli modernleşmesinin genel seyrine göre çok hızlı gelişmelerin yaşanması-

çerçevede 1860 senesinde ticaret mahkemelerinin teşkilatına dair bir nizamnamenin yayımlandığını görüyoruz. İlginçtir ki bu düzenlemede hüküm olmamasına rağmen bir yabancı ile Osmanlı arasındaki ticari uyuşmazlıklara artık karma bir heyetin bakması usulü uygulanmaya başlandı. 1870'te ise ticaret mahkemelerinden biri yabancılarla Osmanlılar arasındaki davalara özgülendi. Yabancıların iflası halinde iflası bunların bağlı oldukları konsoloslukları idare ederdi. Eğer Osmanlı tebaası bir alacaklı varsa hakkını konsolosluk vasıtasıyla takip ederdi[1].

Toparlayacak olursak, ticari ilişkilerde yaşanan gelişmeler 12. yüzyıldan itibaren yeni bir tüccar sınıfı ve hukuku yaratmıştır. Bu yeni hukukun kendine göre ilkeleri, usulleri ve teamülleri vardı. Dolayısıyla feodal üretim ilişkilerinden kopuş aynı zamanda feodal malikane hukukundan da kopuş anlamına geliyordu. Ticaretin bu denli merkezileşmesi Osmanlı kapitülasyonlarına da yansımıştı. Özellikle adli nitelikteki ayrıcalıklar daha belirgin ve vazgeçilmez hale gelmiştir. Zira mülkiyet algısı iktisadi, siyasi ve hukuki ilişkiler örgüsünde bambaşka boyutlara erişmiştir. Bu minvalde ticaretin merkezileşmesi, Osmanlı ülkesinde yerel yargı merkezlerinin otoritelerini sarsıcı bir süreci başlatmıştır. Nitekim yabancı sermaye, Osmanlı ülkesinin tamamında yeknesak ve merkezden düzenlenmiş yasaların çıkarılması arzusundaydı. Böylelikle genelleştirilmiş ve standardize olmuş bir hukuki güvenlik ortamı sağlanmış oluyordu. İşte bu nedenledir ki kapitülasyonların kaldırılması girişimlerine karşı yabancı devletler en çok hukuki güvenlik kaygılarını ileri sürmüşler ve adli nitelikteki hükümlerden kaynaklı söylemler geliştirmişlerdir.

---

nın elbette belli başlı sebepleri vardır. Bu çerçevede *Lex Mercatoria* hususunda yaptığımız açıklamalar ışığında denilebilir ki ticari ilişkilerdeki gelişmelerin bir sonucu olarak hukuki cephede liberal ilke ve kurumlar öncelikle Ticaret hukuku alanında tesis edilmiştir. 1839'da Ticaret Nezareti kurulduğunu görüyoruz. Hemen ardından 1840'ta ise Maliye Nezareti altında *"Meclis-i Muhasebe"* adlı bir meclis kuruldu. Daha sonra *"Ticaret Meclisi"* adını almış olan bu meclis, ticaret nazırının başkanlığı altında yerli ve yabancı tacirlerden oluşuyordu. Ticaret meclisinin üyeleri hukukçulardan ziyade yerli ve yabancı tüccarlardır. Benzeri usullerdeki mahkeme örgütlenmesi Avrupa'daki ticaret mahkemelerinde de görüyoruz. Avrupadaki benzeri mahkemelerin oluşumu ve teşkilatı hakkında bkz. BERMAN 346-348. 1850 tarihinde *Kanunnâme-i Ticaret-i Berriye* ve *Kanunnâme-i Ticaret-i Bahriye* yayınlandı. 1860'da *Kanunnâme-i Ticaret-i Berriye*'ye zeyl yapılarak ticaret meclisleri ticaret mahkemelerine dönüştürüldü. 1861'de ise *Usul-i Muhakeme-i Ticarete Dâir Nizamnâme* çıkarılmıştır. Ekrem Buğra EKİNCİ, ***Osmanlı Mahkemeleri***, (İstanbul: Arı Sanat, 2004); SEVİĞ 191.

1 ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 64.; SEVİĞ 191.

2.4. Kapitülasyon Kavramı

2.4.1. Terim

Kapitülasyon kavramı çeşitli yazarlar tarafından farklı şekilde tanımlanmıştır. Bu farklılık çok doğaldır. Zira kavramlar nesnel gerçekliklerin insan beynindeki yansıması olduğuna göre kavramları dondurmak ya da sabitlemek mümkün değildir. Yani kavramlar nesnel gerçeklikler gibi değişir, gelişir ve yenilenirler[1]. Bu sebeple kavramların içeriklerini sabitlemeye çalışmak, bilimsel açıdan görev olarak algılanabilir. Fakat pratikte ulaşılabilir sonul bir hedef olmaktan uzaktır. Yukarıdaki başlıklarda ayrıntılı olarak ele aldığımız üzere kapitülasyon kavramının içeriği de yüzyıllar içinde değişiklik göstermiştir. Bu sebeple kavramın içeriğine dair yazarlar arasında bir mutabakat yoktur. Diğer bir zorluk da çoğu çalışmada kapitülasyonun terim karşılığı ile kavram karşılığının birbirine karıştırılmasıdır[2]. Dolayısıyla açıklamalar ya çok dar bir yorumda sıkışmakta ya da genel ifadeler yapılmak suretiyle sözcük özel bağlamından koparılmaktadır. Biz hâlihazırdaki başlık altında sözcüğün terim olarak ne ifade ettiği hususunu ele alacağız.

Terimsel olarak kapitülasyon sözcüğü, Fransızca ve İngilizce'de *"capitulation"*, Almanca'da *"kapitulation"* ve İtalyanca'da *"capitulazione"* kelimelerine denk gelir. Kapitülasyon, Fransızca'da *"bir yerin teslimi için yapılan anlaşma"*[3], İngilizce'de *"savaşta silahlı bir düşman kuvvete belirli bir kıtanın, şehrin veya toprak parçasının teslimi için yapılan anlaşma"* olarak tarif edilmektedir. Başka tariflere göre, uluslararası hukuk tarihinde, bir devlet tarafından başka bir devlete tanınan ve onun vatandaşlarına kendi top-

---

1 **"Kavram"**, *Felsefe Sözlüğü*, 10. Basım, 1996

2 *"Kavram"* ve *"terim"* birbirlerinden farklı anlamlara sahiptir. Kavram (*Os.* Mefhum, Fehva, *Fr.* Concept, *Al.* Begriff, *İng.* Notion), bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı, yani nesnel gerçekliğin insan beyninde yansıma biçimidir. Terim (*Os.* Istılah, *Fr.* Terme, *Al.* Ausdruck, *İng.* Term), bilim, sanat meslek dalıyla veya bir konu ile ilgili özel ve belirli bir kavramı karşılayan kelimedir. "Kavram", *Felsefe Sözlüğü; TDK Güncel Türkçe Sözlük*, (Çevrimiçi, 10 Ağustos 2008) http://tdk.gov.tr/terim Kapitülasyonların bazı kaynaklarda kavramsal bazı kaynaklarda ise terimsel karşılıkları verilmiştir. Biz daha ziyade kavramsal karşılığını esas alarak değerlendirmelerde bulunduk.

3 **"Capitulation"**, *Laruousse du XX ime Siècle*, 1928 (Naklen: ALTUĞ,***Yabancıların Hukuki Durumu***, 41.

rakları dâhilinde yargısal muafiyetler sağlayan anlaşmadır[1]. Diğer bir tarif, "düşman topraklarında ticareti devam ettirmek isteyen Hristiyan Avrupa devletlerine Müslüman devletler, özellikle Pers ve Osmanlı İmparatorlukları tarafından bahşedilmiş ve kapitülasyonlar olarak adlandırılan ticari ayrıcalıklardır"[2] şeklindedir. Bir çok yerli çalışmaya da kaynak teşkil eden eserin sahibi Baron de TESTA, kapitülasyonların karşılığının imtiyaz mektubu (*lettre-patente*)[3] olduğunu, bunu biçim ve öz bakımından daha özel ifade etmeye yarayan sözcüğün ise *ahd-nâme* olabileceğini söylemektedir. Bununla beraber şu hususa da vurgu yapar: *"Çoğu zaman gerçek anlamda bir anlaşmaya uygulanan kapitülasyon sözcüğü, yine de sözünü ettiğimiz tek taraflı anlaşmalara uymayabilir. Şu halde, usulün onlara verdiği bu ismi dar bir anlamda anlamak gerekir; ortaçağ başlangıcındaki halk Latincesinde, capitula denilen başlıklar içeren yazı anlamına gelen capitulatio'dan yada bugün ifade edebileceğimiz biçimiyle, hususlar veya maddeler, başlar anlamına gelen capita'dan türemiştir"* [4]. Van DYCK bu görüşeiştirak etmektedir [5]. RAVNDAL ise, de TESTA'nm yorumuna yakın bir yaklaşımla kapitülasyon sözcüğünün Ortaçağdaki *"caput"* sözcüğünden türediğini ileri sürmüştür. Aynı yazar ***kapitülasyon teriminin resmi olarak ilk kez 1275'te Cenevizliler ile ilgili bir Bizans imparatorluk emirnamesinde kullanıldığını*** ifade etmiştir[6]. TWİSS, terimin Fransa ve Osmanlı arasında yapılan 1535 anlaşmasından önce kullanıldığına dair şüphesi olmadığını belirtmek suretiyle bu iddiayı destekler görünmektedir[7]. Bazı yabancı yazarla-

---

1 **"Capitulation"**, *The New Encyclopaedia Britannica*, Vol. 2, 15. ed., 1198.

2 DARLING 257-260.

3 *lettre-patente*: Birisine bir ayrıcalık veren, kral tarafından imzalanmış ve mühürlenmiş yazı anlamına gelmektedir. Aynı terim Fransız kamu hukukunda hükümdarın mührünü taşıyan ve bakanlarının biri tarafından imzalanmış, bir tür yasa niteliğindeki "buyruk"larını ihtiva eden ve yürütülmek üzere ülkedeki parlömanlara gönderilen yazılı metinler için anlamına da geliyordu. ÖZAY 35.

4 *Actes internationaux entre la Porte Ottomane et les puissances ètrangères* (Naklen: **E.** BOZKURT, ***Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine***, 25.)

5 Edward Van DYCK, **"Report on the Capitulations of the Ottoman Empire"**, *The Executive Documents, U.S.Congress, Senate, 46 thCong., 3rd Sessionand the Special Session.* Ex. Doc. no:3, (Washington D.C.: 1881) 12. (Naklen: ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 41.)

6 RAVNDAL 435.

7 Yazar aynı zamanda bu sözcüğün İtalyanca bir kelime olan *"capitulazioni"* den türediğini ve diplomasi dilinde doğu ile yapılan anlaşmaları ifade etmeye yaradığını belirtmektedir. TWISS 463.

rın kapitülasyon sözcüğünü Müslüman halifelerin kendi dinlerinden olmayanlara sağladığı haklar olarak tanımlaması ise çok tartışmalı ve indirgenmiş bir yorumdur[1].

Yerli yazarlara baktığımızda bu konuda doktora tezi yazmış M.E. BOZKURT şu tarifi yapmıştır: *"Kapitülasyon anlaşmasından, devletin anayasasına uygun olarak ve Osmanlı Sultanı'nın bir emri gereğince, yabancı güçlerin Türkiye'de oturan uyruklarına verilen çeşitli (iktisadi, ticari, hukuki, dini vs.) ayrıcalıklar anlaşılır"*[2]. Bu tanım terimsel karşılığa değil daha ziyade kavramsal içeriğe ilişkindir. Kapitülasyonları eğer bu boyutuyla değerlendirecek olursak Osmanlı İmparatorluğu pratiğine özgülemek yerine daha genel bir yaklaşım sunan ALTUĞ'a bakmak gerekir. ALTUĞ'a göre kapitülasyonlar, *"genel olarak bir devletin ülkesinde yabancı devlet vatandaşlarına tanıdığı bir takım imtiyaz ve kolaylıkların bütünüdür"*[3]. BİRSEN, bu konuda literatürümüzdeki en iyi ayrıştırmalardan birini yaparak meseleyi şöyle dile getirmiştir[4]:

> "Evvelleri bir kumandan müdafaa ettiği askeri mevkii ve emri altında bulunan orduyu düşmana bırakacağı zaman teslim şartlarını taşıyan ve arada yapılan senede 'kapitülasyon' adı verilirdi. Daha sonra bu ad; tevsi edilerek ihtilaf halinde bulunan tarafların anlaşmalarını tespit eden itilafnameye dendi... Kapitülasyon kelimesi devletler hukuku bakımından ayrı anlam ifade eder. Hukuk ıstılahı olmak üzere kapitülasyon bir takım fasılları, babları, maddeleri ihtiva eden bir senettir ki bununla bir memlekette yabancı tebaaya ve konsoloslara verilen imtiyazlar tespit edilir. Bu itibarla bizde kapitülasyonlara 'ecnebi imtiyazları' namı verilmiştir. Bunlara evvelce resmidille *ahitname-i humayun* denmiş ve sonra iki taraflı muahedelerden ayırt etmek için *uhud-u atika* terkibi kullanılmıştır. Daha sonra kapitülasyon kelimesi resmi lisanımıza da girmiş ve hatta Lozan'da bunlar kaldırılırken 28. maddede 'kapitülasyon' kelimesi kullanılmıştır."

---

[1] BROWN 20., (Naklen: SOOSA, **"The Historical Interpretaion Of The Origin Of The Capitulations..."**, 358. note 1)

[2] Fakat bu tanımlama terimsel açıdan değil daha ziyade kavramsal açıdan Osmanlı pratiğine özgülenerek yapılmıştır. Diğer yandan yazarın *Dictionnaire de Commerce* kaynağına dayanarak şu terimsel açıklamayı getirdiğini de görüyoruz: *"Kapitülasyon sözcüğü İtalyanca'dan, anlaşma anlamına gelen capitulazione'den gelmektedir"*. E. BOZKURT, ***Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine***, 25.

[3] ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 41.

[4] BİRSEN 130-131.

ÇELİK, terimin *capitula*'dan geldiğini ve etimolojik anlamında bir anlaşmanın paragraflarını ve maddelerini ifade ettiğini söylemektedir. Bunun yanı sıra bir yazarın görüşüne atıf yaparak terimin hiçbir şekilde bir yetki terkini belirtmediğini de ileri sürmektedir[1]. NEBİOĞLU da çoğu yerli yazar gibi Baron de TESTA'nın getirdiği yoruma benzer şekilde sözcüğün kökenini Latinceden gelme *"caput"* kelimesine dayandırmaktadır. Fakat yazar en başta bizim de belirttiğimiz üzere kapitülasyon sözcüğünün değişik zamanlarda, dar ve geniş olarak farklı anlamlarda kullanıldığına dikkat çekmiştir[2].

Osmanlıların söz konusu hakların verildiği ya da onaylandığı belgelerde kapitülasyon sözcüğünün yerini tutmak üzere çoğunlukla *ahd-nâme* kelimesini kullanmışlardı. Bazı Osmanlı hukukçularının ise son dönemlerde *İmtiyâzât-ı ecnebiyye*[3], *İmtiyâzât-ı adliyye*[4], eski anlaşma anlamına gelen *uhud-u atika* veya *uhud-u kadime* sözcüklerini eserlerinde kullandıkları vakidir. 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı literatüründe *kapitülasyon* sözcüğü de kullanılmıştır. Zira bu tarihten sonra kapitülasyonların umumi bir sorun haline gelmesi nedeniyle birçok yerli ve yabancı yazarın bu konuda eser neşrettiğini görüyoruz. Uluslararası boyutu olması sebebiyle yabancı dillerden Osmanlıca'ya yapılmış olan çevirilerde ortak bir söylem benimsenmekle bu kullanıma sık sık yer verilmiştir[5].

Toparlayacak olursak diyebiliriz ki kapitülasyon teriminin tek bir kullanımı ya da karşılığı yoktur. Dönemlere göre değişik kullanımlar tercih edilmiştir. Bizce bu tercihler tesadüfi bir nitelik taşımamakta, her bir kul-

---

1 Edip F. ÇELİK, ***Milletlerarası Hukuk***, Cilt II, (İstanbul: İÜ Yayınları, 1977) 50., dipnot 29.

2 " *'İmtiyaz'* sözcüğü Türk Dil Kurumu tarafından 'ayrıcalık' sözcüğü ile karşılanmıştır. Ancak siyaset ve hukuk tarihinde özel bir yeri olan imtiyaz kavramını ayrıcalık tam olarak karşılamamaktadır... Her ne kadar imtiyaz'da bir ayrılık varsa da, bu sözcüğün bir yönüdür. İmtiyaz'da başkalarından bir ayrılma, bir özellik, bir üstünlük , bir tahsis, bir hak vardır. Bir kişiye, bir topluma veya bir şirketin tekeline verilmiş bir izin, bir ruhsat da imtiyazdır. Bu verilmiş bir berat, bir lisans, özel bir hak, bir patent veya bir gediktir: Gazete çıkarmak, demiryolu, tekel işletmeleri gibi. Geçmişte 'kibrit imtiyazı' vardı; buna 'kibrit ayrıcalığı' demek oldukça zordur. Bazı kimselere veya şirketlere verilen istisna, muafiyet hakları da bir imtiyazdır. Geçmişte bize bağlı kalmak, iç işlerinde muhtar olmak üzere bazı devletlere de imtiyaz verilmiştir. *'Ayrıcalık'* sözcüğü bunların hiçbirini karşılayamamaktadır." NEBİOĞLU 1 ve Son not 2'deki açıklamalar.

3 Fraşerli MEHDİ, ***İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Tatbikat-ı Hazırası*** (Samsun: Matbaa-i Cemil, 1325)

4 CEMALEDDİN/ ASADOR 1-30.

5 Macar İSKENDER/Ali REŞAD 4-30.

lanım döneminin siyasi, diplomatik ya da hukuki teamül ve ihtiyaçlarını karşılamaya hizmet etmektedir. Kapitülasyonların terimsel karşılığı bakımından ittifak olunan nokta, sözcüğün ortaçağdaki halk Latincesinde *capitula* denilen başlıklar içeren yazı anlamına gelen *capitulatio*'dan ya da bugün ifade edebileceğimiz biçimiyle, hususlar veya maddeler anlamına gelen *capita*'dan türemiş olduğudur. Biz çalışmamızda artık ortak bir kullanım haline gelmiş olan kapitülasyon terimini tercih ettik. Bu noktada kapitülasyon terimini daha ziyade hukuki bağlamda değerlendirmek suretiyle yabancıların adli ayrıcalıklarının karşılığı olarak kullandık.

2.4.2. Hukuki Niteliği

Kapitülasyonların hukuki niteliği hakkında yazarlar arasında görüş birliği yoktur. Gerek kapitülasyonların yüzyıllar içinde geçirdiği evrim, gerek Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi yazarları açısından bu meselenin bir ülkenin onur ve bağımsızlık mücadelesi olarak algılanması, konu hakkındaki hukuki değerlendirmeleri zor ve nazik bir konuma taşımıştır. Nitekim günümüzde içinde yabancılık unsuru taşıyan herhangi bir adli, idari ya da iktisadi muafiyetler halk arasında *"bunlar zamanımızın kapitülasyonlarıdır"* söyleminin ortaya çıkmasına ve bu söylemin tamamen olumsuzluk taşıyan bir popülerlik kazanmasına neden olmaktadır. Böyle bir ortamda kapitülasyonların hukuki niteliğine dair söylenecek sözler hiç hesaplanmayan anlamalara sebebiyet verebilir. Belirtmek gerekir ki biz kapitülasyonları daha ziyade hukuki açıdan değerlendirmekteyiz. İktisadi nitelikteki sonuçları zaten başka eserlerde etraflıca ele alınmıştır. Bu nedenle kapitülasyonların özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren etkili olmaya başlayan kapitalizmin emperyalist yayılımına hizmet eden bir enstrümana dönüşmesi ve yol açtığı sonuçlar meselenin ayrı bir boyutunu teşkil etmektedir. Fakat yeri geldiğinde meseleye bu açıdan da yaklaşmaktan kaçınmayacağız.

Osmanlı uygulamasından yola çıkarak kapitülasyonları şöyle kavramsallaştırabiliriz: *"Osmanlı İmparatorluğu'nda daimi surette veya geçici olarak oturan Hıristiyan devlet tebaasına bahşolunan, müsaadeleri ve imtiyazları ihtiva eden ve Osmanlı Devletinin en şevketli ve nüfuz sahibi olduğu, bütün hukuku belirleme gücüne sahip bulunduğu bir zamanda Bâbıâli'nin rıza ve muvafakatiyle akdolunan muahedelere Kapitülasyon denir"*[1]. Her ne kadar bu

[1] Macar İSKENDER/Ali REŞAD 10-11.

tanıma bazı noktalardan ihtiyatla yaklaşıyorsak da en azından Osmanlı pratiği bakımından tatmin edici bir tanımlamadır.

Kapitülasyonların ilk önceleri özellikle Akdeniz havzasındaki ülkelerin yabancı kişi, kurum ya da devletlere kendi topraklarında ticari sahada sağladıkları ayrıcalıklar şeklinde geliştiğini görmüştük. Fakat meseleye İslam-Osmanlı hukuku çerçevesinde bakmak yeterli değildir. Zira İslam ülkelerinin verdiği ticari imtiyazlara dair en eski belgeler ancak XII. yüzyıla kadar geri gitmektedir[1]. Akdeniz havzasındaki ticaret hacminin özellikle XII-XIII. yüzyıllardan itibaren artması ve İtalyan Denizci Cumhuriyetler ile yoğunlaşan ticari ilişkiler bölge ülkelerde çok sayıda yabancı toplulukların yaşadığı yerleşimlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermişti. Bu iç içelik ve geliş gidişler yabancı diyarlarda yerleşmiş topluluklar üzerinde icrai haklara sahip *"konsul"* denen hakimleri yaratmıştı. Bu konsüller ilgili topluluklara yaşadıkları ülke kanunlarını değil bağlı bulundukları ülkenin hukukunu uyguluyorlardı[2]. Bu sıkı ticari ilişkiler yumağındaki Müslüman devletler, Avrupalı ticaret adamları ve şirketlere verdikleri ayrıcalıklarda İslam kamu hukukunun umumi *eman* ve *ahid* esaslarına dayanmışlardı[3]. Tabiatıyla bu ayrıcalıklar çoğu zaman devlet başkanının veya temsilcisinin tek taraflı iradesiyle bahşedilmiştir. Bu belgeye İslam coğrafyasında *füsul, şürût, eman, emannâme, ahidname* ve *sulh* gibi isimler verilmiştir[4]. Fakat bu adlandırmalardan hiç biri biçim ve içerik olarak kapitülasyonları tam manasıyla karşılamamaktadır. Arada bir takım esas ve şekil faklılıklarının mevcut olduğunu görüyoruz.

Kapitülasyonlar ile karıştırılan ya da çeşitli açılardan benzerlikler oluşturulmaya çalışılan belgelerden biri *Amân/Eman*'dır. *Eman* müessesesine göre devlet başkanı veya herhangi bir Müslüman, Osmanlı ülkesine girmek isteyen yabancı gayrimüslimlere malları, ikametleri ve şahısları

---

1 Akdeniz havzası etrafında gelişen ticaret ve ticari ilişkiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. BRAUDEL, ***Akdeniz ve Akdeniz Dünyası***, tüm eser; Akdeniz havzası ve kapitülasyonlar arasındaki ilişkinin hukuksal tezahürleri hakkındaki yorumlar için bkz. LIEBESNY, "**The Development of Western Judicial Privilige**", 309-311.; ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 50 ve devamı.

2 ***Memorandum by the Institute of Historical Research (London University) on the Capitulations***, PRO/FO: 424/255, 463-464.

3 KALLEK 242.; Halil CİN/ Ahmed AKGÜNDÜZ; ***Türk Hukuk Tarihi***, Cilt II, (İstanbul: Timaş, 1990) 338-341.

4 Bu belgelerin çoğu hukuki bir statü ya da hak yaratan *hüccet* türü belgeler olmaktan ziyade devletin resmi iradesini *(mersûm)* yansıtır niteliktedir. KALLEK 242.

hakkında *eman* verebilir[1]. İki müessese arasındaki farklılıklara gelince; *eman* müessesesinin yarattığı hukuki statü sadece gayrimüslim yabancılara ilişkindi, halbuki kapitülasyonlar evvelce belirttiğimiz üzere iki Müslüman ya da iki Hıristiyan devlet arasında da olabiliyordu. Bu açıdan *eman*, kapitülasyonlara göre daha genel bir düzenleyici karaktere sahiptir. Kaldı ki *eman* tüm gayrimüslim yabancılara tanınırken, kapitülasyonlar Sultan'ın iradesi ile ancak bazı yabancılara tanınmaktaydı. Bu itibarla kapitülasyonlar, sadece Hıristiyanların hukuki durumunu güvence altına almak için tanınmış ayrıcalıklar değildir. Çünkü İslam hukukuna göre *eman* müessesesi zaten bu konuda genel bir düzenleme yapıyordu. Kapitülasyon karakteri ihtiva eden ayrıcalıkların bu genel düzenlemenin dışında özel statüler yaratması söz konusudur. Bu statüler yaratılırken elbette bir takım siyasi, iktisadi, hukuki ve diplomatik kriterlere göre hareket edildiğini de unutmamak gerekir. İki müessese arasındaki diğer bir fark taraflar mevzuundadır. *Eman*'ı Osmanlı Sultanı dışında herhangi bir Osmanlı tebaası Müslüman[2] da verebiliyordu. Fakat kapitülasyonların bağışlanması ancak Sultanın otoritesi altında ve onun gözetiminde, yani Sultan hukuku çerçevesinde verilebilirdi. Üçüncü fark şekil noktasında karşımıza çıkar. Buna göre *eman* vermede irade beyanı yazılı, sözlü ve zımnî olabilirdi. Kapitülasyonlar ise irade beyanının yazılılık esasına göre ortaya konduğu belgelerdir. İki müessesenin bağlayı-

---

[1] Osmanlı Devleti doğal sınırlarına ulaştığında ticari ve dini öneme sahip bir çok geçiş yolunu elinde bulunduruyordu. Bu konumlanma gereği çok farklı millet ve devletlerle iktisadi/siyasi ilişkiler içine girmiş ve *eman* usulü çok yaygın bir uygulama alanı bulmuştur. İfade etmek gerekir ki Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükseliş dönemindeki uygulamalar ile 17-18. yüzyıllarda Batı'nın Osmanlı karşısında güç kazandığı ve nihayet 19. yüzyılda uluslararası ilişkilerde mütekabiliyetin benimsendiği dönemlerdeki *eman* uygulamaları farklılıklar gösterir. Nitekim *eman* bir ülkenin dış politikadaki gücü ve devletler sistemindeki konumlanması ile alakalı bir kavram olarak uygulanmaktadır. Osmanlı tarihi pratiğinde kendisinden sonraki uygulamalara da kaynaklık eden en önemli *eman*, Fatih'in İstanbul'u fethinden sonra Haziran 1453'te Galata Cenevizlileri'ne verdiğidir. Zira bu emanname daha sonra Latinler'e de teşmil edilmiştir. Ayrıca bu *emanı* kapitülasyon olarak tasnifleyenler de vardır. Aslı bugün mevcut olmayan bu belgenin suretleri ve tercümeleri bulunmaktadır. Paris Bibliothèque Nationale'de bulunan bir suretin başında aslının Rumca yazılıp üzerine tuğra çekildiği belirtilmektedir. Gerek Osmanlı hukukçuları gerekse zaman zaman imtiyazları kısıtlanan gayrimüslimler bu emana atıf yapmak suretiyle mevcut davalarını teyit etmek istemişlerdir. Mehmet İPŞİRLİ, **"Eman"**, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt XI, 75-78.; İNALCIK, **"Osmanlı'nın Avrupa İle Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret"**, 60-61 .

[2] Zira zimmîlerin verdiği emanın caiz olmadığı hususunda İslam alimleri arasında ittifak mevcuttur. Vehbe Ez-ZÜHAYLÎ, **"Eman"**, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt XI, 79.

cılık açısından da farklılık arzettiğini görüyoruz. Nitekim eman Hanefi fıkhına göre bir maslahat gözetilerek verildiğinden bağlayıcı değildir[1]. Fakat kapitülasyonların doğrudan Sultan'ın iradesini yansıtması ve tanınan ayrıcalıkların uygulama maddeleri ile güvence altına alınması bağlayıcı olduğunu gösterir. Çeşitli tarihlerde verilen bir çok kapitülasyonlarda ortak hüküm olarak yer alan maddelerde, tüm yerel yöneticilerin ve hukuk otoritelerinin kapitülasyon hükümlerine hassasiyetle uymaları hususunda vurgulu ifadeler kullanılmıştır[2]. Söz konusu hüküm 1740 kapitülasyonunun 76. maddesinde şöyle dile getirilmiştir[3]:

> **"Valiler, yargıçlar, kadılar, gümrük eminleri, voyvodolar, müsellemler, subaylar, vilayetin ileri gelenleri, iş adamları ve diğer kişiler hiçbir biçimde imparatorluk kapitülasyonlarına karşı gelemeyeceklerdir;** ve eğer her iki taraftan biri sözle ya da yazılı davranışla birini rahatsız ederek imparatorluk kapitülasyonuna karşı gelirse: Fransızlar da konsolosları ya da subaylarınca kapitülasyonlara uygun olarak cezalandırılacaktır; söz konusu konsoloslar ve subaylar, büyükelçi ve konsolosların verdikleri temsil yetkisine dayanarak ve olay bütünüyle açık seçik ortaya çıktıktan sonra, durum gerektirdiğinde, Babıali'mizin uyruklarını işledikleri suçlardan ötürü, cezalandırmak için buyruk verebilirler."

İki müessese arasındaki farklılıklara değineceğimiz son nokta bu belgelerin sağladığı hakların süresine ilişkindir. Eman akdinin geçerlilik süresine dair hukukçular arasında bir görüş birliği yoktur. Kimilerine göre emanın kabulü ile başlar ve müste'minin kendi ülkesine dönmesi ile

---

1 Ez-ZÜHAYLÎ 79-81.

2 Bir kapitülasyon ya da ahdname verildiği zaman ilgili iradeyi yansıtan fermanlar komutanlara, kadılara, gümrük eminlerine ve diğer önde gelen yöneticilere gönderilirdi. Gönderilen buyruklarda gerekli görülen yerlerde sultanın iradesinin duyurulması ve kapitülasyon hükümlerine aksi davranışta bulunulmamasının temin edilmesi hususları yer alırdı. Zira kapitülasyonlardan istifade eden tüccarlar ile Osmanlı tebaası arasındaki rekabet, yöneticilerin halkın baskısı yada bizzat kendi istekleri ile bazı hükümleri uygulamadıkları görülmüştür. Mesela Fransız tüccarın ödediği gümrük resmi 17. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı ülkesinin her yerinde %3'e indirilmiş olduğu halde, 1729'da Basra'da valilerin hala %5 ve bazı mallarda %6'ya varan oranlarda gümrük almaları şikayetlere konu olmuştur. Bunun üzerine gönderilen fermanlarda kapitülasyondaki ilgili hükümler hatırlatılmış ve fazla gümrük resmi alınmaması tenbih edilmiştir. Mübahat S. KÜTÜKOĞLU, "**Ahidnâme**", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt I, 535-540.; Aynı yazar, "**Ahidnâmeler ve Ticaret Muahedeleri**", 223-233.

3 Aynı kapitülasyonların son maddesinde yine benzeri nitelikte ifadelere yer verilerek yöneticilerin ve kadıların dikkati çekilmiştir. COLLAS 335-339.

sona erer. Kimilerine göre ise 3 veya 4 aylık ya da en fazla 1 yıllık süre sınırı vardır. Fakat ister dönsün ister dönmesin belli bir süre içinde biteceği hususunda görüş birliği vardır. Kapitülasyonların geçerlilik süresine baktığımızda ise durum farklılık arzeder. Nitekim kapitülasyonların geçerlilik süresi düşmanca bir davranışta bulunulmadığı taktirde bağışlayan sultanın saltanatı boyunca devam ederdi[1]. Kaldı ki 1740 kapitülasyonu ile sınırlı geçerlilik süresi de kaldırılmıştır.

Sonuç olarak denilebilir ki ***kapitülasyonların Osmanlı hukukunda normlar hiyerarşisindeki yeri ahdnâmeler gibi kanunnameler ve yerel kanunların üstündedir.*** Hiçbir yönetici her ne gerekçe ile olursa olsun kapitülasyon hükümlerine aykırı harekette bulunamamaktadır. Aksi halde cezalandırılmaları söz konusudur. Bu özelliklerin hepsi kapitülasyonların hukuki açıdan bağlayıcı güce sahip bir üst norm olma özelliği taşıdığını göstermektedir. Tüm bu saydığımız sebeplerden dolayı *eman* ve *kapitülasyon* müesseselerini yarattıkları hukuki statüler, sağladıkları haklar ve daha başka hukuki nitelikler bakımından özdeş olarak nitelemek doğru olmayacaktır.

Kapitülasyonları ifade etmek için dilimizde kullanılan karşılıklardan bir diğeri *Ahidnâme/Ahd-nâme*'dir. *Ahdname* Arapça'dan türeme bir kelime olan ve *söz vermek* manasına gelen *ahd* ile Farsça'dan türeme ve *mektup* anlamına gelen *nâme*'nin birleşiminden meydana gelmiştir. Bu terim, İslam tarihinde Hz. Peygamber'in, halifelerin ve hükümdarların emriyle yüksek yönetici sınıfla ilgili düzenlenen karar ve talimat anlamına geldiği gibi bazı şahıs ve gruplara tanınan hak ve imtiyazları, yabancılarla yapılan antlaşmaları içeren belge anlamına da gelmektedir[2]. *Ahidnâme*, Osmanlılar'da daha çok yabancı devletlere verilen ticari imtiyazları veya barış anlaşmalarını ihtiva eden belge anlamında kullanılmıştır[3]. Bu durumda uluslararası hukuktaki klasik anlaşmaları esas alırsak karşımıza mütekabiliyet ilkesi çıkar. Fakat bu açıdan kapitülasyonlar ile ahdnameleri bir tutmak doğru olmayabilir. Zira kapitülasyonları anlaşmalar gibi karşılıklı iki iradenin ortak ürünü olarak görmek mümkün

---

1 *"...İki hükümdarın yaşantıları boyunca sürecek olan bu barış ve antlaşma tarafların yönetimindeki tüm krallıklara, emirliklere, eyaletlere, kal'alara, beldelere, limanlara, iskelelere, merkezlere... tüm bölgelere ve topraklara da uygulanacaktır."* 1535 Fransız kapitülasyonu madde 1.

2 Mustafa FAYDA, **"Ahidnâme"**, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt I, 1998, 535.

3 KÜTÜKOĞLU, **"Ahidnâme"**, 536.

değildir[1]. Bununla beraber ahdnameler bazen karşılıklı anlaşma sonucu varılan şartları, bazen de istenilen imtiyazları içermesinden dolayı klasik muahede yani anlaşma kategorisine de sokulamaz. Öyle ki sulh anlaşmaları dışında ahdnamelerde tek imza bulunmaktadır[2]. Bu özelliği bakımından kapitülasyonlara benzediğini söylemek mümkündür. Sonuç olarak denilebilir ki kapitülasyonlar, Osmanlı padişahının tek taraflı iradesinin ürünü olan ahdnamelerin berat formunda düzenlenmiş halini oluşturuyordu[3].

Bazı yazarlar[4] ahdnameleri ***sultanların söz verdiği mektuplar*** (*Letter of Promise*) ya da imtiyaz mektubu, (*Lettre Patente*) olarak nitelemektedirler. Gayet yerinde ve meselenin özüne değinen bir nitelemedir. Zira 15-16. yüzyılın devlet örgütlenmesi ve siyasal anlayışına baktığımızda Osmanlı kamu hukuku açısından devlet, padişahın kişiliğinde vücud buluyordu. Padişahın söz vermesi bir nevi devletin söz vermesi anlamına geliyordu. Devlet günümüzde nasıl anayasalar ve uluslararası hukuk normları ile bireylere bazı haklar tanıyor ve sözler veriyorsa, o devirde de bu sözü padişahlar vermiştir. Kapitülasyonların dibacelerine baktığımızda zaten bu husus hemen göze çarpmaktadır. Kapitülasyon bahşeden Osmanlı sultanları bu yöndeki iradelerini kendilerinden önceki Os-

---

1 ALTUĞ, kapitülasyonların antlaşmalardan farkını şu sözlerle dile getirmektedir: "Kapitülasyonlar antlaşma değillerdi, zira karşılıklı yapılmazlardı, taraflar birbirleriyle anlaşma yapmazdı, bir taraf imtiyazlar verir diğer taraf alırdı. Bunlar "mürüvveten" verilirdi. Kapitülasyonların bazılarında bulunan mütekabiliyet esasına dayanan hükümler bunları iki taraflı imtiyazlar olarak tasnife yetmeyecek derecede azdır." ALTUĞ, *Yabancıların Hukuki Durumu*, 59.

2 Diplomatika bakımından değerlendirecek olursak ahdnameler; Allah, peygamber ve dört halifenin isminin zikredilmesiyle başlar. Sonra padişah tuğrası ve ardından unvan kısmı gelir. Bu kısımdan sonra karşı tarafın sıfatlarının sayıldığı elkāb ve duayı takiben dîbacede ahdnamenin veriliş nedeni ve şartları belirtilir. Ticari imtiyazlara havi ahdnamelerin dîbacesinde ise ahdnamenin kimin tarafından istendiği, yenileme mahiyetinde mi olduğu, yeni maddeler içerip içermediği gibi hususlar da yer alır. Ahdnamelerin sonunda ise ahdname şartlarına sadık kalınacağına dair söz verilirdi. Şekli hususlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. KÜTÜKOĞLU, "**Ahidnâme**", 536 vd. Söz konusu şekil şartlarını göstermesi bakımından 1740 Fransa kapitülasyonlarının dibacesine bakmak yeterlidir. Macar İSKENDER/Ali REŞAD 140-141.; Aynı kapitülasyonların Fransızca çevirisi olan biraz değişik versiyonu için bkz. COLLAS 314-315.

3 İNALCIK, "**İmtiyazat**", 246.

4 Baron de TESTA, ***Actes internationaux entre la Porte Ottomane et les puissances ètrangères*** (Naklen: E. BOZKURT, ***Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine***, 25.); Maurits H. Van Den BOOGERT, ***The Capitulations and the Ottoman Legal System*** (Leiden: Brill, 2005) 19-21.

manlı sultanlarının hukukuna dayandırmaktadır. Böylece sözlü ya da yazılı şekilde seleflerinin ihdas ettiği kadim hukuk, geleneğin devam ettirilmesi adına yenilenmektedir[1].

İfade etmek gerekir ki hukuki niteliği itibariyle kapitülasyonlara en yakın belgeler ahdnamelerdir. Yer yer kapitülasyonlar yerine *Muahede* (antlaşma) kavramı kullanılmışsa da her iki belge hukuki nitelikleri bakımından tamamen birbirlerinden farklıdır. Zira BOZKURT'un da ifade ettiği gibi kapitülasyonların 19. yüzyılda muahedelerle tekrarlanmış ya da pekiştirilmiş olmaları onlara, aslında sahip olmadıkları bir antlaşma karakterini kazandırmaz[2]. Zira antlaşmalar devletler arasında eşitlik ilkesine göre kurulmuş ve bu itibarla mütekabiliyet esasına dayanan tasarruflardır. Bu karışıklığın nedeni herhalde son dönem kapitülasyonlarının değişen karakteridir. Çünkü son dönemdeki kapitülasyonların tıpkı antlaşmalar gibi sürekli bir nitelik kazanması ve karşılıklı imza edilmesi söz konusudur. ALTUĞ'a göre kapitülasyonlar iki tarafı bağlayan karşılıklı antlaşmalar olmayıp, bir imtiyazdan doğan tek taraflı tasarruflardır. Bu nedenle yazara göre kapitülasyonları ikiye ayırmak gerekir: Erken dönemlerde verilen kapitülasyonlar ve son dönem Uzak Doğu'da verilen kapitülasyonlar. Türk kapitülasyonları birinci kategoriye girerken Japon, Çin, İran kapitülasyonları ikinci kategoriye girer. Bu itibarla Türk kapitülasyonları, sultanların yabancı devlet vatandaşlarının tabi olacakları muameleleri bildiren tek taraflı hukuki tasarruflardır[3].

---

[1] Bu tespitimizi destekleyecek birkaç ifadeye burada yer vermek icap etmektedir: *"...(İ)ki devlet arasında* ***kadimden*** *beri mevcut ve geçerli olan ve karşılıklı olarak ticaret serbestisini teminat altına alan ve büyük ecdadımız tarafından vakit vakit yenilenen ve te'yid edilen antlaşmalara ve iki tarafça bu hususta vuku bulan sözlü teminatlara ..."* **1569 Fransız Kapitülasyonu**; *"...Bu mektupta Fransa Hanedan-ı Kralisiyle ecdât-ı azamız arasında* ***öteden beri*** *mevcut olan münasebetlerin hükümleri dairesinde değişmezliği ve devamı matlup bulunmasına mebni aşağıdaki karar altına alınmış hususların muteber ve geçerli olmasına irade-i seniyemiz..."* **1581 Fransız Kapitülasyonu;** *"muahedat-ı sâbıkayı müeyyed ve musaddık olmak üzere zirde metni münderiç kapitülasyonun meriyet-i ahkamına irade-i seniyyemiz şerefsudur eylemiştir..."* **1597 Fransız Kapitülasyonu;** *" Gerek bu muahede ve gerek* ***valid ceddim Sultan Mehmet'in devr-i saltanatında*** *Fransa ile akd olunan muahede ahkâmının harfiyen tatbik ve icrası nezd-i şahanemizde matluptur..."* 1604 Fransa kapitülasyonu 2. madde.

[2] BİLSEL, bu sebeplerle kapitülasyonların gerçek bir antlaşma mahiyetinde kabul edilemeyeceği yönünde görüş ileri sürmüştür. Cemil BİLSEL, ***Lozan***, Cilt II, (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1998) 44.; E. BOZKURT, ***Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine***, 29.

[3] ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 59. Türk literatüründe bir çok yazar bu görüşü desteklemektedir. BİLSEL, ***Lozan***, 42-44.; Tahir TANER, **"Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi"**, *M.Raşit Seviğ'e Armağan'dan Ayrı Baskı*, (İstanbul: Akgün Mtb.,1956) 1.; E.

Kapitülasyonların uluslararası antlaşma olmadığını göstermesi bakımından şu iki örnek önemlidir: 1861 Osmanlı-Fransız Ticaret antlaşmasının 1. maddesi *"bu antlaşmanın değiştirmediği eskiden mevcut kapitülasyonlar ve antlaşmaların Fransız vatandaşlarına ve gemilerine tanıdığı bütün haklar, imtiyazlar ve muafiyetler aynen tanınmıştır."* 1861 Osmanlı-İtalya antlaşması ise şöyle demektedir: *"Türkiye ile bugünkü İtalyan Krallığını teşkil eden devletler arasında eskiden beri mevcut bulunan kapitülasyonlar ve muahedelerin İtalyan vatandaşlarına ve gemilerine tanıdığı bütün haklar, imtiyazlar ve muafiyetler aynen tanınmıştır."* Görüldüğü üzere her iki belgede de kapitülasyonlar ve antlaşmalar ayrı ayrı zikredilmiştir. Zira kapitülasyonlar tek, antlaşmalar iki veya çok taraflı tasarruflardır. Ayrıca kapitülasyonların hattı şerifler ile verilmeleri de tek taraflı tasarruflar olduklarına dair başka bir delildir[1].

Yukarıdaki tartışmaların odak noktası kapitülasyonların örf-adet ve gelenek hukuku düzleminde uluslararası hukuk ile olan ilişkisidir. Nitekim örf adet hukuku, tarihsel kökeni ve gelişim süreci bakımından hem uluslararası hukuka hem de kapitülasyon rejimine kaynaklık etmiştir. Bu nedenle kapitülasyonlar ilk bakışta uluslararası hukukun antlaşmalar niteliği taşıyan bir cüz'ü görünümündedir. Fakat uluslararası hukukun en temel prensiplerinden biri olan *mütekabiliyet* esası, kapitülasyon kurumunun işleyişinde aynı derecede belirleyici değildir. Bu durum kapitülasyonlar ile antlaşma formundaki uluslararası hukuk belgeleri arasında esaslı bir ayrışma noktasıdır. Bununla beraber kaynaklar bakımından bir ortaklık söz konusudur. Her iki kurumu inşa eden kuralların kaynağında temelde örf-adet ve gelenek yatmaktadır.

Kapitülasyonların hukuki niteliğini açıklaması bakımından önemli bir husus da padişah tarafından tasdik edilmeye muhtaç olup olmadıkları meselesidir. Bir görüşe göre kapitülasyonlar padişah tarafından tasdik edilmezdi. Bu durum kapitülasyonların antlaşmalardan farklı olduğuna işaret eder[2]. Nitekim antlaşmalar pazarlık sonucunda imzalanır ve sonra padişah tarafından tasdik edilirdi. Kapitülasyonlar ise karşı tarafın tasdikine ihtiyaç duymayıp tek taraflı bir tasarrufla yürürlüğe girerdi. Fakat kapitülasyon metinlerine baktığımızda daha önceki kapitülasyonlar ile

---

BOZKURT, ***Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine***, 81-83.; Nihat ERİM, ***Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*** (Ankara: 1953) 6-7.

[1] ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 59-60.

[2] ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 60.

sağlanan hakların korunduğunu ve yenilendiğini belirtmek için *"tasdik"* kelimesinin kullanıldığını görüyoruz[1]. Kanaatimizce *"tasdik"* kelimesi mevcut kapitülasyonun onaylanmasından ziyade, daha önceki kapitülasyonlara dair bir tecdit iradesini yansıtmak için kullanılıyordu. Nitekim BOZKURT da benzeri bir görüş ileri sürerek, *"Yenileme ve bazı maddeler eklemek ve bunları güçlendirmek sözcükleri, bu kapitülasyonların eskilerin bir alıntılanması olduğu hususunu açıklığa kavuşturuyor"* demektedir[2].

SOOSA 18. yüzyıldan itibaren kapitülasyon sisteminin bağlayıcı bir karakter kazanmaya başladığını ileri sürmüştür. Türk hükümdarlığının ilk dönemlerinde bağışlanmış *"imtiyazlar"* bu yeni dönemde *"haklar"* konumuna gelmiştir. Öyle ki tek taraflı olan kapitülasyonlar, bazı yazarların ileri sürdüğü üzere giderek savaş zamanlarında bile varlığını sürdüren bağlayıcı karakterde uluslararası bir antlaşma olmuştur[3]. Bizce kapitülasyonların *savaş zamanlarında bile* kaldırılamayacağı hususu, hukuki niteliği hakkında gerçekten saf hukuksal değerlendirmeler yapmanın yeterli olmayacağına işaret etmektedir.

FLASSAN, FAMIN, ARMINJON, FODERE gibi yazarlar kapitülasyonları birer karşılıklı antlaşma olarak görmeyip, sultanlar tarafından lütfedilen ayrıcalıklar ilkesi içinde, müzakere olmaksızın ihtiyari olarak bahşedildiklerini söylemektedirler[4]. Görüş ayrılıklarının odaklaştığı nokta ise 1740 kapitülasyonları ile kalıcılık şartının getirilmesidir. Zira I. Mahmut'un kapitülasyonları kalıcı şekilde teyit etmeden önce hukuki niteliği bakımından antlaşma olmadıklarına dair yazarlar arasında bir görüş birliği vardır. Bu tarihten sonra ise kapitülasyonların uluslararası

---

[1] Örneğin 1581 kapitülasyonunun dibacesinde şu ifade yer almaktadır: *"... metni zirde münderiç bulunan bu muahede tasdik-i şahanemize iktiran etmiş olmakla bunun gayri kabil fesih olduğuna ve ahkamının taraf-ı şahanemizden tamamıyla tatbik ve icra edileceğine kasem eylerim."* Macar İSKENDER/Ali REŞAD 83.

[2] FODERE'ye göre kapitülasyonlar, "...Sultanlar tarafından lütfedilen ödünler ilkesi içinde, müzakere olmaksızın ve kendi arzuları ile verildiler...Şu halde, yüz yüze tartışmalardan sonra yapılmış düzenlemeleri saptayan, konferanslar ve tartışmaların sonucu olan, âkit tarafları aynı derecede bağlayan ve devam ettikleri sürece karşılıklı olarak zorlayıcılığı bulunan barış yada ticaret anlaşmalarından farklı olan kapitülasyonlar, tek bir iradeden kaynaklanan ve esas itibariyle onları vermiş olan hükümetin keyfine göre geri dönülebilen akitlerdir." Pradier FODERE, *Revue de Droit International*'den naklen E. BOZKURT, *Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine*, s. 30, 83.

[3] SOOSA, **"The Legal Interpretation of the Abrogation of the Turkish Capitulations"**, 335.

[4] E. BOZKURT, ***Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine***, 81-83.

hukuka göre artık antlaşma hüviyeti kazandığı üzerinde durulmaktadır. Böyle olmakla beraber Sultan'ın kapitülasyon rejimini kalıcı kılmak adına ettiği yeminin tek başına kapitülasyonların hukuki niteliğini değiştireceğine dair mutlak bir hüküm yoktur [1].

Söz konusu tartışmalar çerçevesinde kapitülasyonların hukuki niteliği hakkında ilginç bir yaklaşım da karşımıza çıkıyor. Buna göre kapitülasyonlar *"Osmanlı Ortak Hukuku"* yani iç hukukunun bir parçası idi. O halde kapitülasyonlar ortak hukuka bir istisna teşkil etmiyorlar aksine, ortak hukukun katıksız ve yalın bir uygulamasıdır. Bu sebeple basit bir *teyit* işlemiyle Osmanlı Ortak Hukuku'na özgü bir uygulama olmaktan çıkıp birer antlaşma haline gelmeleri de mümkün değildir[2]. Kısaca denilebilir ki teyit işlemi, yalnızca eski kapitülasyonları devam ettirmekte, bir hukuki tasarrufun niteliğini başka bir hukuki niteliğe dönüştürmemektedir. Yukarıdaki yaklaşımla paralellik taşıyan bir başka görüşe göre de kapitülasyonlar, Osmanlı iç hukukunun uluslararası alana bir yansıması olarak kabul edilmektedir[3]. Bir an için öyle olduğunu kabul edersek şurası muhakkak ki kapitülasyonların iç hukuktaki yeri üstün hukuk normu olarak kabul edilmelidir. Zira Osmanlı iç hukuk düzenindeki uygulama önceliğine ve üstünlüğüne kapitülasyon metinlerinde özel olarak yer verilmişti.

Görülüyor ki kapitülasyonların hukuki niteliğine ilişkin bir çok açıklama 19. yüzyılda kapitülasyonları kaldırma girişimlerinin yoğunlaştığı dönemde yapılmıştır. Dolayısıyla kapitülasyonların hukuki niteliğine ilişkin yorumlar, çoğunlukla bu tartışmalarının teorik çerçevesi konumundadır. Bu sebeple bahşedildiği siyasi, hukuki ve ekonomik sistem ya da ilkelerin bağlamından kopuk bir şekilde geriye dönük yeniden tanımlamalar türetilmiştir. Mesele böylece salt hukuki olmaktan ziyade siyasi amilleri de içerir hale gelmiştir. Zira 15. yüzyıldaki bir hukuki tasarrufu 19. yüzyılın hukuk anlayışı, ilkeleri ve ölçütlerine göre değer-

---

[1] E. BOZKURT, ***Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine***, 76 vd.

[2] Bu görüşe göre uygulaması onları veren sultanın yaşamı ile sınırlı işlemler olan kapitülasyonlar birer anlaşma değil, Osmanlı Ortak Hukuku'nun gayrimüslimlere ayrılmış olan bölümüdür. Buna göre Osmanlı Ortak Hukuku'na özgü bir uygulama oluşturan bu eski Fransız kapitülasyonları, basit bir teyit işlemiyle gerçek birer antlaşmaya dönüştürülemez. Osmanlı kapitülasyonları, Osmanlı mevzuatının sadece katıksız ve basit bir parçasıdır. BOZKURT, ***Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine***, 89-95.

[3] ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 61.

lendirmeye tabi tutmak, hele ki içeriğinde uluslararası bir nitelik de bulunuyorsa tutarlı hukuksal yaklaşımlardan uzaktır. Bu noktada olsa olsa hukukun siyasal gerece dönüştürülmesi çabasından bahsedilebilir. Zira RODINSON'un deyimiyle bir olguyu anlamak için ona ezeli ve ebedi olduğu varsayılan ahlaki, dinsel, siyasi ve hatta hukuki dogmalar adına övgü ya da suçlamalar yağdırmadan önce tarihsel bağlamı içine yerleştirmenin zorunlu olduğunu hatırlamak gerekir[1].

Buraya kadar verdiğimiz bilgiler ışığında toparlayacak olursak kapitülasyonların hukuki niteliğini şöyle ifade edebiliriz: **Kapitülasyonlar, hukukun şahsilik ilkesinin geçerli olduğu dönemlerde, tek taraflı bir irade ile ülkede bulunan yabancı devlet vatandaşlarına adli, idari, iktisadi ve dini alanlarda bir takım imtiyaz ve muafiyetler sağlayan, hükümlerin sözüne ve ruhuna aykırı harekette bulunulmadığı sürece tarafları bağlayan, geçici ya da sürekli olarak verilen ve aynı zamanda Osmanlı iç hukuk düzeninin de bir parçasını teşkil eden üst hukuk normlarıdır. Üst hukuk normlarıdır zira kanun, ferman ve nizamname arasında bir çelişki olduğunda kapitülasyon hükümleri esas alınırdı.**

[1] Maxime RODİNSON, *Muhammed*, Çeviren: Atilla TOKATLI, (İstanbul: Özne Yay., 1998) 226.

3. BÖLÜM
19. YÜZYIL OSMANLI MODERNLEŞMESİ ve KAPİTÜLASYON HUKUKU

3.1. Osmanlı Adli ve İdari Sistemi

3.1.1. Genel Olarak

Kapitülasyonların Osmanlı-Türk adli ve idari modernleşmesine etkilerinin anlaşılması için söz konusu rejimin ortaya çıktığı tarihte ve devamında Osmanlı hukuk sisteminin genel hatları itibariyle bilinmesi gerekir. Zira kapitülasyonların Osmanlı hukuk sistemi içinde ne anlama geldiği, hangi ihtiyaçlardan hareketle tesis edildiği ve modernleşen Osmanlı hukuk sistemi içinde değişen ya da değişmeyen yanlarının neler olduğunun tespiti bu konu ile yakından alakalıdır. Bu kapsamda mesele klasik devir diye niteleyebileceğimiz Tanzimat öncesi dönem ve Osmanlı hukuk sisteminin modernleşme sürecine girdiği Tanzimat sonrası dönem ayrımı yapılmak suretiyle iki başlıkta ele alınacaktır. Dolayısıyla Osmanlı hukuk sisteminde çok fazla bir değişim olmadığı için Tanzimat'a kadar olan dönemi klasik dönem olarak ifade etmekte bir sakınca görmüyoruz. Ayrıca konuyu metodik bir kolaylık sağlaması bakımından *kamu hukuku - özel hukuk* ayrımına başvurarak Roma Hukuku'ndan kalma klasik ayrımın ışığında irdelenecektir.

Osmanlı hukuk düzeni dinsel temelli *şeriat* ile ondan bağımsız bir şekilde gelişen seküler karakterli hukukun, *kanun*'un, bir arada bulunduğu ikili bir yapıdan oluşuyordu. Devletin bu dönemdeki kurumsal yapısı tipik bir modern öncesi islami yönetim özelliği taşıyordu[1]. Bunun-

---

[1] Colin IMBER, *Şeriattan Kanuna: Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2004) 30.

la beraber Osmanlı İmparatorluğu hukuk sisteminin kökenlerine baktığımızda, Orta Asya Türk hukuk geleneği ve İslam hukuk geleneğinden beslenen iki damar karşımıza çıkmaktadır[1]. Osmanlı hukuk sistemine tesir eden birinci damar, Orta Asya Türk hukukunun *yasa* veya *töre* geleneğine dayanan *Örfi Hukuk*'tur[2]. *Kanun* ise Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bu seküler hukukun genel adı olarak kullanılıyordu. Böylece *Kanun*, kaynağı itibariyle doğrudan hükümdarın iradesinden ya da *örf*ten besleniyordu. Üç tür kanun vardı: Sultanların belli konularda çıkardığı yasa özelliğinde fermanlar; belli bir bölge veya toplumsal grupla ilgili kararlar; bütün imparatorluğa uygulanabilir genel kanunnameler[3].

---

[1] İslam Hukukundan bağımsız bir Türk Hukuku var mıdır meselesi üzerine muhtelif görüşler vardır. Köprülü ve Barkan'ın başı çektiği tartışmalarda biz Barkan'ın görüşüne katılarak Orta Asya Türk geleneğinden beslenen bir hukuk damarı olduğu fikrindeyiz. Nitekim her toplumun saf dinsel kökenli hukuk kuralları dışında sosyal ihtiyaçlara cevap veren bir takım başka hukuk kuralları da yaratması söz konusudur. Kaldı ki din kurallarını da geniş almamda toplumun geleneğinden yani örf adetinden kaynaklanan kurallar kategorisine sokmak kabildir. Bu hususdaki görüş ve tartışmalar için bkz. Ö. Lütfü BARKAN, ***Türk Hukuk Tarihi***, 54-110. ve ***XV ve XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları***, Cilt I (İstanbul: İstanbul ÜniversitesiEdebiyat Fakültesi Yay., 1943); *Örfi Hukuk* hakkındaki en iyi çalışmalardan biri Colin IMBER tarafından yapılmıştır. Eserde Osmanlı hukuk sistemi şeriat ve kanun çerçevesinde ele alınarak Osmanlı hukukun kaynaklarına kadar mesele irdelenmiştir. Ayrıca Kanuni döneminin büyük hukukçusu olan ve içtihatları ile Osmanlı hukuk sistemine yön veren Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin fetvaları ışığında Osmanlı hukuk sistemi baştan aşağıya incelenmiştir. Örfi hukuk üzerine görüşlere özellikle hukuki otoritenin kaynakları bölümünde geniş yer verilmiştir. Colin IMBER, *Şeriattan Kanuna: Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*. Örfi hukukun Osmanlı ceza hukuku üzerine olan etkileri ve şeriata aykırı hükümleri ÜÇOK'un üç makalelik çalışmasında ayrıntılı şekilde irdelenmiştir. Çoşkun ÜÇOK, **"Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler I-II-III"**, *AÜHFD*, Cilt III-IV, Ankara, 1946-1947

[2] *Örfi Hukuk* dendiğinde bu ifade Türk hukuk yazınında bazı karışıklıklara sebebiyet vermektedir. Belirtmek gerekir ki, bugün anlaşılan *örf ü adet* Osmanlılarda daha çok örf-i maruf veya sadece adet terimiyle ifade edilmiştir. *Örf* terimi (bazen *örf-i sultânî* şeklinde) Osmanlı sultanının ammenin hayrı için Şer'îatın düzenleme alanına girmeyen konularda kendi iradesine dayanarak çıkardığı kanunları *(lex principis)* ifade eder. Fatih dönemi devlet adamı ve tarihçisi Tursun Bey'e göre "nizam-ı alem" için akla dayanarak hükümdarın koyduğu nizama, *"siyaset-i sultânî ve yasag-i padişahî derler ki, urefamızca ona örf derler"*. Osmanlılar devletin icra kuvvetini ve otoritesini temsil edenleri, genel *ehl-i örf* terimi ile ifade ederdi. Kadının verdiği kararlar *ehl-i örf* tarafından icra mevkiine ulaşırdı. Burada *örf* terimi, açıkça siyasi otorite ve icra kuvvetini ifade etmektedir. Söz konusu terime ilişkin geniş açıklama için bkz. Halil İNALCIK, ***Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet***, (İstanbul: Eren Yay., 2000) 27-29.

[3] İNALCIK, ***Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ***, 75-77.

Osmanlılardan önce kurulan kimisi Müslüman bir çok Türk devletinde hükümdarın, sultanın yada hakanın doğrudan doğruya kendi iradesine dayanarak kanun koyma yetkisi vardır. Osmanlı pratiğinde bu geleneğin yerleşmesini sağlayan anlayışın izleri fetih politikasında yatmaktadır. Zira Osmanlı idaresi bir yeri fethetmeden önce oranın tüm yasa, örf ve teşkilatlanmasını öğrenirdi. Fethedilen toprakların yasalarını, örfünü ve kurumlarını ortadan kaldırmaya çalışmaz, yerel nitelikteki birçok kanunu muhafaza ederdi. Böylece yeni idarenin yerleşmesinden doğacak karışıklıklardan kaçınılır ve muhtemel yerel direnişler engellenmiş olurdu. Ayrıca birçok deneyim de köklü değişikliklerin vergi gelirlerinde azalmaya yol açtığını göstermişti. Yeni bir bölge fethedildiği zaman tahrir emini yalnızca şeriat ve Osmanlı'nın temel hukuk ilkelerine karşıt olan uygulamaları kaldırırdı. Diğerlerini kaydedip padişahın onayına sunulmak üzere başkente gönderirdi[1]. Müslüman Türk devletlerinde şerîatı aşan Osmanlı hukuk düzeninin temelinde bu gelenek yatmaktadır. Buna göre şerîatın düzenleme alanına girmeyen konularda hatta bazen girdiğinde bile devletin kanun koyma gücü vardır. Hükümdarın devlet içindeki mutlak iktidarının tezahürü olan bu durum, aynı zamanda bu mutlak otoriteye eklemlenmiş güçlü bir bürokrasi ve devletin çıkarlarının her şeyden üstün tutulması prensibinin de göstergesidir[2].

Osmanlı hukuk düzeninde örfî hukukun kurumsallaşmasında Fatih Sultan Mehmet devri bir dönüm noktası teşkil eder. Bu dönemdeki hukuki gelişmenin temel ideolojik düsturu, fetihten sonra Fatih'in merkezi otoritesinin mutlak ve sınırsız hale getirilmesi çabasıdır. Bu mutlak otorite elbette devlet teşkilatlarında ve kanunlarda vücud bulmuştur[3]. Örfî

---

1 İNALCIK, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, 77.

2 İNALCIK, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, 27-46.; Orta Asya hukuk geleneğinin en önemli eserlerinden biri Moğol İmparatorluğu hakanı Cengiz Han'ın *Büyük Yasa*'sıdır. Bu yasayı pür Moğol yasası olarak değerlendirmek yerinde değildir. Hukuku ve kurumları ile teşkilatlanmış Orta Asya kavimlerinin müşterek hukuku söz konusudur. Zira böyle kapsamlı bir yasanın tek kişinin zihninden çıkması olası değildir. Umumiyetle Cengiz Han'ın emriyle oluşturulan bir heyet tarafından Moğol ve Türkler arasındaki devlet idaresine dair ortak örf ve hukuki esaslardan tedvin edildiği ileri sürülmektedir. Nitekim *büyük yasa*nın hazırlanmasına özellikle Moğol bürokrasisine mensup Çinli ve Uygurlu devlet adamlarının katkısı büyük olmuştur. Moğol hukuku hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Konstantin d'OHSSON, *Moğol Tarihi*, Çeviren: Bahadır APAYDIN (İstanbul: Nesnel Yay., 2008)

3 Fatih'in bu tasarrufları imparatorluk hukuk anlayışında ve kurumlarında mutlak kalıcı etkiler yaratmıştır. Mutlak otoritesini, devlete imparatorluk karakteri verecek

hukuk bu süreçte önem kazanmış ve imparatorluğun gerçek kurucusu olan Fatih'in, imparatorluk kurumlarını dönüştürmekteki en önemli ideolojik dayanağı olmuştur. Benzer amaçlı bir hukuki kodifikasyon hareketi IX. yüzyılın ikinci yarısında Bizans'ta da yaşanmıştı. İmparator Basileios, Bizans'ın parlak döneminde sıkı bir devlet-kilise işbirliği yaparak kanun koyucu sıfatıyla Roma hukukunun yenilenmesi için dünyevi kaynaklı kanunlar hazırlatmıştı[1]. Benzerliğin gelenekle ilintilendirilebilecek bir yanı olduğunu hesaba katarsak İNALCIK ve KÖPRÜLÜ'nün, vergiler, örfî kanunlar, idari teşkilat ve bazı Osmanlı kurumları üzerinde Bizans etkisinin olduğu yönündeki görüşlerine katılmamak elde değil. Sonuç olarak İslam hukuku bakımından yenilik sayılabilecek hükümdarın bağımsız iradesi ile kanunnameler çıkarması usulünün, kökenleri itibariyle Orta Asya Moğol-Türk hukuk geleneğine dayandığı söylenebilir[2].

Örfî kanunları hukuki nitelikleri bakımından irdelersek bunların birer padişah fermanı şeklinde çıkarıldıklarını ve kaynağının padişah iradesi olduğunu görüyoruz. Fatih, değişik konularda hüküm-ferman şeklinde çıkardığı birçok kanunların yanı sıra iki genel kanunname irade eylemiştir. Kanunnameler genel fermanlarda bulunan bütün özellikleri içermekle padişahın el yazısını da ihtiva ederdi. Bu itibarla resmi kanun mecellesi sayılır ve böylece uyulması zorunlu hukuki kurallar halini alırdı[3]. Ayrıca *"evlâd-ı kirâmın neslen ba'de neslin bununla âmil olalar"* şeklindeki bir ifadenin kullanılması ile Fatih'in yeni bir gelenek yarattığını ve kendisinden sonraki padişahları bu kanunla bağlamak istediğini görüyoruz. Halbuki Osmanlı hukukunda bir padişahın çıkarmış olduğu hükümler, kanunlar, beratlar, ahdnameler ve kapitülasyonlar kendisinden sonra gelen padişahları bağlamazdı. Yürürlük için yeni padişahın onayı aranırdı. Fatih kendisinden sonra gelecek padişahları bağlamakla beraber kanunlar üzerinde ıslahta bulunmaları hususunu da belirtmiştir.

şekilde düzenleme ve kanun yapma yönünde kullanmıştır. İNALCIK, ***Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet***, 32.

[1] OSTROGORSKY 223-224.

[2] Fatih'in biri devlet teşkilatı ile saraydaki teşrifat ve protokole diğeri reaya ile ilgili idare, maliye, ceza alanlarına dair konularda çıkarmış olduğu iki kanunname sistematik şekilde düzenlenerek bâb ve fasıllara ayrılmıştır. Bu itibarla hukuki niteliği bakımından resmi kanun kodları hükmündedir. *Kanunname-i Âl-i Osman*'ın içeriği ve günümüze ulaşan metnin gerçekliği hakkında tahliller içeren bir çalışma için bkz. ***Kanunname-i Âl-i Osman***, Haz. Abdülkadir ÖZCAN (İstanbul: Kitabevi, 2003)

[3] İNALCIK, ***Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet***, 34-35.

Yani değişen örfe göre yasanın da ıslah edilmesi gerekir. Fatih kanunnamelerinde kullanılan *"bu kanunname atam ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur"* ifadesi ile açıkça örfî hukuk vurgulamasında bulunulduğu söylenebilir[1].

Osmanlı, İmparatorluk karakterinin yanında bir İslam devleti olma özelliği de taşıyordu. Bu bağlamda ilke olarak şeriatın üstünlüğü benimsenmişti. Sultanın otoritesine dayanan bütün hukuki tasarruflarda bu ilke gözetilmiştir. Örneğin yabancı devletlere kapitülasyon verilirken ya da mevcutlarda değişikliğe gidilirken her zaman şeyhülislamdan fetva alınır ve bu işlemin şer'i hükümlere uygun olduğuna dair meşruluk vurgusuna kapitülasyon metinlerinde yer verilirdi[2]. Osmanlı Devleti yönetim katında, başından itibaren Sünni İslamm Hanefi mezhebine eğilim duyulmuştur. Hanefi ekolü hem mahkeme uygulamalarında hem de medreselerdeki hukuk eğitiminde her daim belirleyici konumdadır. Fakat imparatorluğun yönetim işlerinde ve karışık toplumsal yapısında ortaya çıkan meselelere çözüm getirmekte yetersiz kalmaktadır. Zira şer'i hükümler kısmen pratik uygulamalardan oluşuyordu. Fakat tam manasıyla hayata geçirilmesi ve evrensel bir imparatorluğun ihtiyaçlarını bütünüyle karşılaması dindarâne bir özlemden ibaretti[3].

Şeriatın, Osmanlı hukuk sistemi içindeki yeri ve mahkemelerdeki uygulama ağırlığı tartışmalıdır. Bir görüşe göre klasik islami dönemin sona ermesiyle pratik değerini yitirmiş ve entelektüel bir düşünce unsuru olarak kalmıştır. Diğer bir görüşe göre ise miras hukuku başta olmak üzere ticaret, kefalet, havale, medeni hukukun diğer bölümlerinde büyük ölçüde etkisini sürdürmüştür[4]. Biz ikinci görüşe iştirak etmekle şeri-

---

1 Uzun yıllar boyunca Osmanlı hukuk düzenine yön veren *Kanunname-i Âl-i Osman* üç bölümden müteşekkildir. 1. bölümde merkezde ve taşrada görevli devlet görevlilerinin protokoldeki yerlerine, padişaha kimlerin arzda bulunabileceğine ve kadıların mertebelerine; 2. bölümde devlet ve saltanat işlerinin tertibi çerçevesinde Divân ve Has Oda teşkilatı ile saray mensuplarının bayramlaşma merasimlerine; 3. bölümde çeşitli suçlar ve karşılıkları ile mansıp sahiplerinin gelirlerine ve gayrimüslim devletlerin verecekleri yıllık vergilere dair hükümlere yer verilmiştir. ***Kanunname-i Âl-i Osman,*** XXI-XXII

2 İNALCIK, ***Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet,*** 39.

3 IMBER 37.

4 Haim GERBER, **"Osmanlı Hukukunda Şeriat, Kanun ve Örf: 17. Yüzyıl Bursa'sı Mahkeme Kayıtları"**, *Hukuk Araştırmaları,* Cilt VIII, No: 1-3, 1994, 265-291.; Richard C. REPP, **"Osmanlı Bağlamında Kanun ve Şeriat"**, *Sosyal ve Tarihi Bağlamı İçinde İslam Hukuku,* Der. Aziz El-Azme, Çeviren: Fethi GEDİKLİ, (İstanbul: İz Yay., 1992) 158-177.

atın özellikle özel hukuk alanında etkisini uzun süre devam ettirdiği kanısındayız. Zira Osmanlı mahkemelerindeki uygulamaları gösterir kayıtlar bu yöndedir. Fakat kamu hukukuna ait yönetim, ceza, vergi ve araziye müteallik işlerde *kanun* koyma yoluyla[1] şeriatı aşan ya da onunla çelişen düzenlemeler göze çarpmaktadır[2]. Esasen Osmanlı hukuk düzeninde şeriat ve kanun arasında bir uyum göze çarpar. Fakat bu uyumu kontrollü bir gerilim olarak değerlendirmek de mümkündür. 17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılın başlarından itibaren iki hukuk tarzı arasındaki dengenin şeriat lehine bozulduğunu görüyoruz[3]. Şeriatın kanun üzerinde giderek güç kazanmasını sağlayan gelişme hakkında iki genel sebep ileri sürülmektedir. Birincisi, bütünüyle kanunla düzenlenen toprak işletmesine bağlı timar sisteminin 16. yüzyılın sonlarından itibaren aksamaya başlaması, akabinde 17. yüzyılda iktisadi, siyasi ve toplumsal alanda yaşanan bozulmadır. İkincisi, Kanunî'nin saltanatı sonuna doğru ortaya çıkan ve uzun süre devam eden popüler dini muhafazakârlık

---

1 REPP 157-159.; Bazı Osmanlı tarihçileri ise hiçbir şekilde örfi hukukun şer'i hukuka aykırı düşmediğini söylemiştir. Bkz. Yusuf HALAÇOĞLU, ***Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı***, (Ankara: TTK, 1998) 119-120. Halbuki sosyal meseleler yüzyıllar içinde sürekli yeni hukuksal düzenlemeler yapma ihtiyacı yaratıyordu. Doğal olarak dogmatizm ile itham edilemeyecek dinsel kökenli düzenlemeler ise bu ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Dolayısıyla bu yorum, üzerinde yüzlerce çeşit milletin yaşadığı milyonlarca kilometrekarelik bir imparatorluk gerçeğinden uzak, aşırı idealleştirilmiş bir görünüm vermektedir.

2 Şeriatın katı yorumunu Osmanlı hukukçuları özellikle *istihsan* ve *istislah* yoluyla genişletmişlerdir. Bir örnek verirsek Şeyhülislam Ebussuud Efendi, 16. yüzyılda Osmanlı toplumunda yaygın olarak yerleşmiş bulunan para vakıflarını onaylamıştır. Bunu yaparken gerekçesi, binlerce fakir insanın, ulemanın, öğrencilerin ve imaretlerin bundan faydalandığı ve para vakfının kaldırılması halinde Müslüman toplumunun bundan büyük zarar göreceği idi. Böylece faizle ödünç para verilmesinden elde edilecek gelirin hukuken önü açılmış oluyordu. Fakat bu konuda Osmanlı uleması arasında her zaman bir gerilimin olduğunu belirtmeden de geçmeyelim. İNALCIK, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, s. 31, 40; Bununla birlikte istihsan konusunda Hanefi fıkıhçılarına karşı çıkanlar da olmuştur. Bu görüşe göre istihsan bilinen şer'i delillerden birine dayanmaksızın şahsi görüş ve hevese binaen hüküm koyma olduğu savunulmaktadır. İmam Şâfiî bu konuda şu meşhur sözü etmiştir: "*İstihsan yapan kimse, kendi başına din koymuş olur*". Zekiyyüddîn ŞA'BAN, ***İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l Fıkh)***, Çeviren: İbrahim Kafi DÖNMEZ(Ankara: TDV Yayınları, 2005) 180-181.

3 II. Mustafa (1695-1703) bir fermanında: "*Kanun ve şeriat yan yana koymak ayrıca çok tehlikeli ve çok günahtır. Bu sebeple, fermanlarda ve iradelerdeki bütün meseleler, bundan böyle, sadece yüce şeriatın dayandığı esasata göre temellendirilecektir...*" demek suretiyle kanun hukukuna hoş bakmadığını belirtmiştir. REPP 165-166.

hareketidir[1]. Sonuç olarak denilebilir ki kanun ve şeriat, Osmanlı İmparatorluğu hukuk düzeni içinde iki farklı hukuk tarzı olarak öne çıkmaktadır. Her birinin kaynağı ve uygulama alanları birbirinden çoğu zaman farklı, kesiştiği noktalarda ise bazen uyum bazen de dönemsel pratiklere göre birinin diğerine karşı üstünlüğü söz konusudur. Öyle ki bazı yazarlar Osmanlı Devleti'nin yüzyıllar boyunca sarsılmadan varlığını devam ettirmesinin temelinde bu iki hukuk sistemi arasındaki ahengin bulunduğunu ileri sürmüşlerdir[2].

Osmanlı hukuk düzeni hakkında buraya kadar söylediklerimiz ile kapitülasyonlar arasında bir bağ kuracak olursak karşımıza şöyle bir manzara çıkmaktadır: Bizce kapitülasyonlar, İslam hukukunun yabancılara umumi eman müessesesi ile sağladığı hakları genişleten ve bu itibarla kaynağı *şer'i* hukuktan ziyade *örfî* hukukta, geniş anlamıyla *kanun*da aranabilecek uygulamalardır. Bir defa meseleye terminolojik yaklaşırsak kaynağı büyük ölçüde ticari ilişkilere dayanan kapitülasyonlar, ticari gelenek ve örf ile yakından alakalıdır. Bilindiği gibi örf ve gelenek gibi kavramlar *custom*[3] terimi ile ifade edilir. Terim aynı zamanda alış veriş,

---

1 REPP 166-167.

2 Ünlü İslam hukukçusu J. SCHACHT, İslam medeniyetinin çöküş sebeplerinden biri olarak, İslam hukukunda zamanla meydana gelen katılaşma ve kalıplaşmayı, dolayısıyla zamanın ihtiyaçlarına cevap vermemesini göstermiştir. Fakat yazarın bu görüşüne bütünüyle iştirak edemiyoruz. Zira bu durum sosyal hayatı düzenleyen hukuk kuralları için genel bir ilkedir. Sadece İslam hukukuna özgülenmesi mümkün değildir. Kaldı ki Osmanlı kanun geleneği bizatihi bu eksikliği ve katılığı giderme işlevini yerine getiriyordu. Joseph SCHACHT, ***An Introduction to Islamic Law***, (London: 1977) 97-103.; Büyük Osmanlı tarihçisi İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI da şöyle demektedir: *"Osmanlı Devleti'nin kuvvetli teşkilatını anlayabilmek için onun devamlı ömrünün temel taşı olan kanunlarını tetkik etmek icap eder. Bu devletin üç buçuk asır genişlemesi, zamanına ve ihtiyacına göre konulan üstün kanunlarla vukua geldiği gibi, daha sonra görülen düşüş hali de muasırı olan devletler gibi yeni ihtiyaca göre yeni kanunlar konulmamasından hatta eski kanunların bile bozulmuş olmasından ileri gelmiştir."* İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, **"Kanun-ı Osmani Mefhum-ı Defter-i Hakani"**, *Belleten*, TTK, Sayı 59 (ayrı bası), Ankara (1951) 1-3.

3 Burada *Custom* teriminin yabancı dildeki kullanımını tercih ettik. Çünkü terimin orjinal kullanımındaki karşılığından yola çıkarak meseleyi ele almaya çalıştık. Geniş anlamda kullanılan *custom*, örf adet, gelenek anlamına; dar anlamda kullanılan *custom* ise ticari örf, gelenek ve gümrük anlamına gelmektedir. Kendi arasında *general customs; local customs; particular customs; special customs* gibi alt gruplara ayrılmaktadır. Ayrımın temelinde kişi, yer ya da konu bakımından örfün yaygınlığı yatmaktadır. Mustafa OVACIK, ***"Custom"***, İngilizce-Türkçe Hukuk Sözlüğü, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Ens., yayın no:41, Ankara, 1964

gümrük ve ticari gelenek anlamına da gelmektedir. Dolayısıyla kapitülasyon metinlerindeki hükümler ile örf ve gelenek arasında konu bakımından yakından bir ilişki vardır. Kapitülasyonların örfî hukuku da içine alan kanundan beslendiğine işaret eden ifadeler açıkça hemen bütün kapitülasyon metinlerinin dibacelerinde zikredilmektedir. Örfî hukuka ve geleneğe vurgu yapan benzer ifadeler diğer Osmanlı kanun metinleri olan kanunnameler, fermanlar ve adaletnamelerde de yer almıştır [1]:

> *"...(İ)ki devlet arasından **kadimden beri** mevcut ve geçerli olan ve karşılıklı olarak ticaret serbestisini teminat altına alan ve **büyük ecdadımız tarafından vakit vakit yenilenen** ve **teyid edilen** antlaşmalara ve iki tarafça bu hususta..."*

Kapitülasyonlar geçerlilik süresi bakımından da örfî hukukla benzerlik içindedir. Şöyle ki, Fatih yeni bir gelenek yaratarak *"evlâd-ı kirâmın neslen ba'de neslin bununla âmil olalar"* ifadesini kullanmış ve kendisinden sonraki padişahları kanunnamesine uymakla bağlamıştır. Halbuki Osmanlı hukukunda bir padişahın çıkarmış olduğu hükümler, kanunlar, beratlar, ahdnameler ve kapitülasyonlar kendisinden sonraki padişahları bağlamıyordu. Bu bağlamda kapitülasyonlar da başlarda her padişah döneminde yeniden teyid ediliyordu. Fakat 1740'ta tıpkı Fatih gibi I. Mahmut da kendisinden sonra gelecek haleflerini, kendi iradesiyle bağlamış ve kapitülasyonlara kalıcı nitelik kazandırmıştır. Tüm bu benzerlikler açık bir şekilde kapitülasyonlar ile örfî hukuk arasındaki yakın ilişkiye işaret etmektedir.

Kapitülasyonların şer'i hukukla olan ilişkisi ise yabancı bir ülkeye kapitülasyon verirken ya da mevcutta değişiklik yaparken ortaya çıkmaktadır. Zira Osmanlı sultanının doğrudan iradesinin ürünü olan kapitülasyonların geçerlilik şartlarından biri, şeyhülislamın bu hukuki tasarrufu şeriata uygun bulduğuna dair fetva vermesidir. Fakat belirtmek gerekir ki Şeyhülislam fetvası ile sağlanan dini meşruiyetin kendisi dahi dinsel kökenli bir gelenek haline geldiği için fetva bu anlamda an-

---

[1] 1569 Fransa Kapitülasyonu'nun dibacesinde yer alan bu ifade başka kapitülasyonların dibacelerinde de yer almıştır: *"...Fransa Kralı ile ecdat-ı âzâmımız arasından **öteden beri mevcut** olan münasebetlerin hükümleri dairesinde değişmezliği..."* 1581 Fransa Kapitülasyonu; *"...Kral Hanri'nin kendi hanedanıyla namağlup Hanedan-ı zişanımız arasında **abediyyen mevcut ve cari** olan dostluğu..."* 1597 Fransa Kapitülasyonu; *"...Kral ile **mevcut kadim muhabbetin** idame ve muhafazası..."* 1604 Fransa Kapitülasyonu; *"...Saray-ı Hümayunumuzda **pek eski günlerden beri uygulanmakta olan geleneğe** uyularak ..."* 1740 Fransa Kapitülasyonu.

cak şekli bir geçerlilik şartıdır. Nitekim kapitülasyon hükümlerinde şer'i hukuk ile bağdaşmayan hususlar göze çarpmaktadır. Örneğin İslam egemenliğinin dışında kalmaması gereken konularda; kamu ve özel hukuk alanlarına dair egemenlik dışı bazı imtiyazlı hukuki statülerin yaratılması, İslam ceza hukuku prensiplerine aykırı düzenlemeler, yabancıların İslam topraklarında kalma sürelerinin uzatılması ve Müslüman topluluk aleyhine yabancılara bazı muafiyetlerin sağlanması bunlardan bir kaçıdır.

3.1.2. Adli ve İdari Sistem

Osmanlı Devleti'nde yargı işlerine bakmakla görevli ve yetkili kesim *Ulema*'dır. Ulema, genel olarak hem şeriatın yorumlanması hem de şeriat dışı alanlarda yapılan hukuki tasarrufların ve yasama faaliyetlerinin şeriata uygunluğunu saptamakla görevli kendine özgü ayrıcalıklara sahip bir sınıftı. Ayrıca padişahın şeriata uygun hareket etmesinden de yine ulema sorumluydu. Başında şeyhülislamın[1] bulunduğu bu sınıf, adalet işleri ile meşgul olan kadılar ve dini meselelerde uzman olan müftüler ve müderrisler olmak üzere iki kesimden oluşurdu[2]. Adli teşkilatın

---

[1] Şeyhülislam ulemanın başı olduğu gibi padişahın yönetim fonksiyonunu gerçekleştirirken yaptığı hukuki tasarrufların şer'i hukuka uygunluk denetimini de yerine getiriyordu. Daha ziyade şeriata dair yorum ve görüş bildirme görevlerini yerine getiren şeyhülislamın yargısal yetkileri yoktur. Bir nevi hukuk bilirkişisidir, bu nedenle yargılama sürecine hâkim statüsünde katılamaz. Padişah tarafından atanan şeyhülislam, genelde adalet örgütünün en tepesinde bulunan Rumeli Kazaskeri makamından seçilirdi. Çoşkun ÜÇOK/Ahmet MUMCU, ***Türk Hukuk Tarihi*** (Ankara: AÜHF Yay., 1982) 222-225. 15 ve 16. yüzyılda Şeyhülislamlık makamında bulunan Ali Cemali (Zenbilli), Kemalpaşazade (ibn-i Kemal), Ebussuud Efendi gibi hukukçular bu makama büyük saygınlık kazandırmışlardır. Bu gelişimin en temel sebebi bu kişilerin şeyhülislamlık dönemlerinde başta bulunan Osmanlı sultanlarının *kanun yapıcı* sıfatına sahip olmalarından dolayıdır. Zira çıkarılan kanunların şeriata uygunluğu, uygun değilse bile *"uydurulmasını"* bu yetkin hukukçular üstlenmiştir. İmparatorluk ideolojisinin hukuk aygıtı bir nevi bu kişiler tarafından kontrol ediliyordu.

[2] Osmanlı Devleti'ndeki kul sistemine dâhil olmayan ulemanın devletin idari kademelerinde yönetsel yetkileri yoktur. Sadece yargı ve din işleri ile meşguldürler. Fakat kullara göre ulemanın iki önemli güvencesi vardı. Bunlar can ve mal güvenliği idi. Bu çok özel ilişki biçimi Osmanlı yargı sisteminde hâkimin bağımsızlığı ve güvencesinin teminatı sayılırdı. Can güvenliği vardır, çünkü 1839 senesine kadar veziriazam olan 182 kişiden 43'ü idam edilmiştir. Fakat aynı dönemde sadece 3 şeyhülislam idam edilmiştir. Mal güvenliği vardır, çünkü yöneticilerin malları müsadere usulüne tabi olduğu halde, ulemanın malları ancak ölüm cezasına mahkûm edilmesi durumunda müsade-

olağan bir unsuru olmasa da Osmanlı padişahının bazı olağanüstü durumlarda yargısal denetim işlevi gördüğünü söylemek mümkündür. Fakat kural olarak kadının şeriat adına yerine getirdiği yargılamaya padişah müdahil olamazdı. Yukarıda açıkladığımız üzere Örfî hukuka dâhil konularda ise padişahın yargı yetkisi oldukça genişti. Sultan, iradesi ile uyuşmazlığı çözerken doğrudan yeni bir hukuk kuralı koyabiliyordu. Böylelikle padişah, uyuşmazlığı çözerken hâkimin hukuk yaratması gücünü de ortaya seriyordu[1]. Ama yine de Osmanlı hukuk sisteminde adli teşkilatın ve yargılamanın temel sujesi *kadı*dır.

Osmanlı Devleti'nin idari ve adli teşkilatının en yetkili kişisi *kazasker*lerdir. Her türlü yargı işlerini görmekle görevli olanlar ise kadılardır. Kadı hem ***belediye başkanı*** hem de ***yargıç***tır. Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği olmak üzere ikiye ayrılan adli teşkilatın protokol açısından üstün olanı Rumeli kazaskeri idi. Kazaskerlerin görevleri; ***kadıların tayinleri, denetimleri, azilleri, yetki ve görevlerinin belirlenmesi, kaza teşkili, kazaların birleştirilmesi ve ayrılması, sınırların değiştirilmesi gibi adli ve idari*** konulardan müteşekkildi[2]. Bunların yanı sıra bir çeşit temyiz organı olarak *divan murafaalarında* kadı kararlarının düzeltilmesi vardır. Kazaskerler kendi konaklarında divan kurup *kazaskerlik mahkemesi* sıfatıyla davalara da bakabiliyorlardı. Ayrıca temyiz niteliğinde kararlar vermek üzere haftanın belli günlerinde toplanan *"Cuma Divanı"* ya da daha sonraları *"Huzur Murafaası"* denen kurulda da veziriazamın yanında hazır bulunuyorlardı. Genel idareye, adli idareye ve medreselerin idaresine ilişkin tamamen idari nitelikte görevleri de yerine getiriyorlardı[3].

Doğrudan merkeze bağlı olan ve Osmanlı ülkesinin her yerinde örgütlenmiş olan yargı örgütünün temel kişisi kadı idi. Osmanlı Devle-

---

re edilebilirdi. Mülkiyet güvencesinin bu sınıfa verdiği aşırı özgüven, Osmanlı siyasi ve sosyal yapısında ulemayı çok güçlü bir konuma taşımıştır. ÜÇOK/MUMCU, ***Türk Hukuk Tarihi***, 204-205.

1 ÜÇOK/MUMCU, ***Türk Hukuk Tarihi***, 215-216.

2 Osmanlı İmparatorluğunda idari teşkilatın yapısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sıddık Sami ONAR, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, Cilt II (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası), 641-651.

3 Kazaskerlik kurumunun ortaya çıkışı ve Osmanlı hukuk sistemi içindeki yeri hakkında temel bir eser Mustafa ŞENTOP tarafından kaleme alınmıştır. Eserde kurumun tarihsel gelişimi, kazaskerlerin tayin ve azilleri, idari ve hukuki görevleri hakkında arşiv kayıtları ile beslenmiş bilgiler yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa ŞENTOP, ***Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*** (İstanbul: Klasik Yay.,2005)

ti'nde ilk kadı Osman Gazi devrinde Karacahisar'a atanmış olan Tursun Fakı'dır[1]. Yargı örgütünde kadının tartışılmaz bir üstünlüğü vardı. Başlarda asker kişilerin yargı işlerine bakan kadılar, devletin kurumsallaşması paralelinde ***klasik idari ve yargısal fonksiyonunu*** kazanmıştır. Kadı sadece hukuksal bir icra organı değildi. O aynı zamanda şeriatın tek uygulayıcısı sıfatıyla sosyal hayatın içinde de ***idareci*** olarak rol alıyordu. Yani ***klasik "yargıç"ın ötesinde mülki yetkilerle donatılmış, merkezin taşradaki temsilcisi konumundaydı[2]. Vilayetlere merkezden gönderilen idari işlerle ilgili birçok emir ve fermanın mülki idarecilere (ehl-i örf) değil, kadılara hitaben yazıldığı hemen bütün çalışmalarda dile getirilmektedir[3]***. Kadılar kaza dâhilindeki her türlü hukuki ve cezai şer'i uyuşmazlığı çözmeye yetkiliydi. Örfi hukuka dair uyuşmazlıkların çözümü ve noterlik işlerini de yine kadılar yapardı[4]. Bununla beraber gayrimüslim Osmanlı tebaasının özel hukuka dair uyuşmazlıkları cemaat mahkemeleri tarafından görülürdü. Fakat söz konusu işlerin kadının görev ve yetkisi dışında tutulması, Osmanlı hukuk sistemi dışında olduğu anlamına gelmemektedir. Bu husus zaman zaman karıştırılarak yanlış sonuçlara varılmaktadır[5].

Osmanlı'da ***adli örgütlenmenin*** en küçük birimi *"kaza"*dır. Kaza aynı zamanda ***idari teşkilatın*** da temel birimidir. ***Bu sistem öylesine kurumsallaşmış bir özellik arz eder ki bugünkü idari örgütlenmemizin temeli dahi kaza, yani ilçe üzerinedir[6]***. Yargı teşkilatının içinde görev alan en alt yargı mensubu kadı vekili olarak atanan *"naip"*tir. Bunlardan sonra gelen asıl *"kadılar"* Rumeli, Anadolu ve Mısır olmak üzere üç bölgeye dağılıyorlardı. Kadıları denetlemekle yetkili ve belli bir bölge ile görev

---

1 Halk Karacahisar alındıktan sonra Osman Gazi'den şehrin idaresi için bir kadı tayin etmesini istemiştir. Bunun üzerine Tursun Fakı adıyla şehirde saygınlığı olan aynı zamanda halka imamlık da yapan kişi kadı tayin edilmiştir. Aynı gün kadının nezaretinde Cuma namazı da kılınmıştır. Böylelikle Osmanlı devletinin egemenliği orada resmilik kazanmıştır. Zira fethedilen bir yere kadı atanması ve orada Cuma namazı kılınması devletin o bölgedeki egemenliğinin tesisi anlamına geliyordu. Ünlü Osmanlı vakanüvis'i bu olayın tarihini 28 Eylül 1299 olarak zikretmiştir. ÂŞIKPAŞAOĞLU, *Tevârîh-î Âl-i Osman*, Çeviren: ATSIZ (İstanbul: Devlet Kitapları, 1970) 22-23.

2 Kadıların idari ve yargısal mahiyetteki görev ve yetkileri için ayrıca bkz. ÜÇOK/MUMCU, *Türk Hukuk Tarihi*, 75-76.

3 GERBER 269-270.

4 ÜÇOK/MUMCU, *Türk Hukuk Tarihi*, 232-233.

5 Merkez teşkilattaki İdare memeurlarına dair bkz. ONAR 648-651.

6 ÜÇOK/MUMCU, *Türk Hukuk Tarihi*, 75-76.

alanı sınırlanmamış olan kişilere ise *"müfettiş"* denirdi. Müfettişlerin üzerinde de *"menasib-i devriye"* adlı yüksek yargı mensupları vardı. En üst kademede *"mollalar"* yer alırdı. Bunlar yüksek tahsilli ve rütbeli yargı mensupları idi. Teşkilatın tepesinde ise daha önce belirttiğimiz üzere protokol kuralları gereği Rumeli kazaskeri bulunuyordu[1].

Osmanlı yargılama hukukunun esası *tek hâkimli* ve *tek dereceli* mahkemelere dayanıyordu. Yargılamanın olağan süreci içerisinde temyiz aşaması bulunmuyordu[2]. Ancak yukarıda zikrettiğimiz üzere Divan-ı Hümayûn'da bazı davaların istinâfen veya temyizen yeniden görülmesi mümkündü. Tanzimat dönemine kadar kadılar evlerini veya mescitlerini yargı yeri olarak kullanmışlardır. Kadı yargılama esnasında ya da haricinde taraflardan biri ile özel ilişki kuramazdı. Mahkemede tek başına oturmaz, yanında mutlaka kâtipler, muhzırlar veya şahitler bulunurdu. Şer'iyye sicillerindeki kayıtlardan her davayı mutlaka dürüst kimselerin dinlediği ve bunların *şühûd'ül-hal* başlığı altında şahit olarak imzalarının alındığı anlaşılmaktadır. Yargılama usulü basit ve muhakemenin uzamasına engel olacak şekilde idi[3]. Bu itibarla davanın sürüncemede bırakılmasına sebep olacak hareketlerden yargılamanın bütün tarafları kaçınmak mecburiyetinde idi. Söz konusu hızlı yargılama prensibine kapitülasyon hükümlerinde de yer verilmiştir[4]. Zira tercüman olmadan bir yabancı ile Osmanlı vatandaşı arasındaki davanın görülmesini yasaklayan kapitülasyon hükmü sık sık kötüye kullanılıyordu. Sonuç olarak diyebiliriz ki gerek Osmanlı adli örgütlenmesine gerekse de yargılama hukukuna hakim usul ve esaslar ciddi değişimler geçirmeden Tanzimat dönemine kadar uygulanmaya devam etmiştir.

---

1 ÜÇOK/MUMCU, ***Türk Hukuk Tarihi***, 230.

2 CİN/AKGÜNDÜZ, ***Türk Hukuk Tarihi***, Cilt I, 388-389.

3 Yargılamanın her safhasındaki işlemler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. CİN/AKGÜNDÜZ, ***Türk Hukuk Tarihi*** 406-407.

4 Örneğin 1604 Fransız Kapitülasyonu'nun 47 maddesi şöyledir: *"Osmanlılardan birinin bir Fransız'dan davası olur ise Kaadılarımız bu davayı ancak Fransız milletine mensup bir tercüman huzurunda bakabilecektir. İhtilafa sebep olan (kişi), meseleye vakıf olan ve davalının müdafaasını deruhte eden tercüman duruşma için tayin edilen günde bulunamaz ise duruşma gelmesine tâlik olunacaktır. Mamaafih davalı olan Fransız'ın kendi konsoloshanesi tarafından **tedariki gereken tercümanın gelememesini bahane ederek** müşkülat çıkarmaya kalkışması **ve davayı sürüncemede bırakması caiz değildir.** Tercümanı bir an önce mahkemede bulundurabilmek için ne yapılmak gerekirse icrasında kusur edilmeyecektir."*

3.1.3.Tanzimat'tan Önce Osmanlı Hukuku (Klasik Dönem)

3.1.3.1. Kamu Hukuku

3.1.3.1.1. Anayasa Hukuku

İslam Hukuku, yani şeriat, kamu hukukundan ziyade özel hukuka ilişkin hükümlerin yoğunlukta olduğu, devlet işlerinin daha ziyade örf adet hukukuna göre yürütüldüğü kaideleri içermektedir. Şeriat hukukunda hem dünyevi hem de ilahi hükümler yer alıyordu. Kimileri şeriatın, meydana çıkabilecek her türlü hususu eksiksiz düzenlediğini ileri sürmüştür[1]. Halbuki özellikle kamu hukukunun alanına giren anayasa hukuku, idare hukuku, mali hukuk, vergi ve ceza hukuku gibi konularda şeriat eksik kalıyordu[2]. Zira bu alanlarda yeknesak uygulamalar ve içtihat yaratacak derecede kurumsallaşmış model bir islam devleti geleneği oluşmamıştır. Kur'anın nihayetinde bir din kitabı olması münasebetiyle eksik kaldığı bu alanlar daha sonraları sünnet, icma, kıyas, sahabe ve müçtehidlerin içtihatları gibi kaynaklar vasıtasıyla tamamlanmaya çalışılmıştır. Elbette bu çabalar sonunda kamu hukuku alanında da bir takım müesseseler ve kurallar ortaya çıkmıştır.

Bazı hukukçular Osmanlı İmparatorluğu hukuk sisteminde anayasa ve idare gibi kamu hukuku alanlarını düzenleyen birinci kaynak olarak *Kur'an*'ı, ikinci olarak Hz. Peygamber'in *Sünnet*ini, üçüncü olarak da İslam hukukunun açık hükümlerine aykırı olmayan ilmi içtihatlar ile devlet hayatı ve idareye ilişkin örf ve adetleri yani *Örfi Hukuku* saymaktadır[3].

---

1 BARKAN, ***Türk Hukuk Tarihi***, 98.

2 BARKAN, şer'i hukukun nazari ve zahiri bir şekilde de olsa, her sahada tatbik edilir gözükmesine ve bir doktrin ve sistem olarak muhtelif hukuk sahaları arasında iktibas ve iltibasları mucip olacak şekilde duruma hakim bulunmasına rağmen, Türkiye'de bilhassa idare ve anayasa hukuku ile amme müesseseleri sahasında milli ya da örfi diyebileceğimiz bir hukuk, eski Türk devletlerinden geçen bir idarecilik geleneği veyahut fethedilen memleketlerde rastlanan vergi teşkilat ve usullerini aynen muhafaza etmek kaidesi gibi kuvvetli iki tarihi sebebin tesiri altında gelişmek ve nev'ine has hususi şekiller meydana koymak imkanını bulabilmiş ve bu suretle teşekkül eden hukuk, fıkıh kitapları içinde donmuş kalmış gözüken şer'i hukuk kaidelerinden farklı bir bünye ve gelişmeye sahip gözüken ve kanunlarla tanzim edilen bir siyasi hukuk veya bir devlet hukuku şeklini almış olduğu kanaatindedir. BARKAN, ***Türk Hukuk Tarihi***, 105-106.

3 Bu görüş taraftarı müelliflerin çalışmasında, fıkıh kitaplarında çok eski devirlerde tespit edilmiş olan ve kutsal nitelik arzettiği için değişmez kabul edilen teorik hukuk

Yukarıda örfi hukuka ilişkin yaptığımız açıklamalar ışığında biz bu sıralamanın daha ziyade şekli bazı ihtiyaçları karşılamak noktasında anlamlı olabileceği kanaatindeyiz. Zira anayasa, idare, maliye, vergi ve ceza hukuku alanlarında değişik zamanlarda padişah iradesi ile ortaya çıkan bir hukuk/kanun geleneği vardır. Osmanlı padişahları yeni düzen kurmak ya da otoritesini tesis etmek adına şeriatın açıkça aksini emretmediği ve maslahatın gerektirdiği şekilde, örf ve âdete uyarak ya da bizzat kanun koyarak devleti idare etmişlerdir[1].

Osmanlı kamu hukuku devletin unsurları bakımından üç açıdan değerlendirilebilir. Bunlar egemenlik, ülke/toprak ve halk. Osmanlı Devleti'nde egemenlik Türk-İslam geleneğinin etkisinde gelişmiştir. Fatih devrinde ise Padişahın mutlak hâkimiyeti anlayışı evrensel egemenliğin kaynağı olarak görülmüştür. XVI. yüzyıldan itibaren egemenlik artık mutlak surette Osmanlı hanedanına aittir. Fakat Divan-ı Hümayun gibi Ortadoğu egemenlik ve adalet anlayışının ürünü olan çeşitli yönetim organları devlet başkanı ile beraber yürütme organı vazifesini görmüştür[2]. Bu mutlak egemenlik anlayışı Tanzimat ve ardından gelen reform sürecine kadar kesintiye uğramadan devam etmiştir. Ülke unsuru bakımından meseleye baktığımızda islamm evrensel egemenlik ilkesi gereğince toprakların ikiye ayrıldığını görüyoruz. Buna göre *Darülislam,*

---

ilkelerinden akıl yoluyla çıkarımlara gidilmiştir. Fakat bu yolla Osmanlı da dahil her bir İslam devletinin tarihsel gerçekliğini canlandırmak mümkün değildir. Zira her bir İslam devletinde tatbik edilmiş olan hukuk ve idari usuller ayrı özellikler ihtiva etmektedir. CİN/ AKGÜNDÜZ, ***Türk Hukuk Tarihi***, Cilt I, 185-186.; *Örfi Hukuk*'un İslam hukukundaki yeri tartışmalıdır. Bazı müelliflere göre dört mezhep şeriata kesin şeklini vermiş olup, her mesele bu çerçevede çözümlenebilir. Bazı ulemalara göre ise örf prensibi, şeriatın ahkamı dışında kalan konularda şeriata aykırı olmamak kaydıyla işletilebilir. Çoğunlukla kabul edilen görüşe göre İslam hukukunun kaynakları yani şeriatın delilleri öncelik sırasına göre dört grupta toplanır: *Kitap (Kur'an), Sünnet, İcma, Kıyas*. Bunların dışında kıymetleri tartışmalı olan *mesâlih-i mürsele, istihsân, örf* vb. kaynaklar da vardır. Bazı yazarlar ilk dört kaynağın yanında örfü beşinci bir kaynak olarak görmenin mümkün olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre örfi bir hüküm, kıyası geride bırakabilir. Zira İslam topluluğunun izlediği ve ulemanın onayladığı bir kural olduğu için bir nevi icma statüsündedir. Fakat örfün nâssı (kitap, sünnet, icma) bertaraf etmesi mümkün değildir. Nihayet geçerlilik şartları yerine geldiği takdirde hükümdarın iradesi ile örf, kanun hükmüne dönüşmektedir. ŞA'BAN 45-167.

[1] BARKAN, ***Türk Hukuk Tarihi***, 101-103.

[2] ÜÇOK/MUMCU, ***Türk Hukuk Tarihi***, 193-198, 241-251.; Divan-ı Hümayun hakkında yapılmış en değerli çalışmalardan biri için bkz. Ahmet MUMCU, ***Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*** (Ankara: 1976)

Müslümanların egemenliğinde olan ve nüfusun çoğunluğunun da Müslüman olduğu topraklardır. *Darülharb*, İslam ülkesi olmayan ülkelere denir. Osmanlı Devleti tebaası bir Müslüman, herhangi bir *Darülislam* toprağındaki kişiye mirasçı olabilirdi. Bu bağlamda sadece siyasi hâkimiyet açısından Müslüman devletlerin ülkeleri ayrı kabul ediliyordu[1]. Osmanlı ülkesi ilk zamanlar *bey* ailesinin ortak malı olarak sayılmış, daha sonra yalnız *padişahın malı* olarak görülmüştür. Ancak ülkenin padişahın malı sayılması, istediği gibi hareket edebileceği anlamına gelmiyordu. Ülke üzerindeki tasarruf hakkı, İslami esaslar ve Türk gelenekleri ile sınırlıydı. Son zamanlar *padişah malı* devlet malına dönüştüğü için ülke, Osmanlı Devleti'nin *mülkü* sayılmıştır[2]. Osmanlı Devleti halk unsuru bakımından *müslümanlar, zimmîler* ve *müste'menler*den oluşuyordu[3]. Bu kişilerin hukuki statüleri hakkında ileriki kısımlarda ayrıca başlık açılacağı için burada saymakla yetiniyoruz.

Osmanlı Devleti'nde, sınırlı olmak şartıyla Rumlar dışında zimmîlerin devlet hizmetlisi olması mümkün değildi. Hizmete alınanlar ise hariciye teşkilatında tercümanlık gibi alt kademelerde istihdam ediyordu. Bu usul Islahat Fermanı ile terkedilmiş ve memuriyetler tüm Osmanlı tebaasına açılmıştır[4]. Temel hak ve hürriyetler bakımından bugünkü şekliyle olmasa bile bir takım güvenceler vardır. Sıkça yapılan bir hata, bu güvencelerin Tanzimat'tan evvel hiçbir şekilde mevcut olmadığı sonucuna varılmasıdır. Böyle bir tespit dar bir zihniyetin ürünüdür. Zira yabancılara tanınan hemen her kapitülasyon metninde Osmanlı'da can ve mal güvencesi, çalışma hakkı, öğrenim hakkı, konut dokunulmazlığı, din ve düşünce hürriyeti[5] gibi hakların olduğuna dair ifadeler vardır. Yabancı-

---

1 CİN/AKGÜNDÜZ, ***Türk Hukuk Tarihi***, 193.

2 ÜÇOK/MUMCU, ***Türk Hukuk Tarihi***, 192-193.

3 Müslümanlar halkın çoğunluğunu oluşturuyordu ve bunlar arasında *ulus* farkı gözetilmiyordu; *zimmîler*, dini başka olduğu halde sürekli Osmanlı ülkesinde yaşayan ve Osmanlı vatandaşı sayılanlardır; *müste'menler* Osmanlı ülkesi vatandaşı olmayan fakat eman ya da ahdnamelerle ülkeye giriş ve ikamet izni verilmiş kişilerdir. ÜÇOK/MUMCU, ***Türk Hukuk Tarihi***, 206-208.

4 ÜÇOK/MUMCU, ***Türk Hukuk Tarihi***, 316-318.

5 CİN/AKGÜNDÜZ, ***Türk Hukuk Tarihi***,. 191-192. İslam hukukunda dinden dönmenin karşılığı ölüm cezası idi. Bu kural gereğince Osmanlı İmparatorluğu uygulamasında İslam dinine geçmek mecburi tutulmuyordu, fakat geçtikten sonra dönmek de yasaktı. Osmanlı'da din değiştirme hususunda sistematik bir zorlama yoktu. Hatta bazı dönemlerde gayrimüslimlerin islama geçişlerine kuşkuyla bile bakılmıştır. Çünkü bu

lara tanınan bu hakların büyük bir kısmı elbette Müslüman tebaaya da verilmiştir. Bir takım kısıtlamaların ve farklılıkların olması bu hakların olmadığı anlamına gelmemektedir.

3.1.3.1.2. İdare Hukuku

İdari teşkilatlanma ve yönetim hukuku açısından Osmanlı İmparatorluğu'nda güçlü bir merkeziyetçi gelenek karşımıza çıkar. Devletin idaresi ve genel siyasetinin belirlenmesi bütünüyle merkezden düzenleniyordu. Denetim dahi merkezden yürütüldüğü için merkezde güçlü bir bürokratik yapılanma vardı. Merkezde bulunan en önemli yönetim örgütü *Divan-ı Hümayun* idi[1]. Devletin merkez örgütündeki tüm yüksek memurların üyesi olduğu bu kurul günümüz yürütme organı olan bakanlar kurulu gibi çalışıyordu. Devletin taşra teşkilatının esasını ise eyaletler teşkil ediyordu. *Beylerbeyi* tarafından idare edilen eyaletler alt birim olarak sancaklara, kazalara ve nahiyelere taksim ediliyordu[2]. İfade etmek gerekir ki Osmanlı idari teşkilatı klasik dönemde arazi rejimine, yani timar sistemine göre biçimlenmişti. Ülkenin idari ve mülki taksimatının başında bulunan beylerbeyleri ve sancakbeyleri mülki ve askeri vazifelerini ifa ederken timar ve zeamet sahiplerinden istifade ederlerdi. Bu nedenle arazi rejimi, imparatorluğun klasik anlamda mülki taksimatının da esasını oluşturuyordu[3]. Haliyle 17. ve 18. yüzyıldaki arazi rejiminde meydana gelen bozulma, etkisini doğrudan doğruya idari teşkilatta göstermekte geç kalmamıştır[4].

---

geçişlerin Müslüman tebaa statüsünün sağladığı vergi muafiyetlerinden faydalanmak için yapıldığı düşünülüyordu. Özellikle ekonomik zorlukların yaşandığı dönemlerde yoğunlaşan ihtida hareketleri, Osmanlı Devleti'nin gelirlerinin azalmasına sebep oluyordu.

[1] Divan-ı Hümayuna Fatih dönemine kadar padişahlar başkanlık yapardı. Bu usul Fatih ile kaldırılmış ve başkanlık görevi vezir-i azama tevdi edilmiştir. Buna göre kurulun üyeleri şunlardı: Kubbealtı vezirleri, nişancı, kazaskerler, defterdarlar, vezir rütbesinde ise merkezde bulunduğu süre kaptan paşa ve yeniçeri ağası, merkezde bulunduğu takdirde Rumeli beylerbeyi. Kurulun görevleri ve çalışma usulleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.ÜÇOK/MUMCU, ***Türk Hukuk Tarihi***, 240-250.; CİN/AKGÜNDÜZ, ***Türk Hukuk Tarihi***, 238-251.

[2] CİN/AKGÜNDÜZ, ***Türk Hukuk Tarihi***, 251-257.

[3] ONAR 658-661.

[4] Arazi rejimindeki bozulma ve idari teşkilatın çöküşüne ilişkin tespitler için bkz. ONAR 684-690.

3.1.3.1.3. Vergi Hukuku

Yabancıların kapitülasyonlar ile muaf tutuldukları Osmanlı vergi sistemini burada kısaca açıklamak gerekir. Osmanlı vergi sistemi *Şer'i Vergiler (Tekalif-i Şer'iye)* ve *Örfi Vergiler (Tekalif-i Örfiye)* iki ana bölüme ayrılmaktadır. Kuran ve şer'i hükümlere göre miktarı ve nispeti tayin edilen vergilere şer'i vergiler denir. Ülül-emrin yetkisiyle ve içtihadi hükümlere göre tespit edilenler ise örfi vergilerdir. Şer'i vergiler *zekat, öşür, cizye, haraç, gümrük* ve *ağnam* vergisidir. *Cizye* İslam devletinin hakimiyetini kabul eden zimmilerden alınan haraç vergisidir. İki kısma ayrılır, *Harac-ı Ruûs,* gayrimüslim şahıslardan alınan baş vergisidir; *Harâc-ı arz,* hârac denilince bu kastedilir, arazi vergisi olup *Harac-ı muvazzaf ve Harac-ı mukaseme* olmak üzere ikiye ayrılır. Birincisinde, vergi arazi üzerinden maktu bir değere göre alınırken, ikincisinde araziden elde edilen ürün miktarına göre 1/10'dan 1/2'ye kadar alınabilmektedir. *Örfi Vergiler (Tekalif-i Örfiye)* ikiye ayrılır; *Tekâlif-i Divâniye,* savaş ve aniden ortaya çıkan ve büyük masrafları gerektiren kamu hizmetlerini yerine getirebilmek için çıkarılan vergilerdir; *Rüsûm-u Örfiye,* devletin idare ve yargı organlarının ifa ettikleri icra ve yargı görevleri karşılığında halktan aldıkları vergilerdir[1].

Vergi hukuku alanında Osmanlı toprak rejimi ile doğrudan ilişkili düzenlemeler yapılmıştır. Örfi hukukun en çok türetildiği ve Ebussuud Efendi'yi asıl üne kavuşturan da bu alandır. Şeyhülislam basit bir şekilde, yerel nitelikteki bir örf yığını içinden feodal mülkiyet ve vergi sistemindeki temel ortak unsurları ayırma yöntemini kullanıyordu. Bundan sonra da vergi ödeyenler, timar sahipleri ve sultan arasındaki hukuki ilişkiyi Hanefi geleneğinden ödünç aldığı terimlerle betimliyordu. Böylelikle ortaya çıkan ifadelerin açıklığı, onun kadim zamanlardan beri var olan hukuku sadece açıklıyor izlenimini yaratıyordu. Yani yeni bir hukuki kurgu yarattığı gerçeğini gizliyordu. Sonuç sadece feodal hukukun şer'i hukukla uyumlu hale getirilmesi olmamış, bununla beraber sultanın toprak üzerindeki iktidarını sağlamlaştırarak ona vergi oranlarının belirlenmesinde büyük yetkiler vermiştir[2].

---

[1] Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. CİN/AKGÜNDÜZ, ***Türk Hukuk Tarihi,*** 344-361.

[2] Vergi hukuku alanında şer'i hukukun bazen açıkça arkasından dolanılmıştır. Mesela *"domuz"* haram olduğu için hukuken mal statüsüne sahip değildir. Bu itibarla ticari

3.1.3.1.4. Ceza Hukuku

Osmanlı Devleti ceza hukuku alanında İslam hukukunu esas almıştır. Bununla beraber devlet başkanına düzenleme yapma yetkisi en fazla bu alanda tanındığı için sıkça örfi hukuk düzenlemelerine de rastlamaktayız. İslam hukukunda suç ve cezalar had, kısas ve tazir olmak üzere üç kısma ayrılmıştı. Fakat Osmanlı hukuk sistemi, İslam ceza hukukunun mutlak sınırlarını, imparatorluk yapısının gerektirdiği ölçütlerde örfi hukuk-kanun geleneği ile genişletmiştir. Osmanlı sultanlarının kanunnamelerle örfi hukuk türettiği konular daha çok tazir suçlarına giriyordu. Özellikle Fatih döneminden sonra ceza hukuku alanında sistematik şekilde ceza kanunnameleri hazırlandığı söylenebilir[1]. Osmanlı ceza hukuku ferman ve adaletnameler aracılığıyla da düzenlenmiş bir alandır. Bu itibarla adalet duygusu olabildiğince güçlü tutulmaya çalışılmıştır[2]. Kanaatimizce Osmanlı Devleti'nde kanunnameler sayesinde suç ve cezada kanunilik prensibi bakımından önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Kanunnamelerin kadılıklara gönderilmesi ve çeşitli şekillerde duyuru yapılması hep bu amaca hizmet etmiştir. Kapitülasyon metinlerini incelediğimizde de benzer hassasiyetin gösterildiğini görüyoruz. Özellikle ceza hukukuna dair hükümlerin derhal uygulanması yönünde kadılara ve diğer mülki amirlere özel talimatlar verilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin klasik dönem kamu hukuku ilkeleri ışığında söylediklerimizi toparlayacak olursak kapitülasyon hukuku, Osmanlı kamu hukukunun genel ilkeleri doğrultusunda statükonun korunmasına hizmet etmiştir. Özellikle ülke, egemenlik ve yabancılar konusunda İslam ve Osmanlı kamu hukuku uygulamaları bu rejimin devamlılığını sağlamıştır. Zira statükonun devam ettirilmesi Osmanlı kamu hukukunun ve elbette Osmanlı iktisadi anlayışının egemen ilkelerinden biridir.

---

değeri de yoktur ve kesinlikle vergilendirilemez. Buna rağmen sancak kanunnamelerinde *"canavar"* kelimesi kullanılarak vergilendirme yoluna gidilmiştir. IMBER 31-32, 125-148.

[1] Hazırlanan kanunnamelerin başlıcaları şunlardır: Fatih Kanunnamesi (iki adet, birinde meşhur kardeş katli meselesi hükme bağlanmıştır); II. Beyazıt Kanunnamesi (1 adet, Fatih kanunnamesi ile benzerlikler içerir); Yavuz Kanunnamesi (1 adet); Kanuni Kanunnamesi (2 adet). Osmanlı ceza hukuku hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa ŞENTOP, ***Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku,*** (İstanbul: 2004) 13-17.

[2] ŞENTOP, ***Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku,*** 22.; Adaletname kavramı ve kaynağı hakkında geniş bilgi için bkz. İNALCIK, ***Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet,*** 75-128.

Kanaatimizce statükonun devamlılığını sağlayan en büyük etken ise Osmanlı kamu hukukuna hakim olan *örfi hukuk* geleneğidir. *Örfi hukuk,* hem Şeriatın katı uygulamalarını yumuşatmaya hem de fetihlerle ele geçen bölgelerdeki İslam hukukuna yabancı müesseseleri korumaya yaramıştır. Nitekim Osmanlı uygulamasında herhangi bir müessese, kamu güvenliğine ve devletin egemenliğine aykırı olmamak kaydıyla *ab antiquo*(*) korunurdu[1]. Sonuç itibariyle statükonun korunması adına kapitülasyon sistemi ve kamu hukuku ilkeleri arasında sıkı bir ilişki mevcuttur ve bu ilişki yüzyıllar boyunca Osmanlı müesseseleri üzerinde belirleyici olmuştur.

3.1.3.2. Özel Hukuk

Osmanlı idaresi altında çeşitli din ve milletlerden milyonlarca insan yaşıyordu. Osmanlı Padişahı ve dolayısıyla hukuk sistemine hakim anlayış, Ortaçağ'da geçerli olan *hukukun şahsiliği* ilkesine bağlı kalarak, özel hukuk alanında herkesin kendi din ve milliyetine ait hukuk kaidelerine göre yönetilmeleri esasıdır[2]. Osmanlı'da toplumsal yapı, müslümanlar ve zimmîler olmak üzere iki ana hukuk sujesine ayrılmıştı. Böylelikle Müslümanlar, milliyet ayrımı olmaksızın[3] İslam hukukunun kendilerine vermiş olduğu bütün hukuki ve siyasi haklardan faydalanmaktaydılar[4].

(*) *ab antiquo*: eski tarihli uygulama

1 E. BOZKURT, ***Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine,*** 69, 74.

2 BARKAN, ***Türk Hukuk Tarihi,*** 101.

3 Halbuki Roma Hukukundan sonra Avrupa hukuklarının tamamı, bağrında geliştikleri ulusların adları ile anılıyordu. Kanaatimizce bu sadece basit bir isim vurgusu değildir. Hukukun değişen siyasal ve sosyal şartlar karşısında gösterdiği yönelimi de ifade etmektedir. İtalya Hukuku/Roma Hukuku, Alman Hukuku, Fransız Hukuku, İsviçre Hukuku, İngiliz Hukuku vs... İslamiyete mensup bir çok ulus olduğu halde bunların genelini ifade eden hukuk olarak *şer'iat-ı islamiye* kullanılıyordu. Müslüman ulusların kökenleri ne olursa olsun hukukları hep şer'iat hukukudur. Bu durum gecikmeli de olsa uluslaşma sürecinin etkisiyle ilk kez Türkiye Cumhuriyeti'nde gerçekleştirilen büyük hukuk resepsiyonu ile değişmiştir. UMUR, Türk Hukuk Tarihi Dersleri,149.

4 Kur'an'da da bütün Müslümanların kardeş ve eşit olduğu, birinin diğerinden sınıfsal ya da ırksal bakımdan üstün tutulmadığı bildirilmektedir. Birinin diğerine üstünlüğü ancak dindarlık çerçevesinde mümkün olabilir: *"Ey iman edenler! Bir topluluk diğerini alaya almasın. Belki onlar kendilerinden daha iyidirler... Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır..."* (***Kur'ân-ı Kerîm, Hucurat Suresi***) (Çevrimiçi, 20 Eylül 2008), www.diyanet.gov.tr

Bunların özel hukuk uyuşmazlıklarına mutlak surette şer'i hukuk uygulanıyordu ve davaların görülmesinde tek yetkili makam ise kadı mahkemesiydi. Zimmîler, İslam-Osmanlı özel hukuku kurallarının uygulandığı kadı mahkemelerini ya da kendi din ve milliyetlerinin hukuk kaidelerinin uygulandığı cemaat mahkemelerini tercih etme hakkına sahiplerdi. Bununla beraber zimmîler, kamu hukukundan doğan haklardan büyük ölçüde yararlanamazlardı[1].

Şeriat'ın asıl etki alanı, özel hukuka giren medeni hukuk ve ticaret hukukunun bölümleridir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında hazırlanan Mecelle'nin hükümlerini düşünecek olursak aile, şahıs, miras, borçlar, kefalet, havale ve iflas gibi başlıca özel hukuk alanlarında şer'i hukukun uzun süre pratik değerini koruduğunu görüyoruz[2]. Bu minvalde yüzyıllar boyunca Osmanlı hukuk sisteminde mahkemeler ve fakihler, Şer'i hukukun Hanefi mezhebine ait içtihatları esas almışlardır[3]. Zaten Hanefi ekolünün XIII. yüzyıldan itibaren diğer mezhepler karşısında giderek güçlenmesi büyük oranda Osmanlı hanedanının himayesinden kaynaklanıyordu[4]. Fakat bu durum Hanefi hukukunun, Osmanlı hanedanının hukukunu temsil ettiği anlamına gelmemektedir. Nitekim aynı devirlerde Kuzey Hindistan ve Maveraünnehr gibi bölgelerdeki bazı hükümdarlar da Hanefi içtihadını benimsemişlerdi.

Osmanlı padişahı, kamu hukukunun aksine özel hukuk alanında örfi nitelikte yasama faaliyetinde bulunmaktan mümkün mertebe uzak durmuştur. Dolayısıyla padişahın kamu hukuku alanındaki kanun yapma ve yargılama yetkisine, özel hukuk alanında rastlamak pek mümkün

---

[1] E. BOZKURT, *Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine*, s. 73-74; Osmanlı hukuk sisteminde zimmîlerin hukuki statüne ilişkin yerli ve yabancı geniş literatür için bkz. Macit KENANOĞLU, "**İslam-Osmanlı Hukukunda Zimmîler**", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt III, sayı 5, 2005, 553-572.

[2] GERBER 273-274.

[3] Osmanlı'da halkın çoğunluğu Hanefi mezhebini benimsemiştir. Ayrıca diğer mezheplere göre Hanefi yorumu bazı yönetsel avantajlar sağlamasından dolayı kadılar, uyuşmazlıkları Hanefi mezhebinin içtihatlarına göre çözmek mecburiyetindeydiler. Ancak bölgesel ihtiyaçlar, Hanefi içtihatında doğrudan bir hüküm olmaması ya da padişahın iradesi ile bir konuda dönemin pratik ihtiyaçlarını karşılamak adına diğer üç mezhepten birinin görüşü seyrek de olsa yürürlük kazanmıştır. Bu durumda Hanefi mezhebinden olmayan taraflar kendi mezheplerine mensup fıkıhçılardan bir kişiyi hakem tayin ederlerdi. Bu zat kendi mezhebine göre karar verir ve daha sonra kadı bu hükmü tasdik ederdi.

[4] IMBER 31-32.

değildir. Bununla beraber özel hukuk alanında örfi hukuku türetmeye yarayan başka mekanizmalar vardır ki bunlar kadı mahkemeleri dışında cereyan eden yargılama süreçleriydi. *Fetva* ve *sulh* bu bağlamda iki temel istisnai kurumdu. Fetva, müftü veya özellikle bu iş için tayin edilmiş hukukçular tarafından ilgilisine sunulan *"hukuki bir görüştür"*. Hukuki açıdan kadıları bağlayıcı olmayan bu müessesenin Osmanlı'daki en büyük temsilcisi Şeyhülislam Ebussud Efendi'nin, bazen günde 1400'ten fazla fetva verdiği söylenmektedir[1]. Sulh, yargısal ya da yarı yargısal nitelikte bir kurumdur. Kadı mahkemesi sicillerine kayıtlı bazı davalardan anlaşıldığına göre sulh, mahkeme dışında varılan uzlaşmayla şikayetin giderilmesinin bir sonucu olarak şikayet ya da talebin bir süre sonra resmen geri çekilmesi anlamına gelmektedir[2]. Sonuç itibariyle bu iki kurumun, özel hukuk alanındaki ihtilafların çözümünde örfi nitelikteki içtihatların oluşmasına aracılık ettiğini söylemek kabildir.

Bazı yazarlar Osmanlı hukuk sistemi ile İngiliz Common Law sistemi arasında benzerlikler olduğu iddiasını ileri sürmüşlerdir[3]. Bu görüş nazarınca Osmanlı Devleti'nin hukuku, mahkemelerin işleyiş ve usullerinde gizlidir. Osmanlı mahkemelerindeki her uygulamanın hukuka kaynaklık etmesi ise modern öncesi İngiliz sistemini anımsatmaktadır. Nitekim Osmanlı mahkemelerinde uygulanan yazısız örf-adet hukuku, Ortaçağ İngiliz örf-adet hukukuna benzemektedir. Fakat esaslı farklar da yok değildir. Örneğin Common Law sisteminde mahkeme kararları sonraki davalar için emsal ve bilgi kaynağı olurken Osmanlı hukuk sisteminde hukuk, her davada yeniden *"keşfedilmeliydi"*. Bu anlamda mahkemelerde verilen kararların hukuki yapıya katkısı olmuyor ve hukuki gelişme sağlanamıyordu[4]. Osmanlı Devleti'nin belirli yazılı bir hukukunun olmaması da kadının takdir yetkisini hayli artırıyordu. Fakat kadı, bu takdir yetkisini kullanırken keyfiliğe kaçmayı önleyici hukuki bir yol olarak bilirkişiye, yani *ehl-i vukufa* başvuruyordu[5]. Böylece kadı vereceği kararın gerekçesini örf adet hakkında özel bilgisi olan uzmanların görüşleri üzerine inşa etmiş bulunuyordu. Toparlayacak olursak kadılar, özel hukuk alanına giren uyuşmazlıklarda prensip olarak şeriatla bağlı gibi görünse de

---

1 GERBER 268-269.

2 GERBER 269.

3 GERBER 267.

4 GERBER 287.

5 GERBER 280.

pratikte her hukuki mesele kadının tekelindeydi. Bu nedenle kadı, tıpkı İngiliz hakimi gibi çoğu zaman hukuk yaratmak durumunda kalıyordu.

3.1.4. Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Hukuku (Klasik Dönem)

3.1.4.1. Kamu Hukuku

3.1.4.1.1. Anayasa Hukuku

Genel olarak ifade etmek gerekirse Osmanlı hukuk sistemi Tanzimat'tan sonra bazen hızlı bazen yavaş bir ritimle ama mutlak surette sürekli nitelikte bir dönüşüm, değişim ve gelişim içine girmiştir. Artık Osmanlı hukuk ve idare sisteminde klasik dönem kurum ve anlayışlarından belirgin bir farklılaşma söz konusudur. Bu nedenledir ki hemen bütün akademik çalışmalarda Tanzimat bir dönem/dönüm noktası olarak alınmaktadır. Fakat şöyle de bir zorluk var ki hukuk sistemindeki bu değişim/dönüşüm, makro ve mikro ölçekte çok kapsamlı boyutlardadır. Tabiatıyla sınırlarının belirlenmesi kolay değildir. Tanzimat'tan itibaren hukuki yapının sürekli bir oluş içinde olması, meselenin belli bir tarih noktasında sabitlenmesini güçleştirmektedir. Öyleki modernleşmeye dair bu tarihlendirme, esasen Tanzimat'tan çok önce başlamış bir takım gelişmeleri tasnif dışı bırakmaktadır. Özellikle modernleşmenin ekonomik alt yapısından soyutlanmış bir adli, idari ve siyasi modernleşme tarifi ve tarihlendirmesi ekonomik-toplumsal tarih bakımından doğru bir yöntem değildir. Çok sık yapılan hatalardan bir diğeri de Osmanlı-Türk modernleşmesine dair tespit ve tahliller yaparken moderniteye dair herhangi bir kavramın sadece Osmanlı-Türk tarihine indirgenerek, yani diğer ülkelerden yalıtılarak ele alınmasıdır. Örneğin *"hukuk devleti"* kavramı Avrupa'da ya da dünyanın herhangi bir ülkesinde de mevcut değilken, yalın olarak bu kavramın 1840'da ya da daha sonra Osmanlı Devleti'nde olmadığını söylemek salt bilgi eksikliği değil[1], metodik bir hatadır. Hal böyle olunca hastalıklı bir modernleşme algısı ortaya çıkmaktadır. Modernleşme sorgulamalarında bir çok kurum, kavram ve ilke aynı yöntemle irdelenmektedir. Biz meseleyi mümkün mertebe konumuzla ilişkili olduğu noktalara ağırlık vererek ele almaya çalışacağız.

---

[1] Bu örnek özelinde söyleyecek olursak, bilgi eksikliği olsa olsa *"hukuk devleti"* ile *"hukuka bağlı devlet"* olgusunun karıştırılması noktasında ortaya çıkabilir.

Tanzimat öncesi dönemde devleti içinde bulunduğu güç durumdan kurtaracak kurumsal yenilenme çabaları göze çarpmaktadır. Ancak bu dönemde meşruti bir yönetime gidişi sağlayacak olgunlukta bir hareketten söz edilemez. Tanzimat ve Islahat Fermanları hukuken bağlayıcı ve Padişahın iradesi ile ferman şeklinde yayımlanmış hukuki belgelerdi. Bunlar birer anayasa sayılmasalar da TANÖR'ün[1] deyimiyle anayasal nitelikte belgelerdi. Zira bu belgeler vatandaşa can, mal ve ırz güvenliği, vergi ve kamu hizmetlerinde eşitlik gibi bir takım temel hak ve güvenceleri mutlak surette temin eden ifadeler içeriyordu[2]. Bazı yazarlar[3] padişahın yasama yetkisini kısmen belli kurullara terk etmesini iktidarın kendisini sınırlaması olarak yorumlamışlardır. Buna göre ilk kez bir Osmanlı hükümdarı kendi iradesi ile yetkilerini kısıtlamış oluyordu. Islahat Fermanı, zimmîler ile Müslüman Osmanlı vatandaşları arasında hukuki ve siyasi eşitlik kurma amacı taşıyordu. Fakat bu amacı tesis etmenin uzağına düşmüş gibidir. Zira yabancıların sahip oldukları adli kapitülasyonlar, modern hukukun ilkeleri ile ulus devlet ve ulusal egemenlik düzleminde karşılaştığında hukuki eşitlik çabalarını boşa çıkarmakta idi.

Osmanlı siyasal modernleşmesinde anayasal haklara ulaşmayı sağlayan ilk ciddi hareket *Yeni Osmanlılar* olmuşlardır. Tanzimat'ın yarattığı düşünce ikliminin çocukları olan bu muhalefet grubu, teşkilat yapısı bakımından İtalyan Carbonari örgütünden esinlenmiştir[4]. Ülke içinde bir çok aydının yetişmesini ve batılı düşüncelerle tanışmasını sağlayan *Tercüme Odası*, Yeni Osmanlılar'ın da bu manada okulu sayılır. Anayasacı hareketin önde gelen kişileri arasında Ziya Paşa, Namık Kemal, Mehmet Bey, Rıza Bey, Reşat Bey, Nuri Bey, Ayetullah Bey, Ali Suavi ve daha sonraları Midhat Paşa gibi bürokrat-asker-aydın kökenli seçkinci liberaller bulunuyordu[5]. Bunlar siyasal mücadelenin sertleştiği dönemlerde

---

[1] Değerli anayasa hukukçumuza göre bu süreçteki çabalar meşrutiyete geçişi olmasa bile mutlakıyetten çıkışı ifade eder. Bülent TANÖR, ***Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeler*** (İstanbul: YKY, 2001) 149.

[2] ÜÇOK/MUMCU, ***Türk Hukuk Tarihi***, 313-316.

[3] Gülnihâl BOZKURT, ***Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*** (Ankara: TTK, 1996) 48-52.; ÜÇOK/MUMCU, ***Türk Hukuk Tarihi***, 313.

[4] Şerif MARDİN, ***"Yeni Osmanlı Düşüncesi", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*** (İstanbul: İletişim Yay.,2001) 47-55.

[5] Yeni Osmanlılar'm kuruluşu, gelişmesi, siyasal mücadelelerinin araç ve yöntemleri, yarattıkları etkiler hakkında kendisi de bu hareketin kurucuları arasında olan Ebuzziya TEVFİK'in eserine başvurulabilir. Ebuzziya TEVFİK, ***Yeni Osmanlı Tarihi***

içerde baskı ile karşılaşmış ve yurt dışına kaçmışlardır. Böylece siyasal hayatımızda Avrupa sürgünü aydın tipi geleneği ortaya çıkmış oluyordu[1]. Muhalefetin en önemli mücadele aracı ise basındı. Bu nedenle sıklıkla sansür ve toplatmaya maruz kalmışlardır. Fakat tüm bu baskılara rağmen *kapitülasyonlar sayesinde* sansür etkisiz kalıyordu. Nitekim ayrıcalıklardan yararlanan yabancı basına ait işyerlerinin camına yasaklı yayımlar yapıştırılıyor bu suretle vatandaş okuma imkanı buluyordu. Bununla beraber yine *kapitülasyonlar sayesinde* dokunulmazlık zırhına bürünen yabancı basın, Osmanlı yöneticileri ile de ısmarlama yazılar karşılığında parasal ilişkiler kurmuştu. Böylece hem sansürden kaçmak isteyen muhalefetin, hem de idarenin isteklerini dile getirerek çift taraflı çalışıyorlardı[2]. 11 Za 1319 (H) tarihli bir kayıtta, Beyoğlu'nda özellikle yabancı kitapçıların memleket dahiline girmesi ve dağıtılması yasak olan yayımları alıp satmalarının zararlı yayınların engellenmesi hususundaki çalışmaları semeresiz bıraktığından bahsedilmektedir. Belgeden bu gibi evrakları alıp satanların kimler olduğu ve hangi tebaadan olduklarının tespit edilerek konsolosları aracılığı ile kendilerinden zararlı yayınları durdurmalarının istenildiği anlaşılmaktadır[3].

Yeni Osmanlı hareketinin çabaları sonunda bir anayasa ilan edilememiştir. Nitekim siyasal program ve örgütlenme bakımından yapıyı baştan değiştirecek modern anlamda bir siyasal parti değildir. Ancak anayasa uğruna harcanan entelektüel çabanın ciddi bir kurumsallaşması söz konusudur. Bu hareketin üzerinden elde edilen tecrübe ve kadro ise Midhat Paşa öncülüğünde ilk Osmanlı Anayasası (1876) olan Kanun-i Esasi'yi ilan ettirmiştir. *"Ettirmiştir"* diyoruz çünkü anayasa sonuçta padişahın iradesinin bir ürünüydü[4]. Böylece Osmanlı Kamu Hukuku

---

(İstanbul: Kervan yay., 1973); Bu konuda ayrıca bkz. İhsan SUNGU, **"Tanzimat ve Yeni Osmanlılar"**, *Tanzimat*, Cilt II, MEB, İstanbul, 1999, 778-857.; Şerif MARDİN, ***Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*** (İstanbul: İletişim, 1996)

1 Orhan KOLOĞLU, **"Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi"**, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt I, (İstanbul: İletişim, İstanbul, 1985) 77.

2 KOLOĞLU, ***Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi***, 84-90.

3 *BOA, DH (Dahiliye). MKT. (Mektubi Kalemi)* no: 33

4 Anayasanın ilanı, kamu hukuku bakımından tek taraflı bir tasarruf işlemi olarak ortaya çıkmış olsa da Kanun-i Esasi'yi bir *"lütuf"* ya da *"ihsan"* olarak nitelemek yanlış olur. Zira dönemin padişahı II. Abdülhamid anılarında, *"o zamanki cereyanın önüne geçemezdim, madem ki millet kendi mukadderatını bir de kendi idare etmek tecrübesinde bulunmak istiyor, milletin istediği olsun"* ifadesini kullanmıştır. ***Abdülhamid'in Hatıra Defteri***, Haz. İsmet BOZDAĞ (İstanbul: Kervan yay., 1975)

bakımından yeni bir sayfa açılmış ve Osmanlı devleti artık "anayasal" ya da "anayasalı" bir monarşi haline gelmiştir[1].

3.1.4.1.2. İdare Hukuku

Kamu hukuku alanındaki en önemli gelişmeler idare hukuku alanında yaşanmıştır. III. Selim ile başlayan merkezi idari yapıyı güçlendirme çalışmaları, II. Mahmut döneminde merkez teşkilatın bakanlıklar düzeyinde kurumsal yeniden yapılanması sonucunu doğurmuştur. Bakanlıklar çatısı altında teşkilatlanan modern kurumlar ve idari birimler genişleyen bir kamu hizmeti alanının oluşmasını sağlamıştır. Özellikle ticaret, nafia, eğitim, ziraat, posta işleri, nüfus ve karantina işleri gibi idarenin çok geniş bir faaliyet alanı ortaya çıkmıştır[2]. Modern anlamda kamu hizmeti ve sivil memur olgusunun temelleri de bu dönemde atılmıştır. Tabiatıyla idari işlemleri gerçekleştirecek geniş bir devlet aygıtı ve bunlardan doğacak sorumlulukları denetleme mekanizması olan idari yargı rejimi de bu dönemde şekillenmeye başlamıştır. Artık idari teşkilatlanma, idari yargı ve idari denetim alanlarında adli ve idari yapıyı birbirinden ayrıştıran nitelikte bir kurumsallaşma söz konusudur. Devlet organları arasında kuvvetler ayrılığı prensibinin ilk kez bu idari kurumsallaşma sayesinde ortaya çıktığı söylenebilir.

1854 senesine kadar yönetim işlerinde danışma ve anlaşmazlıkları çözme görevi "Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye" adında bir kurula bırakılmıştı. Hem idari yargı hem de kanun taslaklarını hazırlama görevi olan bu kurul, 1854'te teşkil edilen "Meclis-i Âli Tanzimat" ile birleştirilerek 1861'de "Meclis-i Ahkam-ı Adliye" dönüştürülmüştür. 1868'de ise bu kurul yeniden düzenlenerek iki bölüme ayrılmıştır. "Divan-ı Ahkam-ı Adliye", adliye mahkemelerinin en üst yargı organı olarak belirlenmiş ve

---

[1] Anayasa'nın içeriği ve hukuki niteliği hakkında çok değişik görüşler vardır. Fakat bu mesele başlı başına bir çalışma konusu teşkil ettiği için burada ele almaktan kaçınıyoruz. Konu hakkındaki görüş ve tartışmalar için bkz. Recai G. OKANDAN, *Amme Hukukunun Ana Hatları*, (İstanbul: Fakülteler Mtb.,1977) 145-147.; Niyazi BERKES, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (Ankara: Bilgi Yay., 1973) 293-295., G.BOZKURT, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 68.; Suna KİLİ, ***1876 Anayasası ve Çağdaşlaşma Sorunu***, (Ankara:AÜSBF yay. No: 423, Sevinç mtb., 1978) 192.; T. Zafer TUNAYA, "**1876 Kanun-i Esasi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği**", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt VI, (İstanbul: İletişim, 1985) 49.; Gisbert FLANZ, *19. Yüzyıl Avrupası'nda Anayasa Hareketleri*, Çeviri: N.ERDER/Ş.MARDİN/A. SİNANOĞLU (Ankara: AÜSBF Yay., 1956)

[2] ONAR 697.

bugünkü Yargıtay'ın temeli atılmıştır. "Şuray-ı Devlet" ise bugünkü Danıştay'ın görev mantığı çerçevesinde, hem idari yargı hem de kanun ve nizamnamelerin incelenmesi işlerini yürütüyordu. Şuray-ı Devlet'in yargısal yetkileri başlıca üç alanda belirlenmişti: hükümet ile bireyler arasındaki davaları görmek, adliye ile idare arasında çıkacak görev ve yetki uyuşmazlıklarını çözmek, yani bir çeşit uyuşmazlık mahkemesi fonksiyonunu icra etmek ve memurların yargılanması işlerine bakmak. Şuray-ı Devlet çalışma düzeni bakımından yargısal görevleri dışında yürütme fonksiyonunu da yerine getirdiği beş daireye ayrılmıştı[1]. Bu nedenle Şuray-ı Devlet'in yetkileri klasik anlamda yürütmenin görev alanına giren bazı konuları da kapsıyordu. Doğal olarak bu dönemdeki kuvvetler ayrılığı prensibi günümüz anlayışına göre bazı farklılıklar arzediyordu[2]. Bu da gayet normaldi. Zira devletin kurumsal örgütlenmesinde adli ve idari teşkilat ayrımı henüz başlamış, adli teşkilat içinde de adli-idari yargı ayrımına ancak 1868 senesinde geçilebilmişti.

Çeşitli eksikliklerine rağmen bu gelişmeler, idare hukuku alanında idari rejim sistemine geçişin önünü açmıştır. Zira yukarıda ifade edildiği üzere her iki teşkilatın nizamnameleri ile açıkça adli yargı ile idari yargının ayrılığı ilkesi benimsenmiş, idari makamlar ve bizatihi memurlar adli yargı dışında tutularak idarenin adli yargı karşısında bağımsızlığı sağlanmıştır. Öte yandan idarenin yürütme olarak yerine getirdiği faaliyetlerini hukuki yönden denetleyebilecek ve bireyleri idarenin karşısında koruyabilecek bir idari yargı esasına geçilmiştir. ONAR 1868 tarihi itibariyle Türk pozitif hukukunda tamamen idari rejim sistemine geçildiğini ifade etmektedir[3]. Fakat bu hususta daha dikkat çekici ve ilginç olan ise Tanzimat'tan sonra idari rejimin kabul edilme sebepleridir. İlk bakışta bütün adli ve idari reformlarda olduğu gibi Fransa'nın örnek alınması nedeni öne çıkmaktadır. Ancak bu sebep yeterince açıklayıcı değildir. Zira idari rejime geçiş süreci ve sebepleri Osmanlı'da ve Fran-

---

[1] ÜÇOK/MUMCU, ***Türk Hukuk Tarihi***, 323-324.

[2] Şuray-ı Devlet'in idari idarenin yürütme fonksiyonuna ve yargı fonksiyonuna ilişkin görevleri şu beş daire altında yürütülüyordu: 1- Mülkiye ve Harbiye Dairesi 2- Maliye ve Evkaf Dairesi 3- Kanun Dairesi 4- Nafıa, Ticaret ve Ziraat Daireleri 5- Maarif Dairesi. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. G. BOZKURT, ***Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi***, 160-161.; Orhan ÖZDEŞ, "Danıştay'ın Tarihçesi", ***Yüzyıl Boyunca Danıştay*** (Ankara: TTK, 1968), 41-61.

[3] ONAR, Sıddık Sami, ***İdare Hukukunun Umumi Esasları***, (İstanbul: Marifet Basımevi, 1952), 74-75

sa'da aynı değildir. Fransa'da idari rejim özellikle idareyi yargının elinden, o zamanki adıyla *parlement*'ların müdahalesinden kurtarmak amacıyla kurulmuştu. İdare yargının müdahalesinden kurtulmak istiyordu ama tümüyle hukuki denetimden uzak kalması da hukuk devleti ilkesiyle bağdaşmıyordu. Bu nedenle de önce kendi yargı düzeni sayılan bakan-hakim teorisini sonra da idari yargı kurumunu ortaya çıkardı. Osmanlı'da ise tam tersi, yargının idarenin mutlak hakimiyetinden kurtarılması sözkonudur. Başka bir sebep ise Tanzimat sonrası geçekleştirilen idari reformların, bu reformları idrak etmemiş şer'i mahkemelerin ve kadıların uygulamasına bırakıldığı taktirde yeterince iyi sonuç veremeyeceği düşüncesidir. Konumuz bakımından önem arzeden bir başka sebep ise Osmanlı yargı sistemine tümüyle nüfuz etmiş olan kapitülasyon hukuku yüzünden, idarenin adliye tarafından denetimi halinde yabancı müdahalesinin daha fazla yayılacak olmasıdır[1]. İdari rejim uygulaması, bakan-hakim uygulamasına geçilmekle bazı dönemler terkedilmişse de varlığını devam ettirmiş ve Cumhuriyet dönemine önemli bir kurum ve tecrübe olarak aktarılmıştır.

Tanzimat sonrası yargı örgütündeki gelişmeler adli ve idari makamların ayrılması ve idari rejimin kabul edilmesi temelinde yeni mahkemelerin ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur. Ancak 1864 Vilayet Nizamnamesi ile vilayet, sancak ve kaza örgütü esas alınarak tesis edilen Nizamiye Mahkemeleri[2], Osmanlı hukuk sisteminde yetki karmaşasının yaşanmasını önleyememiştir[3]. Zira müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan bu mahkeme hem gayrimüslim hem de Müslümanların davalarına bakabiliyordu. Nizamiye mahkemeleri ile Şer'iyye Mahkemeleri arasında bu anlamda usul ve yetki karmaşası yaşanıyordu[4]. Ayrıca kapitülasyonlar

---

1 ONAR, 75-76

2 Bu mahkemeler bir nizamname ile kurulduğu için "Nizamiye" adını almıştır. Nizamiye mahkemelerinin yetki, görev ve teşkilatına dair eksiklikler 1869, 1872 ve 1879 tarihli düzenlemeler ile tamamlanmıştır. **"Mahâkim-i Nizâmiye Hakkında Nizâmnâme"**, *Düstûr*, I. Tertip, Cilt 1, 352-357; **"Dersaadet Hukuk-ı A'diye ve Cezaiye Mahâkim-i Nizamiyesinin Teşkilat ve Vezâifine Dair Nizâmnâme"**, *Düstûr*, I. Tertip, Cilt 1, 357-363.; **"Mahâkim-i Nizamiyenin Teşkilâtı Kanunu"**, *Düstûr*, I. Tertip, Cilt 4, 245- 260.

3 ENGELHARDT 510-511.

4 Örneğin adam öldürme suçundan Nizamiye mahkemesinde yargılanan ve beraat eden bir şahıs, maktulün mirasçılarının arzusuyla olaya şer'iyye mahkemesi el koymuş ve şahsı idama mahkum etmişti. TANER, **"Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku"**, 231-232.; Bu konuda daha trajik bir örnek için bkz. Düstur I. Tertip, Cilt IV, 392.:

da adli yargıdaki bu karmaşaya uluslararası bir boyut kazandırıyordu. Bu durum yukarıda da izah edildiği üzere Osmanlı hukuk sisteminde idari rejim esasına geçilmesi sürecini hızlandırmıştır. Adli yapıda kapitülasyon hukukunun uygulamasına yönelik teşkilatlanma hakkında ileride özel başlıklar açacağımız için açıklamalarımıza burada son veriyoruz.

3.1.4.1.3. Ceza Hukuku

Tanzimat'ın ilanı ile ortaya çıkan prensipler etkisini ilk olarak ceza hukuku alanında göstermiştir. Fermanın ilanından bir sene geçmeden 3 Mayıs 1840 tarihinde ilk Ceza Kanunnamesi yürürlüğe girmiştir. Böylece can, mal ve namusun korunması kutsal şahsi haklar olarak kabul edilerek güvence altına alınmışlardı[1]. Tanzimat'ın bu ilk ceza kanununun hükümleri daha çok İslam ceza hukukunun genel hükümlerini teyit eder nitelikte idi[2]. Ayrıca kamu güvenliği olgusuna hiç yer verilmemişti. Fakat bu eksikliklerine rağmen suçların kanuniliği, kanun önünde eşitlik ve keyfi ceza vermeyi engelleyici prensipleri getirmesi ve Tanzimat'ın ilk ceza kanunu olması münasebetiyle tarihi bir kıymete sahiptir. Bu kanundan sonra ilkine göre fazla değişiklik getirmeyen 1851 tarihli ikinci ceza kanunu yürürlüğe girmiştir. Nihayet 1858'de büyük ölçüde 1810 Fransız Ceza Kanunu'ndan esinlenerek hazırlanan üçüncü ceza kanunu yürürlüğe girmiştir. Mehaz Fransız Ceza Kanunu olsa da İslam hukukundan gelen bir çok hükme bu kanunda yer verilmişti. 1858 tarihli Ceza Kanunu, 1 Temmuz 1926 tarihine kadar 56 sene yürürlükte kalmıştır[3].

Görüldüğü gibi Tanzimat ve Islahat Fermanlarının etkisiyle ceza hukuku alanında önceleri hızlı bir gelişme yaşanmıştır. Ancak yaşanan hızlı gelişme, Abdülaziz döneminde yerini devletin adli ve idari yapıdaki reformlara bırakmıştır. Bu sebeple ceza hukuku alanında ciddi ge'işmeler kaydedilememiştir. Ceza hukuku alanındaki gelişmelerin eksik yanlarından biri de yeni düzenlemelerin uygulamaya yönelik kuralların olmaması idi. Kanunların uygulamasına yönelik yargılama kuralları

"Şer'an diyetle mahkum olup da kanunen idam olunan katilin mahkum olduğu diyetin terekesinden istî'fası (alınması) hakkında tezkire-i sâmiye"

[1] Tahir TANER, **"Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku"**, *Tanzimat I* (İstanbul: MEB Yay., 1999) 226-230.

[2] Ahmet GÖKÇEN, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları* (İstanbul: 1998) 19.

[3] TANER, **"Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku"**, 226-230.

çok geç bir tarihte ancak 1879'da kabul edilmiştir. Buna göre aynı yıl içinde mehaz Fransız olmak üzere ceza usul ve hukuk usul muhakemeleri kanunları yürürlüğe girmiştir[1]. Sonuç itibariyle bu dönemde hem suç ve cezaların kaynağı hem de ceza hukuku kurallarının kişilere uygulanması bakımından İslam ceza hukuku prensiplerinden modern ceza hukuku ilkelerine doğru ciddi bir gelişme kaydedilmiştir.

3.1.4.1.4. Toprak Hukuku

Kamu hukuku alanında yapılan düzenlemeler arasında yerli karakterli sayılabilecek tek kanun, toprak hukukunu düzenleyen 1858 tarihli "*Arazi Kanunnamesi*"dir[2]. Böylece Osmanlı Devleti'ndeki toprakların bölümlenmesi ve tanımlanması yapılmıştır. Kanunun ağırlıklı olarak örfi hukuk ve İslam hukuku kurallarına dayanıyor olması yerli karakterini yansıtır[3]. Fakat kanununun sistematiğinde batı hukuk tekniği kullanılmıştır. Toprak hukuku bu kanunun peşi sıra 1859 ve 1860 yıllarında çıkarılan Tapu Nizamnamesi ve Tapu Senetleri hakkındaki düzenlemeler ile birlikte bir ölçüde düzene girmiştir[4].

Bu alanda yaşanan asıl sıkıntı yabancılara toprak üzerinde mülkiyet kurma hakkının tanınmamasından kaynaklanıyordu. Bu nedenden dolayı Arazi Kanunnamesi, Avrupalı devletlerin her daim eleştirilerine uğramıştır. Yabancı devletlerin eleştirilerinin hukuki dayanağı ise Islahat Fermanı'nın şu maddesidir[5]:

> *"Emlakin alım satımı ve tasarruf hakkındaki kanunlar tüm tebaa için eşit olduğundan kanunların devlete ve belediye zabıtası nizamlarına uymak ve asıl yerli halkın ödediği vergileri vermek üzere Osmanlı hükümeti ile yabancı devletler arasından yapılacak düzenlemeden sonra yabancılara da emlak tasarrufu izni verilecektir."*

Engelhardt, yabancılara emlak satın alma hakkının verilmesi yönünde Babıâli'ye yapılan "tavsiyeleri" şöyle dile getirmiştir[6]:

---

1 ÜÇOK/MUMCU, ***Türk Hukuk Tarihi***, 323.

2 ***Düstur***, I. Tertip, Cilt 1, 165-199.

3 Hıfzı V. VELİDEDEOĞLU, **"Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat"**, *Tanzimat I* (İstanbul: MEB Yay., 1999) 180.; ÜÇOK/MUMCU, ***Türk Hukuk Tarihi***, 324.

4 ***Düstur***, I. Tertip, Cilt 1, s. 200-216

5 Enver Ziya KARAL, ***Osmanlı Tarihi***, Cilt V (Ankara, TTK) 262-263.

6 ENGELHARDT 196.

> "1867 senesi Paris kabinesi, önceleri İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın yaptığı gibi Babıâli'ye müracaat ederek vakıf usulünün esaslı bir şekilde düzeltilmesini, emlak ve arazinin mülke dönüştürülmesini, Müslümanları kendi emlaklarını serbestçe kullanmaktan men eden durumun kaldırılmasını tavsiye etti. Fransa hükümetinin teklifine göre arazi ve emlak muamelatıyla uğraşmak üzere bankalar kurulacaktı."

Avrupalılar, Osmanlının içinde bulunduğu kötü durumu miri toprak rejiminin mutlak mülkiyet ve serbest alışveriş prensiplerine yeteri kadar imkan vermemesine bağlamışlardı. Böyle olmakla beraber pratikte yabancılar gayrimenkul mülkiyetini yasaklayan hükümleri çeşitli yollarla bertaraf etmeyi başarıyorlardı. Sıkça kullanılan yöntemlerden biri, Osmanlı tebaası kadınlarla yapılan evlilik sayesinde gayrimenkul sahibi olunmasıydı[1]. Bir diğeri ise Osmanlı tebaası kukla bir temsilcinin kağıt üzerinde mülk sahibi olarak görünmesi yoluydu. Bu yöntemin, hukuki açıdan kukla temsilcinin gerçek sahibi dolandırması ihtimali taşıması sebebiyle riskli olduğunu ileri süren görüşler mevcuttur[2].

Yasak olduğu halde evlilik ya da bir şekilde emlak ve arazi temellük eden yabancıların ellerinden mallarının alınması hususunda, Balyebadra voyvodasına ve naibine hitaben yazılan 20 C. 1229 H. tarihli belge şöyledir[3]:

> "Ticaret tarikiyle memalik-i İslamiye'ye gelip ikamet eden müstemen taifesinin memalik-i İslamiye'de emlak ve arazi temellük ve iştira eylemeleri muhalif-i mesağ-ı şer'i şerif ve münafi-i uhud ve şürut iken bir müddetten beri o makule müstemenlerin emlak ve arazi temellük ve iştira eylediklerinden, bunun katiyen men ve mübaya etmiş oldukları emlakın Devlet-i Aliyye reayasına satarak kendilerinin müsteciren sakin olmaları ve müstemenler reaya-yı Devlet-i Aliyye kızlarını tezevvüç eylediklerinden o kızların

---

[1] Osmanlı Devleti yabancılara toprak mülkiyeti tanınması hususunda o kadar ihtiyatlı idi ki ünlü Fransız yazar A. de LAMARTİNE'e hizmetleri karşılığı kiralanan Aydın'daki 38 bin dönümlük çiftliği Reşit Paşa adına tescil etmeyi uygun görmüştü. Zira ilerde Fransız hükümetinin bu çiftlik için hak iddia etmesinden ve sahip çıkmasından çekiniliyordu. Alphonse de LAMARTİNE, *Osmanlı Tarihi*, Çev. Serhat BAYRAM (İstanbul: Sabah Yay., 1991) 10-11.; Ömer Lütfi BARKAN, **"Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1858 Tarihli Arazi Kanunnamesi"**, *Tanzimat I* (İstanbul: MEB yay., 1999) 402.

[2] Roderic DAVISON, ***Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)***, Cilt II, Çev. Osman AKINHAY, (İstanbul: Papirüs, 1997) 28-29.

[3] ***BOA, C. HR.* no: 124**

ve onlardan tevellüt eden evlatlarının reayadan adiyle Devlet-i Aliyye reayası gibi mükellefiyetleri hakkında..."

Başka bir belgede Salone kazası ecnebi tebaasından ve konsoloslarından emlak temellük eden 12 kişiden bahsedilmektedir[1]. Osmanlı Devleti bu gibi kişileri tespit için yerel idarecilere sıkça emirler göndermiştir. 29 M. 1123 H. tarihli İzmir kadısına yazılan bir yazıda, emlak ve arazi sahibi ecnebilerin isimlerinin bildirilmesi hususu bildirilmiştir[2]:

"Ecnebi devletler tebaasından İzmir'de evlenip emlak ve arazi sahibi olanların ve evlenmeyip emlak ve arazi tasarruf edenlerin ve evlenmiş olduğu halde emlak ve arazi sahibi olmayanların ve emlak ve arazi olduğu halde vergi verenlerin ve vermeyenlerin başka başka başka defterlerinin tanzim ve irsaline dair..."

Belgelerden anlaşıldığına göre Osmanlı Devleti arazi ve emlaka bir şekilde sahip olan yabancıları mülkiyeti terke ve kiracı statüsünde bulunmaya mecbur etmiştir[3]. İlginçtir ki bazı belgelerde yabancıların emlak ve arazi satın almalarının *"şer'an ve ahden"* yasak olduğu vurgulanmıştır. Demek ki sadece şer'i hukuk değil, kapitülasyonlarca da yasaklanmış bir hukuki durum söz konusudur[4].

1862 senesinde İngiltere, Fransa, Avusturya Rusya ve Prusya gibi devletler, Osmanlı Devleti'ni, Islahat Fermanı'ndaki yükümlülüklerini yerine getirerek yabancıların emlak ve araziye müteallik hakları hususunda düzenleme yapmaya çağırmışlardı. Dönemin hariciye nazırı Âli Paşa, bu talepleri değerlendirmiş ve büyük bir ustalıkla meseleyi kapitülasyonların kaldırılması zeminine çekmiştir. Usta devlet adamı verdiği cevapta şöyle demiştir[5]:

"Avrupa ile ilişkiler başladığı zaman Osmanlı Devleti'nin ne halde bulunduğu bilinmektedir. Doğu iskelelerinin bazılarında sayıları çok az olan yabancı tacirler, halktan tamamen ayrı yaşarlar;

---

1 ***BOA, C. HR.* no: 5931**

2 ***BOA, C. HR.* no: 4665**

3 *"Ecnebilerin Memalik-i Osmaniye'de emlak ve arazi tasarrufları memnu olmakla vaktiyle birer suretle uhdelerine geçirilmiş emlak ve arazi var ise Osmanlı tebaasına satarak kendilerinin kiracı olmaları gerektiği..."* ***BOA, C. HR.* no: 4450**

4 İlgili hususun yer aldığı 26 R. 1240 H. tarihli belge, Haleb İngiltere konsolosunun ve diğer bir İngiliz'in yaptırdığı iskele ve emlakın terki hakkında Mehmed Selim mühürlü bir tahriratır. ***BOA, C. HR.* no: 6744**

5 ENGELHARDT 197-198.

ancak toptan alış veriş ile meşgul olurlardı. Osmanlı Devleti bu yabancılara o zamanın sosyal durumunca elzem görülen bazı muafiyetler vermişti; fakat zamanki şartlar değişti, yalnız eski antlaşmalarda kaldı; bugün hükümetin düzenli idaresiyle uzlaşmayan iddiaları haklı göstermek için eski antlaşmalardan yararlanılıyor. Eski antlaşmalara göre yabancı tebaa ancak kendi hükümetlerinin memurlarına tabidirler. Bunu sonucu olarak Osmanlı vilayetlerinde, konsolosların sayısına göre zabıta idaresi ve mahkemeler bulunmaktadır.

Bu durum sürdüğü sürece Türkiye, Düvel-i Muazzamanın sürüklediği yola giremez; mahalli kanunları tanımayan, yerlilerin tabi oldukları vergilerden yabancıların mutasarrıf sıfatıyla Osmanlı Devleti'nde yerleşmelerine izin istemek zannederim ki makul ve haklı bir talep değildir. ***Bundan dolayı ilk önce eski antlaşmalar düzeltilmelidir.***"

Âli Paşa'nın mantıklı teklifine karşı yabancı elçilikler, bir yabancının can ve mallarını koruyan teminata halel gelmeden, mahalli kanunlar ve vergilere tabi tutulabileceklerini açıklayarak olumlu tutum sergilemişlerdi. Bu görüşmelerden beş sene sonra 18 Haziran 1867'de, *"Ecanibin Hakk-ı İstimlâki Nizamnamesi"* ile artık yabancılara Hicaz bölgesi dışında arazi ve emlak satın almak hakkı tanınmıştır[1]. Fakat Hicaz'ın istisna tutulması Batılıların eleştirisine konu olmuştur. Şöyle ki, İngiltere'nin Cidde konsolos vekili Palfrey BURRELL, 14 Ekim 1880 tarihli bir raporunda, Hicaz vilayetinin adli ve idari bakımdan Osmanlı genel yapısından farklı olduğunu dile getirerek bu durumun gerekçelerinden biri olarak, Hicaz vilayetinin 1867'de tarihli düzenlemenin dışında tutulmasını göstermiştir. Raporda ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki adli reformlara karşı, bu bölgede güçlü bir direnişin olduğu da dile getiriliyordu[2]. 1867 düzen-

---

[1] Yabancıların arazi iktisabı hakkında geniş bilgi için bkz. Yılmaz ALTUĞ, ***Yabancıların Arazi İktisabı Meselesi*** (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay. No: 2165, 1976)

[2] Söz konusu raporda Hicaz'ın islami muhafazakarlığın merkezi olduğu, buralarda Avrupalıların konsolosluk dahi açmalarına izin verilmediği yazmaktadır. Bununla beraber konsolos, Cidde'de kara ve deniz ticaret davalarına bakmak üzere tüccar meclisleri ya da karma mahkemeler kurulmasını ise gerçek bir reform olarak nitelemiştir. "**Rep. ts on the Administration of Justice in the Civil, Criminal and Commercial Courts in the Various Provinces of the Ottoman Empire**", *Accounts and Papers*, 1881 (6 January-27 August) Vol. C., p. 40 vd.; Görülüyor ki konsolos, Hicaz'ın özel statüsünün farkında değildir. Zira Hicaz Vilayeti, Mekke ve Medine sancaklarını içine almakla dinsel açıdan kutsal topraklar olarak görülmekte ve o bölgede toplanan vergilere el

lemesinin ardından çıkarılan başka bir kanunname ile de önceden Osmanlı tebaası olup sonradan *"tebdil-i tâbiiyet etmiş olanların"* bu haktan yoksun tutulduğu hüküm altına alınmıştır[1]. Esasen bu düzenlemenin yabancıları Osmanlı hukuk sisteminin egemenliği altına almak için yapıldığı aşikardır. Zira yabancılar Osmanlı tebaası ile aynı temelde, yani Osmanlı mahkemelerinin yetkisine dahil olma, yerel zabıta kurallarına uyma ve vergileri ödeme şartıyla bu hakkı kullanabileceklerdi. Bu şartları ihtiva eden ek protokolü imzalamayan devlet vatandaşları ise yasanın sağladığı haktan istifade edemeyecekti[2].

Bu düzenlemeye karşı ilginç tepkiler gelişmiştir. Osmanlı münevverlerinden Ziya Bey, yabancılara taşınmaz sahibi olma hakkı veren yasaya oldukça sert çıkmıştır. DAVİSON'a göre bu tepki yerinde değildir. Zira bu tedbirle kapitülasyonlara da saldırılmış oluyordu. Bunun farkında olan bazı batılılar ise tam zıt nedenlerle, yani yabancıları kapitülasyonların tanıdığı bütün korumalardan yoksun bıraktığı için yasaya karşı çıkıyorlardı[3]. Sonuç olarak denilebilir ki kapitülasyonları bertaraf etmek amacıyla Osmanlı toprak hukukuna dair yapılan esaslı değişiklikler, meseleyi bir düzene koymaktan ziyade daha da karmaşık bir hale sokmuştur.

3.1.4.1.5. Vatandaşlık Hukuku

Tanzimat sonrası dönemin devlet ideolojisi haline gelen Osmanlıcılık, Osmanlı kamu hukukuna vatandaş ve uyrukluk gibi modern ölçütlerin girmesini sağlamıştır. Zira haklar ve özgürlükler zemininde bireyin önem kazanmaya başladığı bu dönemde, devletle birey arasındaki ilişkinin de yeniden tanımlanması gerekiyordu. Bu amaçla 1851 Fransız Kanunundan esinlenerek 23 Ocak 1869 (11 Şevval 1285) tarihli *"Tâbiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi"* çıkarılmıştır[4]. Aynı yıl içinde bu kanunu tamam-

sürülmemektedir. Bu anlamda sadece Avrupalılara değil, İran'a ve hatta kendi merkez idaresine dahi bir takım sınırlamalar getirilmektedir. 6 minareli Sultanahmet Camii yaptıran I. Ahmet'in, Mekke'deki camiye yedinci bir minare eklettirmesi bile kutsal bölgenin bu özel statüsüne delalettir.

1 *BOA, C. HR.* no: 5674

2 **Tebâ-ı Ecnebiyenin Emlâk-ı İstimlâkine Dâir Nizamname**, *Düstur*, I. Tertip, Cilt 1, 230-237.

3 DAVISON, Cilt II, 29.

4 **Tebâiyet-i Osmaniye Kanûnnâmesi**, *Düstur*, I. Tertip, Cilt 1, 16-20.

layıcı nitelikte üç kanun daha yayımlanmıştır. Bunlardan birisi, yabancı uyruğuna ya da korumaya sahip olduğunu iddia eden "*Osmanlı*" uyruklarının statüsünü belirlemek üzere bir komisyon kuruyordu. Diğer iki kanun ise gerek Osmanlı uyrukları gerek yabancı uyruklar için daha sıkı pasaport kontrolünü düzenliyordu[1]. Tüm bu düzenlemelerin ana sebebi Osmanlı Devleti'nin tebaası üzerindeki siyasi ve hukuki egemenliğin, kapitülasyonlardan dolayı kısıtlanmış olmasıydı. Dolayısıyla vatandaşlık hukuku alanındaki düzenlemeleri doğrudan doğruya kapitülasyonlar ve hukuki egemenlik arasındaki çatışmalı ilişkinin tezahürü olarak kabul etmek mümkündür.

Tâbiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi'nin çıkarılması Avrupa büyük güçleri tarafından beklenmedik bir hareket olarak görülmüştür. Kapitülasyonlara saldırı niteliği taşıdığını hemen fark eden Avrupalı devletler, kendilerini etkileyen böyle bir yasama tedbirinin uluslararası mutabakatla alınmasını istiyorlardı[2]. Fakat Osmanlı yönetimi bunu bir iç sorun olarak görüyordu. ENGELHARDT'a göre bu itirazlar yersizdir. Nitekim yazar, *"hileli vatandaşlık değiştirmeye karşı alınan tedbirler, eski kanunlar gibi sert değildi; yeni vatandaşlık kanunu medeni milletlerin kanunlarına uygun bulunuyor ve kapitülasyonların yabancılara sağladığı imtiyazları ihlal etmiyordu"* yorumunda bulunmuştur[3]. İfade etmek gerekir ki bu kanunname, laikleşme ve Osmanlılık bilincinin yerleşmesine hizmet ettiği gibi ayrıca Osmanlı ülkesinde oturan herkesin aksi kanıtlanmadıkça Osmanlı uyruğu sayılacağı[4] ve Osmanlı uyruğundaki hiç kimsenin Babıâli'nin izni olmadan başka bir devlet vatandaşlığına geçemeyeceği[5] hususlarını da hüküm altına alıyordu. Bilhassa son hüküm (madde 5), gayrimüslim Osmanlı tebaasının[6], kağıt üzerinde uyrukluk değiştirerek kapitülasyonlar sahibi devletlerin himayesi altına girmesini önlemek amacıyla düzenlenmişti.

---

1 DAVISON, Cilt II, 31.

2 DAVISON, Cilt II, 30.

3 ENGELHARDT 317.

4 Madde 9: *"Memalik-i Mahrusa-i Padişahide ikamet eden bir şahıs tebaa-i Devlet-i Aliyyeden mâdut olup hakkında Devlet-i Aliyye tâbii muamelesi icra olunur; eğer kendisi tebaa-i ecnebiyeden ise tâbiiyetini usulen ispat etmesi lazım gelir."*

5 Madde 5: *"...Herhalde tebaa-i Devlet-i Aliyyeden bir şahsın terki tâbiiyet etmesi mutlaka irade-i seniye üzerine verilecek bir senede muallak olacaktır."*

6 Uyrukluk değiştirme olaylarına karışan vatandaşların çoğunluğu gayrimüslim olduğundan burada bir genelleme yapmaktan kaçmıyoruz. OSMANAĞAOĞLU 173.

Söz konusu problem *mahmîlik usulü* (*protègè system*) denen sistemden kaynaklanıyordu. Tarihsel gelişimine baktığımızda mahmîlik usulü evvela, verilen bir beratla [1] kapitülasyonlar sahibi yabancı bir devletin *"mahmî"*si olmak şeklinde gelişmiştir. Fakat daha sonraları mahmîlik usulüne kısıtlamalar getirilince kapitülasyonlar sahibi devletin *"tebaası"* olma halini almıştır. Sonuç olarak giderek Osmanlı siyasi otoritesi ile tebaası arasındaki uyrukluk bağını zedeleyen bir egemenlik sorununa dönüşmüştür[2]. ALTUĞ, yabancıların imtiyazları arasında en şaşılası olanın mahmîlik hakkı veren imtiyaz olduğunu söylemiştir[3]. Zira bu imtiyaza göre kapitüler bir devlet, Osmanlı ülkesinde, Osmanlı ya da yabancı bir devlet tebaasını himaye etme hakkına sahip oluyordu. Dolayısıyla koruması altına aldığı Osmanlı tebaası ya da Osmanlı ülkesinde mukim yabancı, Osmanlı mahkemelerinin yargılama yetkisi dışında kalıyordu. Bu nedenle Osmanlı Devleti, fırsatını bulduğunda mahmîlik statüsü veren beratları geri almaya çalışıyordu. 24 Z. 1203 H. tarihli bir belgeden, İstanbul'da Fransa tüccar vekaletinde iken beratı geri alınan Gregor'un Ağriboz'daki hizmetkarına ait beratın geri verilmesine dair Ağriboz kadısı ve muhafızına emir verilmesi yönünde Fransa tüccar vekili tarafından bir takrirde bulunulduğu anlaşılmaktadır[4]. 01/02/1875 tarihli başka bir belgede ise Osmanlı eyaletlerindeki mülki memurların, ecnebilerin sahip oldukları imtiyazat ve muafiyatı Osmanlı Devleti'nin yargılama yetkisi hususunda kötüye kullandıkları yönünde ifadeleri yer almaktadır[5]. Bu iki belgeden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı'da devletin ve gayrimüslim tebaanın çıkarları bu dönemde artık iyice ayrışmaya başlamıştı.

Mahmîlik statüsü ya doğrudan doğruya kapitülasyon sahibi devletin diplomatik temsilcisi tarafından ya da onun uyruğu olan yetkili bir memur veya tüccar tarafından veriliyordu[6]. Bu usul, özellikle ulus devlet

---

[1] Babıâli'nin izniyle verilen beratlar ancak sefirler ve konsoloslarca düzenlenebilirdi. Başlangıçta tercüman ajan, hizmetçiler, konsolosluk veya sefaret memurlarına verilen bu beratlar, zamanla konsolos veya sefirlerin alış veriş yaptıkları esnaf ve Avrupa ile iş yapan tüccarları da kapsar hale gelmiştir. Gülnihal BOZKURT, ***Azınlık İmtiyazları-Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş*** (Ankara: AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 1998) 10-12.

[2] OSMANAĞAOĞLU 173.

[3] ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 65.

[4] ***BOA, C. HR.* no: 9266.**

[5] ***BOA, HR.TO.* no: 82.**

[6] Örneğin 09 N. 1249 H. tarihli belgede, *"Beratlı Avrupa, Acem ve Hindistan tüccarından İstanbul'da gebeciler Hanı'nda oturan Abraham veledi İrmeyan nam tüccarın tebaadan Kara-*

sisteminin yerleştiği 18 ve 19. yüzyıllarda siyasi, iktisadi ve hukuki açılardan kötüye kullanılmıştır. Bilhassa İngiltere, Fransa ve Rusya gibi emperyal karakterli güçler Osmanlı tebaası Rum ve Ermenilere himaye hakkını para karşılığı satarak[1] işi tamamen ticarete dökmüşlerdi. Mahmî, aldığı berat sayesinde ithalat vergilerinden muaf tutuluyor ve adeta yabancı devlet vatandaşı gibi konsolosluk mahkemesinin yargı yetkisine tabi oluyordu[2]. ALTUĞ'un, CALVO'dan alıntıladığı bir örnek ilginçtir: İstanbul'daki İngiliz Yüksek Mahkemesi Kahire'deki İngiliz konsolosluğuna İngiliz mahmîsi olarak kayıtlı bir Osmanlı vatandaşının *de jure* değil, fakat sadece *de facto* himayeye mahzar olduğunu bildirmiştir. CALVO bu *de facto* himayenin Osmanlı vatandaşına İngiliz mahmîsi sıfatını verdiğini ve bu sıfatla İngiliz konsolosluk mahkemesi kazasına tabi tutulduğunu açıklamıştır[3].

Osmanlı Devleti'nin siyasi veya hukuki her türlü egemenliğini baltalayan bu duruma karşı ilk tedbir 1722'de, III. Ahmet döneminde çıkarılan bir fermanla alınmıştı. Fermanda *"Yahudi ve Hristiyan zimmîlerin, ellerindeki patentlere dayanarak cizyedarların tercüman kademelerinden cizye alınmayacağını ileri sürmelerine kesinlikle izin verilmemesi"* belirtiliyordu[4]. 1758'de ise *"İhlal-i nizam-ı raiyat olan ve hazineye zarar veren bu durumun düzeltilerek tamamen men'i def'i ve elçilerin kendilerine tanınan miktarda tercümanla yetinmeleri için ikaz edilmeleri"* yönünde emir verilmişti[5]. Osmanlı Devleti yabancı devletlere 1786, 1806, 1809 ve 1812 tarihlerinde yine aynı

---

bet veledi Seriz Yani hizmetinde istihdam etmek üzere emr-i ali verilmesi..." hususu dile getirilmiştir. C. HR. no: 6845.; Yine başka bir belgede, Selanik iskelesine gelip giden Toscana tüccarlarının işlerine bakmak üzere tayin kılınan Salomon Ferzendes'e berat verildiği belirtilmektedir. *BOA, C. HR.* no: 8539.

1 Elçilerin bu beratları 2500-4000 kuruş rayiçle sattığı bilinmektedir. Bir Fransız elçisi bu yolla 400.000 franktan fazla gelir elde ettiğini yazmıştır. Avusturya ve Rusya ise mahmîlik sistemini Balkanlar'da siyasi nüfuz elde etmenin bir aracı olarak kullanıyorlardı. 18. yüzyıl sonunda Avusturya'nın Boğdan'da 200.000'den, Eflak'da ise 60.000 fazla mahmîsi bulunuyordu. Rusya'nın ise dinsel yakınlık yoluyla elde ettiği 120.000 Ortodoks mahmîsi vardı. ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 66.

2 21 L. 1220 H. tarihli bir belgede Fransa mahmîsi olan Dimitri'den *"hilaf-ı uhud tekalif"* ve *"gümrük resmi"* alınmasından şikayet edildiği bildirilmektedir. C. HR. 2835; Mahmîlik sisteminin işleyişi, verilmesi, türleri, hakları ve Osmanlı tebaasından kimlerin ne şekilde mahmî statüsü kazanabileceği hakkında geniş bilgi için bkz. OSMANAĞAOĞLU 173-182.; G.BOZKURT, ***Azınlık İmtiyazları***..., 9-35.

3 ALTUĞ, ***Yabancıla. ın Hukuki Durumu***, 67.

4 BOZKURT, ***Azınlık İmtiyazları***..., 14.

5 BOZKURT, ***Azınlık İmtiyazları***, 14-15.

yönde tedbirler içeren notalar çekmiştir. 1829 tarihinde Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması ise meselenin boyutunu değiştirmiştir. Artık mahmîlik ilişkisinden ziyade bir çok Rum'un Yunanistan uyruğuna geçmesi söz konusudur[1]. Öyle ki 1841'de bir Türk mahkemesi huzuruna çıkan Osmanlı tebaası bir gayrimüslim, mahkemenin tehir edilmesi üzerine Odesa'ya giderek Rus pasaportu almış ve on gün sonra mahkeme huzuruna yanında Rus sefarethanesi tercümanı ile birlikte Rus tebaası sıfatıyla çıkmıştı[2]. Egemenliğin mutlak surette mülkilik prensibine göre biçimlendiği 19. yüzyılda, Osmanlı hukuk sistemindeki zafiyetin ulaştığı trajik boyutları bu durum açıkça göstermektedir.

1850[3] yılındaki girişimlerden de sonuç alınamaması üzerine 14 Eylül 1860'ta Âli Paşa tarafından elçilere yollanan bir nota ile artık yeni mahmî tanınmayacağı, bu tür iddialar ileri sürenlerin ülkeden kovulacağı bildirildi[4]. Fakat tüm bu tedbir ve notaların da ciddi bir faydası olmamıştı. Konsolosluklar ve dini vakıflar[5] türlü yollarla hristiyan tebaaya tâbiiyet vesikaları dağıtmaya devam ediyor, hizmetli sayılarını katlıyorlardı. Bunun üzerine Babıâli, 1863'te İstanbul'daki elçiliklere, suiistimallerin engellenmesi için elçi ve konsolosların hizmetinde bulunanların sayılarının, hizmet müddetlerinin, ve faydalandıkları imtiyazların tespitini teklif etmiştir. Teklif kabul edilmiş ve bu yönde 12 maddelik bir nizamname çıkarılmışsa da tatbikatta başarı sağlanamamıştır[6]. Son olarak 7 Temmuz 1867 tarihinde yine Âli Paşa tarafından kaleme alınarak İstanbul'daki

---

1 BOZKURT, ***Azınlık İmtiyazları***, 15-18.; Rumlar Atina'ya giderek orada vatandaşlık değiştirme meselesini gerçek bir ticaret haline getiren acentelerden gerekli evrakları aldıktan sonra Yunan tebaası sıfatıyla kapitülasyonlardan istifade etmeye çalışmışlardır. O dönemlerde tahmin edilen rakamlara göre Türkiye'de Yunan vatandaşı olduğunu ileri süren 300.000 kişiden 150.000'i Osmanlı Devleti'nde Osmanlı ana-babadan doğma idi. Bu durum Yunan vatandaşlığına geçmeyip Osmanlı vatandaşı olarak kalmayı tercih eden Rum cemaatini de rahatsız ediyordu. Zira Rum cemaati üyesi Osmanlı vatandaşları vergilerini ödemeye devam ediyordu. ENGELHARDT 317.

2 Enver Ziya KARAL, ***Osmanlı Tarihi***, Cilt VII, (Ankara: TTK, 1983) 175.

3 İlhan UNAT, 1850 (1267) tarihli yabancı elçiliklere tevdi edilen **"Bilâ Mezuniyet Tâbiiyet-i Osmaniyyeyi Terk Edenler Hakkında İttihaz Edilen Usule Dair Süferat-ı Ecnebiyeye Gönderilen Müzekkere"** *Türk Vatandaşlık Hukuku*, (Ankara: 1996) 1-2.

4 FO 78/1452, no: 42'den naklen BOZKURT, ***Azınlık İmtiyazları***..., 20-21.

5 Bu dönemde bir çok dini vakıf Osmanlı tebaası gayrimüslimler için sığınma yerleri haline gelmişlerdi. Örneğin Suriyeli Katolikler bu yolla ayrıcalıklı statü elde eden grupların başında geliyordu. Philip Marshall BROWN, **"The Capitulations"**, *Foreign Affairs*, (1922-1923) 74.

6 KARAL, ***Osmanlı Tarihi***, Cilt VII, 176.

yabancı elçiliklere gönderilen bir muhtıra ile kapitülasyonların hala mer'i ve muteber olduğu, ancak bu şekilde teyid ve ibka olunan kapitülasyon hükümlerinin uygulamada uygun olmayan şekillerde yorumlandığı, bundan böyle kapitülasyon hükümlerine dayanmayan her çeşit imtiyaz iddiasının *"Saltanat-ı Seniyye'nin hukuk-u muazzeze'yi mülkdarisine"* dokunacağı gerekçesi ile reddedebileceği belirtilmiştir[1].

Alınan tedbir ve girişimlerin hiç birisinin sonuç vermemesi üzerine 1869 tarihli *"Tâbiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi"* çıkarılmış ve mahmîlik usulü kaldırılmıştır. Bununla beraber bilhassa gayrimüslim Osmanlı tebaasının izin almadan uyrukluk değiştirmelerinin önüne geçilememiştir. Zira bu konuda yabancı devletlerin, özellikle ABD'nin, uluslararası teamülleri hiçe sayan davetkar tutumları devam ediyordu[2]. Bu sorunu çözmek amacıyla 1874 senesinde ABD ile yapılan *"Tâbiiyet Anlaşması"* ise ABD'nin 2. maddeye itirazından dolayı yürürlük kazanamamıştır[3]. Bu

---

1 A. Gündüz ÖKÇÜN, **"Kapitülasyonlar Hakkında Babıâli'nin Sefaretlere Gönderdiği 7 Temmuz 1867 Tarihli Muhtıra"**, *AÜSBF Dergisi*, cilt XXII, Eylül 1967, no: 3, Ankara, 1968, 140.

2 Uyrukluk değiştirip kapitülasyonlardan yararlananların dolayısıyla Osmanlı yargı yetkisi dışına çıkanların sayısı o kadar artmıştı ki gerçek yabancı tebaa sayısının birkaç katına ulaşmıştı. Osmanlı'nın diplomatik girişimleri karşısında devletler bu duruma çeşitli şekillerde tavır almışlardır: Almanya ve İtalya, vatandaşlıklarına geçmiş eski Osmanlı tebaasını başka memleketlerde himaye ederken Türkiye'de etmiyordu. İngiltere ve Rusya, Osmanlı tebaasını vatandaşlıklarına geçiriyor fakat her birinin pasaportuna eğer geçişte izin almamışlarsa Türkiye'de himaye görmeyeceklerini yazıyorlardı. Fransa, Osmanlı hükümetinin izni olmadıkça geçişe izin vermiyordu. Avusturya, Türkiye'de malı bulunan Osmanlı tebaasını vatandaşlığa kabul etmiyor aksi halde ediyordu. Eğer etmişse de Türkiye'de himaye etmiyordu. Belçika ve Hollanda, izin olmadığı müddetçe Osmanlı tebaasının geçiş taleplerini reddediyordu. Bu genel durumun istisnası ABD idi. Binlerce Osmanlı vatandaşı I. Dünya savaşından önce kolayca ABD vatandaşlığına kabul ediliyordu. Bu kişiler hemen ardından Türkiye'ye dönerek Amerikan vatandaşı oldukları gerekçesiyle kapitülasyonlardan istifade etmeye çalışıyorlardı. XX. Yüzyılın ilk çeyreğinde bu yoldan ABD vatandaşı olmuş 70.000 Türk vatandaşı olduğu Amerikan kaynaklarınca tahmin edilmektedir. ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 67-68.; Bu konuda belgelere dayanan ve oldukça aydınlatıcı çalışmalar için bkz. Gülnihal BOZKURT, **"ABD Vatandaşlığı İddiasından Bulunan Osmanlı Vatandaşlarına Dair Bazı Amerikan Belgeleri"**, *Prof. Dr. Jale AKİPEK'e Armağan*, Konya, 1991, 177-189.; Aynı yazar, ***Azınlık İmtiyazları...***, 29-33.

3 İmzadan sonra ABD hükümeti, yerleşik uygulamalarına ters düştüğü gerekçesiyle anlaşmanın 2. maddesine itiraz etmiştir. Uzun süre sürüncemede kalan anlaşma bu sebeple yürürlüğe girmemiştir. İtiraza mahzar bu madde uyduruk vatandaşlık değiştirmeyi engellemek için konmuştu.

bağlamda kanunun asıl çıkarılma nedeninin gayrimüslim Osmanlı tebaasının kapitülasyonlardan yararlanmak için yabancı devlet uyrukluğuna geçişlerindeki artış olduğu söylenebilir. Önlem niteliğinde de olsa bu kanun sayesinde vatandaşlık hukuku alanında islamiyete geçme kriterleri yerine, uyrukluk ve uyrukluğa kabul edilmede modern siyasal tanım ve ölçütler getirilmiştir[1]. Ayrıca kanundaki uyrukluk tanımı, ilk Osmanlı anayasası 1876 Kanun-i Esasi'de anayasal kavram haline gelmiş olan *"Osmanlı"* terimine de temel teşkil etmiştir. Bu bağlamda Osmanlı kamu hukuku ile İslam kamu hukuku arasında çok temel bir ayrışmanın yaşandığı söylenebilir. Zira toplumun üyesi olan bireyler bir hukuk sujesi olarak dinsel ölçütlere göre değil siyasal vatandaşlık ilişkisine göre tanımlanmaya başlamıştır.

Kamu hukuku alanındaki tüm bu gelişmeler hakkında denilebilir ki gerek Tanzimat ve Islahat Fermanları gerekse de diğer kamu hukuku alanlarında yapılan kanunlaştırma hareketinin sebeplerinin başında dış baskıların geldiği görüşü hakimdir[2]. Fakat biz bu süreci değerlendirirken, *"dış baskılar"* yerine *"dışsal nedenler"* kullanımını tercih ediyoruz. Böylelikle meseleyi siyasal, hukuksal ve iktisadi tüm dışsallıkları içeren ve süreci salt dışsal zorlamaların ürünüymüş gibi algılamamıza engel olan bir nedensellik bağlamına oturtmuş oluruz. Meseleye kapitülasyonlar açısından bakarsak BİLSEL'in yaptığı, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının sağladığı güvenceler ile kapitülasyonların ortadan kalkması gerektiği fakat bunun güçlü bir dirençle karşılaştığı için mümkün olmadığı yönündeki tespit gayet yerindedir[3]. Halbuki reformların hukuki gerekçe-

---

Madde 2: "Teba-i Devlet-i Âliyye'den memalik-i Müçtemi'a-i Amerika'da tebdil-i tâbiiyet etmiş olan kimesneler Amerika'ya avdet etmemek niyetiyle memalik-i Mahruse-i Şahanede ittihaz-ı mesken ve me'va iderler ise Amerika tâbiiyetini gayb ideceklerdir. Bunun gibi, Amerika tebaasından Devlet-i Âliye tâbiiyetine dehalet etmiş iken sonradan Memalik-i Mahruseye avdet itmemek niyetiyle gidip ademler dahi Devlet-i Âliye tabiiyyetinden mahrum olacaklardır...", ***Mecmûa-i Muâhedât***, Cilt. II, 21-24

1 Füsun ÜSTEL, **"İkinci Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı"**, *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, cilt I (İstanbul: İletişim, 2001) 166.

2 Tanzimat dönemi yöneticileri, dış baskılar karşısında her şeyi kendileri yapıyormuş gibi görünme arzusu içindedirler. Fuad Paşa'nın her zamanki nüktedan tavrıyla yabancı elçilere söylediği sözler bu durumu yeterince açıklar: *"Bize suflörlük yapınız, fakat sahneyi ve oynanacak rolleri bize bırakınız"*. Dışsal sebepler hakkında geniş açıklamalar için bkz. ENGELHARDT 261, 145-148, 179-183, 281-301.; EKİNCİ 29-41.; ŞENTOP, ***Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku***, 23-25.

3 Cemil BİLSEL, ***Lozan***, Cilt II (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1998) 50-51 .

lerinden biri yabancı güçlerin, Osmanlı ülkesinde kapitülasyonlarla güvence altına alınan vatandaşlarının statülerini korumak kaygısı idi. Kabaca ifade edersek yabancılar, Osmanlı hukuku Avrupa hukukları ile aynı seviyeye gelmeden kapitülasyon rejiminin sağladığı avantajlardan feragat etmek istemiyorlardı. Zaten Avrupa büyük güçlerinin Osmanlı Devleti'ne söylediği şu sözler kamu hukuku alanındaki gelişmeler ile kapitülasyonlar arasındaki ilişkiyi açıkça ortaya koymaktadır[1]: *"Evvela ıslahat yapın ve ecnebi olanlara her mütemeddin memlekette buldukları teminatı veriniz. Kanunlarınızın ve içtimai halinizin henüz zaruri gösterdiği bir çok yüz yıllık imtiyazlardan vaz geçilir!"*.

3.1.4.2. Özel Hukuk

3.1.4.2.1. Medeni Hukuk

Tanzimat'tan beri devam eden kanunlaştırma hareketleri, toplumun tamamının gündelik yaşam ilişkilerinin düzenlendiği medeni hukuk sahasında eksik kalmıştı. Bu eksikliğin düzenlenecek yeni bir medeni kanunla, yani *Mecelle* ile giderilmesi gerekiyordu. VELİDEDEOĞLU, Mecelle'nin yapılış nedenlerini şu şekilde sıralamıştır: İktisadi şartların değişmiş olması ve ticaretin yoğunlaşması; yabancı devletlerin siyasi baskıları; Fransız Medeni Kanunu iktibası yönünde kuvvetli fikirlerin olması; ulema hakimiyetinin kırılamaması[2]. Meccelle'nin hazırlanmasında başlıca iki görüş öne çıkmıştır. Birinci görüş, yıllardır Tanzimat uygulamalarını yürüten Âli Paşa tarafından temsil edilir. Âli Paşa'ya göre zamanın en ileri medeni kanunu olarak kabul edilen Code Civil'in (Fransız Medeni Kanunu) ufak değişikliklerle kabulü gerekiyordu. Böylelikle Avrupa seviyesindeki kanunlar hayata geçirilerek yabancıların Osmanlı

---

[1] BİLSEL 56.; Benzeri hususun dile getirildiği bir başka kaynak için bkz ENGELHARDT 315.

[2] Belirtmek gerekir ki ticari ilişkilerdeki yoğunluk bu döneme özgü bir durum değildir. Zira bölgenin genel karakterini düşündüğümüzde yoğun ticari ilişkiler her daim zaten olagelmiştir. Öyle ki bölgede yer alan kentlerin yerleşim planlarının tasarımında yahut bu kentlerin önem kazanmasında başlıca faktör olarak yüzyıllardır ticaret rol oynamıştır. Bizce burada asıl değişken ve ihtiyacı doğuran neden, 19. yüzyıl iktisadi yapısında ve ona bağlı hukuki ilişkilerde meydana gelen muazzam *"farklılaşmadır"*. Bu nedenledir ki Tanzimat dönemindeki ilk esaslı düzenlemeler ticaret hukuku alanında yapılmıştır. VELİDEDEOĞLU 199-200.

hukuk sisteminde her türlü güvenceden yoksun oldukları savı çürütülmüş olacaktı[1].

> "Bir de başlıca şikayet bizim mahkemelerden olduğundan, o konuda da bir yol aranmalıdır. Mısır'da yapılmakta olduğu gibi bizde de "Kod Sivil" dedikleri medeni kanun çevirtilip, ayrı dinden olanların dava ve mahkemelerinde uygulanmasına bakılmak gerekli görülür... Kısacası, bütün tebaanın din ve mezhepten başka hususlarda kaynaştırılması ve aralarındaki çekemezlik ve sürtüşmenin silinmesi, ortadaki tehlikeleri yok etmek ve Allah'ın yardımıyla devletin temellerini pekiştirmek için tek ilaç sayılır..."

Anlaşılacağı üzere Ali Paşa'nın, bir medeni kanun yaparak toplumsal ilişkilerin yeniden düzenlenmesi hususunda güttüğü temel kaygı hukuki standardizasyonun tesisidir. Buna göre eski sosyal yapının uzantısı sayılabilecek toplumsal statülerin (soy/din) yeni hukuki anlayışın eşitlik ilkesi çerçevesinde koruma görmemesi gerekir. Kanunlar önünde eşitlik sağlanmalı, genel ve objektif nitelikte yasalar dercedilmelidir[2].

Medeni Kanun'un hazırlanmasına dair ikinci görüşü oluşturan grubun başında ise Ahmet Cevdet Paşa vardır. Bu görüş taraftarlarına göre; Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları, toplum yapısı, geçirdiği tarihi süreç Avrupa devletlerine benzememektedir. Bu nedenle Avrupa kurumlarından ve kanunlarından faydalanılsa bile aynen tercüme ve

---

1 Nitekim bu gereksinimi, padişaha sunduğu bir layihada şöyle dile getirmiştir:
"...Devlet ve hükümetlerin en önemli işi, tebaanın birbirine zıt olan emellerinin karşılaşmasından doğacak tehlikeleri önlemek için herkesin hakkını sağlamakla beraber görevini de gereğince yerine getirmesini dikkatle göz altında bulundurmaktır... Her bireyin hürriyette ve her şeyde tamamıyla eşit olması, hatta o toplumun durumunun bile bireylerin görüşlerinin toplanması ile biçimlenmesi ve gerek kişisel soyluluk, gerekse dince asla fark ve ayrıcalık olmayıp, her kişinin yetenek ve hakkına göre her aşamaya ve hizmete erişebilmesi esaslarından oluşmaktadır." E.Deniz AKARLI, ***Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*** (İstanbul, B.Ü. yay. No:147,1978) 13-16.

2 Aslına bakılırsa bu tür kaygılar sadece dönemin reformatör Osmanlı bürokratlarına has bir özellik değildir. Zira 18. yüzyılın sonlarından itibaren başta Fransa olmak üzere Avusturya, İtalya, Belçika, Almanya ve Rusya gibi ülkelerde da kuvvetli bir hukuki standardizasyon cereyanı vardır. Elbetteki bu gelişmelerin bir önceli vardır. Burada en büyük pay XII. yüzyılda İtalya'da kurulmuş olan Bologna Hukuk Fakültesi'ne aittir. Zira Bologna Hukuk Fakültesi'ne gelen ve burada eğitim alan binlerce hukuk talebesi daha sonra Roma-Germen hukuk sisteminin tüm Avrupa sahasına yayılmasında büyük rol oynamıştır. UMUR, ***Türk Hukuk Tarihi Dersleri***,128-133.

tatbik yapılmamalıdır[1]. A.Cevdet Paşa, Fransız Medeni Kanunun olduğu gibi alınmasını savunanlar hakkmdaki görüşlerini şöyle dile getirmiştir[2]:

> "Ecnebiler mahakim-i şeriyyeye gitmek istemez...Bundan dolayı bazı zevat Fransa kanunları Türkçe'ye tercüme olunup da mahekim-i nizamiyede anlar ile hüküm olunmak fikrine zahip (sahip) oldular. Halbuki bir milletin kavanin-i esasiyesini böyle kalbü tahvil etmek ol milleti imha hükmünde olacağından bu yola gitmek caiz olmayıp ulema güruhu ise o makule alafranga efkara sapanları tekfir ederdi. Frenkler dahi 'Kanununuz ne ise meydana koyunuz. Biz de görelim ve tebaamıza bildirelim' derler idi."

Ali Paşa'nın Fransız Medeni Kanunu'nun Osmanlı hukuk sistemine ne oranda aktarılmasını istediği açık olarak bilinmemektedir. Ancak layihasında Code Civil'in çevirtilip ayrı dinden olanların mahkemelerindeki uyuşmazlıklara uygulanmasından bahsetmiştir. A.Cevdet Paşa ise Mecelle'yi nizamiye mahkemelerinde uygulamak üzere hazırladıklarını belirtmiştir[3]. Usta hukukçu, bu dönemde Divan-ı Ahkam-ı Adliyye dairesine Fransa kanunu öğretmek üzere bir Fransız muallimin atanması ve

---

[1] Ebul'ulâ MARDİN, ***Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa***, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., No: 275, 1946) 62-64.; Mecelle'nin hazırlanması sürecinde ortaya çıkan her iki yaklaşımı hukuk ekolleri bakımından değerlendirdiğimizde karşımıza ilginç bir durum çıkmaktadır. Ali Paşa'nın başını çektiği yönetici elit Fransız Cod Civil'ini idealize ederek küçük değişikliklerle aynen benimsenip uygulanması taraftarıdır. Tabii Hukuk ekolünün fikri amillerini yansıtmakta olan bu düşünce sistemine göre, hukuk bir defa bulundu mu, her yerde ve her zaman tatbik olunabilir ve olunmalıdır. Fakat Rousseau ve Locke gibi düşünürlerin öncüllüğünü yaptığı Tabii Hukuk doktrini, özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda revaçta sayılabilse de, her yerde milliyetçi anayasaların ilan edildiği 19 yüzyılda itibarını yitirmişti. Halbuki hem iyi bir hukukçu hem de tarihçi olan A. Cevdet Paşa'nın temsil ettiği görüş, ileri sürdüğü gerekçelerden de anlaşıldığı gibi 19. yüzyılın geçerli yasa anlayışı olan ve öncülüğünü Karl von Savigny'nin yaptığı tarihçi hukuk ekolüne yakın durmaktadır. Bu itibarla Cevdet Paşa'ya göre daha liberal olan ve batı kanunlarına fazlasıyla idealist yaklaşan Ali ve Fuat Paşalar, hukuk tekniği bakımından dönemin revaçta hukuk ekolünden ayrı düşmüşlerdir. Ne tuhaftır ki 19. yüzyıl Almanya'sının hukuk reformuna büyük etkileri olmuş Savigny ve G.F. Puchta gibi tarihçi okul temsilcileri ile benzer çizgilerde buluşmak, çoğu zaman muhafazakarlığı ile anılan Cevdet Paşa'ya nasip olmuştur. Bu hususa özellikle dikkat etmek gerekir. Zira yasa yapma kültürümüz üzerine düşünürken bu tür noktalar bize önemli ipuçları sağlayabilir.

[2] Ahmet CEVDET PAŞA, ***Tezakir***, Cilt 1-12, Haz. Cavit BAYSUN, (Ankara: TTK, 1991) 62-63.

[3] CEVDET PAŞA, ***Tezakir***, Tetimme, 95.

nizamiye mahkemelerinde Fransız kanunlarının uygulanması hususunda, Fransa elçisinin baskı yaptığını söylemektedir[1].

Sonunda özel bir komisyon kurularak meselenin burada incelenmesine karar verilmiştir. Fuad Paşa başkanlığında toplanan komisyonda, Midhat Paşa batı medeni kanununun kabul edilip ivedilikle tatbiki yönünde görüş bildirmiştir. Fakat burada batı medeni kanunu olarak hangi ülke kanununun model alınacağı hususunda bir netlik yoktur. Bu *"modernist"* yaklaşıma Tanzimat'ın ağır topları Fuad Paşa, Rüşdi Paşa ve A.Cevdet Paşa ise muhalefet etmişlerdir. Gündelik hayatı genel nitelikte düzenleyecek bu çok önemli yasa üzerinde yapılan uzun tartışmalar sonucunda A.Cevdet Paşa'nın başkanlığında bir alt komisyon kurulmasına ve İslam hukukundan yararlanılarak bir kanun hazırlanmasına karar verilmiştir. Toplanan bu komisyon, 1868-1876 yılları arasında çalışarak *"Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye"*yi, yani Osmanlı medeni kanunu *"Mecelle"*yi hazırlamıştır[2]. Her nedense A.Cevdet Paşa, Mecelle ile Justinianus Kanunu'nu karşılaştırarak ikisinin farklı olduğunu dile getirme ihtiyacı duymuştur. *"Medresenin son güneş"*i, Roma hukukunun beş altı hukuk bilgini tarafından hazırlandığını, halbuki Mecelle'nin beş altı fıkıhçı tarafından şeriat hükümlerinin derlenmesi ile meydana getirildiğini ifade etmiştir. Mamafih A.Cevdet Paşa'nın, Avrupalı bir hukukçunun Mecelle lehine Roma Hukuku ile yaptığı karşılaştırmadan da memnuniyetle bahsettiğini görüyoruz[3].

Mecelle 99 maddelik genel hükümler ile birlikte 16 kitaptan oluşmaktadır. Madde numaraları birbirini izleyerek 1851'i bulur. Mecelle'de Hanefi mezhebinin yorumlarına bağlı kalınarak; satış, kira, kefalet, havale, rehin, emanet, hibe, gasp, hacir, ikrah, şirket, vekalet, sulh, ibra, dava... vb konular ele alınmıştır. Bu yapısı ile Mecelle'de daha çok borçlar hukuku ağırlık kazanıyordu. Aile, miras, şahıs gibi özel hukukun temel

---

1 CEVDET PAŞA, ***Tezakir***, Tetimme, 95-96.

2 Ahmet LÜTFİ EFENDİ, ***Tarih-i Lutfi***, Cilt XII, Haz. Münir AKTEPE (Ankara: TTK, 1993) 77-78.; G. BOZKURT, ***Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi***, 160-161.

3 Karşılaştırmadan duyulan memnuniyet, aynı zamanda Roma hukuk sistemine duyulan ilginin de bir göstergesidir. Zira Akdeniz havzasında yüzyıllardır süregelen yoğun ticari, siyasi ve kültürel ilişkiler üst yapısal kurumlara senkronik (eşzamanlı) ve bununla birlikte diakronik (artzamanlı) bir özellik kazandırmıştır. Bu nedenle toplum mühendisliğine soyunan entelektüellerin/münevverlerin, devlet ve toplum düzeni üzerine büyük ölçekli düşünceler üretirken bu konjüktürü göz ardı etmesi mümkün değildi. Aynı zorunluluk hususiyetle bugün için de geçerlidir. CEVDET PAŞA, ***Tezakir***, Cilt 1-12, 64.

konularına pek değinilmiyordu. Bu itibarla Mecelle'yi, İslam fıkıh kurallarının batı hukuk tekniği kullanılarak şeklen sistematize edilmiş hali saymak mümkündür. VELİDEDEOĞLU, ilginç bir tespitte bulunarak Mecelle sayesinde laik kanunlar konulmasının önünün açıldığını ileri sürmüştür[1]. Bizce Mecelle'de özel hukuk alanında ciddi boşlukların olması büyük ölçüde hukuk sistemindeki karmaşıklık ve çok başlılıktan kaynaklanmıştır. Zira bu dönemde mahkemeler üzerinde devletin mutlak egemenliği yoktur. Özel hukuka mugayir bir çok hususta hala konsolosluk mahkemelerinde kapitülasyon hukuku, cemaat mahkemelerinde cemaat hukuku, kadı mahkemelerinde şer'i hukuk, sonraları bir de her işe bakar nizamiye mahkemelerinde yeni dercedilen hukuk uygulanıyordu. Hal böyle olunca da bilhassa özel hukuk ilişkilerine uygulanacak hukuk ve usuller konusunda büyük sorunlar yaşanıyordu.

3.1.4.2.2.Ticaret Hukuku

Tanzimat anlayışı çerçevesinde özel hukuk alanında ilk düzenleme 1850 tarihli Ticaret Kanunu'dur. Bu düzenlemeye kadar ticari uyuşmazlıklara 1840 senesinde kurulmuş olan Karma Ticaret Mahkemeleri'nde, Avrupa ticaret teamülleri uygulanıyordu[2]. Büyük ölçüde 1807 Fransız Ticaret Kanunu'na dayanan yeni kanunun faiz ve ortaklıklar gibi hükümleri İslam hukuku ile çatışıyordu. Buna rağmen kanunu uygulayan mahkemeler 1861'den itibaren yaygınlaşarak, 1868'de 64 büyük yerleşim merkezinde örgütlenmiştir. 1875 senesine gelindiğinde bu sayı 120'yi buluyordu[3]. 1915 ve 1924'de değişiklikler yapılan Ticaret Kanunu, Cumhuriyet döneminde yeni kanun yapılıncaya kadar yürürlükte kalmıştır. Ticaret Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra ticari uyuşmazlıkların ayrı bir yargı koluna dahil edilmesi, 1861 tarihli *"Usul-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi"*[4] ile mümkün olabilmiştir. 140 madde, 1 bab ve 10 fasıldan oluşan bu nizamnamede; dava açılması, dilekçe, celb, yargılamanın aleniliği, davanın görülmesi, karar, gıyabi yargılama, itiraz, istinaf ve

---

[1] VELİDEDEOĞLU 190-192.; CEVDET PAŞA, ***Tezakir***, Cilt 1-12, 63-64.

[2] Bu noktada Lex Mercatoria konusunda yaptığımız açıklamaları hatırlatıyoruz. G. BOZKURT, ***Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi***,151.; Karma Ticaret mahkemeleri hakkında geniş bilgi için bkz. EKİNCİ 97-117.

[3] Musa ÇADIRCI, ***Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*** (Ankara: TTK, 1997) 280.

[4] **Usul-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi**, *Düstûr*, I. Tertip, Cilt 1, s. 780-810

yargılamanın iadesi gibi usul hükümleri ele alınmıştı[1]. Bu nizamname hem ticaret hem de nizamiye mahkemelerinde 1879 senesine kadar uygulanmıştır. 1882'de ise anonim şirketlere dair nizamnameler çıkarılmıştır[2].

1863 senesinde, kıyılarda yoğunlaşan ticari ilişkilerdeki uyuşmazlıklara uygulanmak üzere *"Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi"* (Deniz Ticaret Kanunu)[3] kabul edilmiştir. Eklektik nitelikteki bu kanun, Fransız Deniz Ticaret Kanunu'na dayanmakla beraber İtalya, Belçika, İspanya ve Prusya deniz ticaret kanunlarından da etkilenmiştir. Bu kanun çerçevesinde İstanbul'da ticaret mahkemeleri kurulmasına rağmen, taşradaki adli teşkilatlanmada ayrıca bu mahkemelerin kurulmasına lüzum görülmemiştir. Bunun yerine kara ticaret davalarına bakmakla görevli mahkemeler deniz ticaret davalarına da bakmakla görevlendirildi[4]. Son olarak belirtmek gerekir ki ticaret hukuku alanındaki gelişmeler özellikle dikkate şayandır. Tanzimat'ın hemen ilanı sonrası kurulan Ticaret Meclisleri zamanla Karma (Muhtelit) Ticaret Mahkemelerine dönüşmüştür. Bu mahkemeler başından beri kapitülasyonlardan istifade edenler ile Osmanlı tebaası arasındaki uyuşmazlıkların çözümüne hizmet etmişti. Dolayısıyla kapitülasyonların Osmanlı-Türk hukuk sistemi üzerindeki etkilerini en belirgin haliyle ticaret hukuku alanında görmek mümkündür. Bu konuya *"kapitülasyon hukuku"* adlı başlıkta geniş bir şekilde yer vereceğimiz için burada sözlerimize son veriyoruz.

3.2. Kapitülasyon Hukukunun Uygulama Alanı

3.2.1. Osmanlı İmparatorluğunda Yabancıların Hukuki Statüsü

3.2.1.1. Müstemenler ve Hukuki Statüleri

Osmanlı hukuk sisteminde yabancıların hukuki statüsünü anlamak için öncelikle İslam hukukunda *"yabancı"* kavramına bakmak gerekir. İslam hukukunda yabancı kavramı, ülke ve egemenlik ilişkisine göre

---

[1] ÜÇOK/MUMCU, ***Türk Hukuk Tarihi***, 329.

[2] Düstur, I. Tertip, Zeyl, Cilt I, 160-168.

[3] ***"Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi"***, *Düstûr*, I. Tertip, Cilt 1, 466-536.

[4] Ahmet LÜTFİ, ***Mir'at-ı Hakikat*** *(Osmanlı Adalet Düzeni)*, Haz. Erdinç BEYLEM (İstanbul: Fatih Yay.,1979) 162.

tanımlanmıştır. Buna göre hukuk, dünyayı *Dar'ül-İslam* ve *Dar'ül-Harb* olarak ikiye ayırmıştır. Dar'ül-İslam, müslümanların egemen olduğu ve şeriatın uygulandığı ülkedir. Dar'ül-Harb ise müslümanların hakimiyetinde bulunmayan ve şer'i hükümlerin uygulanmadığı savaş alanıdır[1]. İslam hukukunda milliyet fikri olmadığı için de hangi milletten olursa olsun bir Dar'ül-İslam toprağından gelen Müslüman yabancı kabul edilmemiştir[2]. Dar'ül-harb'ten gelen gayrimüslimler ise yabancı kabul edilmiş ve onlara *"harbî"* denmiştir. Harbîler, İslam ülkelerine ancak müsaade ile girebilir ya da ikamet edebilirdi. Aksi halde öldürülseler dahi onların kanının hesabı sorulmazdı. Bu müsaadenin verildiği belgeye *"Eman/Aman"*[3], kişiye ise *"müste'men"* ismi verilmiştir[4]. Yabancılar aldıkları eman ile Osmanlı ülkesinde genel harbî statüsünden müste'men statüsüne geçmiş oluyorlardı. Bu itibarla müste'men ve harbi kavramları bütünüyle aynı anlama gelmemektedir. Harbî, Dar'ül-Harb'te yaşayan bütün gayrimüslimleri içeren genel bir kavram olmakla can ve mal güvenliğine sahip olmayan kişileri de ifade ediyordu. Fakat müste'men statüsü, can ve mal güvenliğinin mevcut olduğu bir statüye karşılık geliyordu[5].

Eman müessesesine göre devlet başkanı veya herhangi bir Müslüman, İslam ülkesine girmek isteyen yabancı gayrimüslimlerin malları, ikametleri, dini-ticari faaliyetleri, şahısları hakkında eman, yani sulh verebilirdi. Bunlar barışa aykırı hareket etmedikleri, düşmanlık yapmadıkları ve dostluk ile hareket ettikleri sürece bu müessesenin imkanlarından istifade edebiliyorlardı[6]. Kural olarak müstemenlerin bir veya üç

---

1 Belirtmek gerekir ki İslam egemenliğindeki esas ölçüt o ülkenin nüfusundaki Müslümanların sayısı değil, ülkenin islami esaslara göre idare ediliyor olmasıdır. Dolayısıyla müslümanların çoğunlukta olmaları gerekmez. CİN/AKGÜNDÜZ, ***Türk Hukuk Tarihi***, Cilt I, 440-441.

2 Nitekim İslam ülkeleri siyasi olarak ayrı olsa bile hukuken tek bir ülke söz konusudur. CİN/AKGÜNDÜZ, ***Türk Hukuk Tarihi***, Cilt I, 441.

3 İki tür *Amân/Eman* vardır; zimmîlere verilen *eman*, daimi ve süresizdir, müste'menlere verilen eman ise muvakkat niteliktedir. *Harbî* şahıs yahut belli bir grup için her müslümanın eman verme yetkisi vardı ve buna *özel eman* denilirdi. Fakat çok sayıda harbilere veya bir ülke vatandaşlarının tamamına ancak devlet reisi veya onun vekili eman verebilirdi ve buna da *genel eman* denilirdi. CİN/AKGÜNDÜZ; ***Türk Hukuk Tarihi***, Cilt II, 338-341.

4 ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 38.

5 OSMANAĞAOĞLU 89.

6 Nebi BOZKURT, "**Eman**", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt XI, 79-81.

aylık ya da en fazla bir yıllık müsaade alabilecekleri söylense de süre hususunda görüş birliği yoktur[1]. Şafiler bu süreyi 4 ay ile sınırlarken Hanefi, Zeydiyye ve İmamiyye mezheplerine göre 1 yılı geçmesi mümkün değildir[2]. Osmanlı uygulamasına baktığımızda ise durum daha farklıdır. İPŞİRLİ'ye göre müste'menin ikamet süresi 1 yılı aştığında zimmi statüsüne geçmiş sayılırdı[3]. Fakat İNALCIK, Osmanlı ülkesinde ancak 10 yıllık ikametten sonra cizye mükellefi olan bir zimmi statüsü kazanılacağını ileri sürmüştür. Yazara göre Osmanlı uygulamasında müste'men tüccarın bir yıldan fazla devamlı gidip gelmesiyle ilgili bir kural yoktur. Ancak zaman zaman bu gibi kişileri cizye mükellefi yapma teşebbüsleri olmuştur[4]. Müste'menlerin evlilik yoluyla Osmanlı ülkesinde gayrimenkul edinmeye çalışmaları da onları cizye mükellefi yapma teşebbüslerine yol açan nedenlerin başında gelmektedir. Zira yabancılar, Osmanlı tebaası kadınlar ile yaptıkları evlilikler sayesinde gayrimenkul edinme yasağını dolanıyorlardı. Bu durumu engellemek adına çok sayıda ferman çıkarıldığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır[5].Müste'menler, Osmanlı ülkesinde evlenirlerse statüleri erkek ya da kadın olmalarına göre değişirdi. Eğer müs'temen bir kadın bir müslüman ya da zimmî ile evlenirse zimmî olurdu. Müs'temen erkek, zimmî kadınla evlenirse müs'temen kalırdı. Müste'men erkeğin Müslüman kadınla evlenmesi ise din değiştirip müslüman olmadığı sürece mümkün değildir[6]. Böyle olmakla beraber kapitülasyonların İslam hukukundan farklı bazı uygulamalar getirdiğini de belirtmek gerekir[7].

---

1 ALTUĞ, *Yabancıların Hukuki Durumu*, 38.

2 Ez-ZÜHAYLÎ, "Eman", 79-81.; Eğer bu süre eman akdinin yapılması sırasında belirtilmiş ise *muvakkat eman*, belirtilmemişse *mutlak eman* söz konusudur.

3 İPŞİRLİ, "**Eman**", 78.

4 İNALCIK, "**İmtiyazât**", 246.

5 Örneğin Fransız elçisi, reayadan bir kızla evlenerek emlak sahibi olan Mişel adlı Fransız'dan sahip olduğu emlak için cizye istenmesi üzerine Osmanlı Devleti yetkililerine gönderdiği bir takrirde, müstemenlerin cizye talebi ile rencide edilmeyeceklerini hatırlatmıştır. Bunun üzerine 4 M. 1207 H. tarihli hükümde bir şekilde reaya kızları ile evlenen müstemenlerin tasarruf ettikleri arazi ve emlakları satmaları ve bundan sonra reaya kızları ile evlenecek olan müstemenlerin de Devlet-i Âliyye tebaasından (zimmi) sayılacakları 1206 tarihli fermanla bildirildiğinden, bu fermana göre hareket etmeleri buyrulmuştu. ***BOA, C. HR.* no: 1612**; Benzeri içerikte başka bir hüküm için bkz. ***BOA, C. HR.* no: 124 (20/C/1229 H.)**

6 ALTUĞ, *Yabancıların Hukuki Durumu*, 38.

7 Bu farklılıklara *"kapitülasyonların hukuki niteliği"* başlığı altında değinmiştik.

İfade etmek gerekir ki, eman müessesesi dışında yabancılara İslam/Osmanlı topraklarında ikamet etme veya koruma elde etme imkanlarını sağlayan başka yollar da vardı. İlk olarak yabancı, kafirliği terk ettiğini ilan edip İslam dinine girebilirdi; diğer bir yol cizye ödemeyi kabul edip vergi ödeyen Osmanlı tebaası, yani zimmî statüsünü elde etmekti; üçüncü bir yol ise köle olarak bir müslümanın malı olmaktı[1]. Sonuncu ve en sık kullanılan yol ise yönetici tarafından yabancıya kapitülasyonlar yolu ile imtiyazlı bir hukuki statü verilmesiydi. Bu bağlamda kapitülasyonlar, tekil olarak işleyen eman müessesesine göre daha geniş anlamda bir hukuksal statü yaratıyordu. Öyle ki BOZKURT, Osmanlı ülkesindeki kapitülasyon rejimi uygulamasının yabancılarla kurulmuş ilişkilerin ve mevcut statükonun korunmasından kaynaklandığını ileri sürmektedir[2].

Tanzimat'tan sonra Osmanlı hukukunda yabancıyı ifade etmek için kullanılan kavramlar çeşitlenmiştir. Vatandaşlık hukuku alanındaki düzenlemelerin etkisi ile olacak ki, ister Müslüman ister gayrimüslim olsun, Osmanlı tebaası olmayan herkes için artık *"Ecnebî"* terimi kullanılmaya başlanmıştı. Zira bu dönemde ecnebî teriminin kolaylıkla anlaşılmasını sağlayacak anlam zıttı olan *"Osmanlı"*nın yaratılma süreci yaşanıyordu. Bu ifadenin kullanımındaki bir diğer sebep de Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat sonrası devletler umumi hukuku alanında yaşanan gelişmelerdir. Nitekim bu tarihten sonra kaleme alınan hemen tüm devletler umumi hukuku kitapları, batılı kaynaklar esas alınarak neşredilmişti[3]. Dolayısıyla bu alanda batı kaynaklarının sistematiği ve kavramlar dünyası benimsenmiştir. Bununla beraber müste'men ve ecnebi terimlerinin Tanzimat sonrası birlikte kullanılmaya devam ettiğini söylemek de mümkündür.

Özetleyecek olursak Osmanlı'da yabancıların statüsü şer'i hukuka göre belirlenmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti kendi siyasi iktidarına bağlı olmayan statü, konum ve ilişkileri İslam hukukunun genel esaslarına göre düzenliyordu. Bu haliyle Müslüman, zimmînin; zimmî, müste'menin[4]; müste'men de harbînin üstünde bir konuma sahiptir[1].

---

1 IMBER 77-78.

2 E. BOZKURT, *Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine*, 69.

3 CİN/AKGÜNDÜZ, *Türk Hukuk Tarihi*, Cilt I, 454-455.

4 Osmanlı devleti kendi tebaası olan zimmiyi her zaman müste'men ya da harbîden üstün tutmuştur. Ebüssuud Efendi'nin, emanla gelen harbilerin zimmî lehine yemin

Fakat bu hukuki tabakalaşmaya bakarak doğrudan doğruya hukuksal eşitsizlik çıkarımına varmak mümkün değildir. Zira siyasi ve hukuki yapıdaki statülerin bu şekilde sınıflanması klasik ortaçağ imparatorluklarının karakteristik bir özelliğidir.

3.2.1.2. Müstemenlerin Hak ve Ayrıcalıkları

Osmanlı Devleti'nde yabancılara umumi eman müessesesi ya da kapitülasyonlar aracılığıyla çeşitli haklar, ayrıcalıklar ve muafiyetler tanınmıştır. Fakat bu haklar yabancılara geçici bir süre için tanınıyordu. Yukarıda da zikredildiği üzere süresi tartışmalı olmakla birlikte daimi surette ikamet edildiği taktirde müs'temen statüsü ortadan kalkıyordu[2]. Bu durumda, vergiden muaf olan müste'menler, Osmanlı ülkesinde daimi ikamet eden ve vergi yükümlülükleri olan zimmî statüsüne geçmiş sayılıyordu. Osmanlı hukuk sisteminde yabancılara verilen hak ve muafiyetleri çalışmamızın birinci bölümünde dinsel, idari-kişisel, iktisadi ve adli nitelikte olmak üzere dört başlıkta detaylı bir şekilde ele almıştık. Bu sebeple burada sadece genel bir değerlendirme yapmakla yetineceğiz.

Dinsel nitelikteki hak ve ayrıcalıklar: Hicaz bölgesi dışında dinlerince kutsal sayılan yerlere gidebilme ve buraları yönetme hakkı; dinlerinin gereği gibi ibadet etme hakkı; ibadethane açma hakkı; kendi din ve mezheplerine göre yaşama, giyinme ve yargılanma hakkı[3]. *İdari ve kişisel nitelikteki hak ve ayrıcalıklar*: Osmanlı topraklarına serbest giriş hakkı ve ikamet hakkı; şahıs ve mallarının korunması hakkı; kapitülasyon rejimine tabi büyükelçi ve konsolosların diğer devlet temsilcilerine göre üstünlük hakkı; konutlarına bayrak çekme hakkı, hizmetli çalıştırma hakkı; konsolos, ruhban ve tacirlere kendileri için evlerinde şarap üretme ve dışarıdan şarap getirme hakkı[4]; miras bırakma, varis tayin etme ve mirasın taksim edilene kadar kadı tarafından emanete alınması hakkı; son dönemlerde ise daha çok idari nitelikte sayılabilecek postane, okul ve has-

---

edemeyeceğini, bu konuda ahidnâmelerde yer alan hükmün cahil katipler tarafından yazıldığını belirten, *"Nâ-meşru olan nesneye emr-i sultâni olmaz"* şeklindeki fetvası bu ilkeyi açıkça ortaya koymaktadır. İPŞİRLİ, "Eman",Cilt 11, 79

1 OSMANAĞAOĞLU 90.; IMBER 88-89.

2 ALTUĞ, *Yabancıların Hukuki Durumu*, 38.

3 ALTUĞ, *Yabancıların Hukuki Durumu*, 62.

4 Bu hak 1740 Fransız kapitülasyonunun 51. maddesinde yer almaktadır.

tane açma hakkı[1].*İktisadi nitelikteki hak ve ayrıcalıklar:* Bu kapsamdaki düzenlemeler Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancıların haraç ve cizye dahil genel olarak tüm vergilerden ve resimlerden muaf tutulmaları anlamına geliyordu. Sadece gayrimenkul vergileri ile ithalat ve ihracat vergileri bu kapsamda değildi. Fakat gümrüklerdeki resim oranı da 17. yüzyıldan itibaren %5'ten %3'e indirilmişti. Yabancıların ihraç edecekleri mallardaki vergiler ise yabancı tüccar lehine düşürülmüştü. Bundan başka yabancı tacirlere karada ve denizde serbest ticaret yapma hakkı, limanları kullanma ve koloniler oluşturma hakkı; serbest şekilde aracı, komisyoncu ve simsar seçme hakkı; gemilerinin korsan saldırılarına karşı ticaret güvenliğini talep hakkı gibi çeşitli hak ve ayrıcalıkları vardır[2].*Adli nitelikteki hak ve ayrıcalıklar:* Bu hak grubu mevcut bölümde ayrı başlıklar açmak suretiyle ele alınacağından burada kısaca değinmek durumundayız. Osmanlı ülkesinde yabancıların kendi aralarındaki uyuşmazlıklar mutlak surette konsoloslar tarafından görülürdü. Taraflar aynı ülkenin vatandaşı ise o ülke, değişik vatandaşlıkta olmaları halinde ise davalının ülkesi konsolosluk mahkemesince davaya bakılırdı. Uyuşmazlığın hukuk veya ceza davalarına ilişkin olması durumu değiştirmiyordu. Yabancılar ile Osmanlı vatandaşları arasındaki davalar Osmanlı mahkemelerinde görülürdü. Fakat yabancıların, davanın her aşamasında elçi, konsolos ya da tercüman bulundurma hakları vardı[3]. Yabancıların Osmanlı ülkesinde arazi ve emlak edinme hakları yoktu. Fakat türlü yollarla dolandıkları bu yasak 18 Haziran 1867'de, *"Ecanibin Hakk-ı İstimlâki Nizamnamesi"* ile Hicaz bölgesi dışında kaldırılmıştır[4].

İfade etmek gerekir ki yabancılar Osmanlı ülkesinde serbest şekilde iş kurup, bunları işletebiliyorlardı. Öyle ki, Avrupa'da kurulmuş olduğu söylenen bazı hayali şirketler Osmanlı ülkesinde acenta ve şubelerini açıp bir gün aniden ortadan kaybolabiliyorlardı. Bu anarşik durum Osmanlı tebaasını büyük zararlara sokmuştu. Devlet bu zarara engel olmak için 1887'de, yabancı anonim şirketlerin hükümetten izin almadan çalışmalarını yasak eden bir kanun çıkarmıştı. Fakat bu yasa yabancı devletler tarafından kabul edilmemiştir. Gerek idari gerek hukuki bakımdan Osmanlı

---

[1] KÜTÜKOĞLU, **"Ahidnâme"**, 538.; ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 63, 65.; E. BOZKURT, ***Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine***, 34-35.

[2] NEBİOĞLU 28-31.

[3] ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 63.; KÜTÜKOĞLU, **"Ahidnâme"**, 538.

[4] ALTUĞ, ***Yabancıların Arazi İktisabı Meselesi***, 50-52.

egemenliğini kabul etmiyorlardı. Özellikle sigorta şirketleri, kapitülasyonları ileri sürüp uyuşmazlıklarda Osmanlı yargısını değil, şirket merkezinin kurulu olduğu ülke mahkemelerini yetkili görüyorlardı[1].

Anlaşılacağı üzere 19. yüzyılda yabancıların ekonomik, sosyal ve siyasi hakları içerik ve uygulama alanı bakımından oldukça genişlemiştir. Üstelik Osmanlı'nın yeni hukuk düzeninde pozitif normlarla ahidnâme ya da tek taraflı padişah ihsanının ötesinde bir güvence sistemine kavuşmuştur. Bu meyanda Osmanlı'nın modernleşme sürecinde kapitülasyonların, hukukun pozitifleşmesi sürecine güçlü bir tesiri söz konusudur. Hukuksal yapıda önemli değişiklikler yaratan bir **"zorlama"** (*forcing*) vardır. Fakat bu **"zor"**un kaynağını, tesir gücünü ve olumlu ya da olumsuz sonuçlarını tarif etmek hala kolay değildir. Siyasal, ekonomik ya da hukuksal değerlerin yeni koşullara göre yeniden dağıtıldığı bu dönemde, böylesine büyük etkileşimleri tek boyutlu olarak değerlendirmek elbetteki mümkün değildir.

3.2.1.3. Konsoloslar

Konsolos, bir devletin ticari ve iktisadi menfaatlerini ve tebaasını korumak ve gözetmek üzere yabancı memleketlere tayin edilen memura denir[2]. Konsolosluk kurumunun tarihsel gelişimi, yabancının yerliler tarafından bir hak sujesi olarak görülmesiyle başlar. İlk devirlerde uzaktan gelen *"yabancı"*ya düşman muamelesi yapıldığını belirtmiştik. Sonraları ticaretin yoğunlaşması sebebiyle bu sert tutum gevşemiş ve şehrin limanına yakın belli bir bölge yabancılara tahsis edilmişti. Böylelikle yabancıların yavaş yavaş içinde toplandığı ve mahalli kanunlardan bağımsız olduğu ayrı bir *mahalle* teşekkül etmiştir. BONFILS'e göre konsolosluk kurumu, Akdeniz ticaretini elinde tutan İtalyan Denizci Cumhuriyetleri'nin icadıdır. Nitekim bu denizci cumhuriyetlerin; Orta Doğu, Mısır, Suriye ve Filistin gibi ülkelerdeki tüccar ve tebaası, seçtikleri ve konsolos adını verdikleri bir temsilciyi hem başlarına yönetici hem de

---

[1] ALTUĞ, *Yabancıların Hukuki Durumu*, 65.;Yasemin Saner GÖNEN, ***Osmanlı İmparatorluğunda Yabancıların Adli Ayrıcalıkları***, (İstanbul: Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1998) 30-31.

[2] Diplomatik kişiler ve teamüller hakkında hala dilimizdeki en kapsamlı çalışma için bkz. Cemil BİLSEL, ***Hukuk-u Düvel II. Kitap: Devletler Arasında Münasebet: Devlet Reisleri, Hariciye Vekilleri, Elçiler, Konsoloslar*** (İstanbul: Ahmet İhsan mtb., 1934) 308.

aralarındaki uyuşmazlıkları çözecek hakim olarak tayin etmişlerdi[1]. Bu gelişimin doğal bir sonucu olarak konsolosa, mahallenin başı ve hakimi olması sıfatıyla bir takım imtiyaz ve muafiyetler tanınmıştır. Bizim de iştirak ettiğimiz bu görüşü destekleyen kuvvetli deliller vardır. Örneğin *Consulate del Mare,* elçilik değil, bir şehrin tüccar topluluğunun yabancı topraklardaki temsilcisi anlamına geliyordu. Öyle ki konsoloslar için literatürde *"Consuls of Merchant", "Consuls of the Sea", "Consules Ultramarini"* gibi başka terimler de kullanılmıştır[2]. Bu kullanımların hepsi deniz ticareti ile bağlantılı olan bir yönetici hakime işaret etmektedir. Toparlayacak olursak Ortaçağ'da konsolos, yabancı topraklardaki İtalyan toplulukları üzerinde bölgesel icrai hakkı bulunan yönetici hakimlerin unvanıydı.

Osmanlı devletinde başta elçiler ve konsoloslar olmak üzere diğer yabancı devlet görevlilerine belli usuller çerçevesinde diplomatik bir protokol uygulanırdı. Diplomatik usul ve uygulamalar beylik döneminden itibaren varolmakla beraber esasen İstanbul'un fethinden sonra imparatorluk teşrifat kurallarının yerleşmesiyle şümullü bir hal almıştır. Bu çerçevede ilk yerleşik siyasi temsilci bulundurma hakkı, 1454'te verilen imtiyazlar çerçevesinde Venedik Cumhuriyeti'ne tanınmıştır. Eldeki kaynaklar Venedik'ten sonra 1535'te Fransa[3], 1579'da İngiltere[4] ve 1612'de Felemenk'in[5] (Hollanda) İstanbul'da daimi temsilcilik açarak birer konsolos tayin ettiği yönündedir. Konsolosların atanmaları, hukuki statüleri ve görevleri ile ilgili düzenlemeler başta kapitülasyonlar olmak üzere

---

1 BİLSEL, ***Hukuk-u Düvel...***, 308-309.

2 ORTAYLI, ***Türkiye İdare...***,114-115.

3 1535 Fransız kapitülasyonları ile İstanbul'a atanan ilk Fransız konsolosu *Jean de la Forest* olmuştur. (1535 Kapitülasyonu başlangıç hükmü)

4 1579'da Sultan III. Murad'dan elde edilen izin mektubu ile ilk İngiltere elçisi İstanbul'a gönderilen Sir William Harborne olmuştur. Harborne (16-26) Mayıs 1580'de İngilizlerin Osmanlı Devleti'nden aldığı ilk kapitülasyonlarda baş rol oynamıştır. Bu kapitülasyonlar Levant Company'e mensup tüccarların Osmanlı ülkesindeki faaliyetlerini düzenleyen maddeleri ihtiva ediyordu. Harborne'un İngiliz-Osmanlı ilişkilerindeki faaliyetleri hakkında arşiv belgeleri destekli ayrıntılı bir çalışma için bkz. KURAT, **"İngiliz Devlet Arşivinde..."**; Yine İngiliz-Osmanlı iktisadi ilişkileri ve özellikle Levant Company hakkında geniş bilgi için bkz Mübahat S. KÜTÜKOĞLU, ***Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri.***

5 İstanbul'a atanan ilk Felemenk konsolosu Cornelius Haga isimli kişidir. 1612 kapitülasyonları ile atanan bu zat 27 yıl görev yapmıştır. Felemenk Kapitülasyonları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ARI 243-251.

ahdnamelere, uluslararası teamüllere, dostluk ve ticaret antlaşmalarına veya savaş bitiminde imzalanmış barış antlaşmalarına dayanmaktadır.

3.2.1.3.1. Atanmaları ve Hukuki Statüleri

Tanzimat'tan sonra *şehbender*lik terimi ile ifade edilen konsolosluk kurumu tarihsel gelişimi, atanma usulü, misyonu ve hukuki statüsü bakımından elçilik kurumuna göre bazı farklılıklar gösterir. Konsolosluk çok eski bir kurumdur. Halbuki elçilik kurumu, 16-17. yüzyıllardan itibaren ulus devlet sisteminde yaygınlık kazanmıştır. Yaşanan bu gelişme sonrasında ise özellikle batıda konsolosun adli, idari ve siyasi yetkileri tamamen elçilere devrolmuştur. Ancak ne tuhaftır ki Doğu'da konsolosların bu yetkileri baki kalmıştır. Hiçbir şekilde konsolosların kapitülasyonlardan kaynaklanan yetkilerinin kaldırılmasına müsaade edilmemiştir[1]. Biz tarihsel gelişimi açısından konumuzla daha derinlikli bir ilişkisi olmasından dolayı konsolosluk kurumunu esas alan açıklamalarda bulunacağız.

Genel olarak ifade edecek olursak konsolosların atanabilmesi için öncelikle iki devlet arasında bu yönde bir iradenin, anlaşmanın ya da teamülün mevcut olması gerekiyordu. İkinci olarak konsolosun atanacağı yer, devlet idare teşkilatının olduğu bir liman ya da şehir olmalıydı. Nitekim köylere konsolos atanması mümkün değildi[2]. Atanacak konsolos için gideceği devletten izin istenmezdi. Fakat atanacak kişi diplomatik yolla bildiriliyordu. Bununla birlikte atanacak konsolos kendi tebaasından ise mensup olduğu devletin iznini almak icap ediyordu[3]. Belirtmek gerekir ki bu hususta Osmanlı kapitülasyon rejiminden dolayı büyük sıkıntılar yaşanmıştır[4].

---

1 BİLSEL, ***Hukuk-u Düvel***..., 308-311.

2 Osmanlı Devleti'nde süreç içinde ihtiyaçlara göre değişik yerlerde konsolosluklar açılmıştır. Sınırların sürekli değiştiği bir durumda sabit konsolosluk noktaları tespit etmek zordur. Ama arşivlerin incelenmesi ve belgeler ışığında en azından belli dönemlerde nerelerde hangi devletin başkonsolosluk, konsolosluk ve konsolos vekilleri bulundukları hakkında çok detaylı bir çalışma için bkz. Kemal GİRGİN, ***Hariciye Tarihimiz (Teşkilat ve Protokol): Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri*** (İstanbul, Okumuş Adam Yay., 2005) 127-137.; İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, ***Osmanlı Tarihi***, Cilt IV, (Ankara: TTK, 1998) 581-582.

3 BİLSEL, ***Hukuk-u Düvel***, 315-317.

4 Osmanlı şehbenderlik nizamnamesinin 6. maddesi hiç kimsenin ecnebi konsolos tayin edilemeyeceğini ve mücbir sebepler halinde buna mutlak lüzum görülürse elçinin müracaatı üzerine bunun müzakere edileceği ve muvakkat olacağı ve memuriyetten

Osmanlı uygulamasına baktığımızda konsolosluk atamaları şu şekilde yürütülmekteydi: Atanacak konsolos öncelikle yabancı devletin elçiliği vasıtasıyla Babıâli'ye bildiriliyordu[1]. Elçilikler yazdıkları takrirlerde başkonsolos ve konsoloslar için berât-ı âli ve zapt emirleri, konsolos vekilleri için de emr-i âli (emr-i şerif) talep ediyorlardı[2]. Gelen talepler ilk önce *"Divân-ı Hümâyûn'da mahfuz ahidnâme-i hümayûn kuyudu"*na başvurularak, önceki konsolosa ya da konsolos vekiline verilmiş olan berat veya emr-i âli kontrol ediliyordu. Örneğin 23 R 1283 (H) tarihli bir belgede tayin süreci şöyle ifade edilmiştir: *"Yunan Devleti tarafından Rodos konsolosu vekaletine tayin edilen Nicoli Kenairinin'e* ***sefaretin takriri veçhile emr-i âli itasına*** *dair mukteza..."*[3].

Talepler iki devlet arasındaki ahidnâmeler, dostluk anlaşmaları, teamüller ve kapitülasyonlar çerçevesinde değerlendirildikten sonra aykırı bir durum yoksa ilgili kişiye beratı veriliyordu. Bununla beraber bazı yerlere daimi ya da geçici surette konsolos tayin edilmesine müsaade edilmiyordu. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu Mekke ve Medine şehirlerinin kutsal statüsünden dolayı buralara konsolos tayinine daimi surette izin vermemiştir[4]. Bu sınırlama sadece hristiyan devletlerine ilişkin değildi. Nitekim 19 L 1283 (H) tarihli bir muktezada bu hususun açıkça belirtildiğini görüyoruz[5]. Bazen de konsolos tayin edilecek bölgenin hassasiyetleri ya da özel durumu göz önüne almarak geçici surette izin ve-

---

sonra himaye iddiasına sebep olamayacağı hükme bağlanmıştır. Bununla beraber fiiliyatta ne geçicilik ne de himaye meselesi nizamname hükmüne göre yürütülmemişti. Osmanlı tebaası bir çok kişi şehbenderlik mevkiinin imtiyaz ve muafiyetlerinden faydalanmaya devam etmiştir. Örneğin 04 Ra 1284 (H) tarihli bir kayıttan, Danimarka hükümeti tarafından İskenderun konsolosluğuna Osmanlı tebaası Abraham'ın tayin edilmesi yönünde Osmanlı Devleti'nden talepte bulunulduğu anlaşılmaktadır. ***BOA, C. HR.*, no: 4149**

1 Konsolos gönderen devletin elçisi, tayini gösteren memuriyet emrini (*lettre de provision/patente*) tayin olduğu yerin hariciye vekaletine bildirmesiyle resmi süreç başlamış oluyordu. Bu memuriyet emrinde konsolosun adı, sınıfı, derecesi ve tayin olduğu yerin bölgesi belirtiliyordu. Aynı belgenin bir sureti de konsolosa veriliyordu. BİLSEL, ***Hukuk-u Düvel***, 317.

2 GÖNEN 35.

3 ***BOA, C. HR.* no: 7972.**; Devletlerin konsolos tayin ve nasblarına ilişkin sundukları tahriratlar için bkz. *BOA İradeler Hariciye* tasnifi.

4 BİLSEL, ***Hukuk-u Düvel***, 316.

5 *"İran devleti Mekke ve Medine'den gayri yerlere şehbender tayin edebileceğinden Van'a göndermek istediği şehbender..."*. İlgili mukteza için bkz. ***BOA, C. HR.*, no: 7992.**

rilmediği oluyordu. Örneğin 29 Za 1283 (H) tarihinde Erzurum valisinden Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir tahriratta; *bölgede Rus tebaasından kimse bulunmadığı halde buraya konsolos tayin edilmesinin Kürdler ve Hristiyanları ifsad ve tahrik maksadına mebni olacağı hususu* dile getirilmiştir[1]. Konsolosların özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı'nın Doğu vilayetlerindeki faaliyetleri, bölge halkları arasında ciddi problemler yaratmıştır. Benzer hadiselerin idareciler tarafından Babıâli'ye bildirilmesi, bu dönemde sık sık diplomatik krizlere yol açmıştır[2].

Konsoloslara verilen beratların içeriğinde bulunan hususlar sırasıyla şöyledir: İlgili devlet tarafından Âsitâne âliyye'de[3] mukim elçisi tarafından mühürlü bir arzuhalin (takririn) südde-i saâdete takdim edilmiş olduğu; verilen arzuhalde başkonsolos yada konsolos atanan kişinin hangi şehir, bender veya iskelelere nasb ve tayin edildiği ve yedine berât-ı âlişân ve zabt-ı emr-i şerîfi itasının iltimas edildiğinin yazılı olduğu; kuyûda müracaat edilerek ilgili devletin ahidnâme indinde Osmanlı topraklarında konsoloslar tayin edebileceğinin belirlendiği; tecdid-i berat durumu varsa kendisi için berat istenen şahsın daha önceki berat kaydının incelenmiş olduğu; ya da bir önceki konsolosun berat kaydının incelenmiş olduğu ve ahidnâme-i hümâyûn mucibince olageldiği üzere bu berat-ı âlişânın verildiği[4]; bu şahsın Devlet-i Âliye tebaası olmadığı[5];

---

1 **BOA, C. HR.**, no: 7070.

2 Osmanlı Devleti'nin neredeyse her şehrine yayılmış olan İngiliz konsolos ve konsolos vekillerinin İngiltere Elçiliğine gönderdikleri raporların bir örneklerini görmek için bkz. "**Further Correspondence Respecting The Affairs of Turkey**", *Accounts and Papers*, 1878 (17 January-16 August) vol. LXXXI

3 İstanbul için kullanılan onlarca isimden biridir. Tarihte İstanbul'u ifade etmek için 40'tan fazla isim kullanılmıştır. Bunlardan en bilineni ise şehrin kurucusu sıfatıyla Bizans İmparatoruna ithaf edilen *Constantinopolis*'tir. Müslüman ülkeler *Konstantiniyye* demektedir. Döneme ve duruma göre *Âsitâne, Dersâadet, Der-âliyye, Tsarigrad* (çarın şehri), *İstinpolin, İslambol, İstimboli, Neas romes, Polis* (ki yunanca polis/şehir dendiğinde bir dönem sadece İstanbul anlaşılıyordu), *Urbis, Stinpoli, Şehr-i âzam, Tekfuriyye*...gibi değişik adlar kullanıldığı olmuştur.

4 Beratın hukuki dayanağını teşkil eden bu kayıta örnek olarak 1535 kapitülasyonunun 3. maddesinde yazan "*...İskenderiye'de bulunan Fransız konsolosunun üstlendiği görevlere benzer görevlerle bir Fransız yargıcı (Baille) Fransa kralı tarafından İstanbul'a ve Osmanlı memleketlerinin başka bir yerine gönderildikte karşılanacak ve gereken resmi tören yapılacaktır...*" hükmü gösterilebilir.

5 Bu kayıt, koruma sisteminin 19. yüzyılda kötüye kullanılmasından dolayı sonradan ortaya çıkmıştır. İlginç bir olay da Fransa'nın Boğazhisarı (Çanakkale) konsolosunun sonradan Müslüman olması ile yaşanmıştır. **24 B 1186** (H) tarihli bir belgeden

ahidnâmeye göre konsolosun görev ve yetkileri, imtiyaz ve muafiyetleri, yapmaması gereken hususlar; gerek konsolosun kendi tebaasının ve gerek Osmanlı yetkililerinin bu şahsın görev, yetki, imtiyaz ve muafiyetlerini tanıyıp kendisine müdahale etmemeleri, elinde bulunan Ahidnâme-i hümayûn ve evamir-i âliyeye mugayir davranışların olmaması, bunlarda yazılı şurut ile amel olunmaması, hilafına cevaz gösterilmemesi ve alâmeti şerîfe itimad ve itikad kılınması[1].

Beratların içeriğini teşkil eden hususlardan anlıyoruz ki, bunlar hem konsolosların hukuki statülerini belirleyen belgelerdir, hem de idari nitelikte bir atama kararnamesi özelliği taşımaktadırlar. Beratlarda ayrıca Osmanlı yetkilileri ve yargıçlarına hitaben eldeki belgenin içeriğine uygun davranışta bulunmaları da vurgulanıyordu. Buna göre konsolosların görev, yetki, imtiyaz ve muafiyetlerine ahidname ve anlaşmalar çerçevesinde saygı gösterilmelidir. Zira bu belgeler içeriği ve hukuki değeri itibariyle birer uluslararası hukuk metni niteliğindedir. Gerek *"devlet"* yani *"Osmanlı sultanının sözü"* olmaları gerek dayanaklarının uluslararası metinler olması kanaatimizce onlara bu özelliği kazandırmaktadır. Bu itibarla üstün hukuk normu niteliği taşımaları, aksi davranışlarda bulunan yetkililerin cezalandırılmalarını gerektiriyordu. Fakat bu cezai müeyyideler sadece Osmanlı yetkililerini değil, konsolosun temsil ettiği devletin yetkilileri ve tebaalarını da kapsamaktaydı[2]. Bu açıdan değerlendirecek olursak tipik bir *"hukuka bağlı devlet"* sözkonusudur.

"...Fransa konsolosu'nun din-i İslam ile müşerref olmasından dolayı yerine yeni konsolos nasboluncaya değin bu vazifeyi ifa etmek üzere o tarafa gönderilen sefaret tercümanı Rufen'in ahidname mucebince sıyanet edilmesi hakkında mahalli muhafızına ve kadılara hitaben emir ısdarı talebine dair Fransa elçisi Sen Perie tarafından takrir" istendiği anlaşılmaktadır. Anlaşılıyor ki Fransa konsolosunun Müslüman olması Osmanlı Devleti açısından diplomatik bir sorun teşkil etmemektedir. Fakat Fransa devleti böyle bir olayı konsolosluktan azil nedeni olarak değerlendirmiştir. ***BOA, C. HR.*, no: 7808.**

[1] GÖNEN 36-37.

Böyle emirler içeren benzeri kayıtlar için bkz.

***BOA, C. HR.*, no: 7862, 25 Ş 1197 (H)**

***BOA, C. HR.*, no: 6771, 29 Z 1253 (H)**

***BOA, C. HR.*, no: 9204, 29 Ca 1255 (H)**

***BOA, C. HR.*, no: 7482, 29 Ş 1288 (H)**

[2] Söz konusu durum 1740 kapitülasyonunun 76. maddesinde şöyle dile getirilmiştir: ***"Valiler, yargıçlar, kadılar, gümrük eminleri, voyvodalar, müsellemler, subaylar, vilayetin ileri gelenleri, iş adamları ve diğer kişiler hiçbir biçimde imparatorluk kapitülasyonlarına karşı gelemeyeceklerdir; ve eğer her iki taraftan biri sözle ya da yazılı davra-***

Kapitülasyon hükümlerini, ahidnâmeleri, kanun ve nizamnameleri, ticaret ve dostluk anlaşmalarını incelediğimizde, konsolosların görevlerinin oldukça geniş olduğunu görmekteyiz. Fakat söz konusu görevlerin kapsamı yukarıdaki düzenlemeler ile yine de bir ölçüde sınırlandırılmıştır. Buna göre konsolosların görevlerini şöyle özetlemek mümkündür: Bulundukları bölgede temsil ettikleri devletin itibarını yüksek tutmak; ticari, siyasi ve milli menfaatleri gözetmek; bağlı bulunduğu devletin tebaasının ticari, mali ve hukuki hakları korumak ve gözetmek; ahidname, kanun ve anlaşmaların icrasını sağlamak. Aşağıdaki başlıklarda bu görevleri detaylı şekilde ele alacağız.

Yukarıda zikrettiğimiz görev, hak ve ayrıcalıklar esasen genel konsolosluk kurumu uygulaması çerçevesinde bir çok devlet tarafından kendi ülkelerindeki konsoloslara tanınmıştı. Fakat Osmanlı konsolosluk uygulamasını diğerlerinden farklılaştıran üç temel nokta vardı ki bunlar diğer devletlerdeki konsolosluk statüsünden fazla ayrıcalıklar sağlıyordu. İlki *Osmanlı mahkemelerine tâbi olmayışları* idi. Bu yönde doğrudan bir hüküm yoktur. Fakat teamül, kapitülasyonlar ve çeşitli ahidname hükümlerinden kaynaklı bir uygulama söz konusudur. Örneğin 1597 (md. 11), 1604 (md. 30) ve 1740 (md. 48) Fransız kapitülasyonlarında konsolosların davalarına İstanbul'da bakılacağı ve bunlara Osmanlı tebaasının doğrudan doğruya dava açamayacağı hükümleri yer almaktadır[1]. İkinci farklılık konsolosların Osmanlı topraklarında yargıçlık yapma statülerinin olması, üçüncüsü ise hala diplomasi memuru muamelesi görmeleriydi. Halbuki batıda bu misyon epeydir elçilere devredilmişti. Tüm bu sebepler Osmanlı topraklarındaki konsolosların statülerini diğer ülke konsoloslarına göre çok daha güçlendiriyor-

---

nışla birini rahatsız ederek imparatorluk kapitülasyonuna karşı gelirse, Fransızlar da konsolosları ya da subaylarınca kapitülasyonlara uygun olarak cezalandırılacaktır..."

Aynı kapitülasyonların 31. maddesinde kapitülasyon hükümlerine en küçük aykırı davranışta bulunan herkesin ***suçlu*** ve ***asi*** sayılacağı, başkalarına örnek olması için vakit geçirilmeden cezalandırılmaları hususu belirtilmiştir. Örneğin Lazkiye'nin Fransa Komiseri Konsolos Zofrol'un hanesine cebren girilmiş, bunun üzerine Lazkiye kadısına ve yeniçeri zabitine hitaben bu hareketi yapanların *tedipleri* ve Fransalıların himayet ve sıyanetlerine ihtimam edilmesi yönünde ferman yazılmıştır. 29 R 1218 (H), ***BOA, C. HR.***, no: 6577.

[1] Benzeri hükümler 1540 Venedik, 1601 ve 1675 (md. 25) İngiltere, 1680 (md. 6) Hollanda kapitülasyonların da yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. KURAT, ***Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi***, 205.; KÜTÜKOĞLU, ***Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri***, 13-33; GÖNEN 42-43.

du. UBICINI'nin Beyoğlu'ndaki sosyal ve siyasi hayatı tasvir ederken ***sefirler*** hakkında söyledikleri, sefirlerin güçlü ve çok özel statülerini gözler önüne sermektedir[1]:

> "Sefir her yerde hatırı sayılan kişidir; fakat **Pera'da gerçek bir hükümdardır.** Sarayı var, muhafızları var, sokağa çıktığında önde giden yarım düzine kavas ekselanslarına yol açmak için kalabalığı dağıtmakla görevlidir. Bayramlarda ve yıl başlarında taht salonunda, sayvanın altına oturup tebaalarının tebriklerini kabul eder. Akıl almaz, aşırı haklara sahiptir, keyfince tutuklama, hapis ve sürgün cezaları verebilir."

Konsolosların görevlerinin sona ermesini gerektiren sebepler ise şunlardır[2]: konsolosun ölümü, istifa, azil, başka bir yere ya da memuriyete alınması veya terfisi, emeklilik, konsolosluğun lağvedilmesi, iki devlet arasındaki ilişkinin sona ermesi.Bu sebeplere eklenmesi gereken iki durum daha vardır. Bunlar konsolosun atama iradesini gösteren ve devlet başkanı tarafından imza edilen *exequatur*[3] belgesinin geri alınması ve savaş halidir. Her iki durum da konsolosun görevini icra edeceği ülke koşullarının siyasi ya da asayiş bakımından güvenli konumunu yitirmesinden kaynaklanır. Esasen savaş hali zorunlu bir sona erme nedeni değildir. Konsoloslar ülkede kalıp oradaki tebaalarının işlerine bakabilir. Fakat uluslararası hukuk kurum ve kurallarının kökleşmediği bir dönemdeki savaş ortamında, konsolosların diplomatik statüsünü muhafaza edebilmesi çok zordu. Nitekim Osmanlı uygulamasında bunun örneklerine rastlamak mümkündür[4].

---

1 F.H.A. UBICINI; *1855'de Türkiye*, Cilt II, (İstanbul: 1977, Tercüman 1001 Temel Eser, 141.

2 BİLSEL, ***Hukuk-u Düvel***, 334.

3 *Exequatur*, konsolosun atanma belgesi olup, yalnızca devlet başkanının imzasına havi belgedir. Diplomasi dilinde ortak bir kullanım halini aldığı için terimi orijinal haliyle kullanmayı tercih ettik. BİLSEL, ***Hukuk-u Düvel***, 317.

4 Osmanlı Devleti, savaş halinde olunan ülkenin elçi ve konsoloslarını genelde Yedikule zindanlarında tutar ve buna *"misafireten ikamet"* derdi. Bazen sefir kendi ikametgahında ya da Rumelihisarı'nda da tutulurdu. Bir Osmanlı-Rus savaşı arifesinde İstanbul'daki Rus sefiri ve konsolosları, maiyetlerindeki 70 kadar kişi ile beraber Rusya'da bulunan Türk tüccarların yurda selametle dönüşüne kadar Yedikule zindanlarında tutulmuşlardır. Bu zindanlarda mahpus olan diplomatların taşa kazınmış isimlerine günümüzde hala rastlamak mümkündür. GİRGİN 119.

3.2.1.3.2. Adli Görev ve Yetkileri

Osmanlı topraklarında bulunan konsolosların en önemli ayrıcalıklarından biri tebaaları arasındaki hukuki ihtilafları ve şahsın hukukuna ait bazı ihtilafsız işleri yargıç sıfatıyla görme yetkisi idi. Aynı zamanda görev niteliği taşıyan bu yetkiler, Osmanlı İmparatorluğu ve ondan önce Anadolu Beylikleri döneminde de mevcuttu. Fakat kapsamı zamana ve şartlara göre değişiklik göstermekteydi. Konsolosların görev ve yetkilerinden bahsedebilmek için öncelikli şart, belli bir mahalde toplanmış ve burada ikamet etmelerine müsaade edilmiş yabancı topluluğunun varlığı idi. Klasik ifadesi ile bir koloninin teşekkül etmesi icap ediyordu. Böylece koloninin başına diplomatik ve adli yetkilerle donatılmış bir kişi yani konsolos tayin edilebilirdi.

Yukarıdaki başlıklarda ve bilhassa kapitülasyonların tarihsel gelişimini anlattığımız I. bölümde Venedik, Bizans ve İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı kapitülasyonlarının ortaya çıkışı hakkında geniş malumat vermiştik. Hatırlanacak olursa, Mart 1220'de Selçuklu sultanı tarafından Venediklilere kapitülasyonlar bahşedilmişti. Bu antlaşmada ticari ve hukuki nitelikte bir çok hüküm yer alıyordu. Buna göre kendi aralarındaki ve Venedikliler ile yabancılar arasındaki uyuşmazlıklara kendi tayin edecekleri *özel juri* bakacaktı. Fakat hırsızlık ve adam öldürme suçlarında bu yetki devredilmemiş, yargılama yetkisi sultanda bırakılmıştı. Önceki bölümlerde verdiğimiz örneklerden anlaşılacağı üzere kapitülasyon anlaşmalarında cinayet ve hırsızlık gibi suçlar çoğu zaman yargı muafiyetinden istisna tutulmuştur. Bu durum eski bir gelenek olarak dikkat çekmektedir. Velhasıl egemenlik açısından yerel otoritelerin cezalandırma yetkisini terk etmede bir çekimserliği söz konusudur[1]. Benzeri nitelikteki antlaşmalar takip eden dönemde de yapılmıştır. Nitekim Anadolu'da, XIII ve XIV. yüzyıllarda etkin konumda bulunan çeşitli Türk Beylikleri tarafından Latin Denizci Cumhuriyetlere kapitülasyonlar verildiği bilinmektedir. Fakat Anadolu Türk Beylikleri tarafından özellikle Venedik ve Ceneviz Cumhuriyetlerine verilen kapitülasyonların diplomatik ve adli ayrıcalıklar bakımından içeriklerinin ne olduğu hususunda elimizde yeterli bilgi yoktur.

---

[1] Şerafettin TURAN, ***Türkiye-İtalya İlişkileri: Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine,*** Cilt I, İstanbul, Metis, 1990, 120-123.; O.TURAN, ***Türkiye Selçukluları...,*** 139-143.

TURAN'a göre 1387-1451 seneleri arasında Osmanlı Devleti ile Denizci Cumhuriyetler arasında yapılmış 9 adet ahidnâmede herhangi bir mahalli özerklik, ticari, dini ya da adli imtiyazlar tanınmamıştır. Dolayısıyla konsolosların bu tarihler itibariyle adli görev ve yetkilerinden bahsetmek mümkün değildir. Öyle ki aynı dönemdeki devletlere nazaran Osmanlı, konsoloslara adli imtiyazlar sağlamakta oldukça tutucu davranmıştır. Yazara göre bu dirençten ancak İstanbul'un fethinden sonra 18 Nisan 1454'te, Venedik'e *Balyos/Bailos*, yani daimi konsolos bulundurma iznini veren kapitülasyonlar ile vazgeçilmiştir[1]. Bu kapitülasyonların 16. maddesinde konsolosun adli yetkileri düzenlenmişti. Böylece ***Osmanlı topraklarında açıkça adli görev ve yetkilerle donatılmış ilk konsolos*** İstanbul'a tayin edilmiş oluyordu. BOZKURT'a göre yargılama yetkisinin devri bakımından bu kapitülasyonlar, türev bir etki göstermekle kırılma noktası teşkil etmektedir[2].

1535 kapitülasyonunun 3. maddesinde yazan *"...İskenderiye'de bulunan Fransız konsolosunun üstlendiği görevlere benzer görevlerle bir Fransız yargıcı (Baille) Fransa kralı tarafından İstanbul'a ve Osmanlı memleketlerinin başka bir yerine gönderildikte karşılanacak ve gereken resmi tören yapılacaktır. Bu yargıç Fransa kralının uyruğu olan tüccar ve diğer halk arasında meydana gelecek dava ve diğer anlaşmazlıkları ve bunlarla ilgili hukuk ve ceza işlerine kendi memleketinde yürürlükte olan yasalara ve dini kurallara uyarak bakmaya yetkili olacaktır..."*[3] hükmü konsolosun yargıç statüsünü açıkça ortaya koymaktadır. 3. madde içerik itibariyle konsolosun görev, yetki ve statüsünü göstermekle kalmayıp aynı zamanda tüm bu hükümler karşısında Osmanlı yetkililerinin de nasıl konumlanacağını belirlemiştir.

Konsoloslara verilen beratlarda da konsolosun adli nitelikteki görev ve yetkilerine değinilmiştir. Örneğin 1235 (H) senesinde Rus başkonsolosuna verilmiş beratta adli işleri şöyle ifade edilmiştir: *"Tüccar arasında birbirleriyle ihtilaf vuku' oldukda konsolosları aralarına girüp fasl eyliye zabitle-*

---

[1] Ş. TURAN, ***Türkiye-İtalya İlişkileri***..., 327-330.

[2] Madde 16: "Aynı Senyörlük (Venedik), nasıl arzu ederse Konstantinopolis'e, adete göre, maiyeti ile birlikte yargılama yetkisi olan bir bay gönderebilir, bu bay sivil idare ve her sınıftan Venedikliler arasındaki uyuşmazlıklarda] yargı yetkisine sahip olacaktır; Sultan, Rumeli Paşası veya Rumeli Seraskeri, kendilerinden ne zaman görev yapması istense, adı geçen baya her türlü yardımda bulunulmasını sağlamayı taahhüt eder." E. BOZKURT, ***Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi***..., 37-44.

[3] Macar İSKENDER/Ali REŞAD 61-63.

rinden kimesne dahl eylemeyeler aralarında biri şedîd olup ihtilale bais olur ise o makuleyi kayd ü bend ile vilayetine göndermek istedikde kimesne mani olmaya"[1]. Konsolosların adli görev ve yetkileri konu bakımından tereke işleri[2], şahıs halleri, ticaret, iflas ve kefalet gibi özel hukuka mugayir konularda da tezahür edebiliyordu. Bu yetkilerin, hukuki ihtilaflarda ne zaman ve ne şekilde kullanıldığı hususu konsolosluk mahkemeleri başlığı altında ayrıca ele alınacağı için sözlerimizi burada noktalayarak konsolosların siyasi-idari görev ve yetkilerine geçiyoruz.

3.2.1.3.3. Siyasi-İdari Görev ve Yetkileri

19. yüzyıl Osmanlı siyasi tarihine ilişkin eserlere baktığımızda konsolosların umumiyetle siyasi görev ve yetkilere sahip oldukları anlaşılmaktadır. Halbuki bu dönemde konsolosların siyasi misyonları çoğu ülkede elçilere devredilmişti. Osmanlı uygulamasında ise konsoloslar, Osmanlı topraklarının hemen her bölgesinde siyasi faaliyet yürütmüşler ve çeşitli meselelere olağan ya da olağandışı müdahalelerde bulunmuşlardır. Genel anlamda ifade edecek olursak konsoloslar, bulundukları bölgede yaşanan her önemli gelişme ve olayı öğrenerek elçilere ya da dışişlerine bildirmekle sorumlu tutuluyorlardı.

Osmanlı ülkesindeki konsoloslar, ülkelerinin genel çıkarlarını ve güvenliğini ilgilendiren meseleleri izlemek, gazetelerde ülkesi hakkında olumsuz yazı yazanları yahut herhangi bir faaliyette bulunanları takip etmek ve bunları hükümete bildirmek gibi rutin siyasi görevleri icra ediyorlardı[3]. Bununla beraber özellikle 19. yüzyılda sırf siyasi görevlere hasredilmiş konsoloslar türemiştir. Bilhassa Osmanlı'dan kapitülasyon elde etmiş büyük devletlerin konsolosları arasında genel konsolosluk misyonundan ziyade siyasi işlerle meşgul olan ayrı bir sınıf doğmuştur. KOCABAŞOĞLU, Osmanlı topraklarındaki İngiliz konsoloslukları hakkında kaleme aldığı çalışmasında, 1871'de Londra'dan gönderilen bir

---

[1] *BOA, C. HR.*, no: 1543.; GÖNEN 46.

[2] Terekeyi sevk ve idare etmek konsolosun en önemli işlerindendi. 1535 Fransız Kapitülasyonlarının 9. maddesinde, terekenin idaresine ilişkin usul ayrıntısıyla tarif edilmiştir. Bu husus ilgili başlıkta detaylandırılacaktır. Macar İSKENDER/Ali REŞAD 63.; Tereke konusundaki düzenlemelere 1580 ve 1601 İngiliz Kapitülasyonlarında da yer verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. KÜTÜKOĞLU, ***Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri***, 21-26.

[3] BİLSEL, ***Hukuk-u Düvel***, 331-332.

ankete yer vermektedir. Bu ankette, Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz konsoloslarına, bulundukları konsolosluk birimin bariz karakterinin ***ticari*** mi yoksa ***siyasi*** mi olduğu yönünde bir soru yöneltilmiştir. Anketi cevaplayan 34 konsolosluk biriminden 15'i siyasi, 7 tanesi ise siyasi ve ekonomik yanıtını vermiştir[1]. GÖNEN'in de ifade ettiği gibi bu dönemde İngiltere, bazı konsolosluklarını ticari amaçlardan ziyade siyasi amaçlar için teşkilatlandırmış bulunuyordu[2].

İngiltere örneğinde konsolosların görevlerinin neler olduğunu yansıtması açısından Saraybosna İngiliz konsolosu W.R. Holmes'un 1871 tarihli raporu dikkat çekicidir. Rapora göre, *"Türkiye'deki siyasi konsolosların görevleri, nüfusu meydana getiren karma ve birbirine hasım ırklar arasındaki çeşitli hareket ve tahrikleri izlemek ve bu konuda majestelerinin hükümetini haberdar kılmaktır"* olarak tarif edilmiştir[3]. Gerçektende konsolosluklar Osmanlı'nın 19. yüzyıl boyunca sancılı olduğu Balkanlar'da; Lübnan, Mısır ve Filistin'in yer aldığı Ortadoğu'da ve gayrimüslim kesimin yoğun yaşadığı Girit, Kıbrıs gibi adalar ve diğer Anadolu kentlerinde yoğun siyasi faaliyetler çerçevesinde görev icra etmişlerdir[4]. Bu yetkiler ilk bakışta gayet sıradan konsolosluk görevleri olarak algılanabilir. Yani kapitülasyonlar ile elde edilmiş ayrıcalıklı bir statünün ürünüymüş gibi görünmeyebilir. Fakat Osmanlı topraklarında görev yapan konsolosları Avrupa'daki meslektaşlarından ayıran bazı noktalar vardır. Bunların en başında adli yetkilerle donatılmış olmaları gelir. Diğerleri ise bu konsolosların, siyasi açıdan devletlerini temsil yetkisine sahip olmaları, gerektiğinde doğrudan Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalede bulunmaları ve protesto çekebilmeleri gibi hususlardır[5].

Kapitülasyonlardan istifade eden konsolosları diğerlerinden farklılaştıran başka bir husus da Osmanlı memurlarının, konsolosların nezareti olmaksızın yabancılarm meskenlerine girememesidir. Osmanlı topraklarında yabancıların meskenlerine kapitülasyon rejimi çerçevesinde ancak konsoloslar ya da konsolosluk görevlileri nezaretinde girilebiliyordu.

---

1 Uygur KOCABAŞOĞLU, **"Britanik Majestelerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Konsoloslukları"**, *Toplumsal Tarih*, sayı: 22, Ekim 1995, 52-53.

2 GÖNEN 58.

3 KOCABAŞOĞLU 52.

4 Konsolosların bu sorunlu bölgelerdeki faaliyetlerine ilişkin onlarca örnek için bkz. KARAL, *Osmanlı Tarihi*, cilt V-VI-VII-VIII-IX.; DAVISON, cilt I-II.

5 GÖNEN 59-60.

Bu husus 1740 Fransız kapitülasyonlarında açıkça düzenlenmiştir[1]. Dolayısıyla haber verilen konsolos gelmeden yabancının meskenine girmek diplomatik sorunlara ve protestolara sebep oluyordu. 1880 tarihli bir belgeye göre Alman uyruklu mühendis Zicoski'nin eşi Mela Hanım'ın Pangaltı'ndaki evinin, konsolosluğa haber vermeksizin Beyoğlu zabitlerince aranması diplomatik sorunlara yol açmıştır[2]. Uygulamada bu yönde bir çok sıkıntılar yaşanmıştır. Hele ki çeşitli milletlerden yabancıların oturduğu bir apartmana girilmesi fiiliyatta neredeyse imkansız bir hal alıyordu. Zira her birinin konsolosunu o anda hazır etmek zordu. Eğer ortada kovalanan bir suçlu da varsa bu sırada takibattan kurtulması imkan dahilindeydi. Bir keresinde yedi değişik devlet tebaasının oturduğu apartmana Mahmut Şevket Paşa'nın vurulması olayına karışmış bir Türk sığınmıştır. Yedi devletin konsolos ya da tercümanını bir araya getirmek mümkün olmadığı için de suçlu yakalanamamıştır. Benzer bir olayda, Rus kançılaryasının bulunduğu apartmana girildiği için Beyoğlu mutasarrıfı Tahsin Bey, Rus elçisinin talebi üzerine derhal azledilmiştir[3].

---

[1] Madde 70: "Taraf-ı muhakemeden ve Devlet-i Âliyyem zâbıtanı caniplerinden ve ehl-i örf taifesinden Françalu (Fransız) olanların sakin oldukları haneye bilâ mucip dühûl olunmayıp hanesine dühûle hâcetmess eylediği halde elçi ve konsolosu bulunan yerlerde onlara icbar ve taraflarından tayin olunan adamlar ile olduğu mahale varılıp bu hususta hilafına hareket eder bulunur ise ba'de-t tahkîk tedip olunalar." Macar İSKENDER/Ali REŞAD 153.

[2] *BOA, HR. SYS (Siyasi),* no: 3.

[3] BİLSEL, *Hukuk-u Düvel,* 332.; Daha sonra Erzurum valiliği de yapmış olan Tahsin Bey'in Rus elçiliği ile yaşadığı trajik bir olayı burada zikretmek gerekir. Tahsin Bey, 1910 senesindeki Beyoğlu mutasarrıflığı döneminde, Beyoğlu'ndan Büyükdere'ye telefon hattı çektirmiştir. Fakat telefon direklerinden bir kaçı Rus sefaretinin önüne rastlamıştır. Rus sefiri hemen Babıali'ye ültimatom vererek derhal bunların kaldırılmasını istemiştir. Kendi topraklarına diktiği telefon direğini korumaktan aciz Babıali, durumun nazikliğini dile getirerek Tahsin Bey'e direkleri kaldırmasını söylemiştir. Bunun üzerine Tahsin Bey, Sadrazama *"Merakımı mazur görün ama birkaç telefon direğini korumaktan aciz hallere düşmüş bir devlet, lüzum hâsıl oldukta kendini nasıl koruyacaktır ?"* diye sorar. Ama sorusunun cevabı yoktur. Tahsin Bey ertesi gün rencide olmuş halde Rus sefaretine giderek direklerin kaldırılmaması için ricada bulunmak üzere sefirle görüşmek ister. Fakat Sefir, *"Bir mutasarrıf ile görüşmem, Sadrazamı gelip rica etsin"* diyerek Tahsin Bey'i adeta kapı dışarı eder, Yıl 1918, olayın üzerinden yıllar geçmiş ve bu sırada Rusya'da 1917 Ekim Devrimi olmuştur. Devrimden kaçan bir çok Beyaz Rus ise İstanbul'a sığınmış ve burada hayatlarına devam etmektedir. O vakitlerde Tahsin Bey kızına Fransızca öğretmeni bulmak amacıyla Beyaz Rusların arasında dolaşmaktadır. Yine böyle bir gün, karşısında birisini görür ve irkilir. Üstündeki dökük elbise ile avurtları çökmüş halde gördüğü bu kişi eski Rus Sefiri'nden başkası değildir. Tahsin Bey adamı alır, evine götürür. Yedirir, giydirir ve bir güzel misafir eder. Cebine de ha-

Konsolosların çeşitli nitelikte idari görevleri de mevcuttur: Tebaayı deftere kayıt, fakirleri geri gönderme, pasaport verme, vize etme, evrak tasdiki, askerlik emirlerini tatbik etme, ölüm ve doğum gibi nüfus işlemlerini görme, evlendirme, noterlik işlerini görme, vasiyetname ve vekaletname düzenleme, konsolosluklarda istihdam edilecek görevlileri tespit gibi işlerdir[1]. Görüldüğü üzere idari nitelikteki bu görev ve yetkilerin çoğu bir özellik arz etmeyip günümüzde de mevcuttur. Fakat yine de kapitülasyon hükümlerinde yer almaları, kapitülasyonların sadece olağanüstü durumları düzenleyen metinler olmadığı anlamına gelmektedir. Bu itibarla kapitülasyonlar her daim uygulama alanı bulan rutin bazı konuları da düzenlemektedir. Dolayısıyla uluslararası hukuka ait bir çok ilke ve kuralın, kapitülasyonlar sayesinde yazılı metinler olarak Osmanlı hukuk sisteminde yüzyıllar öncesinde yerini almış olduğunu söylemek mümkündür.

3.2.1.3.4. Ticari ve Mali Görev ve Yetkileri

Kapitülasyonların tarihsel gelişimi içinde düşünecek olursak konsolosların ticari nitelikte görev ve yetkilerle donatılmış olmaları doğaldır. Zira başından beri ticari ilişkiler ağı içinde yer almış olan konsolosların yargıç sıfatı, hem tacirler arasındaki uyuşmazlıkları çözmek hem de ticari ilişkileri denetlemek ve düzenlemek hususiyetinden kaynaklanmıştır. Bu itibarla konsolosluklar ticari faaliyetleri organize etmek, denetlemek ve düzenlemek işlerinden doğrudan sorumludur. Kaldı ki 18. yüzyılda Osmanlı topraklarında konsoloslukların bulunduğu şehir ve limanlara baktığımızda, bunların tamamının ticaret hacminin en yüksek olduğu şehir, kasaba ve adalardan ibaret olduğunu görüyoruz[2].

Yukarıdaki tespitimize paralel bir uygulama, Osmanlı'dan ilk İngiliz kapitülasyonlarını alan ve İngiltere'nin Osmanlı nezdindeki ilk elçisi

---

tırı sayılır bir miktar para koyduktan sonra eskiye dair tek bir kelime söylemeden adamı yolcu eder... Falih Rıfkı ATAY, *Çankaya: Atatürk Devri Hatıraları*, (İstanbul: Dünya yayınları, 1971)

[1] BİLSEL, ***Hukuk-u Düvel***, 329-332.

[2] 19. yüzyılda konsolosluk teşkilatlanmasının bulunduğu şehirlerin başında İstanbul, İzmir, Çanakkale, Selanik, Haleb, Kıbrıs, Girit, Mora, İskenderiye, Trablusşam gibi ticari hacmi yüksek liman şehirleri ve adalar gelmektedir. Konsoloslukların bulunduğu yerlerin ve buralarda hangi devlet konsolosluklarının mukim olduğunun tam bir listesi için bkz. UZUNÇARŞILI, ***Osmanlı Tarihi***, Cilt IV, s. 581-582.

olan William Harborne tarafından da gerçekleştirilmiştir. Harborne, İstanbul'a varışının hemen ardından 1583'te Mısır'a ve imparatorluğun başlıca ticaret merkezlerine konsoloslar tayin etmişti. Fakat bu konsoloslar atandıkları bölgede Fransız meslektaşlarının mukavemeti ile karşılaşmışlardır. Kapitülasyonların kendilerine en çok müsaadeye mahzar olma ayrıcalığı tanıdığını ileri süren Fransa, İngilizlerin kendilerine konsolosluk resmi ödemeleri gerektiğini iddia ediyordu. Bu çatışmanın en şiddetli olduğu şehirlerin başında da Mısır geliyordu. Zira Mısır, ticari ve siyasi rekabetin üst düzeyde yaşandığı Akdeniz havzasının belki de en önemli bölgesiydi. Nihayetinde Fransızların dediği olmuş, Mısır'da 17. yüzyılın ortalarına ve diğer önemli ticaret merkezlerinde 18. yüzyıla kadar İngiliz konsoloslukları kurulamamıştır[1].

Osmanlı topraklarındaki konsoloslar; iflasın idaresi, alış verişlerde ispat aracı olarak kullanılmak üzere *hüccet*[(*)] düzenlemek[2], ticari gemilerin güvenliğini sağlamak, geliş-gidişlerinde her türlü denetim ve gözetimi yapmak, kefalet senedi düzenlemek[3], deniz sigortaları ve gemi işletme mukavelelerini takip etmek, emanet almak[4], poliçelerin ödenmesine nezaret[5], gemilerin alım-satımına veya rehin edilmesine dair mukaveleleri düzenlemek ve genel olarak bulunduğu yerin ticari, mali, sınai durumu hakkında ülkesini bilgilendirmek gibi görev ve yetkilere sahipti. Ayrıca gördüğü tüm bu iş ve işlemlerden dolayı kanunlarca belirlenmiş olan resim ve harçları almak, defter ve hesapları tutmak, hükümetin emirleri doğrultusunda bu paraları bankalara yatırmak gibi önemli mali işlerden de sorumluydular[6].

Konsolosların görevlerinden biri de, Osmanlı gümrüğüne giriş çıkış yapan tebaalarına ait gemilerden yersiz ya da fahiş gümrük resmi alın-

---

[1] KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, 46-47.

[(*)] *Hüccet*: Şer'i mahkemelerde elde edilen bir hakkı ispatlayan resmi belge, senet ya da vesika.

[2] 1535 Fransız kapitülasyonu madde 5; 1740 Kapitülasyonu madde 53 Macar İSKENDER/Ali REŞAD 141, 149.

[3] 1740 Fransız kapitülasyonları madde 53. Macar İSKENDER/Ali REŞAD 149.

[4] 1740 Fransız kapitülasyonları madde 68'de konsolosların tebaalarına ait malları emanet alma görevi düzenlenmiştir. Macar İSKENDER/Ali REŞAD 152.

[5] 1740 Fransız kapitülasyonları madde 66'da konsolosların kendi tebaaları tarafından kabul edilmeyen poliçelerin ödenmesini kolaylaştırmak için nezaret etmeleri hususu düzenlenmiştir. Macar İSKENDER/Ali REŞAD 152.

[6] BİLSEL, *Hukuk-u Düvel*, 328-329.

masını önlemek idi[1]. Zira bazı gümrük kapılarında hileli hesaplamalar yapan memurlar, %3'lük gümrük resmini aşan miktarlar alıyorlardı[2]. Konsoloslar bu konudaki şikayetlerini en üst seviyede dile getirmiş[3] ve 1740 Fransız kapitülasyonlarına bu tür uygulamaları yasaklayan bir tedbir hükmü bile koydurmuşlardı[4]. 57. maddede %3'ü aşmayacak şekilde standart bir uygulamanın yerleşmesi için gümrük tarifelerinin yeniden düzenlenmesi ve bu tarifenin gelecekte de uygulanması kararlaştırılmıştır. Bu noktada görüyoruz ki, kapitülasyonlar bir çeşit *temel hüküm* özelliği taşımaktadır. Zira meseleyi düzenleyen kapitülasyon maddesinde ileriye dönük başka ek düzenlemeler yapılacağı bildirilmektedir. Adeta çıkan bir kanunun uygulamasını göstermek amacıyla yönetmelik düzenlenmesi söz konudur.

3.2.1.4. Balyos (Bailos/Balyoz)

Bailos veya Osmanlı arşivlerindeki kullanımla ifade edecek olursak *Balyoz*[5], Venedik Cumhuriyeti'nin, Bizans ve daha sonraları Osmanlı nezdindeki daimi temsilcilerinden konsolos karşılığı olarak kullanılmıştır. Fakat yer yer başka devlet konsoloslarını ifade etmek için de aynı ifadeye başvurulduğu arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır[6].

---

1 20 B 1188 (H) tarihli bir belgede Eğriboz iskelesinde bulunan Fransızların getirecekleri eşyadan %3 gümrük resminden başka bac vesaire namıyle resm aranılmasına dair Eğriboz valisine emir yazılması. ***BOA, C. HR.*, no: 9017.**

2 13 Ca 1207 (H) tarihli bir belgede, Halep'te bulunan Fransız tüccarlarının getirdikleri ve götürülmesi yasak olmayan emtiadan %3'ten ziyade gümrük resmi alınmaması emredilmiştir. ***BOA, C. ML. (Maliye)*, no: 4860.**

3 18 S 1210 (H) tarihli bir belgede Fransız bir tüccardan fazla miktarda alınan gümrük resminin iadesi ve kapitülasyonlar hilafına muamelenin meni hakkında Fransa elçisi tarafından verilen bir takrir yer almaktadır. ***BOA, C. HR.*, no: 1691.**

4 Osmanlı merkezi yönetimi tarafından valilik ve kadılıklara %3'lük gümrük resmine uyulması yönünde gönderilmiş bir çok hüküm ve emir mevcuttur.
***BOA, C. HR.*, no: 1445**, 20 Z 1218 (H.)
***BOA, C. HR.*, no: 4860**, 29 M 1232 (H.)

5 Venedik Balyoz'u kullanımı için bkz.
***BOA, C. HR.*, no: 10881**, 5 B 1197 (H.)
***BOA, C. HR.*, no: 4586**, 02 S 1201(H.)

6 Değişik tarihlerde İngiliz ve Fransız konsolosları için Balyoz ifadesi kullanılmıştır. Kullanım için bkz.
***BOA, C. HR.*, no: 8606**, 03 Ra 1160 (H.)
***BOA, C. HR.*, no: 28791**, 18 M 1176 (H.)

13. yüzyıldaki Haçlı Seferleri'nden sonra Venedik Cumhuriyeti'nin Akdeniz'deki ticareti oldukça yoğunlaşmış ve Bizans'ın başkenti İstanbul'da bir koloni kurulmuştu[1]. İstanbul'da Latin krallığının yıkılmasını takiben Venedik tüccar ve yatırımcıları, eski konumlarını muhafaza etmek için kendi yöneticilerini seçmek yönünde Bizans imparatorundan talepte bulunmuşlardı. Yeniden bir savaşı göze alamayan imparator ise bu talebi kabul etmiştir. 18 Haziran 1265'te yapılan anlaşmada[2], *"Quod comune Venetiarum ponat Rectorem supra gentem suam, qui vocetur Pajulus"*(*) ifadesi kullanılmıştır. Balyoslar 12 kişilik bir danışma meclisi ile birlikte Venedik'ten gelen emirleri uygulamada, İstanbul'daki vatandaşlar arasında çıkan uyuşmazlıkları çözmede ilk merci idi. Bunların faaliyetleri sıkı denetim altında idi. Hazırlanan kanunlar ve diğer düzenlemeler Balyoslar tarafından büyük bir titizlikle uygulanırdı. Protokol bakımından İstanbul'da bulunan balyos Selanik, Hanya, Modon, Koron, Eğriboz, Sur şehirlerinde bulunanlardan üstündü[3].

Venedik temsilcilerinin Türkler ile ilk ilişkisi 1220'de Venedik-Anadolu Selçuklu barış antlaşması ile olmuştur. Venedik'in İstanbul balyosu ile imzalanan bu antlaşma balyoslar tarafından hazırlanmıştı. 1398 senesinde imzalanan ilk Osmanlı-Venedik antlaşması da yine balyoslar aracılığı ile gerçekleşmiştir[4]. 1453'te İstanbul'un alınışı üzerine daimi elçi bulundurma iznini ilk alan Venedikliler olmuştur. Balyos un-

---

1 13. yüzyılın başlarında 1204'te İstanbul'a yapılan Haçlı seferi Bizans hanedanı tahttan uzaklaştırmış ve İstanbul'da bir Latin İmparatorluğu kurulmuştur. İtalyan Denizci Cumhuriyetleri artık Bizans'ın sularına hakimdiler. Bunların kolonileri bütün devlet arazisine yayılmış ve Doğu Akdeniz havzasındaki adaların çoğu bunların hakimiyetine geçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. OSTROGORSKY 417.

2 Esasen bu antlaşmanın imzalanması daha geç bir tarihte olmuştur. İstanbul'da İmparatorluğu yeniden tesis eden Palaiologoslar'dan imparator Mikhail VIII, 1265'te Venediklilere fevkalade ayrıcalıklar sağlayan bu antlaşmayı hazırlamıştır. Fakat Venedikliler yine de bunu imzalamakta tereddüt ediyordu. Venedikliler'in Cenovalılar ile arasındaki rekabetten ustaca istifade eden Mikhail VIII, anlaşma metninden Cenovalılar'ın Bizans'tan kovulması maddesi çıkarıldığı halde 4 Nisan 1268'de Venediklilerce imzalanmasını sağlamıştır. Bu antlaşmanın özelliği sadece 5 yıllık olmasıydı. Venedik bu yolla kısa müddetli, gerektiğinde ihbar yoluyla feshedilecek anlaşmalar sistemini getirmiş oluyordu. OSTROGORSKY 420.

(*) *Kendi yöneticisini seçen Venedik topluluğu, buna bajulus denmektedir.*

3 OSTROGORSKY 420.; Mahmut ŞAKİROĞLU, "**Balyos**", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt V, 43-44.

4 ŞAKİROĞLU 44.

vanı taşıyan bu temsilciler uzun süre Osmanlı diplomatik protokolünde en ön sırayı almışlardır[1]. 1454'te Papa V. Nicolo'nun engellemelerine rağmen, Osmanlı-Venedik arasında imzalanan barış antlaşmasına göre balyosun statüsü şöyle belirlenmişti[2]: Venedik Cumhuriyeti istediği şekilde İstanbul'a balyos ile ailesini[3] gönderebilir; balyosun burada Venediklileri yönetme, başkanlık etme ve yargılama hakkı vardır. Yargılama yetkisini uygulaması için de emrine bir subaşı verilecek ve istenilen emri bu yerine getirecektir. Ayrıca 1718 tarihli son kapitülasyon ile balyosların aldıkları mallardan gümrük alınmaması, balyosa yönelecek davaların divanda görülmesi ve tüccarlardan *konsoliyat* ya da *cottimo* denen konsolosluk vergisini alabilme gibi hususlar da hüküm altına alınmıştır. Sonuç itibariyle balyosların etkinliklerinin Akdeniz ticaretine paralel şekilde yoğunlaşan Osmanlı-Venedik ilişkileri münasebetiyle 17 ve 18. yüzyıllarda daha da arttığı söylenebilir. Görülüyor ki balyosun yönetme ve yargılama yetkisi vardır[4]. Fakat bilhassa yargı kararlarını icra etme vazifesi başlarda subaşıya verilmişti. Bununla beraber balyosun emrine subaşı tahsis edilmesi usulü 1482 antlaşmasından sonra terkedilmiştir[5].

Senato tarafından balyos olarak atabilmek için Venedik'in soylu ailelerinden birine mensup olmak gerekirdi. Görevde kalış süreleri kesin olarak belli değildi. Bizans döneminde bu süre genelde 3 yılı geçmiyordu. Osmanlı döneminde ise başlarda süre belirlenmemiş olmakla beraber sonraları geleneğe uyularak 3 yılla sınırlandırılmıştır. Balyoslar görevleri süresince yaptıkları masrafları aldıkları yüksek maaşlarla karşılardı. Ama ticari faaliyete bulaşmaları, bankacılık ya da bankerlik yapmaları kesinlikle yasaktı. Balyosluk görevini başarıyla icra edenlerin daha sonra yüksek makamlara tayin edildikleri olmuştur. Bu nedenle

---

1 Venedik balyosları Osmanlı diplomatik yaşamında önemli bir yere sahiptir. Bunların merkeze Osmanlı Devleti hakkında gönderdikleri düzenli raporlar Venedik arşivlerinde mevcuttur. Savaş dönemlerinde Yedikule, Rumelihisarı ve Çanakkale gibi yerlerde muvakkaten hapsolunan balyosların Venedik'e şifreli yazılar da gönderdikleri olmuştur. Bu sebeple II. Beyazid 1492'de balyos Girlamo Marcello'yu sınır dışı etmiştir. GİRGİN 105-106.

2 LIEBESNY, **"The Development of Western Judicial Privilige"**, 315-316.

3 Balyos'un *"ailesi"*ni burada geniş anlamda kabul etmek gerekir. Zira balyosun sekreteri, *dragoman* diye bilinen tercümanı, doktoru, din adamı, mektupçusu ve daha başka görevliler hep bu aile kavramına dahildir.

4 LIEBESNY, **"The Development of Western Judicial Privilige"**, 311.

5 ŞAKİROĞLU **44**.

her daim gözde bir makamdı[1]. Balyoslar başlarda sadece Latin yerleşimin olduğu Galata'da mukimdiler. 1527'den sonra ise Pera bağları denen Beyoğlu civarlarında kalmaya başlamışlardı. İstanbul'daki Venedik balyosluğu adeta bir siyaset merkezi gibiydi. Uzun yıllar boyunca batının önemli haber kaynaklarından birisi olmuştu. Öyle ki Fransa, İngiltere ve 18. yüzyıldan sonra Rusya seçkin diplomatlarını balyosluk bünyesinde yetişmiş kişilerden temin etmiştir. 1797'de Campo Formio Antlaşması ile Venedik Cumhuriyeti Avusturya'nın bünyesine katılarak tarihe karışmış ve son Venedik balyosu Francisko Vendramin, 31 Aralık 1797'de Sultan III. Selim'in huzuruna çıkarak veda etmiştir[2]. Balyosların yargısal ve yönetsel faaliyetlerine ilişkin çok değerli evrak ve kayıtların son Venedik balyosluğunun bulunduğu binaya el koyan Avusturya hükümetinde olduğu bilinmektedir.

3.2.2. Koruma (Protège) Sistemi ve Sujeleri

3.2.2.1. Koruma Sisteminin Ortaya Çıkışı ve Özellikleri

Koruma ya da *Mahmîlik* sistemi (*protègè system*), çoğunluğu gayrimüslim olan Osmanlı tebaasının, çeşitli siyasi ve ticari amaçlarla yabancı devletler tarafından himaye altına alınması usulüne denir. Bu sistemin temel hukuki dayanağı kapitülasyonlardır. Başlarda *mahmî*'si olmak şeklinde gelişen koruma ilişkisi daha sonraları kapitülasyonlar sahibi devletin *"tebaası"* olma halini almıştır. Koruma sistemine göre kapitüler bir devlet, Osmanlı Devleti'ndeki *Osmanlı* ya da *yabancı* bir devlet tebaasını himaye etme hakkına sahipti. Bu yolla koruması altına aldığı Osmanlı tebaası ya da Osmanlı ülkesinde mukim yabancı, Osmanlı mahkemelerinin yargılama yetkisinin dışında kalıyordu[3]. Fakat bu sistemin doğurduğu neticeler sadece adli alanda ortaya çıkmamıştır. Aynı zamanda ticari alanda da muafiyet ve ayrıcalıklardan faydalanma imkanı sağlıyordu. Nihayetinde 19. yüzyıla gelindiğinde koruma sistemi, Osmanlı Devleti ile tebaası arasında uyrukluk bağını zedeleyen mutlak bir egemenlik sorununa dönüşmüştür.

---

1 ŞAKİROĞLU 44.

2 ŞAKİROĞLU 46.

3 BOOGERT 10.

Koruma sisteminden doğan mahmîlik statüsü ya doğrudan doğruya kapitülasyon sahibi devletin diplomatik temsilcisi (büyükelçi veya konsolos) ya da onun uyruğu olan yetkili bir memur veya tüccar tarafından sağlanıyordu. Yabancı devlet temsilcilerine mahmileri koruma yetkisi ise Osmanlı Devleti tarafından düzenlenmiş beratlar aracılığı ile veriliyordu[1]. Fakat bir süre sonra, kapitülasyonların sağladığı ayrıcalıklardan istifade etmek isteyen herkese, konsoloslar ve berat sahipleri tarafından para karşılığı bu beratlar satılır hale gelmişti. Özellikle Osmanlı Devleti'nde ticaretin yoğun olduğu şehir ve kasabalarda, ortalık *"beratlı"* diye bilinen ayrıcalıklı ve varlıklı kişiler ile dolmuştu[2]. En çok bulundukları yer ise imparatorluğun başkentindeki Galata ve Beyoğlu semtleriydi[3]. Berat alan bir kişi adli, ticari ve mali imtiyazlar elde ediyordu. Bunun sonucunda Osmanlı kanunlarına tabi olmuyor ve yerli tebaanın ödediği vergileri ödemiyordu. Gümrük vergilerini ise daha az ödüyordu. Üstelik koruması altına girdiği devlete de vergi vermiyordu. Askerlik mükellefiyeti de kalmadığı için cizye ödemekten kurtulmuş oluyordu. Adi ve siyasi suçlardan ötürü sorumlu tutulmuyorlardı[4].

Koruma sisteminin hukuki dayanağı kapitülasyonlardır demiştik. Örneğin 1740 Fransız kapitülasyonlarının 47. maddesi şöyle demektedir: *"Devlet-i Âliyyemin reayasından olup elçinin sarayında hizmet edenlerden yalnız on beş nefer hademe tekaliften muaf olup rencide olunmayalar"*[5]. Burada dikkat çekici husus, koruma sisteminin kapsamının kişiler bakımından sınırlandırılmış olmasıdır. 38. maddede kapitülasyonlardan istifade edemeyen yabancıların Fransız bayrağının altında kaldıkları taktirde himaye

---

1 Örneğin 09 N. 1249 H. tarihli belgede, *"Beratlı Avrupa, Acem ve Hindistan tüccarından İstanbul'da gebeciler Hanı'nda oturan Abraham veledi İrmeyan nam tüccarın tebaadan Karabet veledi Seriz Yani hizmetinde istihdam etmek üzere emr-i âli verilmesi..."* hususu dile getirilmiştir. ***BOA, C. HR.* no: 6845.**

2 Koruma sistemi o kadar çok kötüye kullanılıyordu ki 1793'te Halep valisi, şehirde tümüyle vergiden muaf olan ve ticaretle uğraşan 1500 civarında konsolosluk tercümanı bulunduğunu belirterek Babıâli'ye yakınıyordu. Bunun üzerine İstanbul'dan gönderilen özel bir komisyon vaziyeti tetkik etmiş ve altı kişi dışında tüm beratlıların gerçek ya da sahte beratlarını geri almıştır. Beratlarının alınmaması için komisyona rüşvet önerenler ise cezalandırılmak üzere İstanbul'a gönderilmiştir. Salâhi SONYEL, **"Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (Protègè) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı"**, *Belleten*, TTK, Cilt: LV, sayı: 213, Ağustos (1991) 360-361.

3 SONYEL 359.

4 G. BOZKURT, ***Azınlık İmtiyazları-Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş***, 12.

5 Macar İSKENDER/Ali REŞAD 148.

görecekleri belirtilmiştir. Böylece yabancılar için koruma sisteminin hukuki dayanağı gösterilmiş oluyordu[1]. Aynı kapitülasyonların 50. maddesinde, konsolosların meskenlerinin güvenliğini sağlamak üzere *yasakçı* istihdam edebilecekleri ve bunların her türlü vergiden muaf tutulacakları belirtilmiştir[2]. 65. maddede ise Fransızlar ya da Fransa tarafından himaye edilen bir kişinin suç işlemesi halinde bunun davasına ancak büyükelçi, konsolos veya vekillerinin nezaretinde kapitülasyon hükümlerine göre bakılacağı hükme bağlanmıştır[3]. Bu maddedeki dikkat çekici nokta ise kadının ceza davasına bakarken kapitülasyonlara aykırı hüküm ve uygulama içine girmemesi için soruşturmayı dikkatlice yürütmesi gerektiğinin vurgulanmasıdır. Dolayısıyla Osmanlı mahkemesinde hukuku uygulayacak kadının kapitülasyonlara aykırı hüküm vermesinin önü tıkanmış oluyordu. Son olarak ifade etmek gerekir ki en az kapitülasyonlar kadar *beratlar* ve *fermanlar* da koruma sistemin hukuki dayanağını teşkil etmektedirler. Zira koruma sisteminin genişlemesi ve giderek suistimali temelde beratlar aracılığı ile mümkün olan bir süreci ifade eder[4].

Kişiler bakımından uygulama alanına baktığımızda koruma sistemine başlıca şunlar dahildir: Dragomanlar, yabancı elçiliklere aylık karşılığı hizmet veren gayrimüslim çevirmenler, konsoloslar, tüccarlar ve yabancı topluluklarla ilişkilendirilen diğer Osmanlı tebaaları. Bunlar mahzenciler, simsarlar ve sarraflardır. Başka bir grup ise elçilik ve konsolosluk hizmetkarları ile onların çocuklarıdır. Fakat bunların ayrıcalıkları ilk saydığımız gruba göre daha fazladır[5]. Elçilik ya da konsolosluklarda görevli olan mahmilerin sayıları sınırlıydı. Fakat zamanla Osmanlı ülkesinin bir çok yerinde konsolosluk müessesesi kurulduğu için bu uygulama kapsamındaki kişi sayısı artmıştır. Hatta Osmanlı tebaası olanlar arasından konsolos, konsolos vekili, konsolos muavini veya ajanı olarak seçilenler dahi olmuştur. Konsolosluklar bunlara görevli olduklarını gösterir beratlar veriyorlardı ve görevlerinden ayrılsalar dahi beratla elde ettikleri bu hukuki statüyü muhafaza edebiliyorlardı[6]. Bu kişilerin

---

1 Macar İSKENDER/Ali REŞAD 147.

2 Macar İSKENDER/Ali REŞAD 149.

3 Macar İSKENDER/Ali REŞAD 152.

4 Örneğin 240 numaralı dipnotta verdiğimiz 09 N. 1249 H. tarihli belge. ***BOA, C. HR. no: 6845.***; BOOGERT 63.

5 BOOGERT 64.

6 ÖKÇÜN 141.

aile üyeleri de koruma sistemine dahildi. Böylece *"hereditary protègè"*, yani *"irsi koruma"* adı altında yeni bir sınıf doğmuş oluyordu[1]. Koruma sisteminin kapsamı ticari ilişkilerin 18 ve 19. yüzyılda olağanüstü yoğunlaşması sebebiyle genişlemiş ve başka çeşit yerli mahmîler ortaya çıkmıştır. Bunlar yerli ve yabancı mahmînin yanında *simsar* adı ile istihdam edilmiş Osmanlı tebaası gayrimüslimlerdi. Fakat yerli mahmîler gibi her türlü gümrük resminden ve tekaliften muaflardı[2].

Koruma sisteminin hukuki egemenlik açısından yarattığı zafiyet açıktır. Mahmîler, adeta yabancı devlet vatandaşı gibi konsolosluk mahkemesinin yargı yetkisine tabi oluyorlardı. Bununla beraber koruma sisteminin imparatorluğun siyasal birliğini ortadan kaldıran süreci de tetiklediği söylenebilir. Zira 19. yüzyılın ortalarında Avrupa kapitalizminin yerli işbirlikçileri olarak niteleyebileceğimiz mahmî sınıfına dahil tüccarlar, ki bunlar daha sonra *Avrupa tüccarları* adını almıştır, korunmayan ya da imtiyaz sahibi olmayan Osmanlı tebaası rakiplerinin mallarının fiyatlarına kıyasla, kendi mallarını daha ucuza satabiliyorlardı. Böylelikle bir yandan Osmanlı ekonomisinin kapitalist ekonomi ile entegrasyonunu sağlamışlar, diğer yandan da imparatorluk içindeki toptan ticareti ele geçirerek ciddi bir sermaye birikimi yaratmışlardı[3]. Gayrimüslim tüccar sınıfının elinde toplaşmış olan bu sermaye ise ileride Osmanlı egemenliğinden ayrılmak isteyen ulusçu akımları ve milli kiliseleri finanse etmekte kullanılacaktır. Bu itibarla denilebilir ki, gayrimüslim mahmîler, zaman sonra bağımsızlığını ilan edecek olan bir çok devletin *"milli burjuva"*sını meydana getirmiştir.

3.2.2.2. Konsolosluk Hizmetlileri

Koruma sistemi dahilinde beratlardan sadece onları elinde bulunduranlar faydalanmıyordu. Vergi muafiyetleri ve diğer ayrıcalıklar aynı zamanda tercümanların oğulları ve hizmetkarları için de geçerliydi[4]. Böylece tercümanların oğulları ve hizmetkarları da imtiyazlı statüyü paylaşmış oluyorlardı. Tercümanların çocukları, beratları ellerinde oldu-

---

1 BROWN, **"The Capitulation"**, 74.

2 ÖKÇÜN 142.

3 SONYEL 360.

4 *"Sicilyateyn elçisi maiyetindeki tercüman, oğulları ve iki hizmetkarının cizye vesair tekaliften muafiyetleri". BOA, C. HR.*, **no: 3740.**, 29 S 1260 (H)

ğu sürece imtiyazlı konumlarını koruyorlardı. Eğer kendileri vazgeçerse ya da ölürlerse onların çocukları derhal mahmî statülerini kaybediyorlardı. Yani torunlar, tercümanların ayrıcalıklı statüsünden faydalanamıyorlardı[1]. İfade etmek gerekir ki cizye muafiyetinden divan tercümanları, onların evlatları (erkek evlat olsa gerek) ve hizmetkarları da istifade edebiliyorlardı. 29 M 1189 tarihli bir beratta, divan tercümanı İskerletzade Kostanti'nin sekiz evladı ile oniki hizmetkarının cizyeden muaf tutulmalarına dair bir irade yer almaktadır[2].

Bab-ıâli, yukarıdaki hükme aykırı davranan Osmanlı görevlililerine yönelik sık sık emr-i âli ve ferman yayımlamıştır. Buradan anlıyoruz ki kapitülasyonlar ve ahidnameler gibi uluslararası nitelikteki düzenlemelerin Osmanlı görevlileri tarafından yerine getirilmesinde sorunlar yaşanmaktadır. Bu durumda iki ihtimal vardır. Birincisi, kapitülasyon hükümlerinin ülkenin tamamında yeknesak ve içeriklerine uygun şekilde uygulanmasını temin edecek bir hukuk sisteminin olmayışıdır. İkincisi, Osmanlı görevlilerinin, koruma sisteminin Osmanlı tebaası arasında yarattığı eşitsizliği adalet duygusu içinde hareket ederek giderme çabalarıdır. Bu durumu bir çeşit emre itaatsizlik olarak yorumlayabiliriz. Elbette bu eğilimin ortaya çıkmasında yerel gruplar ile yakın ilişki içinde olan yöneticilerin baskı altında kalmasının da etkisi vardır. Örneğin 4 C 1209 (H) tarihli bir emr-i âlide, tercümanlardan ve oğullarından ve iki nefer hizmetkarından şartlar mucibince haraç, avarız, kasabiye ve sair rüsum ve tekalif-i örfiye alınmazken bunlardan cizye istendiğinin şikayeti üzerine Galata ve İstanbul kadılarına bu uygulamaya son vermeleri emredilmiştir[3]. Galata ve İstanbul kadılarının bulundukları konum ve aldıkları hukuk eğitimi itibariyle bu kadim uygulamaları bilmemeleri mümkün değildir.

Osmanlı Devleti başlarda imtiyazlardan faydalanacak hizmetkarların sayısını sınırlamamıştı. Fakat 18. yüzyıldan sonra hizmetkarların sayısını iki ile sınırlandırmaya başlamıştır[4]. Zira elçi ve konsolosların, tercüman hizmetkarlarının beratlarını satmalarına Osmanlı Devleti şid-

---

1 BOOGERT 67-68.

2 ***BOA, C. HR.*, no: 7345.**

3 ***BOA, C. HR.*, no: 36.**

4 *"... ve iki hizmetkarının cizye vesair tekaliften muafiyetleri". **BOA, C. HR.*, no: 3740.**, 29 S 1260 (H)

detle itiraz ediyordu. Bununla beraber 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tercümanların imtiyazlarından faydalanmak isteyen kötü niyetli kişilere hizmetkar beratlarının satılmasının önüne geçilememiştir. Zira özel berat almak çok pahalıydı. Onlar daha ziyade aynı ayrıcalıkları daha az ücretle sağlayan bir tercüman hizmetkarının statüsünü satın alıyorlardı. Böylece Osmanlı ekonomisinin, kapitalist dünya ekonomisinin merkezine[1] dahil olmasına katkı yapabilecek mahmîlik sistemi büsbütün çürümeye başlıyordu.

3.2.2.3. Dragoman (Tercümanlar)

Kapitülasyonlar, yabancı topluluklar ile ilişki kurmuş Osmanlı tebaası hakkında çeşitli hükümler içeriyordu. Bunlardan en başta gelenlerden biri elçi ve konsolosların istedikleri kişiyi tercüman olarak çalıştırma ayrıcalığıdır. İşte *Dragoman*, bu elçi ya da konsoloslarca istihdam edilen tercüman karşılığı olarak kullanılıyordu. Bazı belgelerde *dragomanno* ya da *drağman* kullanımına da rastlamak mümkündür[2]. Özellikle batı dillerinde dragoman terimi muteberdir. Osmanlıca'ya Arapça'dan intikal eden bu kelimenin hangi dilden geldiği meçhuldür. Arami kaynaklı olduğu sanılan bu kelime *targama*'dan ibraniceye *targum* olarak geçmiş ve bundan türedi haliyle de, Avrupa dilerinde turcimanus, dragamanus, drughement, dragoman... vs şeklinde kullanılmaktadır[3]. ORHONLU tercümanları dört grupta bölümler: 1) Eyalet tercümanları, 2) Müessese

---

[1] Kapitalist dünya ekonomisini 16-17. yüzyıllarda Avrupa'nın kuzeybatısında merkezlenen ve tarihsel özgüllüğü olan ekonomik ilişkiler ağı olarak kabul ediyoruz. Kapitalist dünya ekonomisi tek iş bölümünün varlığı ile tanımlanır. Ama bu sistemde birden ziyade siyasal yapı bulunur. Bu iş bölümünün örgütlenmesi ilke olarak sonsuz sermaye birikimine meyleder. Coğrafi bölgelerin kapitalist dünya ekonomisinin işbölümü ekseni üzerindeki yerleri ise tarihsel etkenler tarafından belirlenir. Bu etkenler ve bölgelerin yeri değişkendir. Fakat nihayetinde düzen her zaman hiyerarşik olmuş ve merkez, yarı çevre ve çevre olarak tanımlanan üçlü bölünmeyi içermiştir. Söz konusu bölgeler, ekonomik ilişkiler tarafından yaratılan değerlerden aldıkları payların göreli miktarına göre belirlenir. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel değişimdeki konumunu kapitalist dünya ekonomisine katılma ve içinde uçlaşma *(periferileşme)* olarak iki döneme ayırıyoruz. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Reşad KASABA, ***Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi***, Çeviri: Kudret EMİROĞLU, (İstanbul: Belge Yay., 1993)

[2] ŞAKİROĞLU 44.

[3] Cengiz ORHONLU, "**Tercüman**", *İA (MEB İslam Ansiklopedisi)*, 175-176.

tercümanları, 3) Divan-ı Hümayun tercümanları[1], 4) Yabancı elçilik ve konsolosluk tercümanları[2].

Çeşitli tarihlerde farklı ülkelere verilen kapitülasyonlarda, dragomanların hukuki statüsü neredeyse konsoloslardan farklı değildir. Haliyle Dragomanların hukuki statülerini, görev ve yetkilerini temel belgeler olması hesabıyla kapitülasyon hükümlerine dayanarak açıklamak gerekir. Buna göre 1740 Fransız kapitülasyonunun 45. maddesinde dragomanlarm istihdamı ile ilgili husus şöyle düzenlenmiştir[3]:

> *"Haşmetli Fransa padişahının elçileri ve konsolosları diledikleri tercümanları ve istedikleri yasakçıları istihdam edip bu hususta kendülere münasip olmayanlar istihdam eyleye diye cebir olunmayalar."*

Bu maddedeki *"cebir olunmayalar"* ifadesine göre, kapitülasyon sahibi ülkenin elçi ve konsoloslarına kimle çalışacakları hususunda hiçbir şekilde sınırlama getirilemezdi. Fakat bu gerçekte böyle değildi. Nitekim aynı kapitülasyonların 47. maddesinde büyükelçilik ve konsolosluklarda çalışacak Osmanlı tebaası, sayısısal olarak sınırlanmıştı. Buna göre ancak 15 nefer tekaliften muaf tutuluyordu[4]. Benzeri sınırlamalara değişik nispetlerde başka kapitülasyonlarda da yer verilmiştir[5]. Yalnız bu tür sınırlama maddelerinin içerikleri yeterince açık değildir. Acaba sınırlama sadece vergi gibi mali alana mı ilişkindi, yoksa adli alanı da kapsıyor

---

[1] Divan-ı Hümayun tercümanlığı sıradan bir memuriyet değildir. Bu makamı zamanla Fenerli Rum aileler eline geçirmiştir. Bu durum esasen *"Rum tüccar aristokrasisi"* nin doğuşunun bir ürünü idi. Patrikhane'nin bulunduğu İstanbul'un Fener semtinde kaim bu "aristokratlar", zenginliklerini ailelerinin yükselmesi, ilim elde etmesi ve Rum kültürünün yükselerek hem Ortodoks dünyada hem de Osmanlı imparatorluk sisteminde güç temini için kullanmışlardır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Carter FINDLEY, ***Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform, Bâbıâli (1789-1922)***, Çev. Latif BOYACI-İzzet AKYOL (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994) 79-81.

[2] ORHONLU 176-180.

[3] 1740 Fransız Kapitülasyonu (md. 45). Macar İSKENDER/Ali REŞAD 148; İlgili maddenin İngiliz kapitülasyonundaki karşılıkları için bkz. KÜTÜKOĞLU, ***Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri***, 26.

[4] *"Devlet-i Âliyyemin reayasından olup elçinin sarayında hizmet edenlerden yalnız on beş nefer hademe tekaliften muaf olup rencide olunmayalar"*. 1740 Fransız Kapitülasyonu (md. 47). Macar İSKENDER/Ali REŞAD 148.; Benzeri hüküm 1597 Fransız kapitülasyonunda da (md. 9) düzenlenmiştir.

[5] Örneğin 1737 İsveç kapitülasyonunda (md. 5) dragoman sayısı 1, Danimarka 1746 kapitülasyonunda (md. 8) 4, 1761 Prusya kapitülasyonunda (md. 4) 4 ile sınırlandırılmıştır. BOOGERT 65.

muydu? Bunun cevabını madde içeriğinden anlamak mümkün değildir. Fakat zamanla koruma sistemindeki tercümanlık müessesesinde yaşanan yozlaşma, bu sınırlamanın adli alanı da kapsadığı izlenimini vermektedir. Belli ki böyle bir düzenlemenin amacı, Avrupalıların ticari ilişkileri sadece gayrimüslim Osmanlı tebaası üzerinden geliştirmek eğiliminin önüne geçmekti. Zira tercüman olarak çalışan gayrimüslim Osmanlı tebaası ile Avrupalılar çok yoğun ticari ilişkiler içinde bulunuyorlardı. Bu durum, Osmanlı'nın, imparatorluktaki belli bir birimi nüfusun tek bir unsuruna bırakmama genel politikasına da aykırı düşüyordu.

Dragomanlarm hukuki statüsü ise 1740 kapitülasyonlarının 43. maddesinde şöyle formüle edilmiştir[1]:*"Elçilerin hizmetinde olan tercümanlar ve Fransızlara inayet olunan muafiyet onların hakkında dahi mükerrer ola deyu bâlâda işaret olunduğu üzere..."*. Görüldüğü üzere tercümanların hukuki statüleri, kapitülasyonlarla sağlanan bütün hak ve muafiyetlere açıkça teşmil etmektedir. Doğal olarak muafiyetler, tercümanların karıştığı davalara, mahalli kadılarca bakılamaması sonucunu da doğuruyordu. Bu tür davaların yargılaması Divan-ı Hümayun'da görülecekti[2]. 46 ve 48. maddelerde ise *"asıl Fransalıdan bulunan tercümanlar"* ibaresi kullanılmak suretiyle bu tercümanların görev yaparken hiçbir surette cezalandırılamayacakları hükme bağlanmıştır[3]. Dolayısıyla tercümanlar arasında uyrukluğun gözetildiğini anlıyoruz. Asıl Fransalı olan ve olmayan olmak üzere iki grup tercüman kabul edilmektedir. Bu itibarla 47. maddede vergi muafiyetliğine dair getirilen sınırlamanın, esas itibariyle Osmanlı tebaası tercümanlar için düzenlendiği açıklık kazanmaktadır. Zira 12 L 1268 (H) tarihli bir belge de bunu doğrulamaktadır. Belgeye göre Aydın'da Belçika konsolos vekilinin tercümanı Varda'nın, Osmanlı Devleti tebaasından olmaması halinde cizyeden muafiyeti ve Osmanlı tebaasından ise kendisinden tekalif alınmak lazım geleceği belirtilmektedir[4]. Dolayısıyla Osmanlı kanun yapıcılarının en başından itibaren, Osmanlı tebaası tercümanların sayısını sınırlamak iradesinde olduğu söylenebilir.

---

[1] 1740 Fransız Kapitülasyonu (md. 43). Macar İSKENDER/Ali REŞAD 148.

[2] İlginç bir nokta da tercümanların savaş zamanlarında, tıpkı konsolos ve elçiler gibi Yedikule zindanlarına atılmalarıdır. Örneğin Fransa'nın Mısır'ı almak için İskenderiye'ye asker çıkarması üzerine Fransa tercümanı konsoloslar ve hizmetkarlar ile birlikte Yedikule zindanlarına atılmıştır. ***BOA, HAT,* no: 5887/C,** 28 C 1213 (H)

[3] 1740 Fransız Kapitülasyonu (md. 46). Macar İSKENDER/Ali REŞAD 148.

[4] ***BOA, C.HR.,* no: 8595.**; Yine başka bir belgede de benzer bir ayrım göze çarpmaktadır. ***BOA, C.HR.,* no: 9186.**, 29C 1178 (H)

Kapitülasyonlara göre tercümanlar her türlü tekaliften muaf tutulmuşlardır. 1740 kapitülasyonlarının gerek tercümanları muafiyetler bakımından büyükelçiler ile aynı tutan 43. maddesi, gerekse de 47 ve 51. maddeleri bu hususu açıkça belirtmiştir[1]. Örneğin Halep kadısına yazılan 27 Z 1206 (H) tarihli bir hükümde, Halep konsolosu hizmetinde bulunan tercüman ve iki nefer hizmetkarından *haraç-ı avarız* ve *kasabiye akçesi* ve sair rüsum tekalif-i örfiye alınmaması buyrulmuştur[2]. Tercümanların kendi ihtiyaçları için evde şarap üretmelerine de müsaade edilmiştir. 51. maddeye göre konsoloslardan, tercümanlardan ve Fransa'nın hizmetindeki diğer görevlilerden kendileri adına ürettikleri şarap için hiçbir vergi ve resim istenemeyecektir. Buna şarabı üretmek için getirdikleri üzümler de dahildir[3].

Kapitülasyonların hemen hepsinde bahşedilen ayrıcalıklardan biri de tercümanlar olmadan yabancıların muhakeme edilememesidir. Tercümanlara yüklenmiş görev niteliği taşıyan bu hükme göre kadılar, subaşılar ve diğer memurlar tercümanlar hazır olmadan Fransız uyruklu bir kimseyi ne sorguya çekebilecek, ne de yargılamak hakkına sahip olabilecektir[4]. Benzeri ayrıcalıklar İngiltere ve diğer devletlere verilen kapitülasyonlarda da mevcuttu[5]. İfade etmek gerekir ki bu hüküm, davaların sürüncemede bırakılması için sık sık kötüye kullanılmıştır. Uygulamada Osmanlı mahkemelerinde verilen kararların, *"tercümanın imzasının eksikliği"* gerekçesiyle hükümsüz olduğunu iddia edilmiştir. Fakat Babıâli'nin kapitülasyonlar hakkında yayımladığı 1867 tarihli muhtırada, tercümanların davanın görülmesi sırasında hakim ve vasi vasfında olmayıp, da-

---

1 1740 Fransız Kapitülasyonu (md. 43, 47, 51) . Macar İSKENDER/Ali REŞAD 148-149.

2 *BOA, C.HR.*, no: 83.; Tercüman ve konsolosluk hizmetlilerinden tekalif alınmaması yönünde bir çok emr-i âli, ferman ve hüküm vardır. Benzer örnekler için bkz:
BOA, C.HR., no: 961., 29 B 1212 (H)
BOA, C.HR., no: 8217., 29 Ra 1214 (H)
BOA, C.HR., no: 4489., 29 Ş 1269 (H)

3 1740 Fransız Kapitülasyonu (md. 51). Macar İSKENDER/Ali REŞAD 149.; Şaraptan alınan vergiye *Fuçı Akçesi* (fıçı) deniyordu. Bu konuda yazılmış olan bir hüküm ferma için bkz. Ali İhsan BAĞIŞ, ***Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*** (Ankara: Turhan Ktb., 1983) 109-110.

4 Bkz. Fransız kapitülasyonları 1535 (md. 4), 1569 (md. 11), 1581 (md. 13), 1597 (md. 25), 1604 (md.47); 1740 (md. 26)

5 İlgili maddenin İngiliz kapitülasyonlarındaki karşılıkları için bkz. KÜTÜKOĞLU, ***Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri***, 26.

vadaki yabancıların hamisi konumunda bulunduğu ifade edilmiştir. Muhtırada, tercümanın imzasının eksikliğinin, kararın yok hükmünde olması anlamına gelmeyeceği belirtilmiştir[1]. Ayrıca yenilenen kapitülasyonlarda da tedbir niteliğinde bazı ifadelere yer verildiğini görüyoruz[2]. Tercümanların hukuki statüsü özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren güçlenmeye başlamış ve Osmanlı mahkemelerindeki yargılamalarda etkinlikleri artmıştır. Tercümanların hukuki statüsü, onları Osmanlı sosyal hayatında da özel bir konuma taşıyordu ki UBICINI bu durumu şöyle tasvir etmektedir[3]:

> "Sefaret tercümanları bir zamanlar ayrık bir kast teşkil ediyorlardı. Hemen hemen hepsi Levanten olup ülkenin asilleriydi. Onları görmeliydi, başlarını mağrurca dik tutmuş, bakışlar kibirli, Türk usulü eğerlenmiş atların üzerinde; şarklı kıyafeti giyinmiş, başlarında hafifçe kulağa doğru eğik fiyakalı bir kalpak, özel hizmetindeki kapı oğlanlarının peşi sıra caddenin ortasında kibirle giderlerdi."

Sonuçta, kapitülasyonların uygulamada yarattığı sorunlar, Osmanlı hukuk sisteminde bu sorunları çözmeye yönelik pozitif düzenlemelerin yapılmasını tetiklemiştir. 1850'lilerden itibaren Osmanlı hukuk sisteminde başlayan pozitifleşme süreci berat, emr-i âli, ferman gibi daha ziyade kişisel ve tekil nitelikteki hukuki tasarrufları genel düzenleyici nitelikte soyut düzenlemeler formuna sokmuştur. Bu gelişmenin yaşanmasında ise genel anlamda kapitülasyonların rolü oldukça büyüktür. Zira kapitülasyonlar kadimden beri yazılı nitelik taşıyorlardı. Dolayısıyla Osmanlı yasalarının, 19. yüzyıl modern hukuk ilkeleri çerçevesinde genel, soyut, pozitif normlara dönüşmelerinde kapitülasyonlar öncül uygulamalar olarak kabul edilebilir.

---

[1] ÖKÇÜN 150.

[2] *"...Davanın sürüncemede kalmaması için müddeialeyh olan Fransız behmahal bir tercüman tedarik edecektir."* 1604 Fransız Kapitülasyonu (md. 47). Macar İSKENDER/Ali REŞAD 148.

[3] UBICINI, Cilt II, 141.

3.2.2.4. Tüccarlar

3.2.2.4.1. Genel Olarak

Daha önce ifade ettiğimiz üzere 18 ve 19. yüzyılda kapitülasyonlar serbest ticareti kolaylaştırıcı nitelikte, iktisadi amaç odaklı değişime uğramışlardır. Söz konusu değişimin nedeni, Osmanlı Devleti'nin bu dönemde sanayileşme yoluyla değilse bile ticaretle kapitalist dünya ekonomisi ile bağ kurmuş olmasıdır[1]. Dolayısıyla hukuk bu dönemde en fazla ticaret bağlamında türetilmiştir. Tabiatıyla kapitülasyonlar rejiminin düzenlediği hukuki statüler de, 18. yüzyıldan 19. yüzyıla geçerken, yani merkantalist ekonomiden *(ticari kapitalizm)* sanayi kapitalizmine geçişte mali ve sosyal nitelikte önemli sonuçlar doğurmuştur. Bunların en önemlilerinden biri, dış ticaretin idaresinde rol alan ve kapitülasyonların yarattığı hukuki ve mali statülerden istifade ederek yükselen yeni tip bir tüccar sınıfının ortaya çıkmasıdır. Bu yeni tüccar sınıfı iç ve dış ticareti düzenliyor ve avantajlı konumları sebebiyle gelişen iktisadi ilişkilere yön veriyordu. Sonuçta Osmanlı İmparatorluğu'ndaki klasik sosyo-ekonomik hiyerarşi toplumun müslüman kesimi (eşraf, ayan ve etkili yerel gruplar) aleyhine bozulmuş, giderek gayrimüslim tüccar, banker ve sarrafla a bağımlı bir iktisadi yapı gelişmiştir[2]. Söz konusu iktisadi gelişimin sebeplerini anlamak adına kapitülasyonlar ile dış ticaret arasındaki ilişkiyi kabaca irdelemek gerekir. Zira gelişen yeni ilişki biçiminin yarattığı tüccar sınıfının konumunu ancak bu şekilde doğru değerlendirebiliriz.

Osmanlı imparatorluğu'nda şehir ve iskelelere getirilen ve buralardan alıp götürülen mallardan öteden beri resim alınıyordu ki buna *"hariçi gümrük"* deniyordu. Akdeniz hakimiyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nu dünya ticaretinin baş aktörlerinden biri haline getirmişti. Bu sayede hariçi gümrükler yüksek ticaret hacimlerine kavuşmuştu. Kapitülasyonların, Osmanlı hukuk sistemini ve iktisadi yapısını esaslı şekilde etkilemesi de bu dönemden itibaren görülmeye başlar. Osmanlı, Fatih döneminden itibaren sınırlarını genişleterek Boğazlar'a ve Bizans'a hakim olmuştur. Bu gelişme beraberinde askeri, idari ve ideolojik açıdan farklı bir yapılanma doğurmuştur. Osmanlı bu dönemde bir imparatorluk hüviyeti

---

[1] KASABA 12-13.

[2] KASABA 14.

kazanmış ve Bizans'ın mirasçısı sıfatıyla Akdeniz ticaretini denetimi altına almıştır. 15 ve 16. yüzyıllara baktığımızda Akdeniz'deki kurulu ticari ilişkiler Venedik ve Ceneviz gibi İtalyan Denizci Cumhuriyetleri üzerinden yürüyordu[1]. Osmanlı İmparatorluğu da ilk kapitülasyonları bu devletlere vermiştir. Bu iki devlet uzun süre Osmanlı sularında ve ülkesinde ticari ve adli imtiyazlarını korumuşlardır. Mısır kapitülasyonları, Mısır'ın Osmanlı topraklarına katılmasıyla önce Fransa'ya daha sonra diğer devletlere teşmil edilmiştir. Kapitülasyonlarda da yer aldığı üzere başlangıçta %5 olan gümrük resmi %3 seviyesine indirilmiş, sonunda masdariyye resmi de kaldırılmak suretiyle yabancı tüccar sadece %3 gümrük resmi ile sorumlu hale gelmiştir. 18. yüzyıl sonlarından itibaren ise eşyaların kıymetleri üzerinden alınacak %3 gümrük resminin miktarını tespit eden tarifeler düzenlenmesi fikri uygulandı. Ancak bu usul de, kapitülasyon sahibi devletlerin kötüye kullanması[2] sebebiyle faydalı olmamış ve bazı ihtilaflara sebebiyet vermiştir[3]. Sonra da koruma sistemi çerçevesinde ortaya çıkan mahmî tüccar sınıfı, dış ticaretin gelişmesi ve çöküş sürecinin bir arada yaşandığı gelişmelere ön ayak olmuştur. İmparatorlukta bu dönem; klasik kurumların çözüldüğü, ekonomik ilerlemenin yaşandığı ve yönetim aygıtlarının yeniden düzenlendiği, iç içe geçmiş bir sürece karşılık geliyordu denilebilir[4].

Bu bilgiler çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret yapan tüccarları beş gruba ayırmak mümkündür: 1) Müslüman, 2) Reaya

---

[1] Bu yüzyılları, salınım payını da hesaba katarak prekapitalist dönem, yani *"tüccar kapitalizmi"* olarak dönemlemek mümkündür. Venedik, Ceneviz, Floransa gibi devletler bu dönemde; büyük ticaret, uzun mesafe ticaretinin emirleri (bilhassa *kıymetli evrakı* kastediyoruz), sonsuz sermaye birikimi gibi gelişmelerin dinamik adresleridir. Fakat Venedik ve Ceneviz servetinin esası, Bizans ve daha sonra Osmanlı İmparatorluğu topraklarında kurduğu tüccar kolonilerine dayanıyordu. Bunlar İstanbul, Kefe, Tana, Soldaya, Trabzon ve Kuzey Afrika sahilleri gibi denizaşırı ticaret merkezleridir. Akdeniz havzasında bu türden onlarca koloni bulunuyordu ve bir sarmaşık gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun kitlesini sarmıştı. Tabiatıyla sarmaşıklar da yapıştığı ağaçlardan besleniyordu. BRAUDEL, ***Akdeniz ve Akdeniz Dünyası***, 211, 227-229, 260-265, 236-238.

[2] Belirtmek gerekir ki çalışmamızda yer yer kullanmış olduğumuz *"kötüye kullanma"* ya da *"kötü niyetli"* ifadeleri kişilerin subjektif tutumlarını sorgulamak bağlamında kullanılmış değildir. Biz bu ifadeleri kapitalizmin tarihsel gelişimi çerçevesinde bir durumu, olayı, varlığı ya da kavramı betimlemek için kullanmaktayız. Yoksa yüzyıllar öncesine gidip kişilerin tutumlarını ahlaki olarak sorgulamak bilimsel bir yaklaşım değildir.

[3] KÜTÜKOĞLU, ***Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri***, 70.

[4] KASABA 9.

(zimmîler), 3) Müstemin, 4) Avrupa, 5) Hayriye, 6) Beratlı tüccar. Bunlardan ilk ikisi yerli esnaf ya da üretici tarafından imal edilen malların cüzi bir kârla ticaretini yapan kesimdir ki, tüccardan ziyade esnafın bir kolu sayılabilir[1]. Dış ticaretin organizasyonu ile uğraşan ve kapitülasyonların yarattığı statülerden istifade eden tüccar sınıfları ise son dördüdür. Müstemin tüccarın hukuki statüsünün başından beri kapitülasyonlarla belirlenmiş ve ayrı bir başlıkta ayrıntılı şekilde yer verilmiş olmasından dolayı burada son üçü üzerinde durulacaktır.

3.2.2.4.2. Beratlı Tüccarlar

"Beratlı Tüccar" müessesesinin doğuşu, 18. yüzyılın başlarında gayrimüslim Osmanlı tebaasının, kapitülasyon sahibi devletlerin himayesine girmesiyle başlamıştır. Bu kişiler çeşitli yollarla elde ettikleri beratlar sayesinde, müstemen tüccar gibi iç ve dış ticarette imtiyazlı bir statü kazanıyordu. Beratlı tüccarların ortaya çıkışında berat ve tercümanlığın önemli rolü vardır. Zira beratlı tüccar müessesesi, tercümanlık müessesesinin evrilmesi, daha doğru bir deyişle kötüye kullanılması sonucu ortaya çıkmıştır. Dragoman (tercüman) başlığı altında kurumun doğuşunu, gelişimini ve beratlı tercümanların ortaya çıkışını anlattık. Burada kısaca berat kavramı, beratlı *tercümandan* beratlı *tüccara* geçiş süreci ve beratlı tüccarlar ele alınacaktır.

Berât, Arapça asıllı bir kelime olup yazılı kağıt, mektup karşılığı olarak kullanılır. Osmanlı İmparatorluğu'nda bazı memuriyetlere tayin edilenlere, görevlerini, yetki ve sorumluluklarını belirten, padişah tuğrasını taşıyan ve tayin emirleri ihtiva eden belgelere denir. Beratı ifade etmek için *berat-ı şerif, nişan, nişan-ı şerif, biti* ve *hüküm* tabirleri de kullanılır. Bu belgelerde verilen görevin cinsi, yeri, geliri veya maaşı verilenin ismi, niçin verildiği ve kendisinden ne istenildiği, yetkili biri ise yetkilerinin sınırı gösterilirdi. Beratlar çok çeşitli olup timâr, iltizâm, muâfiyet, mukâtaa, mâlikane gibi *imtiyaz beratları*; beylerbeyilik, defterdarlık, vezirlik gibi *memuriyet beratları* vardır. Berat her padişah öldüğünde değiştirilerek yeni padişahın tuğrası ile yenileri ihsan edilirdi. Bu işleme *"tecdid-i berat"* denilirdi[2].

---

[1] KÜTÜKOĞLU 71.

[2] BAĞIŞ 18.; Mübahat KÜTÜKOĞLU, ***Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatika)*** (İstanbul:1998) 130-131.

18. yüzyılda Osmanlı topraklarında ticari etkinlikleri artan Avrupa devletleri, imparatorluğun çeşitli yerlerinde konsolosluk adedini artırmıştı. Ardından yabancı elçi ve konsolosluklar, yerel çevreler ile siyasi ve ticari ilişkilerin yürütülmesine yardımcı olmak üzere gayrimüslim Osmanlı tebaasını tercüman olarak istihdam etmeye başladılar. Gayrimüslim Osmanlı tebaası olan bir kişinin tercüman olarak istihdam edilebilmesi için elçiliklerin öncelikle Bab-ıâli'ye müracaat etmesi gerekirdi. Beylikçi kalemi eğer talebi kabul ederse kendilerine her bir berat için ücret ödenirdi[1]. Böylece beratlı tercüman olan gayrimüslim Osmanlı tebaası, yukarıda zikredildiği gibi kapitülasyonların müstemin tüccara sağladığı haklardan istifade eder konuma gelirdi. Gayrimüslimler, beratlı tercüman olduktan sonra diğer gayrimüslim Osmanlı tebaasından farklı bir kıyafet giyerlerdi. Böylece her türlü inzibati tedbirden ilk görünüş itibariyle kurtulmuş oluyorlardı. Bunlar zamanla tamamen Frenk kıyafetleri giyer olmuşlardır. 29 R 1172 tarihli bir belgede cizye ve tekaliften muaf olacaklar gösterilmiş ve bunlardan başkalarının iddia ettikleri sıfatların tanınmaması hüküm verilmiştir[2]:

> "Düvel-i ecnebiye konsolosları maiyetinde müstahdem ve **beratı haiz tercümanlar** ile oğulları ve ikişer nefer hizmetkarları cizye ve tekalif-i örfiyyeden **muaf tutulmaları** uhut icabından olup bunlardan maadasının mükellefiyeti lazım gelmediği halde bazı eşhasın konsoloslardan patente alarak **kıyafetlerini** ve hatta bir takımı **mezheplerini** tebdil eyledikleri ve bu hal nizam-ı memleketin ve ahvâl-i reayanın ihtilaline sebep olduğu cihetle leffen gönderilen defterde yazılı tercümanlardan maadasının iddia ettikleri sıfatların tanınmaması ve bu hususta konsoloslara ve sair icap edenlere tenbihat icrası hakkında Haleb Valisi Sadr-ı esbak Abdullah Paşa ile Rumeli'de bazı vilayetlere hüküm..."

Görüldüğü gibi valiliklere gönderilen hükümde, bazı eşhasın konsolosluklardan *patente* alarak imtiyazlardan faydalanma yolunu tuttukları ve defterde yazılı olanlar dışındakilerin mahmî sıfatlarının tanınmaması bildirilmektedir. Belli ki koruma sistemini kötüye kullanmaların sayısı-

---

[1] Bu ücretin maktu olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim elçiliklerden değişen nispetlerde ücretler alınırdı. Beratlar alınırken bu işle alakalı Osmanlı memurlarına hediye vermek de usuldendi. Bu hediyelerin değerinden berat ücretinin değeri hakkında da ortalama bir fikir edinilebiliyor. Örneğin 1736 yılında Hollanda elçisi, Reissülküttâb'a 600 aslanlı dolar verirken, başka bir defasında sadece 60 aslanlı dolar vermiştir. BAĞIŞ 25-26.

[2] *BOA, C. HR.*, no: 938.

nın artmasıyla defter tutuma usulü yaygınlık kazanmış ve bu defterlere göre hareket edilmesi mecburiyeti hasıl olmuştur[1]. Bu belgeden anladığımız diğer bir husus da koruma sisteminden faydalanmak için kıyafet ve din değiştiren gayrimüslimlere karşı reaya arasında bir kıskançlık ve kin duyulmaktadır. Elbette bizce bu duyguların sebebi mahmiler ile reaya arasındaki haksız rekabetten kaynaklanıyordu. Din ve kıyafet değiştirme burada sadece zahiri sebeptir. Osmanlı'da yüzyıllar boyu ayrıcalıklı bir konuma sahip olan müslümanlar, ilk kez kendisinden daha ayrıcalıklı bir kesimle karşılaşıyorlardı. Bu karşılaşmada iktisaden kaybeden taraf ise kesin olarak müslüman tebaa idi.

Gayrimüslim tüccarlar ithalat ve ihracatta %5 gümrük ödemekle, %3 ödeyen müstemin tüccara göre zayıf bir durumda idi. Üstelik bunlar Osmanlı tebaasının ödemek mecburiyetinde olduğu %10'u bulan vergileri de ödüyordu. İşte bu noktada gayrimüslimler haksız rekabet durumundan kendilerini kurtaracak çözümü buldular. Çare elçiliklerin himayesine girip, Osmanlı tebaası olmaktan kurtulmak idi[2]. Bu çözüm beraberinde rüşvet mekanizmasını ve beratların satılması usulünü doğuracaktı. Elçiliklerin ticari faaliyetlerinin artması da gayrimüslim tüccarların yardımcı statüsünde istihdam edilmelerinin kılıfı olmuştur. Akabinde İstanbul'daki elçilerin gayrimüslim tüccarları himayeleri altına almaları büyük paralara konu olmaya başlamıştır. Beratlar ya da *patente*ler, bazen de yabancı devletlerce Babıâli'ye yakın gayrimüslimlere bedava veriliyordu. Burada amaç Osmanlı Devleti'nin politikası hakkında özel bilgiler temin etmekti. Aynı durum Osmanlı devleti tarafından da yabancı elçilikler hakkında gizli bilgi edinmek için kullanılıyordu[3]. Özetle 18. yüzyılın son-

---

[1] Ticaretle uğraşan gayrimüslimlerin mahmî statüsüne alınmaları, sadece beratlı veya fermanlı tercüman şeklinde olmuyordu. Elçiler *"patente"* tabir edilen bir çeşit belge ile istedikleri kişileri kendi himayelerine almak suretiyle vatandaşları olarak gösteriyorlardı. İfade etmek gerekir ki *patente* ile *berat* aynı nitelikte belgeler değillerdir. Bir defa *patente*'lerin Bab-ıâli ile ilgisi yoktu. Bab-ıâli'den müsaadeye gerek olmayıp, doğrudan doğruya elçilik tasarrufu idi. tabiatıyla patenteler, Divan-ı Hümayun ecnebi defterlerine kaydedilmiyordu. Bu sebeple elçiliklerin ne kadar patente dağıttıklarını tespit etmek mümkün değildir. Özellikle Rus elçileri bu uygulamayı Osmanlı tebaası tüm Ordotokslara teşmil etmiştir. BAĞIŞ 30-31.

[2] BAĞIŞ 28.

[3] Osmanlı tebaası olup tercümanlık yoluyla imtiyaz elde etmiş en önemli kişilerden biri Ignatius Mouradgea d'OHSSON'dur. 1740'ta Beyoğlu'nda dünyaya gelen d'OHSSON, İsveç elçiliğinde baştercümanlığa kadar yükselmiştir. İyi bir eğitim aldığı için Doğu dillerinin bir çoğuna vakıftır. Diplomatlık mesleğinde hızla ilerleyen bu kişi Osmanlı-

larına gelindiğinde imparatorluk, hukuki ve ekonomik statülerin yabancı ve yerli fırsatçılar tarafından kolayca alınır satılır olduğu bir tüccarlar cennetine dönüşmüştü. Öyle ki bu tüccarların her biri açgözlü Venedik taciri misali, Osmanlı'nın vücudundan bir parça koparma telaşı içindeydi[1]. Bu durum 19. yüzyılın başlarında *"Avrupa tüccarı"* diye bir sınıfı yaratmıştır ki, müstemin tüccar dahi bu sınıfın karşısında cılız kalmıştır.

3.2.2.4.3. Avrupa Tüccarları

18. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki ticaretin neredeyse tamamı *müstemin* ve Osmanlı tebaası *gayrimüslim beratlı* tüccar tarafından gerçekleştiriliyordu. Gayrimüslimler; din, dil ve daha bir çok sebepten ötürü müslüman tebaaya göre Avrupalılarla daha kolay ilişki kuruyorlardı. Beratlı tüccarlar, Osmanlı ülkesindeki kurulu ticari ilişkilere de aşina olduklarından, müstemin tüccarlar çoğu zaman bunlarla çalışmak durumundaydılar. Fakat müstemin tüccarlar, bu bağımlılık ilişkisinden yer yer şikayetçi olmuşlardır. Öyle ki

---

İsveç Ticaret ve Dostluk anlaşmasın'nın yapılmasında üstün çabalar göstermiş ve karşılığında *Vasa Nişanı* ile taltif edilmiştir. 1796'da ise İsveç elçisi olmuştur. *"Tercümanların en iyisi elçilerin en kötüsü"* olarak nitelendirilen d'OHSSON, üç ciltten oluşan ***Tableau General de l'Empire Ottoman*** isimli bir Osmanlı tarihi eseri vermiştir. İslam Hukuku ve Osmanlı Tarihi olmak üzere iki ana bölüme ayrılan bu eser 18. asır ve öncesi Osmanlı genel tablosuna ilişkin en önemli kaynaklardan biridir. D'OHSSON hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A.C. d'OHSSON, ***Moğol Tarihi***, 11-13; BAĞIŞ 32.

[1] ***"Venedik Taciri"*** ünlü İngiliz şair William SHAKESPEARE'nin önemli bir tragedyasıdır. Kötü adam Yahudi tefeci Shylock'tur. Gemileri açık denizlerde olan ve nakit sıkıntısı çeken Antonio, Venedik'teki itibarını kullanarak arkadaşı Bassanio'yu sevgilisine gönderebilmek için bir zamanlar küfürler yağdırdığı Yahudi tefeciden 3000 düka borç alır. Shylock, borcu ödeyemediği taktirde Antonio'nun vücudunun istediği yerinden 1 pound, yaklaşık 450 gr. eti keseceğini senedin sonuna şart olarak koyar. Zamanla Antonio'nun bütün gemilerinin battığı haberleri gelir. Soylu tüccar borcunu ödeyemez. Shylock, Venedik'te "hakkımı isterim, senette ne yazıyorsa onu isterim" diye bağırmaya, yeminler savurmaya başlar. Tefecinin açgözlülükle bıçağını bilediği duruşma sonunda Antonio, avukatın keskin zekası sayesinde kurtulur. Şöyle ki, aynı zamanda arkadaşının sevgilisi olan avukat, duruşmada senette sadece et yazdığını, kan yazmadığını savunur. O halde Shylock, ancak tek damla kan akıtmadan senetteki hakkını alabilir. Kan akarsa, hristiyan kanı akıttığı için Shylock'un tüm malı müsadere edilecektir, kanun böyle buyurur. Sonuç olarak Shylock senede dayanan hakkından vazgeçer. Fakat bu sefer de dolaylı yoldan hristiyan canına kastetmekten mallarına el konur. Hayatı ise Antonio'nun insafına bırakılır. Antonio, Shylock'un hristiyan olması karşılığında yaşamını bağışlar. Eserin tamamı için bkz. William SHAKESPEARE, ***Venedik Taciri***, Çev. Nureddin Sevin (Ankara: Maarif Vekaleti,1943)

Hollanda elçisi, gayrimüslimleri İzmir, Selanik ve daha başka yerlerde tüccarların aleyhine iş çevirdikleri gerekçesiyle *"kan emici bu zümre"*den kurtulmanın mümkün olmadığı şeklinde tenkit ediyordu[1]. İngiltere'nin Osmanlı topraklarında kurduğu Levant Company'nin faaliyetlerinden sorumlu olan konsoloslar da, simsarların davranışlarının her zaman gözetilmesi gerektiğini, çünkü bunların kendi adlarına ticaret yaptıklarını dile getiriyorlardı[2].

Türlü hesapların döndüğü bu ticari ilişkiler ağında gayrimüslim beratlı ve patenteli tüccarlar, sahip oldukları imtiyazları her şeye rağmen iyi kullanmışlardı. Bunlar bir süre sonra ithalat ve ihracatta müstemin tüccara rakip bile olmuşlardı. Öyle ki Venedik, Messina, Trieste, Livorno, Ancona, Amsterdam, Marsilya, Viyana ve Londra gibi Avrupa'nın önemli ticaret ve liman şehirleri ile doğrudan ticaret yapmak suretiyle oralarda şubeler açmışlardır. Statüleri sayesinde gayet girişken ticaret yapabilen bu tüccarlar, İngiliz ve Fransız cephesinde de kaygılara neden olmuştu. Akdeniz ticaretinin Osmanlı tebaası[3] Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerin kontrolüne geçeceği endişesi bu devletleri zoraki önlem almaya itmiştir[4]. KASABA'ya göre 18. yüzyılda Osmanlı tüccarlarının etkinliğindeki büyük artışın sebeplerinin başında, Avrupa'yı sarsan savaş ve devrim dalgaları geliyordu[5]. Ayrıca savaşsız geçen uzun süre,

---

1 BAĞIŞ 53.

2 Sarah SEARIGHT, **"Türkiye Tüccarları Kumpanyası"**, *Hayat Tarih Mecmûası*, çev: Nesrin MORALI, sayı 10, Ekim (1977) 84-87 .

3 ÇADIRCI'ya göre ***"Osmanlı Uyruğu"*** güçlü bir tüccar sınıfı yoktur. Bu yüzden de sermaye birikimi gerçekleşmemiştir. Açıkçası biz bu fikre iştirak edemiyoruz. Nitekim veriler ve yukarıda ifade ettiğimiz gerçekler 18. yüzyılda Osmanlı uyruğu ciddi bir tüccar kesiminin olduğunu göstermektedir. Bunların kapitülasyonların etkisi ile çeşitli muafiyetler almaları başka bir hususiyeti ifade eder. Gayrimüslim tüccarlar kapitülasyonlarla çeşitli statüler kazansa da tâbiiyetleri Osmanlı'dır. O dönemde yaptıkları ithalat ve ihracatlar Osmanlı İmparatorluğunun istatistiklerini oluşturur. Bugün Osmanlı bakiyesi bir çok devlet kendi ulusal tarihini yazarken de bu ilişkiyi yüksünmeden kurmaktadır. Gayrimüslim Osmanlı tüccarlarının ellerindeki sermayenin siyasi, sosyal ve ekonomik örgütlenişinin sonraları Osmanlı siyasal varlığı dışında gelişmelere yol açması ekonomik değil, belki siyasal tespitlerde bulunurken doğru bir önerme teşkil edebilir. Kaldı ki bu halde bile, elindeki ciddi sermaye ile Osmanlı ve hatta Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak kalmaya devam eden gayrimüslim tüccarların, devletle olan siyasal bağını açıklamak mümkün değildir. Aksi görüş için bkz. ÇADIRCI 7.

4 BAĞIŞ 53.

5 KASABA 24.

imparatorluk topraklarını ve limanlarını güvenli bölgeler haline getirmişti. Bir de Napolyon savaşları sonunda Fransızların Doğu Akdeniz'den çekilmesi, özellikle Rum denizcileri bu bölgede hem kaçak hem de resmi ticaretin başlıca taşıyıcıları konumuna getirmiştir. Üstelik Rumlar sadece Doğu Akdeniz'de değil Balkanlar, Macaristan ve Güney Rusya'da da ticaretin baş aktörleri konumundaydılar[1].

Bu durum, FINDLEY'in de belirttiği üzere Osmanlı İmparatorluğu cephesinde yeni bir diplomatik açılıma da yol açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, dışarıdaki tebaasının ticari çıkarlarına hizmet etmek için ticaretin yoğunlaştığı yerlere konsoloslar atamıştır. Buna göre ilk Osmanlı konsoloslukları, beratlı ve gayrimüslim tüccarın etkin olduğu Akdeniz'in liman şehirlerinde kurulmuştur (1802)[2]. Buralara tayin edilen Osmanlı konsoloslarının (*şehbender*) ise neredeyse hepsi Rum kökenli gayrimüslimlerdi. Dolayısıyla *"ticari aristokrasinin"*, 19. yüzyıl Osmanlı bürokratik sınıfının inşasında kurucu bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Nitekim ticareti elinde bulunduran gayrimüslimlerin çoğunluğu da yine Rumlardı. Bir görüşe göre bu üstünlüğün nedenleri arasında tarihsel ayrıcalıkların yanı sıra Rum kilisesinin başından beri İstanbul'da sahip olduğu güçlü siyasal konumun da etkisi vardı[3]. Bizce Rumların üstünlüğünü izah eden finansal bir sebep de öne çıkmaktadır. O da ticaretin parasal kaynağı olan Galata bankerlerince sağlanan cemaat dayanışmasının sağladığı nakit akışı idi.

STOİANOVİCH iki kurum arasındaki ilişkiyi daha eskiye giden bir köken ilişkisine dayandırmaktadır. Yazar, Osmanlı ülkesi dışında ticaret yapan Balkanlardan gelen Ortodoks kökenli tüccarların, *"başlarında uyuşmazlıkları çözecek ve şirketin işlerini kolaylaştıracak bir konsolos veya bilirkişi ile birlikte ortaklıklar ya da tüccar loncaları halinde teşkilatlanmalarının"*, o zamana kadar geleneksel bir uygulama olduğunu belirtmiştir[4].

---

[1] Trainan STOIANOVICH, "The Conquering Balkan Orthodox Mercant", *Journal of Economic History*, XX (1960) 284.

[2] Aslında önceleri yarı resmi nitelikte de olsa bu teşkilat vardı. Örneğin 1725'te Sadrazan Nevşehirli İbrahim Paşa, Ömer Ağa'yı Viyana'ya konsolos olarak atamıştı. Fakat bu hariciye örgütlenmesi girişiminin devamı gelmemiştir. FINDLEY 109.; ÇADIRCI 7.

[3] Rum nüfusun Balkanlarda ve Doğu Avrupa sınırındaki göç hareketliliği de Osmanlı dış ticaretini destekleyen insani bir etken olmuştur. Rumlar; Avusturya, Osmanlı ve Rus sınırlarını keser şekilde yayılmışlardı. Bunların uyruklukları farklı da olsa hepsinin ortak noktası Osmanlı ülkesine mal götürüp getirmeleri idi. STOIANOVICH 284.

[4] STOIANOVICH 295-296.

FINDLEY de benzer bir tespit yaparak; III. Selim'in girişimiyle Avrupalılarla daha iyi rekabet etmek adına Osmanlı tebaası tüccarları (Müslüman/*Hayriye tüccarı*, Gayrimüslim/*Avrupa tüccarı*) örgütlemeye girişildiğinde aynı türden bir dairenin *"şehbenderlik"* adıyla mevcut olduğunu ileri sürmektedir. Nitekim aslında liman şehirlerinde *"belediye reisi"* ya da anlam genişlemesine uğrayarak *"gümrük tahsildarına"* atfen kullanılan bu tabir Osmanlıca'da konsolos için kullanılmıştır[1].

Müstemin tüccar ile yerli tüccar arasındaki ticari rekabette müstemen tüccarın sahip olduğu vergi muafiyeti onu avantajlı konuma geçiriyordu. Zira onlar bazen iç pazarda alım satım yaptıkları halde gayrimüslim tüccar gibi %5 iç gümrük ve sair vergiler vermekten imtina ediyorlardı. Oysa iç gümrükler statüsüne göre mükelleflerdi[2]. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun vergi sisteminde zamanla zafiyete yol açmış ve imparatorluk hazinesi ciddi vergi geliri kayıplarına uğramıştır. Osmanlı hükümetinin beratlı tüccarlar hususunda karar alacağı bir sırada Gümrük Emini Hasan Ağa[3], verdiği bir raporda vergilere dair yukarıdaki hususları dile getirerek müstemin ya da beratlılarm %3 iç gümrük ile diğer tekalifinden muaf tutulamayacaklarını belirtmiştir. Fakat bu açıklamaya yabancı devlet elçileri kuvvetle itiraz etmekle %3 gümrük vergisi ödemenin kafi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Babıâli, bu kuvvetli itiraza rağmen müstemin ve beratlı tüccarların da gayrimüslim tüccarlar gibi iç ticaret nizamına uymalarının zaruri olduğunu dile getirmiş, bu yönde İngiltere ve Rusya'ya notalar vermiştir[4].

Tüm bu girişimlerden olumlu sonuç alınamamış ve haksız rekabet hali beratlı ya da patenteli olmayan gayrimüslim tüccar aleyhine devam etmiştir. Bunun üzerine Sultan III. Selim, Osmanlı sosyal ve ekonomik yapısını derinden etkileyecek başka bir çözüme gitmek zorunda kalmıştır. Yeni düzenlemeye göre gayrimüslim tüccar imtiyazlı bir sınıf haline getiriliyordu. Artık Avrupa ile ticaret yapan Osmanlı tebaası gayrimüs-

---

1 FINDLEY 110.

2 Abdurrahman VEFİK, *Tekalif Kavaidi, Tekalif Kavaidi*, Cilt I (İstanbul: Matbaa-i Kader, 1328) 51-57.

3 Gümrük Emini Hasan Ağa (Ö. 1809), Selanikli Mehmed Ağa'nın oğludur. Zengin olduğundan ilerleyip gümrük emini, bina emini, matbah emini olmuştur. Ticaretle de uğraşmaya devam etmiştir. Mehmed SÜREYYA, ***Sicil-i Osmanî***, Çev. Seyit Ali KAHRAMAN, Cilt. II (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları,1996) 608.

4 BAĞIŞ 61-62.

lim tüccarlar *beratlı* değil, *Avrupa tüccarı* olarak anılacak ve bundan böyle müstemin tüccarın sahip olduğu bütün haklara kavuşacaklardı (1802)[1]. Bu uygulama şu an için çok yanlış gibi gelebilir. Ama o zamanın koşullarında ve imparatorluk yapısı dahilinde düşünüldüğünde anlaşılabilir yanları vardır. Bir defa düzenleme ile imtiyazlı duruma getirilen yine *"Osmanlı tebaası"*dır. Devlet hiçbir zaman gayrimüslim tüccarları kendi siyasal varlığının dışında bir unsur olarak görmemektedir. Buna göre uygulamanın amacı gayet açıktı; kendi uyruğun olan gayrimüslim tüccarları yabancı tüccarlar karşısında rekabet edebilir bir konuma getirmek ve tüccarlarını yabancı devletlerin mahmisi olmaya özendiren durumu ortadan kaldırmak. Böylece de iç ve dış ticaretteki vergi kaçaklarını minimize etmek... Fakat bu dönemde devlet aygıtı ve toplumsal yapıya yönelik her müdahale gibi bu da, amaçlananın çok uzağında sonuçlar doğurmuştur. Bu sonuçların sosyal ve siyasal açıdan en yıkıcı olanı ise gayrimüslim Avrupa tüccarları ve bankerlerinin ellerindeki birikimleri, 19. yüzyılda ortaya çıkacak olan ulusçu bağımsızlık hareketlerine kaydırmalarıdır[2]. Fakat şunu da belirtelim ki ulusal bağımsızlık hareketleri ile ticari çıkarlar her zaman birebir örtüşmemektedir. Bu itibarla yukarıdaki tespitimizden yola çıkarak çok genel ve mutlak doğrulara varmamak gerekir. Çıkarlar, her zaman ilk bakışta anlaşılamayacak çelişkiler barındırabiliyordu. Örneğin Balkan nüfusunun en kalabalık etnik unsurunu oluşturan Rumlar, bağımsız bir Yunan Krallığı hareketine çoğu zaman çekimser durmuştur. Zira eğer Balkanlar değişik devletçiklere bölünürse, çok geniş bir alana yayılmış Rumlar, ticari faaliyetlerini daraltıp yeniden düzenlemek durumunda kalacaklardı[3].

---

[1] Osman Nuri ERGİN, beratlı tüccarın Avrupa tüccarına dönüşmesine dair kesin bir tarih vermekten kaçınmıştır. Ama yine de bunun 1210-1217 (1795-1802) tarihleri olabileceğini bildirmiştir. Osman Nuri ERGİN, ***Mecelle-i Umur-ı Belediye***, Cilt I (İstanbul: 1337) 675-676.; Aynı konuda başka değerlendirmeler için bkz. KÜTÜKOĞLU, ***Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri***, 73.; BAĞIŞ 63.

[2] Örneğin Sırp isyanının önde gelenlerinden Kara Yorgi varlıklı bir domuz tüccarı idi. STOIANOVICH'in de ifade ettiği gibi, Yunan isyanının ideolojik ve örgütsel temelini oluşturan *Philike Hetairia* örgütü ise 1814'te Odessa'da Yunan tüccarları tarafından kurulmuştur. Örgütün 1819'daki üye sayıları ve meslek grupları dağılımına baktığımızda, 452 örgüt üyesinden 153'ünün tüccar olmakla 1. sırada geldiği görülmektedir. Buna en yakın rakamda 60 kişi ile eşraftır. STOIANOVICH 307-309.

[3] Bahsettiğimiz dar anlamda sadece parasal destek değil. Bununla birlikte nüfus, ideoloji, kültür, eğitim, değerler... vs bağlamında da düşünülebilecek geniş bir etkiden bahsediyoruz. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. STOIANOVICH 234-238

Söz konusu düzenlemeye göre Avrupa tüccarları, bundan sonra Avrupa ile ticaret yaparken ithalat ve ihracatta sadece %3 gümrük vergisi ödeyecekti. Bunların Devlet-i Âliyye reayası ile 4000 akçeyi aşan davaları olursa bu davalar taşrada değil, çarşamba günleri İstanbul'da Reissülküttâb odasında veya Arz odasında görülecekti. Avrupa tüccarına ait gemiler Osmanlı hükümeti tarafından zorla kiralanamayacaktı. Tüccarlardan biri öldüğünde terekesi şer'iye mahkemesi ve Divan-ı Hümayunca atanan nâzır tarafından tespit edilip mirasçılarına tevdi edilecekti. Eğer mirasçısı yoksa terekesi o zaman hazineye devredilecekti[1]. Avrupa tüccarlarının diğer ayrıcalıkları arasında ise kılık kıyafet dokunulmazlığı, hizmetkar istihdam edebilme, avarız, kasabiye akçesi, tekalif-i örfiye ile rencide edilmeme gibi klasik kapitülasyon hakları bulunmaktadır. Avrupa tüccarları her iki yılda bir içlerinden bazılarını kendilerine nezaret etmek ve kayıtlarını tutmak üzere tüccar nazırı olarak seçeceklerdi. Nazır, Avrupa tüccarlarının isimlerini, hangi handa kaim olduklarını, hangi devletle ticaret yaptıklarını bir defterde tutarak Beylikçiye vermekle mükellefti[2]. Hemen ifade etmek gerekir ki vergilerden kaçmanın yollarını arayan sadece gayrimüslim kesim değildi. Müslümanlar da bir şekilde vergilerden muaf olma yollarını arıyordu. Bu uğurda kullanılan müesseselerin başında vakıflar geliyordu. Zira vakıf statüsündeki mal ve gelirler, bir çok vergi ve mali külfetten muaf tutuluyordu[3].

Sultan III. Selim'in aldığı tüm tedbirlere rağmen istenen sonuçlar elde edilememiştir. Avrupa tüccarları yine de kendilerine yabancı devlet himayesi arıyorlardı. Nitekim bu sayede kendilerine daha önce görülmemiş bazı yeni konumlar yaratıyorlardı. Örneğin bunlar uyanıklık ya-

---

1 BAĞIŞ 65-67.

2 BAĞIŞ 66.

3 18-19. yüzyıllarda vakıf müessesesinde yaşanan bozulma ve bozulmaya karşı alınan önlemler hakkında kendisi de bir vakit Evkaf Nazırlığı yapmış Mustafa NURİ PAŞA'nın eserinde ilginç tespitler yer almaktadır. Alınan önlemlerin başında Evkaf Müdürlüğü'nün kurulması (1826) gelmektedir. Fakat Nuri Paşa'ya göre beklenen başarı sağlanamamıştır. Sebepleri hakkında bize fikir vermesi için Paşa'nın sözlerini aktarıyoruz: *"...(B)u işe bakanların kiminin hırsız mizaçlıve kiminin de önemli bir konu olan hukuk kurallarından anlamayışı yüzünden, evkaf hazinesi görevi kötüye kullanmalarla dopdolu idi"*. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa NURİ PAŞA, *Netâyic ül-Vukuât*, Cilt IV (Ankara: TTK, 1992) 285-287.; Vakıflar, Osmanlı hukukunda Şer'i hükümleri dolanmak için çok defa kullanılmıştır. Örneğin, Aile vakıfları, miras ve vasiyet bırakma; para vakıfları ise faiz geliri sağlamanın hukuki kılıfını oluşturmuştur. Vakıflar hakkında geniş bilgi için bkz. IMBER 149-173.

pıp, aynı zamanda patente aldıkları yabancı devletleri de kandırıyorlardı. Yabancı devletler, kendilerinden konsolosluk resmi istediklerinde bu defa *"canib-i saltanat-ı seniyyeden beravat-ı şerife ahz etmiş olduklarından resm-i kadim-i mezkuru vermekte imtina"* ediyorlardı[1]. Böylelikle hem Osmanlı vergi sistemi dışına çıkıyorlar, hem de yabancı elçiliklere ödenmesi gereken konsolosluk resminden kaçmış oluyorlardı. Ayrıca hukuki ihtilaflarda işlerine gelen ülkenin hukukunu seçme gibi bir serbestlikleri vardı. Yani bir hukuk sujesi olarak kendi konumlarını kendileri inşa ediyordu.

Tüm bu gelişmelerden anlıyoruz ki, kapitülasyonların Osmanlı hukuk sistemi üzerindeki belki de en yoğun etkisi vergi sistemi üzerinde görülmüştür. Yüzyıllardır devam edegelen uygulamalar, statüler ve sorumluluklar vergi alanındaki bu düzenlemeler ile baştan sona değişmiştir. Artık Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ile tebaa arasındaki egemenlik ilişkisi geleneksel bağlamından bütünüyle ayrışmaya başlamıştır. Çünkü vergi toplama ayrıcalığı, devletin mutlak yetkilerle donatıldığı, dolayısıyla mali, idari ve hukuki egemenliğinin hepsinin birden tezahür ettiği kutsal bir alanı ifade ediyordu. Bu bağlamda devlet bu alanı boşaltarak bir egemenlik krizine girmiş oluyordu. Toparlayacak olursak; kapitülasyonların 19. yüzyıldaki temel işlevlerinden biri, Osmanlı-Avrupa ticaretini elinde tutan tüccarlar sınıfına vergi bağışıklığı getiren hukuksal düzenlemelere zemin hazırlamasıydı. Vergiden arındırılmış bu ticari kazanç ise kısa sürede yerli küçük üreticiyi sıkıntıya sokmuş ve bunlara borç vererek zenginleşen banker ya da sarraf sınıfını doğurmuştur. Böylece uzun dönemli bağlantılar ve ticari yatırımlar kurmaktan kaçan tüccar ve banker sınıfı, imparatorluğun Avrupa pazarlarına yönelik bir üretim artışının/örgütlenmesinin önündeki en büyük engel haline gelmiştir. Zira al sat, aracılık ve para değişimi daha kolay ve kârlı bir işti.

3.2.2.4.4. Hayriye Tüccarları

Sultan III. Selim döneminde uzun uğraşlardan sonra kapitülasyonlar himayesindeki beratlı tüccar meselesine son verilmişti. Bunun yerine gayrimüslim tebaanın *"Avrupa tüccarı"* sıfatıyla ticaret yapması düzenlenmişti. Fakat bu düzenleme kısa süre sonra müslüman tüccarların haksız rekabet şikayetlerine konu olmuştur. Müslüman tüccarlar bu uygulamanın ağırlarına gittiğini belirterek padişaha; gayrimüslim tüccarların sahip

[1] BAĞIŞ 66.

oldukları ayrıcalıkların kendilerine de sağlanması talebini içeren bir arz-ı hal sunmuşlardır[1]. Mesele III. Selim'in halefi büyük reformatör Sultan II. Mahmut tarafından ele alınmış ve Müslüman tüccarlar da *"Hayriye tüccarı"* sıfatıyla aynen Avrupa tüccarının statüsüne taşınmıştır. Bu imtiyazın hangi tarihte verildiği kesin olarak bilinmemekle beraber Osman Nuri ERGİN bir belgeye dayanarak 1810 (H. 1225) tarihini kabul etmektedir[2].

Sultan II. Mahmut bu uygulamanın derhal hayata geçirilmesi için bir emr-i ferman buyurmuştur. Zira Sultan, bu uygulamanın Frenklerce engelleneceği endişesi taşıyordu. Bu itibarla ilgililerin dikkatini çekerek peşinen uyarılmaları gerektiğini hatırlatıyordu. Fermanda bu kaygılar şöyle dile getirilmiştir[3]:

> *"...(B)u maddenin kâmilen icrası ileride gerek Efrenc ve gerek reayay-ı Devlet-i Aliyyemizden olanların ticaretlerine kesr vereceği melhuz olduğundan günagün hudia ve desise ile ibtaline sa'y edecekleri bedihi ve bâhirdir, ona göre memurları tarafından zinhar gevşek tutulmayıb daima dikkat ve ihtimam ve tenfiz ve icralarına sa'y-ı mâlâkelam olunsun"*

Ticaretle uğraşan Müslümanların sayıları az olduğu için bu düzenleme yapılırken şehirlere göre kontenjan belirlenmişti. İstanbul için 40, İzmir, Kıbrıs, Bursa, Haleb ve Şam için 10'ar kişilik kontenjan ayrılmıştı. Zaman sonra tüccar temsilcileri şehirlere ayrılan kontenjanların ticaretle uğraşanların sayısı arttığı için yetmediğini dile getirmiştir. Fakat Sultan II. Mahmut, Hayriye tüccarlığının şeref ve itibarının sarsılması endişesiyle *"şimdilik"* kaydı koyarak bu talebi reddetmiştir[4]. Bununla beraber mevcut rakamlar 20'şer kişi artırılarak iyileştirme yapılmıştır[5].

---

1 Padişaha sunulan arz-ı halde dilek ve şikayetler şöyle dile getiriliyordu:
"Ehl-i İslam tüccarının (Avrupa tüccarı) misillu ticaretçe imtiyazları olmamak hasebiyle içlerinden Avrupa ticaretine talip ve muktedir olan mu'teberan tüccar bazen beratlı reayaya ve ekseriya Frenklere nâçar iltica ile yüzde şu kadar kâr vererek Avrupa'dan getürüp ve gayr-ı ez-memnu'at gönderdikleri emval ve eşyayı bi'l-zarure onların namına celb ve ihsan etmekliğe mecbur ve çok kere dahi Frenklerin hile ve tezvirat-ı cihetleriyle mutazarrır ve mağdur ve hususen bir müddetten beri Frenklerden külliyen meslubu'l-emniye olduklarından gayri bazı sahih... kimesneler emr-i ticaret için herbar Frenklere ve reayaya iltica edip durmaklığı şerafet-i islamiyelerine lâyık görmediklerini bildirerek 'şu gavurlara ilticadan' kurtarılmaları gerektiğini 'bir kıt'a arzuhal ile'...". *BOA, Hatt-ı Hümâyûn*, no: 23982 (naklen BAĞIŞ 97.)

2 ERGİN 670-680.

3 ***BOA, Hatt-ı Hümâyûn*, no: 23982.**

4 ***BOA, Hatt-ı Hümâyûn*, no: 23951 A.**

5 BAĞIŞ 98.

Hayriye tüccarı nizamnamesi hükümlerine göre bunları temsil etmek üzere şehbender ve iki muhtar görevlendirilmişti. Ticaret beratı; ehl-i ırz, dindar ve doğruluğu ile tanınan tüccarlar arasından bulundukları yer kadısı, şehbender ve muhtarlarca yapılacak inceleme sonucu seçilecek kişilere verilecekti. Bu yolla beratın verileceği kişi hakkında hem hukuki ve hem de idari denetim yapılıyordu. Hak edenlere beratları şehadetnâme karşılığında teslim olunacak ve aynı zamanda kendilerinden iyi hal kağıdı ile birlikte iki kişinin kefaletinde olduklarına dair belge de istenecekti[1]. Nizamnamede her tüccarın iki hizmetkarının bulunması ve bunların da aynı haklara sahip olmaları hükme bağlanmıştı. Tüccarlar arasında nahoş hareketlerde bulunanların beratları ise ticaret nezareti tarafından iptal edilecekti. Bunlardan biri öldüğü taktirde, eğer varsa ve Hayriye tüccarlığına talip ise berat büyük oğluna verilirdi. Aksi durumda talipler arasından seçim yapılacaktı[2].

Hayriye tüccarı seçilenler berat harcı (12 altın) ödemek durumundaydılar. Bu berat genelde Avrupa tüccarınınki ile aynı olmakla beraber bazı farklılıklar içeriyordu. Hayriye tüccarları veya adamları ticaret amacıyla bir yerden bir yere gidecekleri zaman müstemin tüccar gibi yol hükmü alırlardı. Aynı şekilde değeri 4.000 akçeyi aşan davaları yerel mahkemede değil, İstanbul'da görülürdü. Uyuşmazlık hangi milletin tüccarı ile vuku bulmuşsa o milletin ahidnamesine göre hükme bağlanırdı. Bunlar ithal mallarda %3 âmediye ve munzam %2, ihracat malları için de %9 âmediye ve %3 reftiye resmi ödemek zorunda idiler. Bunlar haricinde gümrük memurları tarafından talepte bulunulması yasaktı ve şikayete tabi olmakla fazla miktar iade edilirdi[3].

---

[1] Esasen bu şartlar bir hususiyet arzetmiyordu. Zira loncalarda gedik sahibi olabilmenin genel şartları arasında bunların tümü bulunurdu. Bunlar ticari yaşamın güvenilirliğini sağlamaya yönelik genel tedbirler niteliğindeydi. Örneğin her daim esnaf nizamnameleri vardı ve bunlar kadılıkların nezaretinde esnaf kahyalarınca yürütülürdü. Nizamnamelere aykırı davrananlar hapis, para, dayak gibi çeşitli cezalarla karşılaşırdı. Osmanlı'da esnaf örgütleri ve işleyişi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Reşad Ekrem KOÇU, *Tarihte İstanbul Esnafı* (İstanbul: Doğan Kitap, 2003) 11-26, 211-214, 227-229.

[2] KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, 71.

[3] Örneğin 17 N 1268 (H) tarihli bir belgede Beratlı Hayriye ve Avrupa tüccarından taşralarda bulunan haklarında nizama aykırı muamele yapılmaması yönünde vilayetlere emr-i âli gönderildiği anlaşılmaktadır. ***BOA, İ. MVL. (İradeler/Meclis-i Vâlâ)***, no:8571.; KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, 72-73.

Hayriye tüccarları Osmanlı iktisadi yaşamında ciddi bir varlık sağlayamamıştır. Bunun en büyük sebebi 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşması ile imparatorlukta serbest ticaret kurallarının vahşi bir rekabet ortamı yaratmasıdır. Gayrimüslim Avrupa tüccarları ve beratlı müstemin tüccarlar karşısında rekabete dayanamadıkları için de varlık gösterememişlerdir. 1860'lardan sonra Osmanlı aydınlarının sık sık Türk ticaret burjuvazisinin yokluğunu dile getirerek bu meseleye dikkat çekmeleri de buna delalettir[1]. Anlıyoruz ki bu hukuki tasarrufun gerekçesi doğrudan doğruya kapitülasyonların müslüman -Türk değil- tüccar üzerindeki olumsuz etkilerini gidermektir. Fakat Osmanlı yönetiminin bu tür korumacı hukuki tasarrufları, geleneksel yapının alışkanlıkları ve kemikleşmiş ilişki biçimleri karşısında çoğu zaman sonuç vermekten uzak kalmıştır.

3.2.3. Koruma Sisteminin Suistimali (Genişlemesi) ve Sonuçları

Koruma sistemi ve sujelerini ele aldığımız alt başlıkların her birinde ilgili kurumun kendine özgü yanlarının ne şekilde suistimale uğradığını ayrıntısıyla gördük. Bu başlıkta sistemin genişlemesini somut birkaç örnekle özetledikten sonra, bozulmanın yarattığı genel hukuki ve ekonomik sonuçları ele alacağız.

Koruma sistemi, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar iktisadi ve hukuki cephede çok fazla sorun yaratmamıştı. Ne var ki imparatorluğun siyasi ve iktisadi yapısını sarsan gelişmeler ile koruma sisteminin genişlemesi ve olumsuz etkilerini açığa çıkaran sebepler birbiriyle ilintiliydi. Dolayısıyla koruma sisteminin genişlemesi ile Osmanlı Devleti'ni kapitalist genişleme sürecinin mağduru yapan gelişmeler aynı nedensellikleri içeriyordu. Bu süreçte Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı ülkesinde de tüccarların temel düsturu, altın çağını yaşayan merkantalizmin *serbest ticaret ilkesi* idi. Tüccarlar ne olursa olsun serbest ticaretin önündeki bütün engellerin kalkmasını istiyordu. Bu itibarla aşılması gereken iki önemli engel vardı: *Ülkelerin yerel kanunları* ve *maliyetleri yükselten vergiler*[2]. Kaldı

---

[1] BAĞIŞ 99.

[2] Ticaretin vergilendirilmesi yeni bir şey değildi. Fakat ticaretin ulus devletler tarafından eskiye göre daha fazla çeşitlilik içeren biçimde vergilendirilmesi bu dönemin sorunudur. Feodalite'den ulus devlete geçiş sürecinin son dönemlerinde (17-18. yüzyıl-

ki Batı'da ulusal birliklerin sağlandığı monarşiler döneminden itibaren, kralın kendi ulusu üzerinde istediği gibi vergilendirme yetkisi kalmamıştı[1]. Tüccar sınıfının fazlasıyla tahammülsüz ama siyasi alanda etkin olduğu bu dönemde, söz konusu engellerin aşılması Osmanlı ülkesindeki koruma sisteminin genişlemesi sürecini doğurmuştur.

Mahmîlik sistemi ve yarattığı sorunların Çin ve bazı Uzak Doğu ülkelerinde de mevcut olduğunu görüyoruz. Fakat bu sistem Çin'de yerli azınlıkları korumak için değil, kapitülasyon sahibi olmayan yabancı devlet uyruklarını kapitülasyonlardan istifade ettirmek için uygulanıyordu. 1843 tarihli İngiliz kapitülasyonlarına göre Çin'de, İngiliz uyruklarının tüm hukuk sorunlarını çözmek üzere yerel İngiliz mahkemeleri ve bir yüksek mahkeme kurulmuştu. Bu durum zamanla İngiliz kuruluşlarında çalışan ve kendi ülke kanunlarına tabi olmak istemeyen, ulusal hukuk sisteminin dışında ve yabancı devlet koruması altında yaşayan bir sınıf yarattı. Bunlar yeri geldiğinde diplomatik baskı unsuru olarak da kullanılıyordu. Özellikle Çin mahkemelerince ceza tehdidi altında olan kişiler, yabancılara sığınıyorlardı. Sonuç olarak bu gelişmeler Çin'de kapitülasyonlara karşı giderek ciddi bir tepkinin oluşmasına yol açmıştır[2].

---

lar) ticaretin gerçekleştiği yollar daha sık kesintiye uğruyor; sınırlar ve gümrükler yeni oluşan çok sayıda ulus devlet örgütlenmesi nedeniyle daha fazla engeller yaratıyordu. Dolayısıyla, aşılması gereken sınırları daha belirgin fakat daha güvenli ticari alanlara sahip çok sayıda merkezi iktidarlar ortaya çıkmıştır. Örneğin Avrupa ile Asya arasında yapılan kara ticaretinde 14. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasında aşılması gereken dış gümrük sayısı bakımından ciddi bir fark vardır. Nitekim vergiler, ulus devletlerin siyasal örgütlenmesini tamamlamaya yardımcı olan en önemli kaynaktı. Feodal toplumdan yiriminci yüzyıla geçişin dinamikleri için bkz. Leo HUBERMAN, *Feodal Toplumdan Yiriminci Yüzyıla* (İstanbul: İletişim Yay., 2002)

[1] 16. yüzyılda ulus devletlerin kuruluş sürecinden itibaren süregelen savaşlar devamlı ordu beslemesi ihtiyacını yaratmıştı. Krallar bu nedenle tüccar sınıfı üzerine daha sık vergi koymaya başladılar. Vergilerin *sürekli* ve *düzenli* bir ödemeye dönüşmesi de bu döneme rastlar. Vergi yükünün ağırlığı bu dönemde bir çok ayaklanmalara ve ihtilallere neden olmuştur. Fakat zamanla ticaret burjuvazinin güçlenmesi ve siyasal alanda etkinliğini kabul ettirmeye başlaması, vergilendirmenin halk temsilcilerinin onayına sunulması gereğini doğurmuştur. Sonuç olarak yasama organları aracılığı ile vergilendirme yetkisinin sınırlandırılması, bu alandaki keyfiliği sona erdirerek hukuksal bir çerçeveye oturtmuştur. Artık *"temsilsiz vergi olmaz"* ilkesi batı ülkelerinin ulusal anayasalarının temel bir hükmü olmuştur. Bu sürecin İngiltere, Amerika, Fransa ve Almanya'da gelişimi hakkında geniş bilgi için bkz. Nami ÇAĞAN, ***Vergilendirme Yetkisi*** (İstanbul: Kazancı Hukuk Yay., 1982) 13-26.

[2] ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 77.

İstanbul'da bulunan yabancı devlet elçiliklerinin, gayrimüslim tüccarları koruma altına almaları, zamanla para karşılığı gerçekleştirilen rutin bir işleme dönüşmüştü. Elçi bu statüyü kazanmak isteyen gayrimüslimi, elçilik veya konsoloslukların birinde tercüman veya ona yardımcı tayin ediyordu. Kural olarak bu istihdam ancak bazı mesleki yeterlilikler sağlandıktan sonra mümkün olabilirdi. Örneğin beratlı tercüman denen kişinin aslında dil bilmesi gerekiyordu. Halbuki uygulamada berat alan tüccar, sarraf ya da yardımcı dil bilmek bir yana konsolosluğa dahi bir daha uğramıyor, serbestçe kendi ticari faaliyetlerini yürütmekle uğraşıyordu. Öyle ki İstanbul'daki bir İngiliz büyükelçisi hazırladığı raporda, beratı alan kimsenin kendi beratını dahi okuyabilecek durumda olmadığını bildiriyordu. Elçiler, ticaretlerinin olmadığı şehirlerde konsoloslukları bulunduğunu belirtip, hayali isimler icad ederek tercüman ve yardımcı atıyorlardı. Gerçekte tayin edilenler, İstanbul veya ticaretin yoğun olduğu diğer merkezlerde ticari faaliyet yürütüyorlardı[1].

Kont de Volney 1785'te kaleme aldığı bir eserde, berat dağıtımının ulaştığı boyutları gözler önüne sermektedir[2]: *"Yirmi yıl önce onları (beratları) satmak daha kârlıydı. Bugünkü fiyatları 5 ile 6000 livre arasında değişmektedir"*. Görüldüğü üzere berat dağıtımının ne kadar yaygın hale geldiği, *"piyasasının daralmasından"* kaynaklı fiyat düşüklüğünden açıkça anlaşılmaktadır[3]. Bu durum zamanla beratların öneminin azalmasına ve buna bağlı olarak yeni bir sorunun ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Buna göre yabancı devletler, *tüm gayrimüslimler* üzerinde koruyuculuk hakkı ileri sürmeye başlamıştır; Ruslar[4], Ortodoks Rumlar ve Ermeniler üzerinde; Fransızlar, Katolikler üzerinde; İngilizler ve Prusyalılar, Protestanlar ve bazen de Museviler üzerinde koruyuculuk hakkı iddiasında bulunuyorlardı[5]. Bununla beraber mahmilik sistemi, sadece kapsadığı ülkeler bakımından yatay bir genişleme değil, aynı zamanda uygulamanın kapsadığı kişiler bakımından dikine bir genişleme de göstermiştir.

---

1 BAĞIŞ 29.

2 Chasseboeuf di Comte de VOLNEY, *Voyage du Egypt et en Syrie, 1793-5*, Cilt II, 2. baskı, Paris, 278. (aktaran: SONYEL 360.)

3 Koruma karşılığı alman ücretler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. BOOGERT 79-81.

4 Rusya Küçük Kaynarca (1774) anlaşmasından sonra Ortodokslar üzerindeki nüfuz mücadelesinde önemli kazanımlar sağlamıştır. Bu tarihten itibaren ve özellikle Kırım'ın Rusya'ya katılmasından sonra Karadeniz ve Ege'de ticaret yaoan Rumlar Rus bayrağı altında ticaret yapıp vergiden kurtulma imkanı buluyordu. BAĞIŞ 36.

5 SONYEL 361.

Şöyle ki kişiler bakımından uygulama alanına baktığımızda koruma sistemi: Dragomanlar, yabancı elçiliklere aylık karşılığı hizmet veren gayrimüslim çevirmenler, konsoloslar, tüccarlar, yabancı topluluklarla ilişkilendirilen mahzenciler, simsarlar, sarraflar ve elçilik yahut konsolosluk hizmetkarlarının çocukları ile sınırlıydı. Fakat zamanla uygulama kapsamındaki kişiler artmıştır. BROWN'a göre mahmîlik usulünün kötüye kullanımı o denli ileri gitmiştir ki, aslında *hereditary protègè"*, yani *"irsi koruma"* adı altında yeni bir sınıf dahi oluşmuştu[1]. Tüm bu olup bitenler Osmanlı da, koruyuculuk iddialarına karşı o ülkelerdeki Müslümanlar üzerinde aynı hakkı ileri sürerek bir karşılık verme çabası yaratmışsa da bu girişimler sonuç vermemiştir[2].

İstanbul'daki Amerika ortaelçiliğinin 1860 yılındaki verilerine göre sadece Osmanlı başkentinde yaklaşık 50.000 Osmanlı tebaası, yabancı devletlerin koruması altında idi[3]. Bunlara ek olarak İyonyalı ve Malta'lı bir çok Rum, İngiliz pasaportu, İranlı Ermeniler ise Rus pasaportu alarak dolaşıp, işlerini yürütüyorlardı. Mahmilik sisteminin suistimaline dair ilginç bir tespit de Boğazlardaki İngiliz konsolos vekili William ABBOTT tarafından yapılmıştır. ABBOTT'un 1860'da bildirdiğine göre, Fransız Katolik kilisesi Rumlara, az bir ücret karşılığı Latin statüsü ve ayrıcalık hakları sağlayan beratlar veriyordu. İngiliz konsolosu, meslektaşlarının bu ihtiyatsız davranışı sebebiyle bir çok kötülüğün yaşandığı-

---

1 BROWN, **" The Capitulations"**, 74-75.

2 İslamcılık olarak adlandırabileceğimiz bu eğilimin ortaya çıkışında özellikle Rus Panislavizmi etkili olmuştur. Çeşitli ideolojik yaklaşımlar olmakla birlikte özünde Müslümanlar arasında birlik ve dayanışmayı tesis ederek, İslam ülkelerini Batı karşısında geri kalmışlıktan kurtarmaya yönelik bir çözüm arayışı olarak tanımlanabilir. Gayrimüslim tebaanın önce Osmanlı hukuk sisteminde Müslümanlar ile eşit, hatta yukarıda açıkladığımız sebeplerden dolayı üstün hale gelmesi ve daha sonra gayrimüslimlerin siyasal kopuşları İslamcılık ideolojisini besleyen temel nedenler olmuştur. Osmanlı aydınları arasında Osmanlıcılık idealinin yarattığı hayal kırıklığı ortamında bir dönem etkili olan İslamcılık fikri, Sultan II. Abdülhamid döneminde devlet ideolojisi olarak hayata geçirilmeye çalışılmışsa da başarılı olamamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf AKÇURA, ***Üç Tarz-ı Siyaset*** (Ankara: TTK, 1998) 21-22.; Şerif MARDİN, **"İslamcılık"**, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt V (İstanbul: İletişim Yay., 1985) 1400.; KARAL, ***Osmanlı Tarihi***, cilt VII, 175.; İsmail KARA, **"İslamcılık Tartışmaları"**, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., Cilt V, 236-236.

3 1703-1789 yılları arasında İngiltere, Fransa ve Hollanda'ya verilen berat sayılarının İstanbul, İzmir ve Halep şehirlerine göre tasnif edilmiş oranları için bkz. BOOGERT 87-88.

nı ise şöyle dile getiriyordu: *"Üzülerek diyebilirim ki, onlar, bir hristiyan suç dahi işlese, hiç ayrım yapmadan onu destekler ve böylece Türkleri önyargıya tabi tutarlardı"*[1].

Sonuç itibariyle Osmanlı ülkesinde zimmi statüsünde yaşayan gayrimüslimlerin hak ve sorumlulukları artık başka statüler gereği belirlenir hale gelmişti. İslam hukukunun genel prensipleri ve geleneğin sağladığı korumadan Avrupa devletlerinin sağladığı hak, ayrıcalık ve koruma sistemine bir geçiş yaşanıyordu. 19. yüzyıla gelindiğinde ise yabancı devletlerin gayrimüslimler üzerindeki koruyuculuklarının daha da arttığını görüyoruz. Artık sadece beratlılar değil, her milletin yabancı konsolosluklarla ilişki kurmuş üyeleri bu konsolosların koruyuculuğu ve yardımına sığınıyordu. Bu gelişmeler üzerine Osmanlı İmparatorluğu, giderek uyruk değiştirme merhalesine varan koruma sistemine ve berat dağıtımına son vermek ya da bazı tahditler getirmek adına girişimlerde bulunmuştur. Bu çerçevede başta Rusya[2], Fransa ve İngiltere olmak üzere çeşitli ülkelere notalar verilmiş, nizamnameler ve muhtıralar yayımlanmıştı. Bu tedbirlerin etkisiz kalması üzerine; İstanbul'daki yabancı elçiliklere gönderilen 7 Temmuz 1867 tarihli bir muhtıra ile kapitülasyonların hala mer'i ve muteber olduğu, ancak bu şekilde teyid ve ibka olunan kapitülasyon hükümlerinin uygulamada uygun olmayan şekillerde yorumlandığı, bundan böyle kapitülasyon hükümlerine dayanmayan her çeşit imtiyaz iddiasının *"Saltanat-ı Seniyye'nin hukuk-u muazzeze'yi mülkdarisine"* dokunacağı gerekçesi ile reddedebileceği belirtilmiştir[3].

Nihayet bu çabaların hiç birisinin sonuç vermemesi üzerine 1869 tarihli *"Tâbiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi"* çıkarılmış ve bu kanun ile mahmîlik usulü kaldırılmıştır. Bu tedbirlere rağmen suistimallerin en çok devam ettiği ülkelerden biri de Yunanistan'dı. Öyle ki vatandaşlık değiştirme işlerini ticari bir faaliyete dönüştüren kişiler, Atina'da bu işlerin görüldüğü acenteler tesis etmişlerdi. Buralardan gerekli belgeleri

---

1 SONYEL 367-368.

2 İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Charles Arbuthnot 5 Mayıs 1806'da dışişlerine gönderdiği bir yazıda *"Bab-ıâli bu konuda haklıdır"* diyor; Beratlıların, ya koruyucu beratlarından vazgeçmeleri veya beratlarla saptanan ikamet yerlerinde yaşamaları gerektiğini bildiriyor; Bab-ıâli'nin bu önlemlerde en çok Rusya'yı hedef aldığını, çünkü "Rus büyükelçisi d'Italinsky'nin bu konuda daha titiz ve ketumiyetle davranması kendi hükümetine önermiş olmasına karşın", Rus yönetiminin *"Türk tebaalarına gayet serbestçe uyrukluk verdiğine"* inanıyordu. SONYEL 362.

3 ÖKÇÜN 140.

temin edenler daha sonra Yunan tebaası sıfatıyla kapitülasyonların tanıdığı ayrıcalıklardan istifade etme cüretini bile gösteriyorlardı[1].

Koruma sisteminin siyasi, hukuki ve iktisadi olarak ulaştığı son nokta *"Doğu Sorunu"* olarak adlandırılan ve esasen Osmanlı'nın paylaşılması anlamına gelen uluslararası mesele boyutudur. Bu mesele 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *"koruyuculuk"* adı altında Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalist paylaşıma tabi tutulması biçimini almıştır. Sonuç itibariyle görünürde gayrimüslimler üzerinden biçimlenen doğu sorunu ve beraberinde *statükonun korunması* hususları uzun yıllar Avrupa diplomasinin temel gündemini teşkil etmiştir.

3.2.4. En Çok Gözetilen Millet Statüsü (*Most Favored Nation*)

"En çok gözetilen ulus" ya da *"en imtiyazlı millet"* olarak da adlandırılan En Çok Gözetilen Millet Statüsü (E.Ç.G.M.S.), bir memlekete verilen kapitülasyonların herhangi bir hükmünün, daha önce kapitülasyon elde etmiş diğer milletlere de teşmil ettirilmesi anlamına gelmektedir[2]. Bu statü sayesinde ilgili devletin, kendisi ile yapılmış kadim anlaşmalarda mevcut tüm hukuk, ayrıcalık ve muafiyetler yürürlükte kaldığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu tarafından başka milletlere verilmiş ya da verilecek tüm ayrıcalık ve muafiyetlerden de yararlanma imkanı doğuyordu[3]. Böylece farklı tarihlerde çeşitli ülkelere verilmiş kapitülasyon hükümleri arasında bir ahenk sağlanmış oluyordu. İfade etmek gerekir ki bu statüyü doğuran hükmün temelinde, kapitülasyonlar ile elde edilen ayrıcalıklı konumu muhafaza etme kaygısı yatmaktadır. Çünkü Avrupalı devletler arasındaki rekabette, sonradan kapitülasyon almış devletler, güncel gelişmeler sayesinde öncekilere göre daha ayrıcalıklı bir konum kazanabiliyordu. Bu da daha önce kapitülasyon elde etmiş devletin ayrıcalıklı konumunu yitirmesine sebep oluyordu.

Görüldüğü üzere En Çok Gözetilen Millet Statüsü'nün ortaya çıkmasının altında, Avrupa devletleri arasındaki Akdeniz ticaretinde yaşanan iktisadi rekabet yatmaktadır. Özellikle 16 ve 17. yüzyıllarda Akdeniz

---

1 ENGELHARDT 315-316.

2 *Memorandum by the Institute of Historical Research (London University) on the Capitulations*, PRO/FO: 424/255, 468-469.

3 GÖNEN 68.

ticaretinde ve dolayısıyla Osmanlı bölgesinde bir Fransız-İngiliz rekabeti baş göstermişti[1]. Tarihte bu rekabet *bayrak meselesi* olarak anılmaktadır. Şöyle ki, ilk devirlerde, eğer yabancı bir ülkenin Osmanlı sularında ticaret ve dolaşım hakkı yoksa, o ülke Venediklilerin bayrağı altında seyr ve ticaret yapma imtiyazı elde edebiliyordu. Bu hak 1569 senesinde de Fransa'ya tanınmıştı. 1577'de tecdit edilen kapitülasyonlarda bu husus; *"Fransa bayrağı altında gelmekte olan İngiliz, Katalan, Sicilya, Raguza, Ankona gemileri..."* ifadesiyle dile getirilmiştir[2]. Fakat 1580'lerden itibaren İngiltere Osmanlı sularında ve limanlarında kendi bayrağı altında ticaret yapmak üzere girişimlerde bulunmaya başlamıştı. Sonuç itibariyle 1580'de İngilizler, Fransız kapitülasyonları esas alınmak suretiyle benzer kapitülasyonlar elde edebilmiştir. Bununla beraber Fransız muhalefeti bu ahdnamenin hemen hayata geçmesini önlemiştir[3]. Fransa, Osmanlı hükümeti üzerinde baskı kurarak bu durumu bir süre engelleyebilmişse de, 1584 senesinde İngiliz bayrağı taşıyan ilk ticaret gemisi İstanbul limanına giriş yapmayı başarmıştır. Böylelikle Fransızlar, Osmanlı suları ve limanlarında İngilizlerin kendi bayrakları altında seyr ve ticaretlerini mecburen kabul etmiş oluyordu. Ancak mesele burada kapanmamış, daha sonraki yıllarda (1601) İngiltere, Flandr tüccarının himayesini almıştır[4].

Yukarıdaki gelişmeler ışığında 15. yüzyıla kadar Venedik ve Ceneviz, 16. yüzyılda Fransa, 17. yüzyıldan sonra İngiltere ve 18. yüzyıldan itibaren Avusturya, İsveç, Rusya ve iktisadi rekabetteki etkinliklerine göre diğer ülkelerin zamanla E.Ç.G.M.S. kazandıklarını söyleyebiliriz[5].

---

1 İNALCIK, "İmtiyazat", 248.

2 LIEBESNY 317.

3 Fransızların girişimleri İstanbul'daki elçileri vasıtasıyla Divan-ı Hümayun gündemini meşgul edecek derecede ehemmiyet kazanmıştır. Çeşitli defalar Divan'da tartışılan bu mesele hakkında hatt-ı hümayunlar yayımlanmıştır. Buna göre Osmanlı, bir yandan Fransızları diğer yandan İngilizleri küstürmeme politikası güdüyordu. Bir süre meseleyi böyle idare etmişse de sonunda İngiltere'nin yoğun diplomatik taarruzlarına karşı koyamamış ve kapitülasyon sahibi olmayan devletlere İngiltere'nin bayrağı altında seyr ve ticaret ayrıcalığı tanımıştır. Ayrıntılı bilgi çin bkz. KÜTÜKOĞLU, ***Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri***, 38-43.

4 Himaye altına alınan Flandr eyaletleri Holland, Zealand, Grolandia ve Gislandia'dır. KÜTÜKOĞLU, ***Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri***, 40-43.

5 E.Ç.G.M.S. Avusturya'ya 1718 ve 1739'da, Prusya'ya 1761'de, Rusya'ya 1774'te ve bilhassa Venedik, Fransız ve İngiliz imtiyazları zikredilerek 1783'te, Amerika'ya ise 1830'da verilmiştir. ***Memorandum by the Institute of Historical Research on the Capitulations***, PRO/FO: 424/255, 468-470

Avrupa devletleri arasındaki bu şiddetli rekabet sonucunda E.Ç.G.M.S. maddesi kapitülasyonlarda belirgin bir hüküm özelliği kazanmıştır. Zaten kapitülasyonlara ilave edilen maddeler, belli bir dönemin şartlarının ve mecburiyetlerinin yansıması idi. E.Ç.G.M.S.'yi bu çerçevede ele alacak olursak, kapitülasyonların verildiği dönemde Osmanlı Devleti ile diğer devletin siyasi ve ticari ilişkilerinin seviyesi belirleyici olmaktaydı[1].

E.Ç.G.M.S.'nün elde edilmesi, ilgili devletlere Osmanlı Devleti tarafından doğrudan sağlanmamış ayrıcalıkların teşmil edilmesi imkanını veriyordu. Bu gelişme uzun dönemli bazı Osmanlı politikalarının aşınması sonucunu da doğurmuştur. Örneğin 1774 Küçük Kaynarca anlaşmasına kadar Karadeniz, Boğazlar ve Tuna birkaç istisnai durum dışında tüm yabancı gemilerin seyrüseferine kapalı idi. Fakat bu tarihten sonra hem Rusya hem de Fransa ve İngiltere Karadeniz'e girme hakkını elde etmiştir. Zira E.Ç.G.M.S. iki taraflı sonuçlar yaratıyordu ki Rusya bu sayede İngiliz ve Fransız kapitülasyonlarının bütün haklarına sahip olurken; İngiltere ve Fransa da Rusya'nın Karadeniz'deki ayrıcalıklarından faydalanıyordu. Fakat İngiltere ve Fransa'ya Karadeniz'e girme ayrıcalığı hemen verilmeyerek direnç gösterilmiştir. Buna rağmen her iki devlet kendi kapitülasyonlarındaki E.Ç.G.M.S. ibaresi gereğince Karadeniz'e girme imtiyazını istemiştir. İngiltere 1799'da bir nota ile, Fransa ise 1802 Paris Antlaşması'na eklenen ikinci madde ile bu hakları elde etmiştir[2]. Aynı haklar daha sonra İsveç, Sardunya, Danimarka, İspanya gibi ülkelere de verilmiştir[3].

BROWN'a göre Osmanlılar açısından kapitülasyonların olumsuz sonuçları esas olarak E.Ç.G.M.S.'nin yaygınlık kazanması üzerine ortaya çıkmıştır. Çünkü bu uygulama kapsamında Osmanlılar, sıklıkla kendi egemenlik haklarını sınırlayacak büyük imtiyazlar tanımaları yönünde baskı altında tutuluyorlardı. Nihayetinde Osmanlılar, en çok gözetilen millet statüsünü (*most favored nation clause*) sırasıyla her millete vermişlerdi ki şunu gördüler; imparatorluk, bağımsız ayrı bir ulus gibi kendi gelişimi içinde yavaş yavaş boğuluyordu. Yazar, imparatorluğun yok oluşu içine gizlenen bu varoluş biçiminin, 1914'te, *"imparatorluktaki tüm gelişmelere hoş görülemez bir engel"* tepkisiyle karşılandığını ileri sürmek-

---

1 İNALCIK, "İmtiyazât", 248.

2 Sir Edwin PEARS, ***Turkey And Its People*** (London: Methven Co. Ltd., 1911) 339.; Anlaşmanın tamamı için bkz. ***Mecmûa-i Muâhedât***, Cilt I, 36-38.

3 LIEBESNY 323-326.

tedir[1]. Bizce de kapitülasyonların artık tek taraflı bir bağış niteliğini kaybederek diplomatik zorlamalar yoluyla verilmeye başlanması bu sürece denk gelmektedir. Dolayısıyla kapitülasyonların hukuki niteliğinin değişmesi ve yarattığı olumsuz sonuçlar büyük oranda bu sürecin etkisi altında şekillenmiştir.

Özetleyecek olursak E.Ç.G.M.S., hem kapitülasyonların diğer devletleri içine alacak şekilde genişlemesi, hem de her bir iştirakçi devlete kapitülasyon hükümlerinin eşit ve aynı şekilde uygulanması sonucunu doğurmuştur. Bu nedenle kapitülasyonlar özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren her hangi bir kapitüler devletin haklarının toplandığı tek bir metin halini almaya başlamıştır. Bir başka ifadeyle bu ilişki, eski kapitüler devletlerin ayrıcalıklarının yenilerininki, yeni kapitüler olanların ise en az eskilerinki kadar ayrıcalık ihtiva etmelerini sağlamıştır. Sonuç olarak E.Ç.G.M.S., kapitülasyonlardaki adli ayrıcalıkların Osmanlı hukuk sistemi karşısında tek bir külliyata dönüşmesini sağlamıştır. Bu durum ileride, kapitülasyonların tek taraflı ilgasını daha da güçleştiren bir merhaleye taşımıştır.

3.3. Konsolosluk Mahkemeleri ve Kapitülasyon Hukuku

Konsolosluk mahkemeleri, yabancılar arasında çıkan uyuşmazlıkların kapitülasyonlar çerçevesinde tanınan adli ayrıcalıklara ve genel olarak kapitülasyon hukukuna göre çözüme kavuşturulduğu mercilerdir. Fakat kapitülasyon hukuku dendiğinde sadece konsolosluk mahkeme örgütü anlaşılmamalıdır. Zira bu kavram geniş anlamıyla konsolosluk mahkemelerinde uygulanacak hukuku, çalışacak adli personelin atama ve tayin usullerini, kapitüler devletlerin konsolosluk mahkemelerine dair iç düzenlemelerini, verilen kararların temyiz ve infaz mercilerini, Osmanlı mahkemelerinde ve idari organlarında kapitülasyon hukukundan kaynaklı bazı uygulama ve usulleri de kapsamaktadır. Aşağıda uyuşmazlıkları ceza ya da hukuk, yabancılar ile yabancılar veya Osmanlı tebaası arasında olmalarına göre her bir başlıkta ayrı ayrı ele alacağız

[1] BROWN, **"The Capitulations"**, 77.

3.3.1. Aynı Tâbiiyete Sahip Yabancılar Arasındaki Uyuşmazlıklar

3.3.1.1. Hukuk-Ticaret Davaları

Kapitülasyonlarda veya kapitülasyonlardaki adli ayrıcalıkların hüküm altına alındığı çoğu anlaşmada, aynı tâbiiyete sahip yabancılar arasındaki hukuk ve ticaret davalarının kendi konsolosluk mahkemelerinde görüleceği yönünde hükümler mevcuttur[1]. Bu hak ilk olarak Venedik ve Ceneviz Cumhuriyeti'ne[2], sonra Fransa'ya, ardından da İngiltere[3] ve zamanla diğer devletlere tanınmıştır[4]. 1535 Fransız kapitülasyonunun 3. maddesi[5] ve 1740 kapitülasyonunun 26. maddesi, Fransızlar arasında hukuk ve ticarete dair uyuşmazlıklar çıkacak olursa, büyükelçilerin ve konsolosların bu davalarla ilgileneceklerini, başkasının karışmasına izin vermeden, kendi uygulamaları ve gelenek göreneklerine göre karar vereceklerini hükme bağlamıştır[6]. Bu durumun tek istisnası gayrimenkullere ilişkin uyuşmazlıklardır. Çünkü Osmanlı hukuk siste-

---

1 İlgili hükümler için bkz. KURDAKUL 33-98.; Macar İSKENDER/Ali REŞAD 54 vd.

2 BROWN, **"The Capitulations"**, 74.; THAYER 208-209.

3 PEARS, ***Turkey And Its People***, 338.

4 1730 İsveç kapitülasyonunun 6. maddesi, 1756 tarihli Danimarka Antlaşmasının 10. maddesi, 1761 tarihli Prusya antlaşmasının 5. maddesi, 1783 Rus kapitülasyonunun 63 maddesi, 1823 Sardunya Antlaşmasının 8. maddesi benzer hükümleri içermektedir. KONAN 139, dipnot 446.

5 3. madde: "...Bu hakim Fransa kralı tebaasından olan tüccar ve efrad-ı saire arasında meydana gelecek dava ve uyuşmazlıkları ve bunlarla ilgili hukuk ve ceza işlerine kendi memleketinde cari kanunlar ve dini kurallara uygun olarak bakmaya yetkili olacaktır. Hiçbir hakim, kadı veya subaşı Fransızları bu gibi işler için kendi hakimlerine müracaat etmekten veya gereken adaleti uygulamaktan men edemeyecektir. Şu kadar ki, Fransalı hakim tarafından çıkarılacak celbler, müzekkerelere ya da verilen hükümlere Fransızların uymamaları durumunda gereken yasal işlemlerin uygulanması ve hükümlerin yerine getirilmesi için subaşılara ve öbür memurlara başvuruldukta bunlar Fransalı hakimin işlerini kolaylaştırmaya ve kendisine yardımcı olarak gereken kolaylığı göstermeye zorunluolacaktır. **Fransa kralı tebaası olan tüccar ve başka kimseler kendilerine ait davaların Osmanlı mahkemelerinde bakılmasını isteseler bile bunların istekleri kabul edilmeyecektir. Ve eğer bu yolda bir istekte bulunan bir ya da birkaç Fransızın isteğini kabul ederek davalarına bakmaya kalkışırlarsa kendilerinden sadır olacak hüküm yok addedilecektir.**" (Bazı ifadeler kolay anlaşılması bakımından tarafımızca günümüz Türkçesine çevrilmiştir)Macar İSKENDER/Ali REŞAD 61-62.

6 Macar İSKENDER/Ali REŞAD 145.

mi 1867'ye kadar zaten yabancılara Osmanlı topraklarında taşınmaz mülk edinme izni vermiyordu. Dolayısıyla taşınmazlara ilişkin davalarda tek yetkili mercii Osmanlı mahkemesi idi. 1867'den sonra bu hak tanındıysa da kural değişmemiş, taşınmazlara müteallik bütün davalar Osmanlı mahkemelerinde görülmeye devam etmiştir. Buna göre davanın tarafları ister aynı ya da farklı iki ülkenin tebaası iki yabancı, ister yabancı ve Osmanlı olsun, gayrimenkule müteallik davalar doğrudan doğruya Osmanlı mahkemesi önünde görülecektir. Öyle ki davanın taraflarından biri yabancı olduğu taktirde mahkemede tercüman dahi bulunmayacağı gibi, kararın infazı da doğrudan Osmanlı memurlarınca gerçekleştirilecektir[1].

Toparlayacak olursak aynı tâbiiyete mensup olanlar arasındaki hukuk ve ticaret davaları, miras, terekenin tasfiyesi, vasiyet ve her türlü iflas davaları bağlı bulundukları konsolosluk birimindeki konsolosluk mahkemelerinde görülürdü[2]. Ticari şirketlere ilişkin hukuk ve ticaret davalarında ise yetkili merci şirket merkezinin bulunduğu yer konsolosluk mahkemesi idi[3].

ALTUĞ yabancıların kendi aralarındaki hukuk davalarında yargılama yetkisi bakımından mutlak yetki kuralının geçerli olduğunu ileri sürmüştür[4]. 1535 kapitülasyonunun 3. maddesi de bu görüşü açıkça teyit etmektedir. Nitekim aksi yönde bir hareket, yani uyuşmazlığa kadı mahkemelerince bakılması durumunda verilecek karar *yok hükmündedir*. Ayrıca 1778 tarihli Fransa Kraliyet Emirnamesinin 2. maddesine göre, Fransız vatandaşlarının kendi aralarındaki uyuşmazlıkları yabancı hakim önüne götürmeleri men edilmiştir. Bu hükmün hilafına hareket edenlere ise 1500 frank para cezası verilecektir[5]. GÖNEN, Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak zaman zaman mutlak yetkinin aksine uygulama-

---

1 MEHDİ 154.

2 Veraset, tereke ve vasiyete ilişkin hükümler 1740 Fransız kapitülasyonu ve 1718 Avusturya kapitülasyonunda yer almaktadır. İflasa ilişkin açık bir hüküm olmadığından verasete ilişkin esaslar iflas hallerine de teşmil ettiriliyordu. Buna göre iflas halinde alacaklılar arasında Osmanlı tebaası bile olsa tasfiye ve dava konsolosluk mahkemesinde görülüyordu. Fakat kapitülasyon hükümleri arasında alacağın senetle ispatı şartı bulunduğu için Osmanlı tebaası olanlar alacaklarını ispatlamakta güçlük çekiyorlardı. MEHDİ 167-169.; Aynı hükümler için bkz. BİLSEL, *Lozan*, cilt II, 44-45 .

3 CEMALEDDİN/ASADOR, *İmtiyazât-ı Adliye*..., 163.

4 ALTUĞ, *Yabancıların Hukuki Durumu*, 62-63.

5 Macar İSKENDER/Ali REŞAD 202 vd.

lar olduğunu ileri sürmektedir[1]. Gerçekten de bazı arşiv kayıtlarından, Franzsıların kendi aralarında anlaşarak uyuşmazlığı doğrudan Osmanlı mahkemelerine taşıdıkları anlaşılmaktadır. Örneğin 17 Ra 1208 (H) tarihli bir arzuhalden, Trablusşam'da Fransalı tüccar Bartemi Mozolierin Atakola'da matlubu olan paranın *marifet-i şer'* ile tahsili hakkında Fransa tüccar vekili tarafından talepte bulunulduğu anlaşılmaktadır[2]. Fakat bu tür davranışlar, konsolosluk otoritelerinin tepkisine neden olmuş ve uyruklarının kendi aralarındaki uyuşmazlıkları Osmanlı mahkemeleri önüne götürmelerine şiddetle karşı çıkmışlardır[3]. Anlaşıldığı kadarıyla bir yabancı, eğer hakkını Osmanlı adli makamları aracılığı ile daha çabuk elde edeceğine inanıyorsa, kapitülasyonlarda yer alan mutlak yetki kuralını görmezlikten gelebiliyordu. Fakat mutlak yetkiyi bertaraf eden bu davranışı, ne Osmanlı makamları ne de kapitüler devletler hoş karşılıyordu. Zira hükümlerine kesinlikle riayet edilmesi irade buyrulan uluslararası bir üst hukuk normu vardı. Bu sebeple mutlak yetki kuralına aykırı uygulamalar kanun koyucuların iradesi dışında gelişen istisnai örnekler olarak kalmıştır.

Konsolosluk mahkemelerinin kuruluş ve işleyişine baktığımızda basit bir yapısı olduğunu görürüz. 1778 Fransa Kraliyet Emirnamesine göre mahkemeler konsolosluklarda kuruluyor ve oturumlara ilgili konsolos başkanlık ediyordu. Mahkemeye, konsolosun bağlı bulunduğu milletin önde gelenleri[4] arasından oy hakkına sahip üye seçilirdi. Dolayısıyla üç kişiden mütevellit bir mahkeme heyeti vardı. Eğer bir yerde hakimlik sıfatına uygun kişiler bulunmaz ise konsolos bu görevi tek başına icra etmek zorunda idi. Mahkemenin katiplik görevini konsolosluk kançıları, o da yoksa tercüman ifa ederdi. Her konsolosluk biriminde tek bir mahkeme teşekkül edebilirdi. Sadece dava söz konusu olduğunda toplanan

---

1 Örneğin 2 C 1209 (H) ve 24 Ş 1209 (H) tarihli iki arzuhalin içerik ve derkenarlarından anlaşıldığına göre, iki Fransız tüccar arasındaki alacak ihtilafının *"ma'rifet-i şer' ile"* çözülmesi istenmiştir. ***BOA, CH,* no: 106, 3123** (aktaran: GÖNEN 73.)

2 ***BOA, CH,* no: 8174**

3 ***Memorandum by the Institute of Historical Research on the Capitulations***, PRO/FO: 424/255, 469

4 *"Önde gelen kişiler"* deyimi ile kimlerin kastedildiği pek açık değildir. Fakat gerek Avrupa'daki Lex Mercatoria usulü gerek yüzyıllardır konsolosluk mahkemelerindeki uygulamalar bu kişilerin daha ziyade tüccar sıfatına mensup olduğunu göstermektedir. Kaldı ki Osmanlı adli teşkilatında konsolosluk mahkemelerine benzer amaçlarla kurulan *karma ticaret mahkemelerine* seçilen yabancı üyeler de meslekten yargıç değil tüccarlardan oluşuyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. EKİNCİ 105-108.

konsolosluk mahkemesi, sürekli hazır olan bir mahkeme değildi. Bu şekilde kurulan konsolosluk mahkemesinin görev bakımından yetkisi, bütün hukuk ve ticaret davalarını kapsıyordu. Kaldı ki, 1778 emirnamesinin 1. maddesinde konsolosların bu davalara mahiyetleri ne olursa olsun ilk derece mahkemesi olarak bakacağı açıkça ifade edilmişti. Sanırız burada kullanılan *"mahiyetleri ne olursa olsun"* deyimi ile özellikle hukuk ve ticaret davaları kastediliyordu[1].

Almanya, İtalya, Belçika ve Avusturya-Macaristan konsolosluk mahkemeleri Fransa'ya benzer şekilde konsolos ve iki yardımcı üyeden oluşurdu. Mahkemeye konsolos ya da konsolos vekili başkanlık ediyordu. Kuruluş bakımından benzerlikler arzeden konsolosluk mahkemeleri arasındaki temel farklılık, konsolosların hangi davalara tek başına bakacaklarını gösteren dava ölçütlerdeydi. Örneğin değeri Almanya'da 600 mark, İtalya'da 500 frank ve Belçika'da 100 franka kadar olan davalara konsoloslar tek başlarına bakabilirdi. Amerika'daki uygulama biraz daha farklı idi. Amerikan hükümetince 1866'da tanzim edilen düzenlemeye göre özel bir talep olmadığı taktirde konsoloslar davaları tek başlarına görürlerdi. Aksi halde yanlarına iki yardımcı üye almak durumundaydılar. Yunanistan, İsveç, Danimarka ve Hollanda'nın da bu konuda özel kanunları vardı[2].

İngiliz Ulusal Arşivindeki kayıtlardan anladığımıza göre İngiliz hükümeti konsolosluk mahkemelerinde uygulanmak üzere 1873'te kapsamlı bir kanun çıkarmıştır[3]. 1882'de ise kanunun bazı maddelerinde değişikliğe gidilmiştir. Bu kanun kapsamında mahkemeye atacak üyelerin vasıfları, görev ve yetkileri, statüleri, mahkemenin kuruluş ve işleyişi, mahkemede görevli diğer memurların vazifeleri, uygulanacak hükümler vs. yer almaktadır. Resmi nitelikteki *The London Gazette*'nin(*) 12 Mayıs 1882 tarihli nüshasında yayımlanan kanunun 5. maddesinde, hakimlerin atama ve tayinleri ile ilgili bir takım hükümler yer alıyordu **(Ek 1)**. Şöyle ki, başta Fransa olmak üzere çoğu devlet, konsoloslara önlerine gelen her

---

1 Macar İSKENDER/Ali REŞAD 203.

2 Çeşitli ülkelerin konsolosluk mahkemelerinin görev ve yetkileri hakkında çıkardığı talimatlar için bkz. CEMALEDDİN/ASADOR 164-170.

3 ***PRO, FO 78/3501.***

(*) *The London Gazette* Birleşik Krallık'taki resmi gazetelerden biridir. İngiltere'de basılmakta olan en eski sürekli basım yapmış gazetedir. İlk sayısı 7 Kasım 1665'te piyasaya sürülmüştür.

türlü davaya bakma yetkisi tanımıştı. Fakat İngiltere, konsolosların bu yetkisini kısıtlamıştır[1]. Bunun yerine 1873 tarihli düzenleme ile İstanbul'da bir Yüksek Mahkeme (*Supreme Court*) tesis ederek buraya meslekten hukukçu "başhakim" (*judge*) ve "üye/ikinci hakim" (*assistant judge*) tayin etmiştir[2]. Esas olarak İstanbul'da ikamet eden yüksek mahkeme hakimleri, zaman zaman Mısır, Halep veya taşradaki başka yerlere gidip İngilizler arasındaki davaları görebilirlerdi. Fakat bazen de davaları bunların yerlerine Majestelerinin elçisi tarafından verilen özel izinle konsoloslar görürlerdi. Davayı konsolos yürütecekse yanına ikiden az ve dörtten fazla olmamak üzere juri üyesi alması gerekiyordu. Eğer davayı juri almadan yürütecekse bunun gerekçesini mahkeme zabıtlarında belirtmek durumundaydı[3]. Mahkeme üyesi juriler oy hakkına sahip olmayıp, sadece görüş sunabiliyorlardı. Üyelerden biri hastalanır ya da ölürse başkonsolos, büyükelçi veya doğrudan hükümet tarafından vekil başhakim (*acting judge*) veya ikinci hakim (*acting assistant judge*) atanırdı[4].

Konsolosluk mahkemelerinde yargılama hukukuna ilişkin usul ve esaslara baktığımızda ise yeknesak bir uygulamanın olmadığını görürüz. Biz konumuz bakımından iki farklı geleneği yansıttığı için Fransa ve İngiltere örneği üzerinde duracağız.Fransız konsolosluk mahkemesinde takip edilecek usul esas itibariyle 1778 emirnamesi ile belirlemiştir. Fransa uygulaması Kıta Avrupası'nda bir çok ülke tarafından da model alınmıştır. Düzenlemeye göre davacı bağlı bulunduğu yer yetkili konsolosuna vereceği bir dilekçe ile davasını açabilirdi. Bunun üzerine konsolos duruşma günü ve saati belirleyerek dava dilekçesinin suretiyle birlikte karşı tarafa bir davetiye gönderirdi. Fransa'da davadan önce sulh yoluna gidilmesi mecburi olduğu halde, konsolosluk mahkemelerinde böyle bir şart yoktu. Davalı duruşmaya bizzat gelebileceği gibi vekili tarafından da temsil edilebilirdi. Sorgusuna ihtiyaç varsa özel bir görevli önünde sorgusu yapılırdı. Keşif gerekiyorsa yeminli bilirkişiler Fransa tebaası arasından seçilirdi. Eğer şahitlerin dinlenmesi icap ederse konsolosluk aracılığı ile çağrılırlardı. Davete icap etmeyen şahitler para cezası-

---

1 CEMALEDDİN/ASADOR 166.

2 Hakimlerin Yüksek Mahkemeye atabilmesi için belli bir kıdem gerekiyordu. Buna göre en az yedi yıl İngiltere, İskoçya veya İrlanda Barosunda kayıtlı olarak kalmak gerekiyordu. ***PRO, FO* 78/3501.**

3 CEMALEDDİN/ASADOR 167.

4 ***PRO, FO* 78/3501.**

na çarptırılırdı. Fransız konsolosluk mahkemesi tarafından verilen kararlara karşı yargılamanın iadesi ve istinaf gibi kanun yolları açıktı. Yani konsolosluk mahkemesinin yetkisi ancak ilk derece yargılamasını kapsıyordu. Mahkemenin verdiği karara karşı tebliğden itibaren üç gün içinde istinaf mercii olan Fransa'daki Aix Mahkemesi'ne başvurulabilirdi[1].

İngiliz konsolosluk mahkemesinde de dava, dilekçenin sunulması ile açılırdı. Ardından karşı tarafa davetiye gönderilerek duruşma günü ve zamanı bildirilirdi. Dava bilirkişiye gönderilecek olursa mahkeme bunların hazırlayacağı raporu tamamen ya da kısmen kabul edebilirdi. Yazılı muvafakat gösterildiği taktirde mahkeme davanın tamamını ya da bir kısmını hakemler (*arbitrator*) marifetiyle çözme yetkisine haizdi. Meşru bir sebep olmadan davete icap etmeyen şahitler para cezası veya 1 aya kadar hapse mahkum olurdu. İstanbul'da hakimler tarafından verilen kararlardan en az 500 İngiliz sterlinine kadar olanları *Privy Council* denen özel komisyonda istinaf olunurdu. 500'den aşağı olanlar ise ancak Privy Council'in özel izni ile istinaf olunabilirdi[2]. İstanbul'daki İngiliz konsolosluk mahkemesinde verilen bir karara karşı ikinci hakim, karardan sonraki üç gün içinde yeniden yargılama için başvurabilirdi. Böyle bir durum olduğu taktirde üyeler arasında görüş ayrılığı çıkarsa başhakimin oyu üstün tutulurdu[3]. Vilayetlerde İngiliz konsolosları tarafından verilen kararlardan en az 50 İngiliz sterlinine kadar olanlara istinaf mercii olarak İstanbul'daki hakimler bakardı. Dava konusu daha aşağı ise gerek ilgili konsolosun gerek İstanbul'daki hakimlerin istinaf yargılaması yapma hakkı vardı[4].

Konsolosluk mahkemelerinde uygulanacak hukuka baktığımızda kadim anlaşmalardaki hükümler karşımıza çıkmaktadır. 1740 Fransız kapitülasyonunun 26. maddesinde ***"adetlerince görüp"***; 1673 İngiliz kapitülasyonunda ***"daima ayn ve adetleri üzere fasl ve kat' nizâ' eyleyeler"***; 1718 Avusturya kapitülasyonunun 5. maddesinde ***"kendi adetlerince"***; 1783 Rus kapitülasyonunun 63. maddesinde ***"Rusya'nın kavânîn ve kavâidi üzere fasl"***; 1741 Prusya kapitülasyonunun 5. maddesinde ***"kendi kavâîdleri üzere faysal virüb"*** ibarelerinden ve diğer devletlere

---

1 CEMALEDDİN/ASADOR 172-174.

2 CEMALEDDİN/ASADOR 175-176.

3 *PRO, FO* **78/3501.**

4 CEMALEDDİN/ASADOR 176.

bahşolunan kapitülasyonlardaki benzer cümlelerden, konsolosluk mahkemelerinde aynı uyrukluğa sahip kişiler arasındaki uyuşmazlığa kendi kanunlarının tatbik edileceği anlaşılmaktadır[1]. Bunlara ek olarak devletlerin konsolosluk mahkemelerinde uygulanmak üzere çıkardıkları özel nizamnameler de mevcuttu. Örneğin 1778 tarihli Fransa Kraliyet Emirnamesi ve İngiltere'nin çıkardığı 1873 tarihli nizamname bu içerikte düzenlemelerdir.

Genel kural yukarıdaki gibi olmakla beraber konsolosluk mahkemeleri her zaman kendi ülke kanunlarını uygulamazlardı. Nitekim bazen pratik nedenlerle mahalli örf ve adet dikkate alınarak bazen de konsolosun bulunduğu ülke kanunları esas alınarak karar verilebiliyordu. Örneğin akdin şekli, tarafların tabi oldukları ülke kanunlarına aykırı bile olsa konsolosluk mahkemeleri *locus regit actum*(*) ilkesi gereğince aktin yapıldığı yerde geçerli örf ve adete göre karar verebilirdi. Fransız temyiz mahkemesi 1863 tarihli bir kararında bu yönde bir içtihat yaratmıştır. Şöyle ki Fransa'da geçerli olan kanuna göre faiz oranı %5 idi. Fakat Osmanlı ülkesinde bir Fransız başka bir Fransız'a verdiği borca dair Fransa'da alacak davası açtığında Osmanlı ülkesinde geçerli %9 oranı üzerinden faiz talep edebilirdi. Bu durum Fransız İstinaf Mahkemesi (Aix Mahkemesi) tarafından da onaylanmıştı. Poliçelere dair uygulama da böyledir[2]. Yine akitlerin kuruluşunda *irade serbestliği* (*principe de l'autonomie de la volonte*) ilkesi gereğince taraflar, açıkça ya da zımnen aktin yapıldığı yer örf ve adetinin geçerli olacağını kararlaştırabilirdi. Bu durumda konsolosluk mahkemesi sözleşmede öngörülen yer örf ve adeti mucibince karar verirdi. Son olarak ifade etmek gerekir ki mahalli örf ve adet, konsolosun bağlı bulunduğu yabancı ülkenin milli kanunlarına ve kamu düzenine aykırı ise uygulanmayabilirdi. Şöyle ki, bu aykırılık dine ve kamu yararına müteallik sebeplerden kaynaklanıyorsa hakim yerel örf ve adeti uygulamayacaktır. Fakat sırf iktisadi ve siyasi sebeplere dayanıyorsa yerel örf ve adet yine tatbik edilecektir[3]. Belirtelim ki hukuk tekniği bakımından oldukça dikkat çekici olan bu ayrım, bugün dahi benzeri durumlarda kullanılan temel bir ölçüttür.

---

[1] CEMALEDDİN/ASADOR 184.

(*) Hukuki işlemin biçimsel koşullarının işlemin yapıldığı yer kanunlarına tabi olmasını benimseyen ilkedir.

[2] MEHDİ 155-156.

[3] CEMALEDDİN/ASADOR 174-176.

Konsolosluk mahkemelerinden çıkan ilamlar, Osmanlı ülkesinde ve ilgili dışişleri bakanlığının tasdikinden sonra konsolosluğun bağlı olduğu ülkede geçerli kabul ediliyordu. Konsolosluk, kararların Osmanlı ülkesinde infazından tek başına sorumluydu. Buna göre konsolosluk memurları ilam hükmü gereğince tebaalarını hapsedebilir veya onların mallarını satabilirlerdi. Ancak karar infaz edilirken asla Osmanlı asayiş ve düzenine halel getirmemeliydi[1]. Peki bir kararın icra edilmesi aşamasında Osmanlı mercilerinin bu kararı infaz mecburiyeti var mıydı ? Kapitülasyon mahkemelerinin çalışma usullerine ilişkin nizamnamelerde bu yönde açık bir hüküm bulunmamaktadır. Fakat kapitülasyonlardaki genel hükümlerden Osmanlı memurlarının böyle bir yükümlülük taşıdığını anlayabiliyoruz. Örneğin 1535 Fransız kapitülasyonu (3. madde) bu mecburiyeti şöyle ifade etmiştir: "... ***Şu kadar ki, Fransalı hakim tarafından çıkarılacak celblere, müzekkerelere ya da verilen hükümlere Fransızların uymamaları durumunda gereken yasal işlemlerin uygulanması ve hükümlerin yerine getirilmesi için subaşılara ve öbür memurlara başvuruldukta bunlar Fransalı hakimin işlerini kolaylaştırmaya ve kendisine yardımcı olarak gereken kolaylığı göstermeye zorunlu olacaktır***". Görüldüğü üzere kapitülasyon hukukunun ülke içinde icra edilmesinde Osmanlı yöneticilerine de bir sorumluluk yüklenmiştir. Tarihsel açıdan kapitülasyon hukukunun ulaştığı kurumsal boyut göz önüne alındığında bu gayet normaldir. Çünkü devletlerin kapitülasyon hukukunun yürütümüne karşılıklı katkısı olmadan böyle bir kurumunun yüzyıllarca ayakta kalması mümkün değildir.

3.3.1.2. Ceza Davaları

Aynı tâbiiyete sahip yabancılar arasındaki ceza işlerine müteallik davalara kendi konsolosluk mahkemelerinde, kendi kanunlarına göre bakılacağı kuralı ilk kez 1535 Fransız kapitülasyonunun 3. maddesinde düzenlenmiştir. Bu hükme göre "*...(H)akim Fransa kralı tebaasından olan tüccâr ve efrâd-ı sâire beyninde mütekevvin dava ve ihtilâfâtı ve onlara ait umûr-u hukukiye ve cezaiyyeyi kendi memleketinde cari kavânin ve âdât-ı diniyyeye tevfikân fasl ve rü'yete salâhiyyetdâr olacaktır*"[2]. Aynı hüküm Fransa'ya tanınan diğer kapitülasyonlarda da teyit edilmiş, son halini ise

---

[1] CEMALEDDİN/ASADOR 191.

[2] Macar İSKENDER/Ali REŞAD 61-62.

1740 kapitülasyonunun 15. maddesinde almıştır. İlgili hükme göre *"Fransızlar arasında cinayet işlenir ya da başka karışıklıklar olursa, Fransız büyükelçileri ve konsolosları -bu konuda bizim görevlilerimizin baskı yapması sözkonusu olmaksızın- kendi gelenek ve göreneklerine göre karar verecektir"*. Benzer yetkiler 1680'de Nederlande (Hollanda)[1], 1783'te ise Rusya'ya[2] tanınmıştır.

Fraşerli MEHDİ'ye göre, aynı tâbiiyete sahip yabancılar arasındaki ceza davaları kadim imtiyazlara göre her ne kadar mensup oldukları konsolosluk mahkemesinde görülecekse de bu ayrıcalık fiilen mutlak bir surette geçerli değildir. Zira imtiyazların ilk tanındığı zamanlarda Osmanlı ülkesinde hukuku uygulayan şeriat mahkemelerinin yeterince düzenlenmemesi, kamu davası kavramının yokluğu, temyiz organının olmaması ve şeri hukukun esaslarının yabancılar için bir takım olumsuzluklar yaratması sonucunda devletlerin itirazı ortaya çıkmıştır. Bununla beraber Tanzimat ve Meşrutiyet hareketleri sonrasında çıkarılan yasalar ve nizamnameler, Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını gereksiz yere sınırlayan konsolosluk mahkemelerinin mutlak yetkisinin kaldırılmasını gerektiriyordu[3]. SOOSA çeşitli batılı yazarlara referans vererek mutlak yargı yetkisi doğrultusunda görüşler ileri sürmüştür[4]. Aksi görüşü dile getiren Ancien Diplomate ise kamu davasının olmadığını; maktul veya veresesinin diyet karşılığı takipten el çekmesinin cinayet ve yaralama davalarında şikayet ve cezalandırmayı ortadan kaldırdığını dile getirmiştir. Bu durumda devlet yabancı suçluyu takip edemiyordu. Konsoloslar da mensup oldukları devletin ceza kanunu gereği kamu davası açmak istediklerinde, Osmanlı Hükümet yetkililerinin engel olma hakkı bulunmuyordu. İşte bu gerekçelerle Ancien Diplomate, konsolosluk mahkemelerinin kendi tebaası üzerindeki mutlak yargı yetkisini savunmuştur. Fakat MEHDİ, bu savunmayı İslam hukukunun ilkelerini yanlış bildiğinden dolayı cahilce bulmuş ve yukarıda söylediğimiz gerekçelerle mutlak cezalandırma yetkisine karşı çıkmıştır[5]. CEMALEDDİN ve

---

[1] CEMALEDDİN/ASADOR 348.; Kapitülasyon metni için bkz. ***Mecmûa-i Muâhedât,*** cilt. II, 99.

[2] CEMALEDDİN/ASADOR 348-349.; Kapitülasyon metniiçin bkz. ***Mecmûa-i Muâhedât,*** cilt. III, 315.

[3] MEHDİ 192-198.

[4] SOOSA, **"The Historical Interpretaion Of The Origin Of The Capitulations"**, 349-350.

[5] MEHDİ'ye göre eseri "Ancien diplomate" ismiyle kaleme alan kişi büyük bir Fransız sefiri olmasına rağmen İslam hukuk konusunda cahilce tespitlerde bulunmuştur. Bu

ASADOR'a göre de Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilen yasal reformlardan sonra suçlarda yabancı-yerli ayrımı yapılmaksızın Osmanlı kanunlarının uygulanması icab ediyordu[1].

Türk tezlerini destekleyen bir yabancı görüş olarak BROWN, yabancıların sahip olduğu yargı dokunulmazlıklarının özellikle cezai işlere dair kovuşturmalarda Osmanlı mahkemelerine ve kolluk kuvvetlerine büyük sıkıntılar yaşattığını ileri sürmüştür. Zira yabancılar arasındaki ceza davalarında Osmanlı mahkemelerinin yargı yetkisinin olmaması ve kamu düzenine karşı işlenen cürümlerde de yabancılara ait mekanlarda Osmanlı kolluk kuvvetlerinin kovuşturma yetkisinin sınırlı olması kamu düzenini ve asayişi bozacak çaptaydı[2]. Yazara göre yabancılar Türk polisinin kovuşturma yetkisinden öyle muaftır ki, sanki hiçbir güç kendi ulusları üzerinde genel ya da özel polis denetimi kurmaya girişemezdi. Bilerek ya da bilmeyerek yabancılar sıkça asayiş kurallarını açıkça ihlal ediyorlardı. Türk yetkilileri en zahmetli ve çileden çıkarıcı durumlarda bile sıklıkla kendilerini aciz buluyorlardı. Bu acizliğin en bilinen örneği polisin, yabancıların sahip olduğu ve müslüman hassasiyetlerine küstahça karşı gelen oteller, kafeler, kumarhaneler salonlar, dans salonları ve diğer eğlence mekanları ile uğraşmak zorunda olması idi. Üstelik yabancı güçler sadece batakhaneleri korumakla kalmıyor, sahipleri ve sakinlerini de koruyordu. Şöyle ki, kapitülasyonların gereği olarak konsolosun polis aramalarında rızasının olması ve temsilci sıfatıyla orada bulunması gerekiyordu. Böylece Türk yetkililer üzerinde etkileri olabiliyordu. Hukuki işlemler ise münakaşalara ve yüksek düzeyde uyuşmazlıklara sebebiyet verebiliyordu. Bu nedenle kolluk kuvvetleri böyle yabancı kuruluşlara müdahale etmekten imtina ediyordu[3].

---

yanlış tespitlerin başında İslam hukukunda kamu davası olgusunun olmaması hususudur. Halbuki MEHDİ, bizzat kur'an da bu mesele başka isim altında düzenlenmiştir. Nitekim "Kim ki bir kişiyi katl eylerse umum insanlara zarar etmiş olur. Ve kim ki bir kişiyi kurtarırsa yine umum insanlara faide bahş olur" anlamındaki ayet bu fikre hizmet etmektedir. Ancak *"kamu davası"* tabiri kullanılmamış yerine *"şer'i şerif"*, *"hakk-ı Allah"* tabiri kullanılmıştır. MEHDİ 193.

1 CEMALEDDİN/ASADOR 349-352.

2 BROWN, " **The Capitulations**", 72.

3 BROWN'a göre İstanbul, İtilaf Devletleri tarafından Kasım 1918'de işgal edildiğinde bilhassa Avrupa semtleri olarak bilinen Galata ve Pera'nın durumları acınacak bir halde idi. Yazarın güvenilir kaynaklara dayanarak verdiği bilgilere göre bu durum şehir ele geçirildikten sonra daha da kötüye gitmiştir. BROWN, " **The Capitulations**", 73.

Ceza işlerine dair bir diğer önemli mesele de matbuat yoluyla işlenen suçlarda görev yönünden hangi mahkemelerin yetkili olacağı hususudur. Zira Osmanlı ülkesinde yabancıların kendi aralarında basın yoluyla işledikleri suçlarda, konsolosluk mahkemelerinin görevli olup olmadığı meselesi ne kapitülasyonlarda ne de kadim anlaşmalarda tespit edilmiş değildi. Bununla beraber Sultan Abdülaziz yönetimine karşı basın yoluyla siyasi muhalefetin artması sonucunda 31 Aralık 1864 tarihli bir matbuat nizamnamesi düzenlenmiştir. Bu nizamname ile hangi dilde olursa olsun günlük, haftalık, aylık gazete çıkarmak izne bağlanmış, gazete çıkarabilmek için bazı şartlar getirilmiş, basın suçları sayılmış ve matbuat serbestliğinin sınırları çizilmiştir. Aynı düzenleme yabancıların ancak bu kanun çerçevesinde hareket edebileceği hükmünü getirmiştir[1]. Bu sebepten Osmanlı Devleti, matbuat yoluyla işlenen her türlü suçta, suçu işleyenin yerli mi yabancı mı olduğuna bakmaksızın Osmanlı mahkemelerini yetkili görüyordu. Aynı şekilde MEHDİ de, matbuat nizamnamesinin gerek inzibat gerek ceza konularında yabancılar için geçerli olduğunu ileri sürmüştür. Fakat yabancı devletler, Osmanlı Devleti'nin matbuat yoluyla işlenen suçlardaki yargı tekelini kabul etmiyordu[2].

Yabancıların Osmanlı topraklarındaki hangi eylemlerinin suç teşkil edeceği kapitülasyon sahibi devletlerin kendi çıkardıkları düzenlemeler ile belirlenmişti. Buna göre Fransızlar tarafından kabul edilen usul ve muhakeme, ufak farklılıklarla bir çok devlet tarafından da benimsenmiştir. Dolayısıyla Fransa ya da yargı muafiyetine sahip diğer devletlerin ceza kanunlarına göre suç teşkil eden bir fiil, Osmanlı ülkesinde de suç olarak kabul ediliyordu. Böylece Osmanlı ülkesinde, Osmanlı yasalarınca suç sayılmayan bir harekette bulunan yabancı, kendi ülke ceza kanunlarınca konsolosluk mahkemelerinde yargılanabiliyordu. Örneğin Osmanlı ülkesindeki konsolosluk mahkemeleri 1836 Fransa, 1851 Belçika, 1857 Avusturya-Macaristan, 1866 İtalya, 1879 Almanya yasalarına göre hangi fiillerin cezalandırılacağını tayin ederken anavatanın ceza yasalarına atıfta bulunuyordu. İngiltere ise karma bir model benimseyerek hem kendi ülkesinde suç teşkil eden fiillerin hem de kendi ülkesinde suç teşkil etmeyen ve fakat Osmanlı ülkesinde suç teşkil eden bazı fillerin

---

[1] *Düstur*, I. Tertip, Cilt 2, 220-227; H. Refik ERTUĞ, ***Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi***, Cilt II (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayın no: 1492, 1970) 209.

[2] MEHDİ 205-207.

konsolosluk mahkemelerince cezalandırılmasını mümkün kılmıştır. Bu yönde özel düzenlemeler çıkaran İngiltere, Osmanlı ülkesinde işlenmiş dine, dini mekanlara veya bir dinin mensuplarına karşı hakaret veya tahkir gibi bazı fiilleri suç saymıştır[1].

Fransa devleti konsolosluk mahkemelerinin görev, yetki ve yargılama usullerine ilişkin hususları 1778 Kraliyet emirnamesi ile tayin etmişse de daha sonraları ülkede vuku bulan devrim hareketlerinden sonra ceza yasalarında meydana gelen değişiklikler sebebiyle bu düzenleme de tadil edilmiştir. Bu amaçla artık hükümleri eksik kalan 1778 tarihli düzenleme yerine 1836 tarihli yeni bir düzenleme çıkarılmıştır. Bu kanun ile konsolosluk mahkemelerinde görülecek ceza davalarında yeni bir sistem getirilmiştir[2]. Yeni sisteme göre cürümler cinayet *(crime)*, cünha *(dèlit)* ve kabahat *(contravention)* olmak üzere üç kısma ayrılıyordu. Konsolosluk mahkemelerinin yetkileri ve takip edecekleri usuller artık yeni düzenlemenin 5,6 ve 7. maddelerindeki ayrıma göre şekilleniyordu. Buna göre her üç durumda da hazırlık soruşturmaları konsolosluk tarafından yürütülecekti. Bir Fransız Osmanlı ülkesinde başka bir Fransız'a karşı cürüm işlemesi halinde üç ihtimal vardı: Cürüm eğer *cinayet* veya cinayet derecesinde ağır ise suçlu deliller ile birlikte Fransa'daki Aix İstinaf Mahkemesi'ne gönderiliyordu. Cürüm eğer *cünha* derecesinde ise önce konsolosluk mahkemesi yargılamayı yapıyordu. Fakat konsolos, Osmanlı topraklarında ikamet eden iki seçkin Fransız'ı bir yıllığına yanına yardımcı alarak bir mahkeme heyeti teşkil etmek zorunda idi. Eğer cürüm hem işlendiği yerde hem de Fransa'da suç kabul ediliyorsa ve suçtan zarar gören varsa, mağdur Fransız mahkemelerinde dava açabiliyordu; Cürüm eğer *kabahat* ise konsolos tek başına yargılama yapıyor ve istinafa gidilemiyordu[3].

Burada dikkat çekici olan durum ise Fransa kendi ülke kanunlarında değişiklik olduğu gerekçesiyle konsolosluk mahkemelerinin görev ve

---

1 MEHDİ 197 vd.; CEMALEDDİN/ASADOR 349 vd.; GÖNEN 77.

2 MEHDİ 198.

3 Bu durum Fransız Ceza Kanunu'nun mülkilik ilkesini benimsemiş olmasından kaynaklanıyordu. Fakat kapitülasyonlar genel olarak mülkilik ilkesine istisna teşkil ediyordu. Zira Osmanlı ülkesinde bir Fransız işlediği cinayet, cünha ve kabahatlerden dolayı konsolosluk mahkemelerinde yargılanabiliyordu. Bu nedenle kapitülasyon hukuku cezada şahsilik ilkesi gereğince yürütülüyordu CEMALEDDİN/ASADOR 353-354.; MEHDİ 199.; Macar İSKENDER/Ali REŞAD 224-225.

yetkilerinde yeniden düzenleme yaptığı halde, aynı durumda Osmanlı Devleti'nin böyle bir düzenleme yapmasını tanımamıştır. Şöyle ki 1810 Fransız Ceza Kanunundan esinlenerek hazırlanan 1858 tarihli Osmanlı Ceza Kanunu suçlarda cinayet, cünha ve kabahat ayrımını yapmakla Fransız sistemini benimsemiştir[1]. Bu çerçevede Osmanlı Devleti konsolosluk mahkemelerinin yetkilerini kısıtlamak, ülkede ceza hukuku bakımından yerli-yabancı ayrımı uygulamasını kaldırmak ve mehaz Fransız Ceza Kanunu gibi ***mülkilik ilkesini*** tesis etmek istemiştir. Fakat tüm bu girişimler Fransa'nın ve genel olarak kapitüler devletlerin itirazına uğrayarak sonuçsuz kalmıştır.

Genel kural yukarıda zikrettiğimiz gibi olmakla beraber anavatanın kanunlarından yararlanmak her halükarda mutlak değildi. Şöyle ki, Fransa'da cürüm sayılan bazı fiiller Osmanlı ülkesinde cürüm kabul edilmiyordu. Örneğin Fransa belediyesine veya idaresine karşı işlenmiş bazı fiiller ile ormancılığa ve avlanmaya dair bazı eylemler Fransa'da suç sayılırken, Osmanlı ülkesinde suç teşkil etmiyordu. İşte bu gibi fiiller Osmanlı ülkesinde işlenirse konsolosluk mahkemesince takip edilmezdi. Osmanlı ülkesinde cürüm sayılan bazı fiillerin, Fransa'da cürüm kabul edilmiyor olması halinde ise Osmanlı topraklarında cürmü işleyen kişi konsolosluk mahkemesi tarafından kovuşturmaya uğruyordu. Bir başka deyişle Fransa, kendi ülkesinde cürüm kabul etmediği bir fiili Osmanlı topraklarında işlendiği taktirde cürüm sayabiliyordu[2].

Konsolosların görev, yetki ve yargılamanın usullerini düzenleyen 1836 tarihli Fransız kanunu hemen aynı şekilde Belçika, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya tebaası hakkında da geçerlidir. Bu devletler Osmanlı topraklarındaki tebaalarına ilişkin kanunları, ne gibi fiillerin cürüm teşkil edeceğini kendi ülke kanunlarına başvurmak suretiyle ve yalnız konsoloslar tarafından yayımlanan bazı özel düzenlemeler ile belirlerlerdi[3].

Ceza soruşturmasının hazırlık safhasında ve yargılama usullerinde devletler arasındaki uygulamalarda bir takım farklılıklar olsa da 1836 Fransız Kanunu bu dönemi karakterize etmek için yeterlidir. Buna göre Fransa uygulamasına baktığımızda sorgu hakimi sıfatına sahip olan

---

[1] CİN/AKGÜNDÜZ, *Türk Hukuk Tarihi*, 337-338.

[2] CEMALEDDİN/ASADOR 354-355.

[3] CEMALEDDİN/ASADOR 356-357.

konsoloslar, hazırlık safhasında sorgulama yapma yetkisine sahipti. Bir cürmün işlendiğini öğrenen konsolos, kamu davası açma hususiyetinden dolayı resen harekete geçmek zorundaydı. Kendisine yazılı ya da sözlü yapılan ihbar veya şikayet olduğu taktirde konsolos soruşturma açmak mecburiyetindeydi. Konsoloslar görev bölgelerinde işlenen suçları bildirmek zorundaydılar. Zira arşivlerdeki kaynaklardan konsolosların işlenen suçlara ilişkin anavatana düzenli raporlar gönderdiklerini biliyoruz[1]. Konsolos vekil ve memurları mahkeme zabtının tutulması, suç aletlerinin muhafazası ve şahitlerin dinlenmesinden sorumluydu. Şahitler eğer Fransız vatandaşı ise konsolosluk kançılaryası, değilse konsolosları aracılığı ile dinlenmek için çağrılırlardı. Osmanlı tebaası olanların şahit olarak çağrılması ise Babıâli tarafından kabul edilmiyordu. Şahitler çağrılıp dinlendikten ve sanıkla yüzleştirildikten sonra ön soruşturma tamamlanır ve soruşturma evrakı konsolosluk mahkemesine gönderilirdi. Mahkemenin genel idaresi ve güvenliğinden mahkeme heyeti başkanı sorumluydu. Dava cürmün kabahat, cünha ve cinayet olmasına göre yukarıda anlattığımız yetkili mercilerden birine gönderilirdi[2].

Kabahatler konsolos tarafından basit yargılama usulüne göre karara bağlanırdı ve temyiz yolu kapalı idi. Eğer cürüm cünha ise heyet halinde karar alınırdı. Bu kararlara karşı itiraz *(oppositon)* ve istinaf *(appel)* yolu açıktı. İtiraz süresi 8, istinaf yoluna başvuru ise 10 gündü. Aix Mahkemesindeki savcı için bu süre 6 aydı. Hakkında gıyaben karar verilen kişiler Fransa'daki uygulamanın tersine istinaf yoluna başvuramazdı. İstinaf talebinin konsolosluktaki kançılaryaya bildirilmesinin yanı sıra Aix şehrinde kendisinin bir ikamet de seçmesi mecburiyettendi. Temyiz eden mağdur ise dilekçe 8 içinde mahkuma tebliğ edilmeliydi. Aix Mahkemesi, istinaf davasını acele işlerden *(comme affaire urgente)* olarak görürdü. İstinaf yargılaması sonucunda ilk hüküm ya onaylanır ya da bozulurdu. Aix Mahkemesinin vereceği karara karşı Fransa'da cari olan muhakeme usulü çerçevesinde temyize gidilebilirdi[3].

Cürüm eğer cinayete müteallik ise konsolosluk mahkemesi tarafından yapılan ilk soruşturmanın ardından dava evrakı doğrudan Aix Mahkemesine gönderilirdi. Bu mahkeme, Aix İstinaf Mahkemesinin iki

---

1 Bir sonraki başlıkta İngiltere'nin Osmanlı eyaletlerindeki konsolosluk mahkemelerine ilişkin istatistikleri içeren raporu ele alacağız.

2 CEMALEDDİN/ASADOR 360-361.; MEHDİ 199.

3 CEMALEDDİN/ASADOR 361-362.

kısmı, hukuk ve ticaret ile ceza kurullarının birleşmesi sonucu en az 12 kişilik bir heyetten oluşurdu. Sanık ve vekilinin hazır bulunduğu duruşmada önce iddianame okunur sonra sanığın savunması dinlenirdi. Ardında şikayetçiler, savcı ve şahitler dinlenirdi. Son söz her zaman sanığa verilirdi. Mahkeme başkanı yargılama sonunda heyete görüşlerini sorar ve gerek mahkumiyet gerek beraat kararı 2/3 çoğunlukla alınır, karar taraflara tefhim ve tebliğ edilirdi. Dikkat çekici olan şudur ki Fransa'da juri sistemi geçerli olduğu halde Aix Mahkemesinde bu usul kabul edilmemiştir. Zira Aix mahkemesince Osmanlı ülkesinde bulunan şahitleri celb etmek ve hele şahitler Osmanlı tebaasından veya başka bir tebaadan ise karar vermek oldukça güç bir işti. Ayrıca Osmanlı ülkesinde konsolos tarafından yapılan hazırlık soruşturması evrakına juri üyelerinin vakıf olması da mümkün değildi. Bu sebeplerden dolayı juri sistemi Aix Mahkemesinde geçerli değildir[1].

İngiltere, konsolosluk mahkemeleri hakkında 1910 tarihinde yeni bir düzenleme *(order in council)* çıkarmıştı. Esas itibariyle 1873 ve 1882 tarihli düzenlemelerin tadil edilmesiyle ortaya çıkan bu yeni nizamnameye göre İstanbul'da bir yüksek mahkeme(*) *(His Britannic Majesty Supreme Court for the dominion of Sublime Ottoman Porte)* teşkil edilmiştir. Mahkeme bir hakim ve iki üyeden oluşuyordu ve gerektiğinde Mısır ve başka yerlerde de toplanabiliyordu. Osmanlı vilayetlerine İngiltere tarafından atanan konsül general, konsül, vice konsül (yardımcı konsül) ve ajan konsüller vilayet mahkemesi *(provincial courts)* kurabilir ve fakat bu mahkemelerde her davayı göremezlerdi. Bundan başka İngiliz hükümeti tarafından icra kabiliyeti verilmemiş konsolos memurları da İngiliz elçisinin yetkilendirmesi ile yerel mahkeme *(local court)* denilen ayrı bir mahkeme teşkil edebilirlerdi. Yüksek mahkeme tek başına, juri ile birlikte ya da yardımcı üyeler ile; vilayet mahkemeleri tek başına ya da yardımcı üyeler ile; yerel mahkeme ise görevli memur ile karar verirdi. Juri üyesi olabilmenin 20 yaşını geçmek, İngilizce bilmek ve bir cürümden dolayı mahkum olmamak gibi belli kriterleri vardı[2].

---

[1] CEMALEDDİN/ASADOR 362-363.

(*) Buradaki *"yüksek mahkeme"* temyiz mahkemesi anlamında kullanılmıyor. Yüksek mahkeme yani *supreme court* ile kastedilen mahkemenin temyiz mahkemesi olmasından ziyade görev bakımından üstünlüğüdür.

[2] CEMALEDDİN/ASADOR 367-369.

Hakim gelen şikayet başvurusunu kabul ederse, kendisinin yetkili olup olmadığı ve davanın juri ile mi görüleceğine dair[1] bir karar verdikten sonra ilk soruşturmaya geçerdi. Hakim ilk incelemede fiilin cürüm teşkil ettiğine kanaat getirirse şahsi davacıyı ve şahitleri mahkemeye davet ederdi. Hakkında izhar müzekkeresi olan sanık 48 saat içinde hakim huzuruna çıkarılırdı. Tutukluluk süresi 7 gündü. Fakat mahkeme 7 gün daha ek tutukluluk süresine hükmedebilirdi. Kasten adam öldürme suçundan tutuklu bulunanların tahliyesine ancak yüksek mahkeme karar verebilirdi. Şartlı tahliye için mahkemenin belirlediği kefaleti, bir kefilin teminat göstermesi ya da meblağı nakit olarak depo etmesi gerekirdi[2]. Yüksek mahkeme suçlunun cezasını nerede çekeceğine karar verirdi. Buna göre mahkum cezasını ya konsolosluk hapishanelerinde ya da Malta, Aden, Bombay gibi İngiliz topraklarında çekerdi. 1856-1875 yılları arasında Osmanlı vilayetlerindeki İngiliz konsolosluk mahkemelerine dair tutulan raporlardan tutukluların daha çok Malta'ya gönderildiğini görüyoruz. Buna göre 1862-1875 yılları arasında İstanbul'daki İngiliz konsolosluk mahkemesinde görülen hukuk ve ceza davalarının, bu davalardan yüksek mahkemede temyiz edilenlerin ve mahkumiyeti onaylanarak Malta'ya cezasını çekmek üzere gönderilenlerin dosya istatistikleri yıllara göre şöyledir:

Yıl	Konsolosluk mahkemesinde görülen davalar: *hukuk ceza*	Temyiz edilerek yüksek mahkemeye gönderilen davalar	Cezasını çekmek üzere Malta'ya gönderilen mahkumlar
1862	214195	3	1
1866	78125	3	2
1868	55125	4	2
1869	86152	7	1
1873	14183	2	1
1874	7274	1	2
1875	6596	5	2

Kaynak: *Accounts and Papers,* Return of Criminal Cases Tried in the Consular Courts Ottoman Dominions 1856-1875, vol. LXXXIII, 1875, 3.

[1] Kasten adam öldürme, korsanlık, cinayet suçlarından biri varsa jurinin toplaması şarttı.

[2] CEMALEDDİN/ASADOR 369-370.

Temyiz meselesine baktığımızda, İngiliz konsolosluk mahkemelerinden İstanbul'daki yüksek mahkemenin ve vilayet mahkemelerinin verdiği kararlar için belirlenmiş kesin bir temyiz süresi yoktur. Hakim ne kadar süre içinde temyiz edileceğini her davaya göre değişik belirlerdi. Temyiz eden kişi, temyiz sebeplerini içeren dilekçesini, eğer karar vilayet mahkemelerinde verilmişse İstanbul'daki Temyiz Mahkemesine *(Full Court)* gönderilmek üzere kararı veren mahkemeye sunardı. İstanbul'da ise doğrudan temyiz dilekçesi doğrudan Temyiz mahkemesine verilirdi. Full Court'un alacağı karar istinaf iddiasının reddedilmesi olursa ilk derece mahkemesinin kararı onanmış olurdu. Ama istinaf iddiası kabul edilirse yargılama yeniden görülerek ya ilk derece mahkemesinin kararı bozulur ya da düzeltilirdi. İstinaf duruşmaları açık olup, eksik işler varsa tamamlanırdı[1]. 1856-1875 yılları arasında İstanbul'daki konsolosluk mahkemesinde hukuk ve ceza davalarına ilişkin verilen kararlar ve temyize gönderilen dosya sayısı şöyledir **(Ek 2 a-b)**:

Yıl	Konsolosluk mahkemesinde görülen davalar *Hukuk Ceza*	Temyize gönderilen davalar
1858	336 282	6
1859	418 265	9
1860	343 128	9
1861	285 170	10
1862	214 195	3
1863	258 174	5
1864	212 155	1
1865	80 111	4
1866	78 125	3
1867	87 198	3
1868	55 125	4
1869	86 152	7
1870	148 157	1
1871	144 154	6
1872	132 95	1

[1] CEMALEDDİN/ASADOR 373-374.

1873	141 83	2
1874	72 74	1
1875	65 96	5

Kaynak: *Accounts and Papers*, 3.

Tablodan anlaşılacağı üzere 1858-1864 yılları arasında konsolosluk mahkemesinde görülen hukuk ve ceza davalarının sayısı sonraki yıllara göre iki ya da üç mislidir. Buna paralel olarak temyize giden dosya sayıları da nispeten daha yüksektir. Halbuki İstanbul'daki konsolosluk mahkemesinin bağlı olduğu konsolosluk birimine kayıtlı İngiliz vatandaşı sayısı, 1863-1864 yıllarından itibaren muazzam bir artış göstermiştir. Sonuç olarak İngiliz konsolosluğuna kayıtlı olanların sayısı artarken, mahkemelere taşınan uyuşmazlıkların sayısında bir düşüş vardır. Bizce bu durumun birkaç sebebi olmakla beraber Osmanlı adli yapısındaki değişimden kaynaklanan üç sebep öne çıkmaktadır. Birincisi 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile taşralardaki ticaret meclislerinin düzenlenmiş olmasıdır. Zaten daha önce çıkarılan kara ve deniz ticaret kanunları ile bu kanunların tamamlayıcısı niteliğindeki 1861 tarihli Ticaret Usul Kanunu, hep Fransız kanunları model alınarak hazırlanmıştı[1]. Ticaret hukuku alanındaki bu gelişmeler ile ortaya çıkan ticaret meclisleri ve içinde yabancı devlet tebaası üyelerin bulunduğu karma ticaret mahkemeleri, yabancılar için artık hukuki güvenliğin büyük ölçüde sağlandığı ve Avrupa tipi yasaların uygulandığı merciler olma özelliği kazanmıştı. Bu nedenle yabancılar uyuşmazlıklarını bu karma ticaret mahkemelerine taşımakta kendilerince bir beis görmüyorlardı.

İkinci neden, yabancılara Osmanlı topraklarında emlak edinme hakkı veren 1867 tarihli İstimlak-ı Emlak Kanunu'na bağlı protokole göre yabancı devlet konsolosluğuna 9 saatten uzak yerlerde 500 kuruşa kadar nakit para cezası gerektiren ceza davalarına köy ihtiyar meclisleri ve kaza deavi meclislerinde tercüman olmaksızın bakılabilecekti. Ayrıca yabancının onayı ile bu davalarda tercüman bulunmayabilirdi. Patent davalarında da hızlı muhakeme usulü esas olduğu için yine tercüman aranmıyordu[2]. Sonuç itibariyle tercüman olmadığı için konsolosun bihaber olduğu bu davalar konsolosluk mahkemesi dışında çözüme kavuşturuluyordu.

---

[1] Ticaret Meclisleri ve Karma Ticaret Mahkemeleri hakkında geniş bilgi için bkz. EKİNCİ 105-117.

[2] CEMALEDDİN/ASADOR 410.

Dolayısıyla bu tarihten sonra konsolosluk mahkemesine götürülen uyuşmazlıkların sayısında bir düşüşe neden olmuş olabilir. Son sebep ise mahmilik sistemine ve daha sonra sahte vatandaşlık değiştirme olaylarına karşı Osmanlı hükümetince alınan tedbirler çerçevesinde bir düşüş yaşanmış olabilir. Zira gerek dışarıya karşı diplomatik yollarla gerek içeride yapılan idari ve hukuki düzenlemelerle yerli tebaanın uyuşmazlıkları konsolosluk mahkemesine taşımalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır. 1869 tarihli *"Tâbiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi"*nin de yine bu çerçevede etkili olduğunu söyleyebiliriz. Tüm bu veriler ışığında diyebiliriz ki, konsolosluk mahkemeleri ile Osmanlı mahkemeleri arasındaki egemenlik savaşı, birbirini tetikleyen olumlu ya da olumsuz gelişmelere ya da karşılıklı bazı etkileşimlere neden olmuştur.

3.3.1.3. Uygulamadan Örnekler

Bu başlık altında uygulamada yaşanan bazı problemlere örnek teşkil eden konuları ele alacağız Konsolosluk mahkemelerine baktığımızda aynı tâbiiyete sahip yabancılar arasındaki hukuk ve ceza davalarında meseleler birkaç noktada toplaşmaktadır. İlk karşılaşılan mesele, konsolosluk mahkemesinin söz konusu olayda Osmanlı mahkemeleri karşısında görevli ve yetkili mahkeme olup olmadığının tespitidir. Zira hukuk ve ticarete dair davalarda taraflar bazen daha çabuk sonuç alacaklarına inandıkları durumlarda anlaşarak Osmanlı mahkemelerine başvurabiliyorlardı. Örneğin 2 C 1209 (H) ve 24 Ş 1209 (H) tarihli iki arzuhalin içerik ve derkenarlarından anlaşıldığına göre, iki Fransız tüccar arasındaki alacak ihtilafının *"ma'rifet-i şer' ile"* çözülmesi istenmiştir. Karin (?) isimli bir Fransız tüccarın, İzmir'de oturan İdin (?) isimli bir Fransız tüccarından 25.000 kuruş alacağı vardır ve istediği halde kendisine ödeme yapılmamaktadır. Karin adlı tüccar Marsilya'da bulunduğundan, kendisine, İzmir'de oturan Bilankar (?) isminde bir diğer Fransız tüccarı vekil tayin etmiştir. Alacağının, mahallinde ma'rifet-i şer' ile tamamen tahsili ve vekil-i şer'isine teslim edilmesi için Aralık 1794'te hem İzmir kadısına hem de voyvodasına hitaben bir kıt'a emr-i âli gönderilmiştir. Ancak ilgililer bir türlü harekete geçmemesi üzerine ikinci bir arzuhal ile ikinci bir emr-i âli gönderilmesi istenmiştir. Üzerlerindeki buyuruldularda, birinde *"mahalli şer' ile hüküm buyuruldu"* diğerinde *"derkanarı mucibince hükm buyuruldu"* yazılıdır[1]. Bu-

[1] *BOA, CH,* **no: 106.**; GÖNEN 73.

radaki temel soru şu oluyordu. Acaba bu şekilde Osmanlı mahkemesi tarafından tesis edilen karar geçerli midir? 1535 kapitülasyonunun 3. maddesine göre bu şekilde ortaya çıkan karar yok hükmündedir. Ayrıca 1778 tarihli Fransa Kraliyet Emirnamesinin 2. maddesine göre, Fransız vatandaşların aralarındaki uyuşmazlıkları yabancı hakim önüne taşımaları yasaklanmıştır. Bununla birlikte Osmanlı uygulamasında az sayıda da olsa böyle örnekler mevcuttur.

Uygulamada yaşanan bir diğer problem ise elbette mahmilik / koruma sisteminden kaynaklanıyordu. Nitekim hukukun sujesi olan kişilerin, hukuki statülerinin tartışmalı niteliği bu noktada meseleyi genel boyutta bir siyasi ve hukuki egemenlik sorununa dönüştürmüştür. Vereceğimiz örnek, Osmanlı iç hukukuna dair olmakla beraber bu konuda uygulamada yaşanan sorunun vahametini yansıtması açısından dikkat çekicidir. Şöyle ki, uzun uzun anlattığımız üzere koruma sisteminin kötüye kullanılması, Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerin büyük devletler ile kurduğu mahmilik ilişkisinden kaynaklanıyordu. Bu nedenle konsolosluk mahkemeleri ile Osmanlı iç hukukunun parçası olan cemaat mahkemeleri arasında bazı zamanlar yetki uyuşmazlıkları yaşanmıştır. Bu sorun, Rusya'nın Ortodoks dünyanın hamisi olma iddiası sebebiyle özellikle İstanbul'da kaim Ortodoks Patrikanesi ile Rus konsolosluk mahkemesi arasında yaşanıyordu. 1866 senesinde nikahları Paris'teki Rus büyükelçiliği kilisesinde kıyılmış olmasına rağmen, Patriklik bir Rus çiftin evliliğine son vermiştir. Buna gerekçe olarak da nikahın Ortodoks kilisesinin dininin çoğunlukla kabul edilmediği bir devlette kıyılması olarak gösterilmiştir. Ancak bu karar Rusya tarafından kabul edilmemiştir. Özellikle medeni hukuka dahil konularda, İstanbul'daki patrikhane ile bu mezhebi kabul etmiş Rusya ve Yunanistan gibi ülkelerin konsolosluk mahkemeleri arasında sık sık yetki çatışması yaşanıyordu. Bir başka örnekte ise 1899'da Rus vatandaşı olan Calavria, İstanbul'daki Ortodoks Patrikhanesinin cemaat mahkemesine bir boşanma davası açmıştır. Cemaat mahkemesinin Rus konsolosluğundan geçmeden kocaya bir celpname göndermesi üzerine, Rus konsolosluğu, patrikhaneye 10 Temmuz 1892 tarihli bir nota göndererek, Bayan Calavria'nın dilekçesinin ancak konsolosluktan geçerek işleme alınabileceği bildirmiştir. Patriklik 26 Temmuz'da kendi mahkemesinin davaya bakma yetkisi olduğunu söylemekle beraber, daha sonra konsolosluğun iddiasını kabul etmiş ve Bayan Calavria dilekçesini konsolosluğa sunarak boşanma

davası açmıştır[1]. 15 Ke 1304 tarihli başka bir belgeden ise Danimarka Kançılarlığı'nın Patriklik Mahkemesi tarafından verilen yargı kararının icrasını reddettiği anlıyoruz[2]. İfade etmek gerekir ki yukarıdaki çatışmanın sadece hukuki boyutu yoktur. Meselenin aynı zamanda 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren milli kiliselerin ortaya çıkması karşısında Fener Rum Patrikanesi'nin, Ortodoks dünyadaki otoritesinin zayıflaması boyutu vardır. Ortodoksların hukuki uyuşmazlıkları üzerinden şekillenen yetki çatışması, esasen bu gelişmenin izdüşümüdür.

Ceza işlerine baktığımızda başlıca yaşanan iki sorun vardı. Birincisi, Osmanlı topraklarında iki yabancı arasında işlenen bir suça Osmanlı Devleti'nin herhangi bir koşulda müdahil olup olamayacağı hususudur. İkincisi, bir yabancının Osmanlı yasalarına göre suç işlemesi halinde, bu kişinin kendisine veya suç aletlerine karşı Osmanlı makamları tarafından bir tedbir uygulanıp uygulanamayacağı meselesidir. Birinci durumda, özellikle cinayet ya da cünha gibi kamu güvenliği bakımından acele hallerde belirli ölçülerde müdahale edildiğini görüyoruz. Bu durumu izah etmesi bakımından 27 L 1260 (H) tarihli Hariciye Nezaretine yazılmış bir müzekkere dikkat çekicidir. Müzekkerede yazılanlara göre Tolcu kazasında bir İngiliz tebaası kendi uyruğundan birini tüfek kurşunuyla kafasından darb ü idâm edip, lâşesini katl eylediği yerde toprağa gömmüş. Ancak bir arkadaşı, kazanın müdürüne olayı ihbar etmişti. Bunun üzerine ceset çıkarılmış, ve kurulan meclis-i şer'e çağrılan maktulün zevcesi ve katil, yapılan sorgulama sonucu, aralarında bir ilişki olduğunu ve cinayetin bu ilişki nedeniyle işlendiğini itiraf etmişler ve ikisi, irâde-i seniyye zuhuruna kadar tevkif edilmişlerdi. Bu bilgiler, Silistre valisinin mühürlü bir kıta mazbatasıyla İstanbul'a ulaşınca konu Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'ye havale olunmuştu. Katilin ve maktulün İngiliz tâbiiyetinde olmaları nedeniyle, Meclis-i Vâlâ'da, Hâriciye Nezâreti tarafından İngiliz elçiliğine bildirilmesi kararlaştırılmıştır. Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti suçun önlenmesi, suçlunun tespiti ve yakalanması adına genel bir kovuşturma faaliyeti yapmışsa da cinayeti esastan ele almak ve yargılamayı yapmak üzere olayı İngiliz elçiliğine havale etmiştir[3].

İkinci mesele geldiğimizde yine yaşanan bir olay üzerinden izahatta bulunacağız. 1880 senesinde Osmanlı tebaası bir Müslüman ile İngiliz

---

1 KONAN 148.

2 ***BOA, HR. HMŞ.İŞO,* no: 156/21.**

3 ***BOA, CH,* no: 5618,** GÖNEN 73.

tebaası bir Protestan misyoneri, İslamiyete aykırı bir neşriyatta bulunurlar. Bu sebeple her ikisi de tutuklanmış ve eşyalarına el konmuştur. İngiliz tebaası olan yabancı 24 saat boyunca ne konsolos ile ne de elçi ile kesinlikle görüştürülmemiştir. Bu durum üzerine İngiltere Osmanlı Devleti'ne bir protesto çekmiştir. Osmanlı Hariciye Nazırı da cevaben 24 Kanunsâni 1880 tarihli bir nota tebliğ etmiştir. Notada olay hakkında izahat verildikten sonra şu esaslar bildirilmiştir:

1- Polis memurları bir cinayet ya da cünha işlediğinden şüphelendiği her hangi bir ferdi -ister yerli ister yabancı olsun- Osmanlı kanunlarına uygun olarak tutuklama hakkına sahiptir.

2- Bir yabancının ikametgahı haricinde tutuklanması hiçbir kapitülasyon ve muahede hükmüne aykırılık taşımaz.

3- Tutuklu şahıs yabancılık iddiasında bulunursa polisin görevi ilgili konsolosluğu durumdan haberdar etmektir. Bu muamele 24 saat içinde ifa olunmalıdır. Meğer ki konsolosun ikametgahı olayın vuku bulduğu mahalden 9 saatten uzak bir yerde bulunsun

4- Tahkikat konsolosun veya kendisine vekil tayin olan şahsın varmasına kadar tehir olunmalıdır.

5- Tutukluların üzerindeki eşyalar cins ve miktarları zabta işlenmek suretiyle zapt ve müsadere etme hakkına sahiptir[1].

Bu izahatlardan anlıyoruz ki tıpkı birinci durumdaki gibi Osmanlı Devleti makamları olaya hemen müdahil olmuştur. Zira suçlunun ve delillerin ortadan kaybolmaması için bu müdahale zaruridir. Ayrıca Osmanlı Devleti, böylesi durumlarda alınan önlemlerin kapitülasyonlar ve kadim ahidnâmelerdeki hükümleri ihlal etmediğini ileri sürmüştür. Hal böyle olmakla birlikte, uygulamada yabancı devletler Osmanlı makamlarının bu yetkisine umumiyetle itiraz etmişlerdir.

Uygulamada yaşanan sıkıntılardan vereceğimiz son örnek matbuat yoluyla işlenen suçlarda hangi mahkemelerin yetkili olacağı hususuna ilişkindir. Osmanlı makamlarının, matbuat nizamnamesinin neşrinden sonra basın yoluyla işlenen suçlarda kendisini yetkili gördüğünü ama yabancı devletlerin bu yargı yetkisini tanımadığı belirtmiştik. Şimdi iki Fransız arasında basın yoluyla işlenen bir suçta yetki meselesinin ne şekilde vuzuh bulduğuna bakarak meseleyi anlamaya çalışalım. İstan-

---

[1] Macar İSKENDER/Ali REŞAD 216-217.

bul'da 1857 senesinde bir Fransız, başka bir Fransız aleyhine matbuat yoluyla kendisine hakaret ettiği gerekçesiyle Fransız konsolosluk mahkemesinde dava açmıştır. Fakat konsolosluk mahkemesi, suç matbuat yoluyla işlendiğinden yetkisizlik nedeniyle davayı reddetmiştir. Mahkeme matbuat suçlarında Osmanlı mahkemelerinin görevli olduğunu görüşündedir. Bunun üzerine davacı, Aix İstinaf Mahkemesine başvurmuştur. Yüksek mahkeme, matbuat suçunun Osmanlı tebaası ya da Osmanlı Devletine karşı işlenmesi halinde Osmanlı mahkemelerinin yetkili olabileceği hükmüne vararak İstanbul Fransız konsolosluk mahkemesinin kararını bozmuştur. Böylece iki Fransız arasındaki ceza işlerinde konsolosluk mahkemesinin görevli olduğu vurgulanmıştır. Bunun[1]la beraber Osmanlı Devleti matbuat yoluyla işlenen suçlarda kendi mahkemelerini yetkili görmeye devam etmiştir.

3.3.2. Farklı Tâbiiyete Sahip Yabancılar Arasındaki Uyuşmazlıklar

3.3.2.1. Hukuk-Ticaret Davaları

Farklı devletlerin tebaaları arasındaki ihtilafların hangi mahkemede ve ne şekilde çözüleceği hususu kapitülasyonlarda açıklıkla düzenlenmiş değildir. Zaman içinde farklı uygulamalar olmakla beraber genellikle hukuk ve ticaret işlerine müteallik davalarda *actor sequitur forum rei* kuralı gereğince davaya, davalının mensup olduğu devletin konsolosluk mahkemesince bakılırdı. Bu konuda doktrinde bir görüş birliği[2] varsa da BİRSEN, böyle durumlarda davaya karma komisyonlarda bakılması gerektiğini ve fakat bunun pratikte pek uygulanmadığını ileri sürmüştür[3]. Kapitülasyonlara baktığımızda bu durumla ilgili ilk düzenlemenin 1740 Fransız kapitülasyonunun 52. maddesinde yer aldığını görüyoruz. Buna göre Fransa konsolos ve tüccarları ile sair devlet konsolos ve tüccarları arasında vuku bulacak uyuşmazlıklar, *tarafların rızası üzerine* İstanbul'da oturan elçilerine havale edilecektir. *Tarafların hilafına* bu uyuşmazlıklara Osmanlı makamları bakamayacaktır[4]. Benzer içerikte bir

---

[1] MEHDİ 205-206.

[2] ALTUĞ, *Yabancıların Hukuki Durumu*, 63.; BİLSEL, *Lozan*, cilt II, 45 .

[3] BİRSEN 130-136.

[4] Madde 52: "Konsolosların ve tüccarın sair milel-i nasârâ konsolosu ve tüccarı ile beyinlerinde nizâ' vâki oldukda tarafeynin rıza ve talepleri ile davaları Âsitâne-i saâde-

düzenleme Rusya ile yapılan 1783 Osmanlı-Rus Ticaret antlaşmasının 58. maddesinde de yer almıştır[1].

Yukarıdaki hükümlerin içeriklerine baktığımızda bir kesin yetki kuralından bahsetmek mümkün değildir. Hem elçilerin yetkilerinin doğmasında hem de Osmanlı makamlarının yetkisinin kısıtlanmasında *"rıza"* unsuru, yani tarafların iradesi esas alınmaktadır. Dolayısıyla tarafların rızası hilafına elçilikler yetkili kılınamayacağı ve tarafların rızası ile Osmanlı makamlarının yetkili olabileceği çıkarımında bulunmak mümkündür. Velhasıl CEMALEDDİN ve ASADOR'un görüşüne iştirak etmek suretiyle kapitülasyonlardaki düzenlemeleri *"tahkim yolu"* olarak kabul etmek gerekir. Bu itibarla kapitülasyon hükümleri ile konsoloslara ancak *hakem* olmak yetkisi verilmiştir[2]. Nitekim MANDELSTAN, ihtiyari yetki söz konusu olduğunu dile getirerek tarafların rızasıyla Osmanlı mahkemelerinin yetkili kılınabileceğini söylemiştir[3]. LIEBESNY de tarafların rızaları ile Fransız ya da Osmanlı mahkemelerinin yetkili olabileceğini ifade etmiştir[4]. Fakat uygulamada farklı tâbiiyetten yabancıların uyuşmazlıklarını Osmanlı mahkemeleri önüne getirdiğine ilişkin bir bilgiye rastlamıyoruz. Öte yandan aksi görüşteki ANCIEN DİPLOMATE, 52. madde hükmünün Osmanlı mahkemelerinin yargı yetkisini mutlak surette kaldırdığı kanısındadır[5].

Osmanlı ülkesinde bulunup herhangi bir imtiyaza sahip olmayanların davaları her halükarda Osmanlı mahkemelerinde görülüyordu. Bu

---

timde mukim elçilerine havale olunmağa cevâz verilip ve madam müddei ve müddeâaleyhin rıları olmaya bu makule beyinlerinde olan davayı vülât ve hükkâm ve kuzât ve zâbitân ve gümrük ümenâsı bizler istima' ederiz deyu cebr eylemeyeler". ***Mecmûa-i Muâhedât***, cilt I, 24.

1 Madde 58: "Rusya konsolosları ve tacirleri sair Nasrânî bir taifenin konsolosları ve tacirleriyle nizâ'ları oldukda eğer tarafeynin rızası olursa Devlet-i Osmaniyyede mukim olan Rusya elçisi yanına davalarını görebileler ve eğer iki taraf dahi dacalarının Devlet-i Osmaniyyenin valilerinden ve kadılar ve zâbitler ve gümrükçülerinden görülmesine talip olmaz ise müzaada olan iki cânibeynin rızaları olmadıkça zikr olunan valiler ve sairler bir vechile mesfûruna cebr etmeyüp umûrlarma müdahale eylemeyeler". ***Mecmûa-i Muâhedât***, cilt III, 310.

2 CEMALEDDİN/ASADOR 193-194.

3 MANDELSTAM, ***Justice Ottomane***, 230 (aktaran: GÖNEN 73.)

4 LIEBESNY 324-324.

5 ANCIEN DİPLOMATE, 52. maddedeki hükmün hangi mahkemenin yetkili olacağından ziyade Osmanlı mahkemelerinin kat'i surette yetkisiz olduğu anlamını taşıdığı görüşündedir. Macar İSKENDER/Ali REŞAD 210.

itibarla egemenlik ilkesine göre imtiyaz sahibi bir ülkenin tebaası ile imtiyaz sahibi olmayan birinin davasının da Osmanlı mahkemelerinde görülmesi icap ediyordu. Zira yabancı, Osmanlı ülkesine gelirken doğal olarak haklarının Osmanlı ülkesi tarafınca korunacağı beklentisi içindedir. Hukuki güvenlik ve egemenlik ilkesi bir araya gelince imtiyaz sahibi olmayan kişinin Osmanlı mahkemelerinde korunması esastır[1]. İran tebaası ile imtiyaz sahibi bir yabancı arasında vuku bulacak davalarda ise durum karışıktır. Örneğin davalı Fransız ise davaya Fransız konsolosluk mahkemesi bakacaktır. Fakat İranlı olması halinde ve davaya İran konsolosunun bakması durumunda burada uygulanacak muhakeme usulü Fransıza uymayacaktır. CEMALEDDİN ve ASADOR böyle durumlarda en iyi yolun davaya Osmanlı mahkemelerinin bakması olacağı kanaatindedir. Bununla beraber İran konsolosunun da yetkili olduğu açıktır. Dikkat çekici husus bu yazarların Osmanlı muhakeme usulü ile Avrupa muhakeme usulünü aynı kategoriye koymalarıdır. Zira İran konsolosluk mahkemesindeki usulün yabancıların hak kaybına neden olacağından hareketle bunların Osmanlı mahkemelerine başvurmaları gerektiği söylenmektedir[2].

Kapitülasyonlara başlarda sadece Fransızlar sahip olduğundan, farklı tebaadan bütün yabancılar arasındaki uyuşmazlıklar Fransız konsolosluk mahkemesinde görülüyordu. Fakat daha sonraları başka Avrupa devletlerinin kapitülasyon ayrıcalıkları elde etmesi üzerine Fransa'nın bu yargı tekeli kalkmıştır. Böylece Roma hukukundan gelme *actor sequitur forum rei* kuralı uygulanmaya başlamıştır. Bununla beraber bu kuralın uygulanması dahi bazen zorluklara sebep oluyordu. Örneğin aynı kişi bir davada hem davalı hem de davacı olabilirdi. Peki bu durumda yetkili mahkeme hangisi olacaktı? İngiltere devleti bu sorunu şöyle aşmıştır: Bir İngiliz'e dava açan başka bir yabancı, sonra dava esnasında davalı sıfatını kazansa bile yine İngiliz konsolosluk hakimine tabi olacağına dair, mensup olduğu konsoloshane tarafından bir ruhsatname ibraz etmesi gerekirdi. Bu taktirde davaya İngiliz mahkemesi bakabilir ve kararı dahi İngiliz makamları icra ederdi[3].

Farklı tebaadan olanlar arasındaki uyuşmazlıkları çözmek üzere getirilen diğer bir usul de karma komisyonlar ve daha sonra karma mahkemelerin tesisidir. Özellikle ticaretin artmasına mütekabil 19. yüzyılda

---

1 CEMALEDDİN/ASADOR 201.

2 CEMALEDDİN/ASADOR 201-202.

3 MEHDİ 156-157.

bu usul yaygın hale gelmiştir. Fransa, İngiltere, Avusturya ve Rusya elçileri aralarında anlaşmak suretiyle 1820'de *"karma adli komisyonlar"* kurulmasına karar vermişlerdir. Bu usule daha sonra başka devletler de iştirak etmişlerdir. Karma adli komisyonlar ikisi davalı taraf, biri davacı taraf elçiliğince tespit edilen üç üyeden oluyordu. Muhakemenin yürütülmesi, davalının tabi olduğu ülke muhakeme usulüne göre oluyordu. Komisyonda oy çokluğu ile karar veriliyor ve karar davalının mensup olduğu elçilikçe icra ediliyordu. Fakat kararın icra edilebilmesi için öncelikle davalının konsolosluk mahkemesince onaylanması mecburiyeti vardı. Daimi olarak toplanmayan bu komisyon usulü uygulaması, Osmanlı Devleti'nde 1864'te son buldu ve davalar genelde olduğu gibi yine davalının mensup olduğu konsolosluk mahkemesinde görülmeye devam etti[1].

Komisyonların statüsü bidayet derecesinde olduğu için kararları istinafa tabi idi. Temyiz istemi hangi taraftan gelmişse o tarafın mahkemesi davayı görürdü. Örneğin bir Avusturyalı-Fransız uyuşmazlığında Fransız davayı temyiz ederse dava Fransa Aix Mahkemesinde inceleniyordu. Fransa Aix Mahkemesi 1864'te vermiş olduğu bir kararla[2] komisyonların yetkilerinin kanuni bir dayanağı olmadığını ve komisyonlara başvurunun da mecburiyet taşımadığını belirtmiştir. Mahkeme kararına gerekçe olarak ise karma komisyonların elçilikler arasında yapılan sözlü bir antlaşmaya dayanmalarını ve yazılı bir antlaşma ile tesis edilmemelerini göstermiştir. Yüksek mahkeme bu karar üzerine karma komisyonların Fransız vatandaşlar tarafından yetkilerini kaldırmış ve komisyon kararlarının bağlayıcı olmadığına hükmetmiştir. Bu tarihten itibaren Osmanlı ülkesinde vuku bulan davalarda umumiyetle *actor sequitur forum rei* kuralı uygulanmıştır.

3.3.2.2. Ceza Davaları

Farklı devletlerin tebaaları arasındaki ceza davalarının görüleceği mahkemeler ve uygulanacak usul kapitülasyonlarda açıkça düzenlenmediğinden tıpkı hukuk ve ticarete ilişkin davalarda olduğu gibi bir

---

[1] MEHDİ 158-159.

[2] Söz konusu dava Avusturya tebaası İsaverdens ile Fransız tebaası Pijon arasında vuku bulmuştur. Pijon aleyhine açmış olan davada Fransız konsolosluk mahkemesinin vermiş olduğu kararın davalı tarafından temyiz edilmesi üzerine olay Aix Mahkemesi önüne gelmiş ve yukarıda zikredilen karar tesis edilmiştir. CEMALEDDİN/ASADOR 202-203.

belirsizlik, daha doğrusu Osmanlı mahkemeleri ile konsolosluk mahkemeleri arasında bir yetki çatışması vardı. Kaldı ki meselenin ceza boyutunun olması yetki çatışmasının yanı sıra başka yönleri de öne çıkarmıştır. Zira ceza hukuku alanı ve dolayısıyla cezalandırma yetkisi, bir devletin ülkesi üzerindeki siyasi ve hukuki egemenliğin tecessümü anlamına geliyordu. Hal böyle olunca ceza davalarında görevli ve yetkili mahkemelerin tespitinde uluslararası güç dengelerine bağlı olarak tutarsız uygulamalar ortaya çıkmıştır.

Kapitülasyonlarda ve kadim ahdnamelerde farklı tâbiiyete sahip kişiler arasındaki ceza davalarına dair açık bir hüküm olmayınca, yabancı devletler ve yazarlar ile Osmanlı Devleti ve yazarları arasında görüş farklılıkları ortaya çıkmıştır. Yabancı devletler, 1740 Fransız (madde 52) ve 1783 Rus (madde 58) kapitülasyonlarının[1] ilgili hükümlerinin hukuk ve ticaret davalarının yanı sıra ceza davalarını da kapsadığı gerekçesiyle konsolosluk mahkemelerinin yetkili olduğunu iddia etmişlerdir. Fakat bu görüşü savunan DU RAUSAS dahil hiç kimse, söz konusu hükümleri içeren madde metinlerinde *"ceza"* işlerini/davalarını çağrıştıran ifadelerin neler olduğunu göstererememiştir. Bu görüş taraftarları muhtemel ki *"niza"* ve *"zâbitân* sözcüklerine dayanarak ilgili hükümlerin hem hukuk ve ticaret hem de ceza davalarını kapsadığına inanıyorlardı. Halbuki kapitülasyon metinlerinde, ceza işlerinden bahseden maddelerde *"kan"*, *"dem ü diyet"*, *"katl"* ve *"fesad"* gibi sözcükler kullanılmıştır[2]. Zaten *"nizâ"* sözcüğünün Osmanlı hukuk literatüründe ıstılah olarak hukuk ve ticaret davaları için kullanıldığını da biliyoruz[3]. Ayrıca kapitülasyon metinlerinde, aynı devletin tebaası arasındaki uyuşmazlıkların konsolosluklarca kendi kanun ve adetlerine göre çözecekleri her zaman açıkça belirtildiği halde, Fransız kapitülasyonunun 52. ve Rus kapitülasyonunun 58. maddesinde kesin yetki anlamına gelen bir açıklık bulunmamaktadır[4].

Farklı tâbiiyetteki kişiler arasında vuku bulan hukuk ve ticaret davalarında Osmanlı mahkemelerinin yetkili olabileceğine dair ileri sürdüğümüz gerekçeler esasen ceza davaları için de ileri sürülebilir. Bu bağlamda CEMALEDDİN ve ASADOR'un 52. ve 58. maddelerdeki düzen-

---

1 İlgili madde hükümlerinin içeriklerini daha önce aynen verdiğimiz için burada tekrar etmiyoruz.

2 CEMALEDDİN/ASADOR 396-397.

3 EKİNCİ 119.

4 KONAN161.

lemeleri *"tahkim yolu"* olarak kabul eden görüşlerini hatırlıyoruz[1]. Eğer bu düzenlemeleri tahkim yolu olarak kabul edersek, tarafların ceza davalarında görevli ve yetkili mahkemeyi belirleme iradesine sahip olduklarını söylememiz gerekir. Halbuki ceza işlerinde hiçbir devletin yargılama yetkisini tarafların iradesine terk etmesi düşünülemez. Öyleyse Fransız kapitülasyonunun 52. ve Rus kapitülasyonunun 58. maddesindeki *niza* deyiminin ceza işlerini/davalarını da kapsadığı görüşü çürütülebilir. Ayrıca CEMALEDDİN ve ASADOR'a göre *zâbitân* kelimesinin kullanılması da niza kelimesinin hukuk ve ceza davalarını karşıladığı anlamına gelmemektedir. Çünkü zâbitânın görevi yalnız ceza davalarının görülmesinden ibaret olmayıp, genel olarak yargı kararlarının icra edilmesini de kapsıyordu. Zâbitân aynı zamanda kira, kiralama ve bazı ufak tefek hukuk davalarında icrai çözümler üreten bir makamdı. Bu itibarla zâbitân sözcüğünün kullanılması ceza davalarına elçiliklerin müdahalesini haklı çıkarmıyordu[2].

CEMALEDDİN ve ASADOR ile birlikte MEHDİ de 1740 Fransız kapitülasyonunun 65. maddesi[3], 1783 Rus kapitülasyonunun 74. maddesi[4] ve 1675 İngiliz kapitülasyonunun 42. maddesini[5] delil göstererek farklı uyruklu yabancılar arasındaki ceza davalarında Osmanlı mahkemelerinin yetkili olduğunu ileri sürmüştür. Bu yazarlar ilgili maddelerin hükümlerinde yabancı failin mağduru olan kişinin uyruğundan bahsedilmediği gerekçesiyle, mağdur Osmanlı veyahut yabancı devlet tebaası da olsa, yargılamanın Osmanlı mahkemelerince yapılacağını iddia etmişlerdir[6]. LAWRENCE'a göre de bu durumda yerel mahkemeler, yani Osmanlı mahkemeleri yetkilidir. Fakat yargılama konsolos, büyükelçi veya onların temsilcisi önünde yapılmalıdır[7].

Osmanlı Devleti, farklı uyruklular arasındaki ceza davalarının kamu düzeninden olduğunu ileri sürerek de Osmanlı mahkemelerinin yetkisini savunmuştur. Buna karşı elçilikler ise *"madem ki aynı tebaadan olanlar arasındaki ceza davalarına konsolosluk mahkemelerince bakılması halinde Os-*

---

1 CEMALEDDİN/ASADOR 193-194.

2 CEMALEDDİN/ASADOR 398-399.

3 ***Mecmûa-i Muâhedât,*** Cilt I, 28-29.

4 ***Mecmûa-i Muâhedât,*** Cilt. III, 315-316

5 ***Mecmûa-i Muâhedât,*** Cilt I, 250

6 MEHDİ 200-201.; CEMALEDDİN/ASADOR 402-406.

7 GÖNEN 81.

manlı Devleti'nin kamu düzenine halel gelmiyor, farklı uyruklular arasında olduğunda da aynı durum geçerlidir" itirazında bulunmuşlardır[1]. Şekli hukuk bakımından anlaşılabilir olan bu itirazın hukukun *egemenlik* boyutunu ihmal ettiği aşikardır.

SOOSA bu konuda yargılama yetkisinin teamüllere göre oluştuğunu ve yazılı bir hüküm olmadığını ifade etmektedir. SOOSA, BROWN, BİLSEL ve ALTUĞ'a göre farklı uyruklar arasındaki ceza davalarına uygulamada mutlak surette konsolosluk mahkemeleri bakmıştır. Fakat 1880'lerden sonra bu tür davalarda Bab-ıâli'nin, yargılama yetkisinin Osmanlı mahkemelerine ait olduğu ısrarı başlamıştır[2]. Mamafih tüm bu ısrarlara rağmen konsolosluk mahkemeleri farklı tâbiiyetteki yabancılar arasındaki hukuk ve ceza davalarını kapitülasyonlar kaldırılıncaya kadar görmeye devam etmişlerdir. Belirtmek gerekir ki zaten teamülü esas alarak meseleyi bir noktaya vardırabilmek kabil değildir. Çünkü yine teamülü esas alan Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nezaretinin 29 Temmuz 1873 tarihli ve 23 numaralı tezkiresinde, farklı devlet tebaası olan yabancılar arasındaki ceza davalarında Osmanlı mahkemelerinin yetkili olduğu dile getirilmiştir: *"...(B)ir devlet tebaasından bulunan iki ecnebi beyninde cinayet ve cünhaya dair vukuu bulan deâvinin kendi zâbitânları marifetiyle görülmesi lazım gelip başka başka devlet tebaasından bulunan iki ecnebinin beynindeki davanın mehâkim-i Devlet-i âliyye'de rü'yet olunması iktizâ edeceğinden..."*. Dolayısıyla Babıâli'nin öteden beri kabul ettiği bu teamüle göre de sefaretlerin iddialarında isabet yoktur[3].

MANDELSTAM, kapitülasyonlarda mahalli yargı yetkisinin esas, kısıtlanmasının ise istisna olduğunu ileri sürmüştür. Buna göre **eğer Osmanlı Devleti'nin mahalli yargı yetkisini kısıtlayan bir hüküm varsa bunun kapitülasyonlarda açıkça düzenlenmiş olması gerekirdi.** Böylece yazar, Babıâli'nin 1740 kapitülasyonunun 52. ve 1783 kapitülasyonunun 58. maddeleri hakkmdaki yorumuna katılarak açık bir düzenleme olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca buralarda geçen *"niza"* kelimesinin de ceza davalarını ifade etmediğini söylemektedir. Bununla beraber

---

[1] CEMALEDDİN/ASADOR 406-407.

[2] BİLSEL, ***Lozan***, cilt II, 44; ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 63.; SOOSA, ***Capitulatory Règime***, 80; BROWN, **Foreign in Turkey**, 67, 68, 71 (Aktaran: GÖNEN, 81).

[3] 29 Temmuz 1873 tarihli ve 23 numaralı tezkire İtalya Devleti tebaasından Corci'nin, Yunan tebaası Andon ve Françko tarafından öldürülmesi hakkında olup tam metin için bkz. CEMALEDDİN/ASADOR 402-403.

kapitülasyonların birbirini tamamlayan metinler olduğu fikrinden yola çıkarak, kapitülasyon metninde açıkça düzenlenmeyen bir hususun, başka kapitülasyon metninde açıkça düzenlenmiş olması halinde ikincisinin esas alınacağını ileri sürmüştür. Bu itibarla en çok korunan ulus statüsü çerçevesinde çeşitli zamanlarda yenilenen kapitülasyon metinlerine bakıldığında, iki yabancı arasındaki ceza davalarında Osmanlı Devleti'nin yargı yetkisini açıkça sınırlayan bir hüküm bulunmamaktadır. Fakat diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin yargı yetkisini açıkça muhafaza eden bir hüküm de yoktur. Bu hususların dışında Osmanlı Devleti'nin 1854 tarihli fermanı ve 1869 tarihli muhtırası ile mesele kapitülasyonların haricinde bir noktada kalmakta ve artık teâmüle göre halledilmektedir. Yazar tüm bu bilgiler ışığında Osmanlı Devleti'nin bu konudaki yargı yetkisini teamül ile terk ettiği sonucuna ulaşmıştır[1].

Son olarak değineceğimiz mesele ise ***marka ve patent hakkının korunmasına ilişkin ceza davalarında*** kimin yetkili olduğu meselesidir. 11 Mayıs 1888 M. (28 Şaban 1305) tarihli Alâmet-i Fârika Nizâmnâmesinin 6. maddesine göre Osmanlı ülkesinde ticari faaliyette bulunan yabancılar dahi marka ve patent hakkının korunmasına ilişkin bu nizamnameden istifade edecektir[2]. Buna göre nizamnamenin koruduğu haklara ilişkin doğacak ceza davalarında taraflar yabancı tebaadan dahi olsa 11. maddede gösterildiği üzere Osmanlı mahkemeleri yetkili olacaktır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti alâmet-i fârikadan doğacak davalarda yerli-yabancı ayrımı gözetmemiş ve açılacak tüm davalarda kapitülasyonlar hilafına kendisini mutlak yetkili kılmıştır[3].

Görüldüğü üzere bu konuda ne yabancı elçilikler ile Osmanlı Devleti arasında uygulama tutarlılığı, ne de doktrinde yerli ve yabancı yazarlar arasında mutlak bir görüş birliği mevcuttur. Yabancı yazarların karşı ya da destek görüşleri bir yana, kesin olan bir husus var ki, CEMALEDDİN ve ASADOR'un dediği gibi bu tür davalar uygulamada kısmen konsolosluk mahkemelerince kısmen de Osmanlı mahkemelerince görülmüştür. Dolayısıyla teamülü yaratan uygulamada bir tutarlılık ya da yeknesaklık mevcut değildir. Halbuki ceza işlerinin; ***devletin doğrudan egemenlik hakkına tekabül etmesi, kamu düzenine ilişkin olması,***

---

[1] Mandelstam'ın görüşleri hakkında geniş bilgi için bkz. CEMALEDDİN/ASADOR 415-422.

[2] *Düstur*, I. Tertip, cilt 6, 76-81.

[3] CEMALEDDİN/ASADOR 428.

devletin yargı yetkisinin teamüller ile zamanaşımına uğramaması, ceza davalarının hangi mahkemede görüleceğinin önceden belli olması ve tarafların iradesine bırakılmaması gibi gerekçelerle iki yabancı arasında vuku bulan davaların Osmanlı mahkemelerinde görülmesi gerekirdi.

3.3.2.3. Uygulamadan Örnekler

Farklı tebaadan olan yabancılar arasındaki hukuk ve bilhassa ceza davalarına dair uygulamada yaşanan en büyük sorun, davaya Osmanlı mahkemelerinde mi yoksa konsolosluk mahkemelerinde mi bakılacağı hususudur. Yukarıda da zikredildiği üzere özellikle hukuk ve ticarete ilişkin davalarda davalının konsolosluk mahkemesinde bakılacağı yönünde hemen hemen yerleşik bir uygulama varsa da ceza davalarında böyle bir uygulama birliği yoktur. Kaldı ki Osmanlı Devleti, 1880'lerden itibaren farklı uyruklular arasındaki ceza davalarında konsolosluk mahkemelerinin yetkilerini açıkça reddetmiştir. Fakat geçmişteki uygulamalardan kaynaklı teamüller bu itirazı etkisiz kılmıştır.

Uygulamadan vereceğimiz ilk örnek, farklı tebaadan iki yabancı arasında alacaktan doğan bir hukuk davasına ilişkindir. Avusturya-Macaristan Hükümeti tebaası olan ve Konya'da otelcilik yapan Lui Polid Kalabin ? adındaki bir kimseye karşı, Eskişehir demiryolu mühendisi ve Fransız tebaası Lui Hasler?in açtığı bir alacak davasını Konya Ticaret Mahkemesi her iki taraf da yabancı olmasına rağmen karara bağlamıştır. Kararın icrası aşamasında, yazışmalar sırasında Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği'nden Adalet Bakanlığı'na gönderilen 3 Ağustos 1897 tarihli bir tezkerede, *"aslında tarafları yabancı olan bu davanın Osmanlı mahkemelerinin yetkisi dışında olduğu, ancak tarafların başvurusu üzerine, nasıl olmuşsa bakılan bu dava ile ilgili olarak Konya Ticaret Mahkemesince verilen hükmün yetkisizlik nedeniyle"* icrasının iadesine karar verildiği bildirilmiştir[1]. Bu örnek Osmanlı Devleti uygulamasında, tarafların anlaşması halinde yerel mahkemenin davaya bakabileceğini göstermektedir. Diğer yandan yetkili makamlar tarafından hukuk ve ticaret davalarına bazen de konsolosluk mahkemelerinin bakabileceği kararı verilmiştir[2].

Ceza davalarındaki uygulamalara baktığımızda, Osmanlı Devleti'nin yargı yetkisi konusunda daha ısrarcı olduğunu ve sorunların bu

---

[1] ***BOA, HR. HMŞ*, no: 387/3 22 Temmuz 1313 (R.)**

[2] KONAN 166.

noktada yoğunlaştığını görüyoruz. Amerikalı Henri'nin saatini çaldığı iddiasıyla sanık olan İngiliz Joseph Franchesko(?)'nun yargılanacağı mahkeme konusunda Osmanlı Devleti yargı yetkisini kendisinde görmüş, İngiliz sanığın tercümanı ise İngiliz konsolosluk mahkemesinin yetkili olduğunu ileri sürmüştür. Beyoğlu 2. Ceza Mahkemesi ise bu iddiayı yerinde görmeyerek davayı görmeye devam etmiştir. Babıâli Hariciye Nezareti, Adliye Nezaretine gönderdiği 30 Eylül 1915 tarihli tezkerede[1] ise *"kapitülasyonların kaldırılması nedeniyle Devletler Hukukunun genel kurallarına aykırı olarak verilen yabancı imtiyazları hükümden düştüğü için Osmanlı Devleti'nde ika olunan her türlü suçun takip ve faillerinin cezalandırılmasının yalnızca Osmanlı Devleti'nin yargı yetkisinde olduğu, bu nedenle ister aynı tâbiiyette olsun ister farklı tâbiiyette olsun iki yabancı arasındaki ceza davalarının görülme yerinin Osmanlı mahkemeleri olduğu"* ifade edilerek sanık Joseph'in Beyoğlu 2. Ceza Mahkemesince tercüman kabul edilmeksizin yargılanmasına devam edilmesinin ve hapis cezası verildiği taktirde sağlık kurallarına uygun bir yerde hapsolunmasının uygun olacağı bildirilmiştir[2]. 06 Ş 1307 (H.) tarihli bir başka belgeden ise iki yabancı arasında vuku bulan bir davaya Beyoğlu Ceza Mahkemesince yapılan müdahalenin Yunan sefaretince protesto edildiğini anlıyoruz[3].

3.4. Osmanlı Mahkemeleri ve Kapitülasyon Hukuku: Osmanlı Tebaası İle Yabancılar Arasındaki Uyuşmazlıklar

Osmanlı tebaası ile yabancılar arasındaki tüm uyuşmazlıklara Osmanlı mahkemelerinde, Osmanlı kanunlarına göre bakılacağı hususunda yerli ve yabancı yazarlar arasında görüş birliği vardır. Tanzimat dönemine kadar hukuk ve ticaret davaları istisnasız kadı mahkemelerinde görülmüştür. Yine belli bir meblağın üstündeki hukuk ve ticaret davaları ile her türlü ceza davaları ise Divan-ı Hümayun'da ya da padişahın o yerdeki en yetkili vekili huzurunda görülüyordu. Fakat zamanla bu türden davaların hemen hepsi kadı mahkemelerinde ya da belli merkezlerde toplanmış daha üst yargı mercilerinde görülmeye başlanmıştı. Denilebilir ki Tanzimat'a kadar, kapitülasyon hukuku çerçevesinde yargılama yetkisinin tayini bakımından yerli ve yabancılar arasındaki davalar-

---

1 *BOA, HR. H,* no: 501/4

2 KONAN 173.

3 *BOA, HR.HMŞ.İŞO,* no: 174/18

da herhangi bir muğlaklık olmayıp, Osmanlı mahkemeleri mutlak yetkili kabul edilmiştir.

3.4.1. Hukuk ve Ticaret Davaları

3.4.1.1. Adli ve İdari Reformlar Öncesi Dönem (Tanzimat'a Kadar)

Yabancılar ile Osmanlılar arasındaki hukuk ve ticaret davalarına ait uyuşmazlıkların kadı mahkemelerinde çözüleceğine dair ilk hüküm Kanûnî Sultan Süleyman döneminde (17 Aralık 1521) tecdit edilen Venedik kapitülasyonlarında yer almıştır. Buna göre *"Venedik bazergânıyla bir kimesnenin nizâ'ları vâki olup kadıya varalar Venediklünün kendi tercümanları hazır olmayınca kadı olan da'vaların istimâ eylemiye"*[1]. Benzeri içerikte hükümlere 1675 İngiliz kapitülasyonunda[2], 1740 Fransız kapitülasyonunun 26. maddesinde[3], 1761 Prusya kapitülasyonunda[4], 1783 Rus kapitülasyonunun 63 maddesinde[5] de yer verilmiştir. Hükümlerin hepsinde mevcut olan üç hüküm vardır: Yetkili mahkemenin kadı mahkemesi olduğu; davanın elçi, konsolos veya vekili ve tercümanları hazır olmadan görülemeyeceği ve kararın şer'i şerife göre tesis edileceği hususlarıdır.

Bu hükümlerden anlaşıldığı üzere Osmanlı tebaası ile yabancılar arasındaki hukuk ve ticaret davalarında Osmanlı mahkemelerinin yetkili olduğu noktasında bir şüphe yoktur[6]. MEHDİ'ye göre 1718 Avusturya

---

1 İNALCIK, **"İmtiyazât"**, 248; GÖNEN, 82.

2 *"İngilterelü ve ona tâbi olanların dava ve husumetleri ve sa'ir umûr-ı şeriyeleri oldukta tercümanları veya vekilleri hazır olmadıkça hükkam davaların fasl ve istimâ eylemiyeler"* 1675 İngiliz Kapitülasyonu ***Mecmûa-i Muâhedât***, cilt I, 240 vd

3 Madde 26: "França tüccarı ile bir kimesnenin nizâı olsa kadıya vardıkta Françalunun tercümanları hazır bulunmaz ise kadı davaların istimâ etmiye" 1740 Fransız Kapitülasyonu ***Mecmûa-i Muâhedât***, cilt I, 19.; Macar İSKENDER/Ali REŞAD 145.

4 *"Prusyalının umûr-ı şeriyeleri vukû'unda elçileri veyahud konsolosları veya vekilleri marifetiyle ve tercümanları hazır vesâitiyle şer ile rü'yet oluna"* CEMALEDDİN/ASADOR 71-72.

5 Madde 63: "Memâlik-i Osmaniye'de ticaret eden Rusyalılara dair böylece karar verilmiştir ki eğer Rusya tüccarından biriyle nizâ' vâkî olup bu bâbda kadıya şikayet olunur ise kadı Rusya tercümanı hazır olmadıkça davayı istima' eylemiye ve eğer tercümanları ahir bir mühim işte meşgul bulunur ise gelinceye dek tehir oluna ve Rusya reayaları dahi tercümanları hazır değildir vesilesini sûi istimâl etmeyüp bilâ tehir huzur-ı şer'a ihzar eyleye..." 1783 Rus Kapitülasyonu ***Mecmûa-i Muâhedât***, cilt III, 312.

6 ANCİEN DİPLOMATE da eserinde bu noktada bir tereddüt olmadığını dile getirmiştir. Bkz. Macar İSKENDER/Ali REŞAD 214-215.

kapitülasyonunun 5. maddesine dayanarak bunun aksini ileri süren yabancılar varsa da iddiaları yerinde değildir. Kaldı ki 1740 kapitülasyonunu esas alan çoğu yabancı yazar da Osmanlı mahkemelerinin yetkisini kabul etmiştir[1]. Kadı mahkemeleri önüne gelen, yabancılar ile müslüman ya da gayrimüslim tüm Osmanlı tebaası arasındaki davalar İslam hukukunun Hanefi yorumuna göre karara bağlanıyordu. IMBER, AKGÜNDÜZ ve AYDIN'a göre mahkemelerde Hanefi mezhebi esas alınmakla beraber 16. yüzyıla kadar istisnai hallerde farklı mezhepten fıkıhçıların içtihatlarına da yer verildiği olmuştur[2].

Yabancılar Osmanlı tebaası ile olan uyuşmazlıklarında Osmanlı makamlarına konsolosları aracılığı ile başvurabilirdi. Tersi durumlarda ise yabancılar Osmanlı mahkemesine konsolosları veya tercümanları aracılığı ile çağrılırdı. Nitekim 1718'de Avusturya ile ticaret antlaşmasının 5. maddesine göre *"meclis-i şer'e ihzarları iktiza' etdikde konsolos yahut tercümanları marifetiyle ihzâr olunalar ve habsleri iktiza etdikde konsolos veya tercümanları habs eyleye..."*[3] denilmekteydi. Dolayısıyla yabancı şikayetini önce konsolosluğa iletiyor, konsolosluk da Osmanlı makamlarına takrir göndermek suretiyle şikayeti yetkili mercie bildirmiş oluyordu. 29 Z 1193 (H.) tarihli bir belgede, İngiltere elçisi tarafından gönderilen bir takrirde, *"Halep İngiltere konsolosunun tercümanı İlyas Andon'un (?) Antakya ayanından halen firarda bulunan Fettullah Ağa (?) zimmetinde alacağı olan 8650 guruşun medyunun emval ve eşyasından* ***marifet-i şer'*** *ile tahsil ve dayine teslimi hakkında Haleb valisine ve kadısına emir ısdarı iltimasına dair..."* talepte bulunulduğu anlaşılmaktadır[4]. 29 B 1201 (H.) tarihli başka bir belgede ise Halep İngiltere konsolos vekili tercümanı olan Hanna veledi Albas'm (?) Antakyalı müteveffa Ebubekir Paşa'dan (?) alacağı olan 1000 kuruş hakkında Antakya kadısına hüküm yazılmıştır[5]. 07 M 1208 (H.) tarihli bir belgeye göre Osmanlı tebaası olan Menemenli Yorgi veled-i Totoş (?), Nemçeli Kostantino Kobodi (?) aleyhine 2807,5 kuruş

---

1 MEHDİ 160-161.

2 IMBER 37.; CİN/AKGÜNDÜZ, ***Türk Hukuk Tarihi***, I. cilt, 138-179.; AYDIN'a göre Mekke, Medine, Halep, Kudüs ve Kahire gibi Hanefi mezhebinin dışındaki mezheplerin yaygın olduğu bölgelerde kadı mahkemeleri bir Hanefi başkanın yanına diğer mezhepten kadılar veya naipler atanmak suretiyle tesis edilirdi. Mehmet Akif AYDIN, ***Türk Hukuk Tarihi*** (İstanbul: Beta, 1995) 112-116.

3 ***Mecmûa-i Muâhedât***, cilt III, 116.

4 ***BOA, C. HR.*, no: 147/7320.**

5 ***BOA, C. HR.*, no: 183/9144.**

alacak iddiasında bulunmuş, alacak davası Nemçe konsolos vekili ve müddei hazır olduğu halde görüşülmüş ve sabit olmakla borcun konsolos vekili marifetiyle tahsili hakkında emr-i ali ısdarına dair ilam verilmiştir[1]. Anlıyoruz ki konsolosluk makamı, kadı mahkemesi tarafından verilen hükümlerin icrasında da rol almaktaydı.

Yabancı ile yerli arasındaki uyuşmazlıklardan bahsederken "*yabancı*" kavramının içine koruma sistemi sayesinde çeşitli ülkelerin mahmîsi konumunda bulunanları veyahut patente, berat ya da pasaport almak suretiyle müste'min konumunu kazananları da dahil ediyoruz. Zira bu grup kişiler ile Osmanlı tebaası arasındaki uyuşmazlıklar, kapitülasyon hukuku çerçevesinde yerli ve yabancı arasındaki uyuşmazlık muamelesi görüyordu. Örneğin 07 L 1270 (H.) tarihli bir belgeden, Avusturya mahmîlerinden Cozepe Dimitri Badin'in, Maliye Muhasebe Meclisi azasından Şevki Efendi'den (?) alacağının ödenmesine hükmedildiğini anlıyoruz[2]. 19 C 1270 (H.) tarihli başka bir belgede ise Rusya vatandaşı fakat Avusturya mahmisi olan Kivrak Sahkiya Siyanof'un (?) alacağının ödenmesi hakkında hüküm çıkmıştır[3].

Tanzimat öncesi dönemde yabancılar ile Osmanlı tebaası arasındaki hukuk ve ticaret davalarının kadı mahkemelerinde görüleceği esas olmakla beraber belli bir meblağın üstündeki davalar Babıâli'de Divan-ı Hümayun'da ya da padişahın o yerdeki en yetkili vekili huzurunda görülüyordu. İngiltere, Avusturya ve Fransa'ya verilmiş kapitülasyonlara ve 11 devletle yapılmış dostluk ve ticaret antlaşmalarına binaen hangi miktarı aşan davaların Babıâli'de görüleceği yıllara ve devletlere göre şöyledir[4]:

---

1 *BOA, C. HR.*, no: 5/241.

2 *BOA, HR.MKT (Mektubî Kalemi)*, no: 79/66; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mektubî Kalemi evrakı arkasında "Hariciye" kaydı bulunmakla Hariciye Nezareti içinde yer almıştır. Yazışmaların içeriği ağırlıklı olarak şahsi ve tâli meselelerden oluşmaktadır. Bu evrak içinde alacak tahsili konuları oldukça fazla yer tutmaktadır. Gerek Osmanlı tebaasından yabancılar, gerekse başka tebaalıların birbirinden ve Osmanlı tebaalı Müslümanlardan olan alacaklarının tahsili, Osmanlı topraklarında yaşayan yabancıların haklarının korunması, kilise yapım ve tamiri ile ilgili evrak da bu fonda geniş bir yer işgal etmektedir.

3 *BOA, HR.MKT*, no: 72/73.

4 GÖNEN 89.

Tarih	Devlet	Nerede yazılı olduğu	Miktar	Davanın nerede görüleceği
1601	İngiltere	Ahidname	4000 akçe	Âsitâne-i saâdetde
1615	Avusturya	Antlaşma md. 10	4000 akçe	Âsitâne-i saâdetde kadî-asker huzurunda
1673	Fransa	Ahidname	4000 akçe	Divân-ı Hümâyûnda
1675	İngiltere	"	4000 akçe	Âsitâne-i saâdetde
1718	Avusturya	Antlaşma md. 5	3000 akçe	Âsitâne-i saâdetde
1737	İsveç	" md. 6	4000 akçe	Âsitâne-i saâdetde
1740	Fransa	Ahidname md. 26	4000 akçe	Divân-ı Hümâyûnda
1756	Danimarka	Antlaşma md. 10	4000 akçe	Âsitâne-i saâdetde
1783	Rusya	" md. 61, 66	4000 akçe	Der-âliyede; Divan-ı âlide
1823	Sardinya	" md. 8	4000 akçe	Âsitâne-i saâdetde
1830	ABD	" md. 4	500 kuruş	Âsitânede
1833	Toskana	" md. 6	3000 akçe	Âsitâne-i saâdetde
1838	Belçika	" md. 8	500 kuruş	Bâbıâli'de
1839	Hansa Kentleri	" md. 8	500 kuruş	Dersaadetde
1843	Portekiz	" md. 8	500 kuruş	Bâbıâli'de

Yukarıdaki tablodan belli miktar üzerindeki davaların kadı mahkemelerinde görülemeyeceği sonucu çıkıyorsa da uygulama böyle değildir. Zira GÖNEN'in ortaya koyduğu üzere arşivdeki bir çok mahkeme evrakına göre alacak miktarı ahidname ve antlaşmaların belirlediği sınırları aştığı halde bu davaların Babıâli'de görülmesine dair hiçbir kayıt yoktur. Üstelik GÖNEN'in verdiği örnekte davanın öncelikle mahalli kadı mahkemesinde görülmesi istid'â edilmiş veya emredilmişti[1]. Bununla beraber davanın mahallinde halledilememesi durumunda Babıâli'ye gönderilmesi emredilmiştir. Bu şekilde kadıların emir üzerine saptanmış miktarın üzerindeki davalara baktığını gösterir bir çok mahkeme kararı vardır[2]. Anlaşılan o ki ahidname ve antlaşmaların belirlediği miktar üstün-

[1] Söz konusu davada alacak miktarı 9360 kuruştur. 4 L 1242 tarihli Rus elçisinin takriri ve 11 L 1242 tarihli buyuruldu. ***BOA, C. HR.*, no: 4282.**

[2] ***BOA, C. HR.*, no: 771.**; alacak miktarı 37 bin 944 kuruş
***BOA, C. HR.*, no: 4659**; alacak miktarı 6 bin kuruş

deki her dava talep edildiği taktirde İstanbul'da görülmüyordu. Merkezin genel uygulama ve usulü, ilk önce mahalli mahkemede davanın görülmesi, sonuç alınamaması halinde İstanbul'a nakli yolundaydı[1]. Sonuç olarak Tanzimat'tan önce yabancılar ile yerliler arasındaki 2 çeşit dava kadı mahkemelerinde görülürdü: 4000 akçeyi (500 kuruş) aşmayan davalar; merkez emrettiği takdirde bu miktarlar üstündeki davalar. Yabancı ve yerli arasındaki Divan-ı hümâyûn'da görülecek davalar ise 3 çeşittir: 4000 akçeyi aşan davalar; 4000 akçenin altında olup istinafen bakılan davalar; konsolos veya tercümanların taraf olduğu davalar[2]. Bilindiği üzere özellikle 18. yüzyıldan sonra yabancılara dair istinâfen görülen davalar, huzur murafaası adıyla Babıâli'de de görülüyordu[3].

Lozan görüşmcleri sırasında, İngiliz heyetine verilmek üzere Londra Üniversitesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü tarafından hazırlanan gizli raporda, Fransızların 1535 kapitülasyonları ile mahalli müracaatlarını bölge mahkemesine değil, Babıâli'ye yapmaları şartının getirildiği ifade edilmektedir. Raporun devamında şu açıklamalara yer verilmiştir: Aynı hakları 1673'te Osmanlı ülkesinde oturan Fransız din adamları da elde etmiştir. Bu hükümler 1675 İngiliz kapitülasyonları ile İngilizlere teşmil edilmiştir. 69. madde, dava herhangi bir eyalette meydana gelmişse İngiliz konsolosunun davayı bizzat Babıâli'ye arzedebilmek için eyaletten İstanbul'a gelmesi şartını kapsıyordu. O gelmeden yapılan duruşma geçerli değildi. Eğer konsolos yurttaşının kefaletini üzerine almazsa, dava Osmanlı otoritelerinin yetkisine havale edilecekti. Aynı hakkı 1718'de davanın miktarını azaltarak Avusturya da elde etmiştir. Rusya'ya ise bu imtiyaz 1783'de verilmiştir[4].

Son olarak değineceğimiz husus kapitülasyonlarda alacakların ispatına ilişkin deliller hakkındadır. Şöyle ki içeriklerine baktığımızda kapitülasyonların sadece hukuki metinler olmadığını anlıyoruz. Zira kapitülasyonlarda yer alan *"hüccet"*e[5] ilişkin hükümler, hukuki ve ticari işlerde

---

1 GÖNEN 89.

2 GÖNEN 92-93.

3 MUMCU'ya göre Divân-ı Hümayûn'a herkes doğrudan başvurabildiği gibi kadı mahkemelerindeki kararlara itiraz merci olarak istinafen de gidilebilirdi. MUMCU, ***Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun***, 88-96.

4 ***"Kapitülasyonlar: Lozan'da İngiliz Heyeti'ne Verilen Gizli Raporun Tam Metni"***, Çeviren: Turgut IŞIKSAL, BTTD, sayı 35, yıl 1970, 46-47.

5 *Hüccet*: Kelime karşılığı hukuki delil olan hüccetin bir usul hukuku terimi olarak anlamı: Kadı'nın hükmünü ihtiva etmeyen, taraflardan birinin ikrarını ve diğerinin bu

resmi noterlik kurumunun da dayanağını oluşturuyordu. Bu hükmün yer almasının başlıca sebebi, dil farklılığının uluslararası ticarette kullanılan belgelerin mahkemeye taşınması durumunda belgelerin doğruluğunu tartışılır hale getirmesidir. Böylece Osmanlı hukukunda özellikle hukuk ve ticaret davalarında yazılı delil olmadan sırf şahitliğe dayalı olarak dava açılamaması ilkesini ortaya çıkmıştır. Bu sebeple konsoloslara noterlik vazifesi verilmiş ve kapitülasyonlara da elinde yazılı delil olmadan bir Osmanlı tebaasının Fransız aleyhine dava açamayacağı hükmü konmuştur. Nitekim 1535 Fransız kapitülasyonunun 3. maddesi şöyledir:

> *"Fransa uyruklusundan biriyle Padişah'ın doğrudan doğruya uyruğunda bulunan ya da haraç vermekle yükümlü olan bir kişi arasında* ***medeni hukukla*** *ilintili bir sorundan dolayı bir dava konusu ortaya çıktığında, Osmanlı uyruğundan olan kimse karşı tarafın el yazısıyla yazılmış bir belge ile; ya bir kadı ya da Osmanlı memleketlerinde oturan bir Fransız yargıcı ya da konsolos tarafından verilmiş bir* ***hüccet*** *ibrazından aciz kalırsa, hasmı olan Fransız celb ve yargılanamayacağı gibi hiçbir suretle tedirgin edilmeyecektir. Gene bu gibi evrak ve belgeleri bulunmayan Osmanlı uyruğunun Fransızlar aleyhindeki tanıklığı Osmanlı memleketlerinin hiçbir yerinde geçerli olmayacaktır. Kadılar, subaşılar ve diğer memurlar Fransa konsolosu tercümanlarından biri hazır olmayınca Fransız uyruklu kimseyi ne sorguya çekebilecek ne de yargılamak hakkına sahip olabilecektir."*

1740 Kapitülasyonunun 71. maddesinde de hüccete yer verilmiş ve şer'i mahkemeler tarafından bakılıp tescil olunan ve hüccete bağlanan davaların ancak Babıâli'de tekrar görülebileceği hükme bağlanmıştır. Her ne kadar aynı maddede *"...bir defa şer' ile fasl ve hükm ve hüccet olunan davanın tekrar istimâ'ı kütüb-i fetâvâ-yı hanefide mestûr ve meşrûh fetvâ-yı şerîfe mûcebince caiz olmamağla..."* demek suretiyle davanın yeniden görülüp dinlenmesinin caiz olmadığı ifade edilmişse de[1] İslam hukukunda bir dava karara bağlandıktan sonra bazı üst yargı mercilerince denetlenebilirdi[2]. Nitekim CİN ve AKGÜNDÜZ şer'i yargılama hukukunda temyiz, istinaf ve iade-i muhakeme gibi kanun yollarının mevcut oldu-

---

ikrarı içeren ve üst tarafında kadının mühür ve imzasını taşıyan yazılı belgedir. Hüccet yerine senet tabiri de kullanılmıştır. Kadılar, hüccetlerde mevcut hukuki durumu tespit etmekle noterlik vazifesini de görüyorlardı. Hüccetlerin ne önemli özelliği konusu ile ilgili davalarda kesin delil olarak kabul edilmesidir. CİN/AKGÜNDÜZ, ***Türk Hukuk Tarihi***, I. cilt, 409.

[1] 1740 Kapitülasyonu md. 71 bkz. İSKENDER/ REŞAD 153.

[2] GÖNEN 96.

ğunu ileri sürmektedir[1]. Sonuç olarak denilebilir ki Tanzimat öncesi dönemde, yabancılar ve yerliler arasındaki hukuk ve ticaret davaları şer'i mahkemelerde görülebildiği gibi Divân-ı Hümâyûn, Paşa kapısı (Paşa Divânları), Babıâli gibi yüksek yargı mercilerinde de görülebiliyordu.

3.4.1.2. Adli ve İdari Reformlar Sonrası Dönem (Tanzimat'tan Sonra)

Tanzimat sonrası dönem, adli ve idari sistemin modernizasyonu ile yargı birliğinin iyice bozulmasının iç içe geçtiği bir süreçtir. Fakat diğer yandan da Tanzimatçılar arasında yasalar ve mahkemeler bakımından somut olarak ilk defa birlik arayışlarının ortaya çıktığını görüyoruz. Nitekim söz konusu dönem bilhassa ticaret davalarına ilişkin uyuşmazlıklar bakımından önemli gelişmelere sahne olmuştur. Modern hukukun ilke ve kurumları Osmanlı hukuk sistemine, adeta ticaret hukuku kanalıyla nüfuz ediyordu. Gelişmelerin önünü açan ve yeni usullere zemin oluşturan sebeplere baktığımızda ise iktisadi, sosyal, siyasi ve hukuki alanda çeşitli sebepler karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada özellikle iki husus öne çıkmaktadır: Avrupa ile yoğunlaşan ticari ilişkiler ve bunlardan doğan uyuşmazlıkların çözümünde ticari örf adeti esas alan karma ticaret komisyonlarının teşekkülü[2].

Şer'i hukukun uygulama alanı dışında gelişen ticari örf adet hukukunu, Avrupa'da epeydir uygulanan tüccar hukukunun, Osmanlı hukuk sistemine yansıması olarak mülahaza etmek gerekir. Zira şer'i hüküm ve uygulamalar çerçevesinde kalınarak Avrupa ile yoğunlaşan ticari ilişkileri yürütmek zorlaşmıştı[3]. Şöyle ki, Osmanlı ülkesinde Avrupa ile ticaret yapan ve kapitülasyon rejiminden istifade eden geniş bir toplumsal kesim oluşmuştu ki bu, karma mahkemeleri hazırlayan sosyal sebebe karşılık gelir. Hukuki sebepler ise çeşitlidir: Şer'i mahkemelerin teşkilat, kanun ve ticari hayattaki yeni gelişmelere vâkıf kadrolar bakımından yetersiz oluşları; MEHDİ ve CEMALEDDİN/ASADOR'un ileri sürdüğü bir diğer hukuki sebep ise şer'iyye mahkemelerinde faize ilişkin davalarda hüküm verilememesi ve kadı tarafından onaylanmadan sadece kişinin

---

[1] CİN/AKGÜNDÜZ, *Türk Hukuk Tarihi*, I. cilt, 416-418.

[2] MEHDİ 161.; Mustafa Reşit BELGESAY, **"Tanzimat ve Adliye Teşkilatı"**, *Tanzimat* I, (İstanbul: MEB,1999) 213.

[3] CEMALEDDİN/ASADOR 74.

yazısı ile düzenlenen belgelerin yeterli bir delil olmayışıdır. Halbuki ticari yargılama hukukunda delil ve ispata ilişkin yeni usullerde bunlar kabul görüyordu[1]. Nitekim ENGELHARDT, karma mahkemelerin kurulması ile yazılı belgelerin hukuk davalarında delil olarak kabul edilmesi ve Hristiyanların Müslümanlar aleyhine şahitliklerinin kabulü gibi iki büyük yeniliğin gerçekleştiğini ifade etmektedir[2]. Halbuki yazar burada ciddi bir hataya düşmektedir ki, Osmanlı hukukunda yazılı delil kabul ediliyordu. Fakat bu yazılı delillerin daha önce de belirttiğimiz üzere şer'i mahkemelerden hüccet alınması şeklinde, yani usulüne uygun hazırlanmış belgeler olması gerekiyordu. Burada asıl neden artan ticari ilişkiler sebebiyle yabancıların şer'i usule göre düzenlenmemiş belgelerin de delil olarak kabul edilmesini talep etmeleri idi[3]. Bu sebeplerle 1800/1801 tarihinde yabancı ve Osmanlı tüccarlar arasındaki ticaret davalarına bakmak üzere *karma (muhtelit) komisyonlar* kurulmuştur. Gümrük Emîni başkanlığında teşkil olunan bu komisyonlar ehliyet bakımından kadı ve Divân-ı Hümayûn'a göre ticari örf adet kurallarına daha vakıflardı. Çünkü karma komisyonlarda ticari örf adeti çok iyi bilen yabancı tüccarlar vardı[4]. Sonuç itibariyle bu düzenleme ile Osmanlı tarihinde ilk kez şer'i mahkemelerin görev alanı daraltılmış oluyordu[5]. Eklemek gerekir ki bu gelişmelerin hemen ardından 1802'de gayrimüslim ve 1810'da müslüman Osmanlı tüccarlarına da kapitülasyonlar ile sağlanan imtiyazlı statülerden faydalanma imkanı verilmiştir. Daha önce belirtildiği üzere burada amaç, Beratlı Avrupa Tüccarı ve Hayriye Tüccarı olarak adlandırılan Osmanlı tüccarlarını, kapitülasyon sahibi yabancı tüccarlara karşı korumaktı. Fakat sonuç, Osmanlı yargı yetkisinin kısıtlanması şeklinde tecelli etmiştir. Demek ki sadece iktisadi amaçları dikkate alarak çıkarılan yasalar kanun koyucu tarafından arzu edilmese de bir devletin hukuk sistemi aleyhine sonuçlar doğurabiliyordu.

Karma mahkemelerin kuruluşunu hazırlayan siyasi sebeplerin başında Tanzimat ve Islahat Fermanı'nı doğuran gelişmeler geliyordu. Tanzimat'ın ilanından sonra adli ve idari alanda hızlı bir reform hareketi

---

1 CEMALEDDİN/ASADOR 90.; MEHDİ 161, 162.

2 ENGELHARDT 86.

3 Engelhardt karma mahkemelerde yazılı delili yeni bir usul gibi göstermiştir. Esasen yeni olan, âdi senetlerin karma mahkemelerde kabulüydü. GÖNEN 128-129.

4 MEHDİ 161.; CEMALEDDİN/ASADOR 75.

5 EKİNCİ 99.

başlamıştı[1]. Reform hareketinin hukuki ve bürokratik yapıdaki ilk yansımaları ise ticaret alanındaydı. Buna göre adli alanda ticaret mahkemeleri, idari alanda ise Ticaret Nezareti kurulmuştur. 1838 senesine kadar yabancı ve yerliler arasındaki ticari uyuşmazlıkların çözüldüğü mercii olan karma komisyonlar, bu tarihte yerini Hariciye Nezareti altında kurulan Meclis-i Umûr-ı Nafiâ'ya bırakmıştır. Hariciye Müsteşarı'nın başkanlığında oluşan Nafiâ Meclisi, beş üyeden oluşmakta ve ticari uyuşmazlıkları çözmede birinci derecede yetkili kabul edilmekte idi[2]. Ertesi sene (1839) Ticaret Nezareti'nin kurulması ile 1840'da bu nezarete bağlı olarak *Ticaret Meclisi* olarak da adlandırılan *Ticaret Mahkemesi* kurulmuştur[3]. Buna göre kapitülasyonlardan istifade eden yerli ve yabancı tüccarlar arasındaki her türlü ticari davaların çözüm mercii olarak ticaret mahkemeleri kabul edilmiştir.

Ticaret mahkemesini kuran iradeye binaen tüccarların ahz ve itâdan dolayı gerek birbirleriyle gerek dost devletler tüccarı ile vuku bulacak davalarının ve ticarete dair diğer olayların görülmesi ve sonuca bağlanması için her hafta pazartesi günü saat altıda bu tüccarların şehbender, muhtar ve vekilleri ile tercümanın da hazır bulunduğu duruşmalar yapılacaktı. Ticaret nezareti müsteşarının da katılacağı duruşmalara şehbender başkanlık yapacak ve davalar müracaat sırasına göre görülecekti. Ayrıca davaların ticaret kanununa göre karara bağlandıktan sonra tekrar görülemeyeceği, taşralardaki hayriyye ve Avrupa tüccarlarından birinin dava sebebiyle merkeze getirtilmesini isteyen olursa haksız çıktığı tak-

---

[1] Reform hareketi esas itibariyle III. Selim (1789-1808) ile başlamış ve II. Mahmut döneminde (1808-1839) yeni bir boyut kazanmıştır. Bu dönemde devletin merkezi bürokratik yapısı güçlendirilmiş ve özellikle 19. yüzyılda serbest ticaretin biçimlendirdiği yeni ekonomik sosyal ilişkilerin yarattığı ihtiyacı karşılamak üzere bir dizi yasal düzenlemeler yapılmıştır. Çünkü Osmanlı Devleti sanayileşme yoluyla değilse bile ticaretle kapitalist dünya ekonomisi ile bağ kurmuştur. Dolayısıyla hukuk bu dönemde en fazla ticari ilişkiler bağlamında türetilmiştir. Kısacası sosyo-ekonomik yapıda görülen köklü değişimler siyasi ve hukuki yapıyı da derinden etkilemiştir. Tanzimat dönemi ve öncesi hakkında çok sayıda eser bulunmaktadır. Biz reform sürecini temelde hukuki bakımdan ele aldığı için şu iki esere bakmayı tercih ettik. Ayrıntılı bilgi için bkz. OKANDAN, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*; TANÖR, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeler*; DAVISON, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*, Cilt I-II; LEWIS, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*.

[2] EKİNCİ 101.

[3] CEMALEDDİN/ASADOR 75.; G. BOZKURT, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 155.

tirde bu tüccarın masraflarını ödemek hususunda kendisinden kefil alınacağı, mecliste ticaret davaları görülürken şer'i hukuka başvurmak gerekirse Meclis-i Umûr-ı Nâfia müftüsüne sorulacağı da hükme bağlanmıştı[1]. Tüm bu hususlar yabancı sefaretlere de bildirilmiştir. Ticaret mahkemesinin kararlarını ifade etmek için Latince kökenli ***sentensa*** teriminin kullanılması mahkemelerde uygulanan ticaret kanununun yabancı ülke kanunları olduğu yorumlarına sebep olmuştur[2]. Bu itibarla ticaret mahkemesinde ticari örf ve adetlere, kapitülasyon hükümlerine ve çeşitli Avrupa yasalarına göre karar verildiği söylenebilir[3].

Ticari ilişkilerin kısa sürede şümullü bir hal alması ticari uyuşmazlıklara uygulanan yasaların ve çözüm mercilerinin de hızla çeşitlenmesine sebep olmuştur. Esasen bu gelişmeler bir yerde zaruret sonucu meydana geliyordu. Zira Ticaret Meclisinin düzenli çalışmaması, ülkenin tamamındaki uyuşmazlıkları çözecek teşkilat yapısına sahip olmaması ve tabi ki kapitülasyonlardan istifade eden yabancıların yeniden şekillenmekte olan Osmanlı hukuk sistemine yön verme arzusu içinde bulunmaları Osmanlı Devleti'ni yeni düzenlemeler yapmaya zorluyordu. Bu kapsamda 1840 sonlarında sarraflar arasında çıkan ihtilafları hallet-mek üzere Maliye Nezaretinde *"Meclis-i Muhasebe"*, deniz ticaretinden doğan uyuşmazlıkların çözümü için de liman reisinin başkanlığında özel bir meclis kuruldu[4].

1847'de ticaret meclisinin içtüzüğünde değişiklik yapıldı ve İstanbul'da ikamet eden yabancı tüccarlardan 10 tanesinin ticaret meclisine üye seçilmesi kararlaştırıldı. Buna göre meclisin başkanı ticaret nazırı olacak ve mecliste elçiliklerce seçilecek 10 yabancı tüccar, 10 da Osmanlı tüccarı bulunacaktı. Böylece ticaret mahkemesi ilk kez yabancı tüccarla-

---

1 EKİNCİ 101-102.

2 CEMALEDDİN/ASADOR 76-77.

3 Vakanüvis Lütfi Efendi'nin bu mahkemelerde uygulanan yasa ve örf adetin Avrupa kaynaklı olduğunu teyit eden tespiti şöyledir: *"Osmanlı tebaası olan tüccarın çoğu ticaret kanun ve usullerine vakıf bulunmadıklarından pek çok zararlara uğramışlardır. Hele İslam tüccariyle ecnebiler arasında geçen ticaret davalarını ekseriya avukatlar ve tercümanların vasıtasiyle ecnebiler kazanarak ve müslüman tüccarının mürafaaya taraflarından vukuflu vekilleri bulunmayarak gelmeleri sebebiyle İslam ticaretine halel gelmiştir. Bundan başka müslüman olmayan tebaamızdan bir çoğu dahi yabancı devletlerin himayesine girip, o vesile ile işlerini becermişlerdir"*. G. BOZKURT, ***Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi***, 156, 412 numaralı dipnot.

4 BELGESAY 214.

rın doğrudan üye olduğu karma bir yapıya kavuşmuştur[1]. MEHDİ, yargılamada hiçbir sorumluluk taşımayan yabancı üyelerin bulunmasının adalete uygun olmadığı görüşündedir. Çünkü mahkeme üyeleri hakkında bir şikayet vukua gelse Osmanlı tebaası üyelerin ceza alması mümkün iken, yabancı üyeler sorumluluktan muaflardı. Bu burum haliyle eşitlik anlayışını zedeliyordu. Yazar ayrıca, ticaret mahkemesindeki yabancı üyelerin, çoğu zaman amirlerinin emir ve malumatlarına göre oy kullandığını da belirtmektedir[2]. Aksi görüşteki ENGELHARDT ise karma mahkemeler kurulmasını büyük bir hukuk reformu olarak nitelemektedir[3].

Bu mahkeme haftada iki gün toplanarak pazartesi Osmanlı tüccarlarının davalarını, perşembe günü de yabancıların davalarını görecekti. Mecliste görülen dava Osmanlı vatandaşı tüccarlar arasında ise oturumlara yabancı üyeler katılmıyordu. Tercümanlara ise bir oda tahsis edil-

---

1 EKİNCİ 103.

2 MEHDİ söz konusu meseleyi bizzat tanık olduğu bir olaya dayandırmaktadır ki şöyledir: "Tebâ-i Osmaniyeden biri mameleke taalluk eden bir alacaktan dolayı bir ecnebiyenin aleyhine ikâme-i dava eder. Fakat nasılsa iade-i muhakemeye karar verilmiş ve yine tebaadan olan müddei davayı kazanmak için yalnız bir cihetin istizahına hacet kalmış iken ecanibden olan müddeialeyh müddeinin de tebaa-i ecnebiyeden olduğunu mübeyyin konsolatodan bir ilmühaber ibraz ederek mahkeme-i muhtelite salahiyetdar değildir. Binaaleyh istizahada hacet kalmadı diyerek davanın konsolato mahkemesine naklini beyan etmiş. O aralık reis sağ ve sol cihete danışarak tâbiiyet meselesinin hariciye nezaretindeki kalem-i mahsusdan sorulması fikrinde bulunmuş ise de ecnebiden olan azalar konsolato ilmühaberinin isbat-ı tâbiiyete kafi olduğunu dermiyan eylediklerinden aza-i Osmaniyeden biri dahi onların fikrine iştirak ederek ekseriyet ara ile müzakere odasına çekilmişler ve müddeinin tebaa-i ecnebiyeden olduğuna karar vermişlerdir. Mehakim-i muhtelitenin istinaf ve temyizi olmadığından verilen adem-i salahiyet kararı kat'iyyet hükmünü almıştır. Azanın bu yolsuz muamelesine tahammül edemeyen reis nef'an li kanun (kanun yararına bozma) kararı temyize verdiğinde hariciyenin tâbiiyet kaleminden müddeinin tâbiiyeti sorulmuş ve bunun üzerine edilen tahkikat neticesinde tâbiiyet-i ecnebiyede bulunduğu iddia olunan şahsın Osmanlı olduğu tahakkuk etmiş ise de çeh faide ki verilen karar kabil-i tağyir olmadığından tebaa-i Osmaniyeden olan müddeinin hakkı bu suretle zail olmuştur." MEHDİ 163.

3 "...Osmanlı mahkemeleri yabancılara ait davaları ancak Osmanlı tebaasından biri ilgili ise görmeye yetkiliydi. İşte bu tür davaları görmek için 1847 senesinde üyelerinin yarısı Avrupa devletleri elçiliklerinden, diğer yarısı Osmanlı Hükümeti tarafından seçilmek üzere karma hukuk ve ceza mahkemeleri kuruldu. Başlangıçta İstanbul'a münhasır olan ve sonraları tedrici olarak yabancıların bulunduğu diğer bölgelere yayılan bu reform önemli bir ilerlemeydi ve bu tecrübe, bunun ne kadar önemli ve etkili olduğunu göstermiştir..." ENGELHARDT 86.

mişti. Usule göre temsil ettikleri tüccarın davası görülürken onunla beraber salona girmeleri ve duruşmadan sonra yine bu odada beklemeleri uygun görülmüştü[1]. Bu üyelerden biri duruşmalara katılmayınca karşı taraftan da bir üye duruşmaya katılamıyordu. Eğer üye sayısı 10'un altına düşecek olursa meclis toplanamayacaktı[2]. 1847 senesinden itibaren İzmir, Beyrut, Selanik, Kahire gibi önemli ticaret ve liman kentlerinde de karma ticaret meclisleri kurulmuştur. Ticaret nezareti ticaret mahkemelerinde verilen kararları kendiliğinden temyiz mahkemesi gibi inceleyebiliyordu. Ticaret mahkemelerinde uygulanan kanun ise büyük ölçüde Fransız Ticaret Kanunu'ndan iktibas edilen 1850 tarihli Kanunname-i Ticaret-i Berriyye olmuştur[3]. Böylelikle ticaret meclislerinde ticari örf adet kurallarının uygulanmasından kaynaklanan bir takım eşitsizlikler ve keyfilikler son bulmuştur[4]. 1847'de ise yabancılar ile Osmanlılar arasında vuku bulacak deniz ticaret davalarına bakmak üzere İstanbul'da bir *Liman Odası* kurulmuştur. Buna göre deniz ticaretine ilişkin davalar liman reisinin başkanlığında toplanan karma meclislerde görülecektir[5].

1856 senesinde ilan edilen Islahat Fermanı adli alanda özellikle azınlıklar ve yabancılar bakımından önemli sonuçlar doğurmuştur. Fermana göre müslüman ve gayrimüslim tebaa ile yabancılar arasında vuku bulacak ticaret, ceza ve cinayete ilişkin bütün davalara bakmak üzere karma mahkemeler/meclisler kurulacak ve davalar bu mahkemelerde görülecektir. Halbuki fermanın yayımlanmasına vesile olan 1856 Paris Konferansı'nda, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletler hukukuna dahil olduğu

---

1 CEMALEDDİN ve ASADOR, Ticaret-i Bahriyye Mahkemesi'nin muharrerat sicilinde rastladığı imzasız ve tarihsiz bir belgeye dayanarak ticaret meclislerinde yapılan yeniliklerin yabancı elçiliklere Hariciye Nezareti tarafından müzekkere şeklinde bildirildiğini kaydetmektedir. Yazar belgeyi dipnot şeklinde aynen koymuştur. Müzekkerede yabancılara mahsus olan davalarda perşembe günleri en az 4 veya beş üyenin nöbetleşerek katılması; mahkeme üyelerinin sefaretlerce ortak belirlenmesi hesabıyla tüccarların duruşma günü ille de kendi milletinden olan üyeler huzurunda bulunmasının gerekmediği, fakat dava hangi sefarete yönelmiş ise onun tercümanının mutlak surette duruşmada hazır bulunacağı ifade edilmiştir. Ayrıca mahkemenin yaz ve kış mesai saatleri ve mahkeme düzenine ilişkin bazı usuller de müzekkerede yer almıştır. CEMALEDDİN/ASADOR 77-78., dipnot 1.

2 CEMALEDDİN/ASADOR 79-80.

3 Fakat mehaz Fransız Ticaret Kanununun tamamı değil sadece 4. kısmı iktibas edilmiştir.CEMALEDDİN/ASADOR 80.; EKİNCİ 104.

4 G. BOZKURT, ***Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi***, 156.

5 BELGESAY 214.

ve bu sebeple Avrupa kamu hukukundan istifade edebileceği kabul edilmişti[1]. Velhasıl hüküm gereği kapitülasyonların kaldırılması veya en azından etkisinin daraltılması gerekirken aksine kapitülasyon rejiminin büsbütün kurumsallaşmasını sağlayan karma mahkemelerin önü açılmıştır. Bu kapsamda 1860 senesinden itibaren kara ve deniz ticaret hukuku alanında bir dizi yeni kanun ve usuller çıkarıldığını görüyoruz.

Yukarıda zikrettiğimiz gelişmeler çerçevesinde 30 Nisan 1860 (9 Şevval 1276) tarihinde, 1850 tarihli *Kanunname-i Ticaret-i Berriyye'ye Zeyl* ile, ticaret mahkemelerinin teşkilatı Fransız modeli benimsenerek yeniden düzenlendi[2]. Yeni düzenlemeye göre ticaret meclisleri, ticaret mahkemesi adını alıyordu. Bunlar İstanbul'da ve ticaretin yoğun olduğu taşra merkezlerinde tesis olacaktı[3]. Her türlü ticaret davaları ilk derece mahkemesi olarak İstanbul'da ya da taşradaki ticaret mahkemelerinde görülecekti. Bunların dışındaki ticaret davaları ikinci derecede Divan-ı İstinaf tarafından görülebilirdi[4]. Ticaret mahkemelerinde devletçe tayin edilen bir reis ve iki devamlı üyenin yanı sıra tüccarın seçtiği iki de geçici üye bulunacaktı. İstanbul'daki ticaret mahkemesi iş yoğunluğu sebebiyle iki daireye ayrılmıştı. Her bir dairede bir başkan, bir başkan yardımcısı, dört devamlı, sekiz geçici üye, bir başkatip, iki katip ve gerektiği kadar tercüman bulunacaktı. Ticaret mahkemesinin birinci dairesi Osmanlı ve yabancı tüccar arasındaki ticari uyuşmazlıklara bakacaktı. Duruşmalarda yabancı tüccarın mensup olduğu devlet konsolosluğunun seçtiği tercümanın yanı sıra iki de üye hazır bulunarak hükme iştirak edecekti. Zeylin icrasına ait tezkîrede ise ticaret mahkemelerinin kara ve deniz ticareti olarak ikiye ayrıldığı, bununla beraber Ticaret-i Bahriyye Kanunu çıkartıldıktan sonra, İstanbul'da ve gerekli liman şehirlerinde ticaret-i bahriyye meclislerinin kurulacağı, ilgili davaların o zamana kadar ticaret mahkemeleri tarafından görüleceği bildiriliyordu[5].

---

1 KARAL, *Osmanlı Tarihi*, cilt VI, 243, 250-251.

2 *Düstur*, I. Tertip, cilt 1, 445-465.; Söz konusu düzenleme; ticaret mahkemelerinin teşkili, davaların görülmesi, ticaret mahkemelerinin iç düzeni, İstanbul İstinaf Divanı'nın kurulması, protesto usulü, zarar ve ziyan meselelerini de ihtiva etmekteydi. CEMALEDDİN/ASADOR 83.

3 Bu mahkemeler "şimdilik" kaydı ile 11 mahalde tesis edilmişti. G. BOZKURT, ***Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi***, 157.

4 EKİNCİ 105.

5 CEMALEDDİN/ASADOR 83-84.; EKİNCİ 105-106.; G. BOZKURT, ***Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi***, 157.

1860 tarihli zeylin 1. maddesine göre ticaret mahkemesinin bulunmadığı kazalarda ticari uyuşmazlıklar hukuk davalarına bakmakla görevli *umûr-ı mülkiye meclislerince* görülecekti. Bununla birlikte İstanbul'daki ticaret mahkemeleri ve taşradaki ticaret mahkemeleri Osmanlılar ile yabancılar arasındaki hukuk davalarına da bakabiliyordu[1]. Eğer ilgili yerde ticaret mahkemesi yoksa, Osmanlılar ile yabancılar arasındaki kara ve deniz ticaretine ve her türlü alacağa ilişkin davalar yine *umûr-ı mülkiye meclislerince* görülecekti. Konsolosluklar, Osmanlı ve yabancı arasındaki ticaret davalarına yabancı üye ve tercüman ihdas edebildikleri halde, hukuk davalarına yabancı üye gönderemiyorlardı. Hukuk davasında sadece tercüman hazır olabilirdi. Her ne kadar 1871 *Divan-ı Ahkâm-ı Adliye* iç nizamnamesi ile ticaret mahkemelerinin Osmanlılar ile yabancılar arasındaki hukuk davalarına bakma yetkileri kaldırılmışsa da yabancıların, ticaret mahkemelerinin bu yetkilerini devam ettirmeleri yönünde direnç gösterdikleri anlaşılmaktadır[2].

1861 tarihli *Usûl-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnâmesi* ile ticaret mahkemelerinin davaları ne suretle göreceği belirlemiştir[3]. Bu düzenleme ticari muhakeme usulünde itiraz, istinaf ve muhakemenin iadesi yollarını kabul ve tanzim etmiştir[4]. Fakat BELGESAY'ın dikkat çektiği üzere kanunlar, genel mahkemelerin tüccarlar arasında çıkacak uyuşmazlıkları bakma yetkilerini kaldırmadılar. Bu suretle davacı, isteğine göre, ticaret mahkemesine veya şeriat kaidesine göre hüküm veren kadı mahkemesine gitmekte serbestti[5].

---

1 MEHDİ 163.

2 Yabancıların bu ısrarı için bkz. Ceride-i Adliye, Cilt I, sayı 1 (1325), 25-27; G. BOZKURT, ***Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi,*** 157-158.

3 *Düstur,* I. Tertip, Cilt 1, 780-810.

4 Osmanlı hukuk sisteminde bu dönemde İstinaf ve temyiz yolu arasındaki farklar belirgin değildi. Usûl-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnâmesinin 4. maddesi hükmüne göre Divan-ı İstinaf, ticaret mahkemelerinin birinci derecede görüp çözdüğü bir davanın kesinleşmemiş hükmünde bir haksızlık varsa bunu ıslahıyla görevli idi. Aynı düzenlemenin 117. maddesine gereğince Divan-ı İstinaf, önüne gelen dava hükmünü usule ve kanuna uygun ve talebi mesnetsiz bulursa onaylar, talebin haklı olduğu kanaatine varırsa hükmü feshederek hukuka aykırı kısımları düzeltir. Anlaşılan o ki Divan'ın yaptığı inceleme temyiz mahkemesindeki ***ıslah*** müessesesine benzemektedir. EKİNCİ, söz konusu yüksek mahkemeye verilen ismin bu sebeple bizi yanıltabileceğini ifade etmektedir. Çünkü Divan-ı İstinaf, istinaftan çok temyiz mahkemesi işlevini yerine getirmektedir. Kaldı ki aynı dönemde Meclis-i Vala'nın da Divan-ı Hümâyun'dan tevarüs eden gelenekle bir nevi temyiz mercisi olma özelliği vardı. CİN/AKGÜNDÜZ, ***Türk Hukuk Tarihi,*** I. cilt, 416-418.; EKİNCİ 108.

5 BELGESAY 214.

Osmanlı Devleti'nde adli ve idari teşkilatın tarihsel gelişimi iç içe olmuştur. Devletin bu iki ana teşkilatı uzun yüzyıllar boyunca tek bir yapı altında örgütlenmiştir. Şöyle ki, Osmanlı hukuk sisteminin temeli kadı mahkemeleri üzerine kurulmuştu. Kadı ise hem yargıç hem de belediye başkanı sıfatıyla mülki amir konumundaydı. Yürütme ve yargı işlerinde fonksiyonel bir ayrışma yoktu. Dolayısıyla Osmanlı adli teşkilatının yeniden düzenlenmesi, idari teşkilatın da düzenlenmesini gerektiriyordu. Nitekim ENGELHARDT, vilayet nizamnamelerinin çıkarılış amaçlarını dört noktada toplarken yargıyı başköşeye koymuştur[1]. Bu kapsamda pilot uygulaması 1864'te Tuna vilayeti olmak üzere 1867 ve 1871 yıllarında ardı sıra vilayet nizamnameleri çıkartılmıştır. Vilayet sistemine geçilmesi ile kadının yetkileri artık yargı işlerine özgülenmiştir. İdari hiyerarşinin yönetim kademelerinde ise sırasıyla; vilayetlerde vali, sancaklarda mutasarrıf, kazalarda kaymakam ve kariyelerde muhtar bulunmaktaydı[2].

1864 Vilayet Nizamnamesi ile her vilayette birer "Meclis-i Ticaret"[3] teşkil edilmiştir. Nizamnamenin 23. maddesine göre ticaret kanununun belirlediği şekilde bir başkan ve yeteri kadar üyeden teşkil olan bir ticaret meclisi vilayet merkezlerinde tesis olacak ve livalardaki ticaret mahkemelerinin hükümleri burada istinafen görülecekti. Aynı düzenlemenin 46. maddesinde ise her liva merkezinde bir ticaret mahkemesi bulunacağı hükme bağlanmıştır[4]. Fakat ORTAYLI'nın 1285 tarihli *Salname-i Dev-*

---

1 Bu dört husus şunlardır: 1) Yargı teşkilatının yeni idari teşkilatlanma çerçevesinde yeniden düzenlenecek olması 2) Yargı ve yürütme organlarının fonksiyon, teşkilat ve kadrolar bakımından birbirinden ayrılması 3) Vilayet meclisleri sayesinde yerel halkın yönetim ve yargılama teşkilatlarına katılması, merkezi reform programının etkin bir şekilde uygulanacak olması 4) idari hiyerarşi ve bürokratik işleyişinin devletin merkezi yapısını güçlendirecek olması. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ENGELHARDT 185-188.

2 Vilayet sistemine göre Osmanlı ülkesi; vilayetlere, sancaklara (liva), kazalara, kariyelere ve nahiyelere bölünmekteydi. Bu idari örgütlenmenin esin kaynağı ise Fransız *"departemente"* sistemi idi. İlber ORTAYLI, ***Tanzimat Devrinde Mahalli İdareler*** (Ankara: TTK, 2000) 61.; ÇADIRCI 251.

3 Ticaret meclisi olarak ifade ettiğimiz kurulları, ticaret mahkemesi olarak anlamak gerekir. Ticaret mahkemelerinin bu dönemde "meclis" kelimesi ile ifade edilmesinin nedeni kurulun yapısından kaynaklanmaktadır. Zira mahkeme üyeleri, dönemin tüccar hukuku anlayışının etkisiyle tüccar ve lonca temsilcilerinden oluşuyordu. Yani meslekten hukukçu değillerdi. Dolayısıyla "mahkeme" ve "meclis" kavramlarının birbiri yerine kullanılması ihtisaslaşma sürecinin henüz başlamasından kaynaklanmaktadır.

4 1281 Tarihli Teşkilat-ı Vilayet Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertip, cilt 1, 608-625; EKİNCİ 109.

let-i Aliyye-i Osmaniyye'ye dayanarak yaptığı tespite göre ticaret mahkemeleri daha çok vilayet merkezlerinde örgütlenmiştir. 1868 yılında bu meclislerin sayısı bütün imparatorlukta 64 taneydi[1]. 1875 tarihli Adalet Fermanı ile ticaret mahkemeleri ile Divan-ı İstinaf, Ticaret Nezareti'nden ayrılarak Adliye Nezareti'ne bağlanmıştır. Bu durum adli ve idari örgütlenme arasındaki ayrışmanın önemli bir aşamasına işaret eder[2]. Ticaret Divan-ı İstinaf'ın, Adliye Nezareti'ne bağlanması ile Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin ceza, hukuk ve ticaret dairelerine ayrılması esası da benimsenmiştir. 1887 yılına gelindiğinde ticaret mahkemelerinin sayısının 190'a ulaştığı kaydedilmektedir. EKİNCİ, bu dönemde ticaret mahkemeleri ile genel mahkemeler arasında bilhassa görev bakımından sürtüşmeler yaşandığını ileri sürmektedir[3].

1879'da Mehâkim-i Nizâmiyyenin Teşkilatı Kanunu'nun 6. maddesi gereğince, Adliye Nezâretin'nin uygun bulacağı her yerde birer ticaret mahkemesi kurulabileceği hükmü getirilmiştir. 10. maddede ticaret mahkemesi bulunmayan kazalarda, kaza mahkemelerinin ticaret davalarına Ticaret Kanunu kapsamında bakabilecekleri, bu durumda kazanın muteber tüccarından seçilecek muvakkat üyelerin de mahkemede bulunacağı hükme bağlanmıştır. 21. maddede ise ticaret mahkemelerinin kuruluş görev ve esaslarının tespitinde ticaret kanunu zeyline atıf yapılmıştır[4].

1879 tarihli düzenleme ile İstanbul Ticaret Mahkemesi üç daireye bölündü. Birinci daire olan *Meclis-i Ticaret*, yabancılar ve Osmanlılar arasında vukuu bulacak emlak, kira ve 1000 kuruşa kadar alacak davaları hariç her türlü hukuk ve ticaret davalarına bakabilirdi[5]. Osmanlılar ile yabancılar arasındaki hukuk davalarının, 1864'ten sonra Nizâmî Mahkemelerde görülmesi kararı alınmışsa da daha önce belirttiğimiz üzere pratikte bu mümkün olmamıştır. Ticaret Meclisi'nde eğer taraflardan biri yabancı ise kapitülasyon hükümleri uyarınca, yabancının mensup olduğu devlet konsolosu tarafından seçilen iki üye de yargılama ve hükme iştirak etmek üzere heyete katılırdı. Ayrıca oy hakkı olmayan ama muhakeme ve müzakerelere katılabilen tercüman da hazır bulunurdu ki,

---

1 ***Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye:*** 1285 sh. nr. yok. Milli Kütüphane Koleksiyonu (Aktaran: ORTAYLI, ***Tanzimat Devrinde Mahalli İdareler,*** 85-86)

2 CEMALEDDİN/ASADOR 85-86.

3 EKİNCİ 109.

4 ***Mehâkim-i Nizâmiyyenin Teşkilatı Kanunu,*** *Düstur,* I. Tertip, cilt 4, 245-260.

5 CEMALEDDİN/ASADOR 86.

yer yer yabancıların tercüman olmadan müzakere yapılamayacağına dair itirazları yüzünden Osmanlı yetkilileri ile yabancı devletler arasında ciddi tartışmalar yaşanmıştı[1]. Tercüman olmadan müzakerelerin devam edip etmeyeceği tartışmalı olmakla birlikte BROWN, CEMALEDDİN ve ASADOR gibi Osmanlı hukukçularının görüşleri paralelinde, bu konuda bir ilke olmasa bile bir geleneğin oluştuğu kanaatindedir. BROWN'a göre yabancıları içeren bir mahkeme, konsolosluk tercümanı indinde gerçekleşmedikçe hükümsüz ve geçersiz sayılıyordu. Yazar konu hakkındaki görüşlerine şöyle devam ettirmektedir: *"Bu yetkilinin yalnızca o mahkemenin zabtında değil, dava süresince işlenen tüm tutanaklarda imzası bulunması gerekiyordu. Böylece kendine Türklerin ona verdiği değerden daha yüksek bir değer biçen konsolos, en önemli görevli idi. Onun bu etkin gücünün uygulamadaki sonucu; ne zaman keyiflerine uyarsa Türk mahkemelerinin kararlarına engel olabiliyor ve güçlerin (Avrupa ve ABD) mahkeme kararlarını bozmasına izin veriyordu"*[2]. THAYER ise daha kesin bir ifade kullanarak, Osmanlılar ve yabancılar arasındaki davalara yerel mahkemelerde konsolosluk tercümanları olmadan bakılamayacağını ileri sürmektedir. Yazara göre Fransa Ticaret Kanunu'nun uygulandığı karma ticaret mahkemelerinde, yargılamanın geçerli olabilmesi için hükmün konsolosluk tercümanı tarafından imzalanması gerekiyordu[3]. Tüm bu tartışmaları bir yana bırakacak olursak, söz konusu yargılamanın sonunda birinci daire-

---

[1] Tercüman olmadan yabancıların davalarına kadıların bakamayacağına dair önceki bölümlerde detaylı açıklamalarda bulunduk ki bu hak, başından beri kapitülasyonlarda adli imtiyazlara ilişkin en temel ayrıcalıklardan biriydi. CEMALEDDİN ve ASADOR'un dikkat çektiği üzere yabancı devletler kapitülasyonların hükümlerini, tercümanın yargılamanın her safhasına iştirak edebileceği yönünde yorumlamışlardır. Halbuki Osmanlı makamları kadıların, yabancı devletin dilini bilmemelerinden kaynaklı bir hak gaspına mahal vermemek adına hareket edildiğini ileri sürmüştür. Ancak Nizamiye mahkemelerinin kurulmasından sonra yabancı devletlerin talepleri Osmanlı devleti tarafından karşılık bulmaya başlamıştır. Böylece tercüman yabancının isticvab ve hükmün kendisine tebliğ edilmesi dışında, yargılamanın müzakerelerinde de hazır bulunmaya başlamıştır. Bu gelişmelerden sonra tercüman davet edilemeden verilen bir mahkeme kararının bozulması vahameti ortaya çıkmıştır. Öyle ki tercümanlar yargılamaya iştirak etmemekte hukuki bir yarar gördükleri zaman bu haklarını kötüye kullanmaktan kaçınmamışlardır. Sonuç itibariyle yabancılar ile Osmanlılar arasındaki davalarda, tercümanların verilen hükmü imzalaması yönünde bir gelenek oluşmuştu. Halbuki böyle bir geleneğin oluşması ne adalet ve hakkaniyete ne de kapitülasyon hükümlerinin ruh ve manasına uygundu... CEMALEDDİN/ASADOR 112-117.

[2] BROWN, " **The Capitulations**", 73.

[3] THAYER, 216-217.

nin kararları istinaf ve temyiz edilemezdi. Diğer bir deyişle kanunyolu kapalı idi. 1915 (1331) tarihli kapitülasyonların ilgasına dair kanun ve daha sonra imzalanan Lozan Anlaşması ile ticaret mahkemesinin birinci dairesinin hususi ve istisnai teşkilatı kaldırılmıştır[1].

İkinci daire olan *Mahkeme-i Ticaret*, yalnız Osmanlılar arasında vuku bulacak kara ticaret davalarına bakacaktı. Üçüncü daire olan *Ticaret-i Bahriye Mahkemesi* ise Osmanlı tebaası arasında, konusu 2500 kuruşu aşan deniz ticaret davalarını ve iflas işlerini çözmekle görevlendirilmişti. Mahkeme bir başkan ve iki üyeden oluşuyordu. Ayrıca meblağa bakılmaksızın yabancılar ile Osmanlılar arasındaki deniz ticareti davalarını, o yabancının mensubu olduğu elçilik veya konsoloslukça gönderilen iki yabancı üye ve tercümanın da hazır bulunmasıyla bakıp çözümlerdi[2].

Ticaret mahkemesinde verilen kararlara karşı başvurulacak ***kanun yolları*** ise şöyleydi: Ticaret mahkemelerinde veya bunların bulunmadığı yerlerde hukuk mahkemelerinde konusu 5000 kuruşu geçmeyen ticari davalarda verdikleri hükümler kesin hüküm niteliği taşıyordu. Bu meblağın yukarısındaki davaların ise istinafı mümkündü. Fakat yabancılar 1740 tarihli Fransız Kapitülasyonu'nun 71. ve 1783 Rus Kapitülasyonu'nun 68. maddelerinde, konusu 4000 akçeden yukarı davaların İstanbul'a nakline izin verilmiş olmasına dayanarak, kendi mensuplarının üye bulunduğu İstanbul'daki karma nitelikli ticaret mahkemesinin istinaf mercii olduğunu iddia ediyorlardı. Halbuki taşralardaki bu mahkemelerin istinaf mercii, 1860 tarihli zeyl ve 1861 tarihli *Usul-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi* gereğince Divan-ı İstinaf ve sonraları bunun yerine kaim olan *İstinaf-ı Ticaret* ve *İstinaf-ı Hukuk* mahkemeleri idi. Kapitülasyonlardan istifade eden yabancıların bu iddiaları, Adliye Nezareti'nin 1881 tarihli kararıyla kabul edildi ve kara ticaretine ilişkin hükümler için İstanbul ticaret mahkemesinin birinci; deniz ticaretine ilişkin hükümler için üçüncü dairesi istinaf mercii olarak yetkilendirilmiştir. Mahkeme kararlarının infazına gelince; karar yabancı lehine ise hükmü veren mahkemenin bulunduğu kazanın yöneticisi (çoğu zaman subaşı), karar yabancının aleyhine ise o zaman yabancının tabi olduğu konsolosluk mahkemesi tarafından hüküm infaz edilirdi[3].

---

[1] BELGESAY 214-215.; Temyiz ve istinafa dair farklı görüş ve tartışmalar için bkz. GÖNEN 105-106.

[2] CEMALEDDİN/ASADOR 87-89.; BELGESAY 214.

[3] CEMALEDDİN/ASADOR 97-102.

Karma mahkemelerde kullanılan lisana baktığımızda, hiçbir ahde dayanmadığı halde Fransızca iddia ve müdafaa yapıldığını görüyoruz. Osmanlılar ile yabancılar arasındaki davalar şer'i mahkemelerde görülürken resmi dil kullanılıyordu. Fakat taraflardan biri türkçeye vakıf değilse, tercüman onun ifadesini türkçeye tercüme ederdi. Bununla beraber gümrük dairesindeki meclis-i ticaret duruşmalarına yabancı üyeler de katıldığı andan itibaren Fransızca kullanılmaya başlanmış ve bu durum bir teamül haline gelmiştir. Ayrıca mahkemeye sunulan evrak Fransızca'dan başka bir lisanda ise bunların tercüme edilmesi gerekiyordu[1].

Konsolosluk mahkemelerinde ise dava hangi konsolosluk mahkemesinde görülüyorsa duruşmalar o lisanda görülüyordu. Örneğin Galata'daki İngiliz konsolosluk mahkemesinde görülen bir davada yazışmalar ve dava tutanakları İngilizce tutuluyordu. Kararların yazılış şekline bakıldığında karar metninde sırasıyla şu hususlar yer alıyordu: Kraliçe adına hüküm veren mahkemenin adı, karar tarihi, davacı ve davalının adı-soyadı, davacı ve davalı vekillerinin adı-soyadı, esasa dair hüküm ve yargılama masraflarının kimin üzerinde bırakıldığı **(Ek 3)**[2]. Osmanlı ülkesinde bulunan iki farklı ülke tebaası arasındaki uyuşmazlıklarda dava, davalının konsolosluk mahkemesinde görüldüğü için mahkemede davalının mensup olduğu devletin dili kullanılırdı. 1895 tarihli bir dava dosyasına anlaşıldığına göre, davacı Fransız mahmîsi Stanislas Assaound ile davalı İngiliz mahmîsi Michel Sakkal arasında Halep konsolosluk mahkemesinde bir dava vuku bulmuştur. Yargılama sonunda verilen karar davacı tarafından temyiz edilmiş ve uyuşmazlık İstanbul'da bulunan İngiliz konsolosluk mahkemesinin önüne gelmiştir. Yüksek mahkemede kullanılan dil İngilizce'dir. Fakat dosya içeriğinden mahkemeye bazı *"Arapça"* orijinal belgelerin sunulduğu anlaşılıyor. Mahkeme, orijinal dildeki bu belgelerin her birini tercüme ettirmiş ve mahkeme masrafı kalemi olarak kaydetmiştir. Dava dosyasında bulunan bilirkişi raporunun ve bazı yazışmaların ise Fransızca kaleme alındığını görüyoruz **(Ek 4)**[3].

---

[1] CEMALEDDİN/ASADOR 138-139.

[2] İngiliz Arşivindeki bir dava dosyasından İstanbul'da bulunan *Britannic Majesty's Supreme Consular Court* tarafından yapılan yargılamalarda İngilizce lisan kullanıldığını görüyoruz. *W. D. Keay and C. J. Donald versus J. L. Handly*, **PRO/FO, no: 780/6**

[3] *An Appeal from Aleppo S. Assaoud (French Protege) versus M. Sakal (British Protege)*, **PRO/FO, no:780/390**

Yukarıdaki izahatlardan anlaşılacağı üzere yabancılar ile Osmanlılar arasındaki davaların, 19. yüzyılda başlayan hukuki yapının değişimi süresince önce karma nitelikli komisyonlarda, ardından karma ticaret meclislerinde ve nihayet ticaret mahkemelerinde görüldüğünü söylemek kabildir. Hukuk davaları da nizamiye mahkemeleri kurulana kadar, hatta ondan sonra bile değindiğimiz üzere yine ticaret mahkemelerinde görülmeye devam etmiştir. Zira gerek Nizamiye Mahkemeleri'ne dair ilk düzenleme olan 1864 *Vilayet Nizamnamesi* gerek daha sonra çıkarılan; 1870 *Dersaadet ve Mülhakatı İdare-i Zabıta ve Mülkiye ve Mehâkim-i Nizâmiyesine Dair Nizamname*[1], 1871 tarihli *Dersaadet Hukuk-ı Âdiye ve Cezaiye Mehâkim-i Nizâmiyesinin Teşkilat ve Vezâifine Dair Nizamname*[2], 1872 *Mehâkim-i Nizâmiye Hakkında Nizamnâme*[3], 1879 *Sadaret Tezkeresi* ve yine aynı yıl çıkarılan *Mehâkim-i Nizâmiye'nin Teşkilat-ı Kanun-ı Muvakkat* düzenlemeleri, Nizamiye Mahkemelerini, Osmanlılar ile yabancılar arasındaki bütün hukuk davalarına bakmaya muktedir konuma taşıyamamıştır. Ancak yabancılar ile Osmanlılar arasında konusu 1000 kuruşu geçmeyen alacağa dair hukuk davaları bu mahkemelerde görülebiliyordu. Bu miktarın üstündeki davalar konsolosluk mahkemelerinin yetkisine giriyordu.

Bu dönemde özel hukuk alanında yaşanan en önemli gelişme ise kuşkusuz bir medeni kanun hazırlanmasıdır. Cevdet Paşa'nın başkanlığında oluşturulan bir komisyon, 1868-1876 yılları arasında çalışarak *Mecelle*'yi hazırlamıştır. Fransız Code Civil'in aynen iktibasını savunan Âli Paşa ile İslam hukuku kurallarından yararlanarak bir medeni kanun hazırlanmasını savunan Cevdet Paşa arasında uzun tartışmalar yaşanmıştır. Sonunda Cevdet Paşa'nın iradesinin üstün gelmesiyle 99 maddelik genel hükümler ile 16 kitaptan oluşan 1851 maddelik Mecelle, Hanefi mezhebinin yorumlarına bağlı kalınarak yürürlüğe konulmuştur[4]. Konumuzla alakası bakımından Mecelle ile kapitülasyonlar arasında Cevdet Paşa üzerinden yürüyen bir tartışmaya burada yer vermek gerekir. Ebul'ulâ MARDİN'in medeni hukuk cephesinden Cevdet Paşa'yı anlattığı eserinde, Cevdet Paşa'nın, Adliye nazırı iken Rus elçisine karma

---

1 *Düstur*, I. Tertip, cilt 1, 688-703.

2 *Düstur*, I. Tertip, cilt 1, 357-363.

3 *Düstur*, I. Tertip, cilt 1, 352-356.

4 Komisyon tartışmalarına dair bilgi için bkz. *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, cilt XIII, 77-78.; VELİDEDEOĞLU 190-192.; CEVDET PAŞA, *Tezakir*, c. 1-12, 63-64.; G. BOZKURT, ***Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi***, 159-174.

davaya hukuk mahkemelerince bakıldığı takdirde yabancı hâkimlerin kabul edileceğine dair bir vaadde bulunduğu yönünde haksızca bir suçlama yapıldığını dile getirmektedir. MARDİN, bu suçlamaya şiddetle karşı çıkarak Cevdet Paşa'nın eserlerinde her vesilede yabancı imtiyazlarını genişletmeye müncer olan tedbirlere karşı feveran ettiğini[1] bildirmektedir. Yazar, Osmanlılar ile yabancılar arasındaki davaların ilk zamanlardan beri mutlak surette şer'i mahkemelerde görüldüğünü belirtmektedir. Nihayetinde bu uyuşmazlıkları çözme yetkisinin hangi sebepler ile şer'iyye mahkemelerinden karma komisyonlara, karma ticaret meclisleri ve karma ticaret mahkemelerine tevarüs ettiğini ise şöyle izah etmektedir[2]:

---

[1] Ebul'ulâ MARDİN, Cevdet Paşa'nın kaleme aldığı *Maruzat* eserine dayanarak onun kapitülasyonlar hakkındaki görüşlerini ortaya koymaya çalışmıştır. Eserden yapılan alıntıda ecnebilerin Osmanlı ülkesinde gayrimenkul edinebilmeleri meselesine yönelik Cevdet Paşa'nın görüşlerine yer verilmiştir ki şöyledir:

"...Öteden beri memalik-i devlet-i âliyede ecnebilerin emlak ve araziye malik ve mutasarrıf olamadıklarından memlekette yerleşmiş olan ecnebiler satın aldıkları emlâk ve araziyi kendi uhdelerine geçirmeyip ancak muvazaaten tebaa-i devlet-i aliyeden olan zevcelerine yahut sair akrabalarına geçirerek beyinlerinde senetleşirle idi. Binaenaleyh muvazaa işleri çoğaldı ve o yolda bir çok emlak ecnebilerin eline geçti..." diyor ve 1856 Paris Kongresi'nde Ali Paşa'nın tercümanların mahkemelere müdahale ettikleri şikâyeti üzerine yabancıların *"...hakkınız var. Biz de bu tercüman gailesinden usandık. Lakin siz iptida kendi mahkemelerinizi düvel-i mütemeddine mahkemeleri yolunda tanzim ile nase emniyetbahş olacak hale getiriniz. Biz de tercümanları mahkemelere gitmekten ve umur-u dahiliyeye müdahale etmekten men edeceğimize şimdiden size söz veririz..."* cevabını dile getirmektedir. Cevdet Paşa yabancılara emlak edinme hakkının verilmesi üzerine ise durumun ecnebilerin sahip oldukları meskenlere onların izni olmadan artık girilememesi nedeniyle daha kötüleştiğini ifade ederek *"...bu cihette dahi ecnebiler yeni bir imtiyaza nail olmuşlardır. Devlet-i aliyece en müşkül bir iş ise işte bu imtiyaz bahsidir. Küçük, büyük her devletin tebaası ecnebilere nispetle cihat-ı âdidece mümtaz iken memalik-i devlet-i aliyede ecnebilerin mümtaz olup tebaanın ol imtiyazlardan mahrum oldukları cihetle tâbiiyet-i ecnebiyeye mail ve haris oluyorlar. Alelhusus muhakematça ecnebilerin imtiyâzâtı tahammülgüdaz bir keyfiyettir"* demektedir. Ebul'ulâ MARDİN, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, s. 241-242, dipnot 164; Cevdet Paşa kaleme aldığı *"Tezâkir"* adlı eserinde ise 1838'deki Serbest Ticaret Sözleşmesi'nden sonra Osmanlı ülkesine çok sayıda yabancı tüccarın geldiğini ve bu sebeple onlar için ayrıca karma mahkemelerin kurulduğunu bildirmektedir:

"...bu ecnebîlerin davaları gümrükte bir komisyon ma'rifatiyle rü'yet olunurdu. Serbestîi ticâret muâhedesinden sonra memleketimize o kadar ecnebiler tehâcüm etti ki idareleri pek müşkil oldu. Anlar için ayrıca mahkeme küşâd olunmak lazım geldi. Himâye-i ecnebiyye belası bize yeter iken bela üstüne bela olarak bir de mahkeme-i muhtelite yapıldı..." CEVDET PAŞA, ***Tezakir***, Tetimme, 221.

[2] E. MARDİN, ***Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa***, 243.

"...(K)oyu taassup devrinde fıkhın 'ruhsata' taalluk eden hükümleri değil hep 'azimet'e taalluk eden hükümlerinde ısrar edilmiş ve 'ezmanın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkar olunamayacağı' hakikatinden gafletle 'örfen maruf olan şey şart kılınmış gibidir' yolundaki esaslı kaideler ihmal olunmuştu. Poliçeye dair fıkıh kitaplarında kefalet bahsinde müstakil hükümler mevcut ve Hanefi fıkhına bağlı kalınmadığı taktirde Şafiî, Hanbelî ve hatta eshab-ı münkariz diğer müçtehitlerin telakki tarzları incelendiği taktirde ticari muamelelerin her kısmı için de muasır kanunlardaki kaidelere yakın hükümler bulmak mümkün iken, mücerret teşri ve tatbik ile uğraşanların kifayetsizliği yüzünden devletçe tacirler arasında tekevvün eden ihtilafların şer'iye mahkemeleri dışında hallettirilmesi çareleri aranmağa başlanmıştır. işte bu zaruret sevkiyle 19. asır iptidalarında muhtelit davaların yerli ve ecnebi tacirlerden mürekkep muhtelit komisyonlarda istisnaen rüyeti usulü takarrür etmişti..."

MARDİN, 1889 senesinde ticaret mahkemelerinin çoğunun ilgasından dolayı tebaa ile yabancılar arasındaki davaların hukuk mahkemelerinde görülmesi mecburiyeti hâsıl olunca, karma ticaret mahkemelerinde olduğu gibi iki yabancı üyenin bulundurulması yönünde elçiliklerin baskı yapmaya başladığını bildirmektedir. İşte bu ihtilaflı ortamda Adliye Nazırı Cevdet Paşa'nın, Rodos'taki ticaret mahkemesinin ilgası sırasında yabancılara ait hakların saklı tutulacağı yolunda bir vaadi olduğu ileri sürülmektedir. Osmanlı hükümeti ise özellikle Rus elçiliğinin iddialarına karşı verdiği cevaplarda umumi kaideye dayanarak bu müphem beyanatı önemsememiştir. Zira yabancı üyelerin hükme iştiraki devletçe yalnız ticaret mahkemelerine mahsur bir teamül olarak kabul edilmişti. Sonuç itibariyle Cevdet Paşa'nm müphem ve genel vaadi gerçek olsa bile bu, yabancı imtiyazlarını genişletmeye yarar bir hareket olarak kabul edilemez. Ancak Cevdet Paşa'nm, Rodos'taki ticaret mahkemesini ilga sırasında ortaya çıkan tepkilere karşı, kendisinin tarih kitabında da bildirdiği üzere işi yumuşakça önlemek manasını ifade eden bir ***"def'i leyin"*** düşüncesini gösterir[1]. Anlaşılan o ki Cevdet Paşa, hukukun genel ilkeleri gereğince yabancıların haklarının saklı kalacağına dair bir beyanatta bulunmuştu. Kanaatimizce bir adalet bakanının, ülkede yaşayan yabancılara, hukuk sistemi dönüşüme uğrarken bu tür güvenceler vermesi kadar doğal bir durum yoktur.

---

[1] E. MARDİN, ***Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa***, 244-251.

Belirtildiği üzere 1887'de sayısı 190'a ulaşan karma ticaret mahkemeleri, Osmanlılar ve yabancılar arasındaki hukuk davalarına açıkça bir yetki tanınmadığı halde bakabiliyorlardı. 1888 senesine gelindiğinde bu mahkemelerin çoğu kapatılınca[1] elçilikler, bu tür davalar görülürken hukuk mahkemesinde iki de yabancı üye bulunması yönünde gerektiği yönünde itirazlarda bulunmuşlardır. CEMALEDDİN ve ASADOR bu iddiaların hiçbir vakit Babıâli tarafından resmen kabul görmediği, sadece tercüman bulunmasının kabul edildiği görüşündedir[2]. Fakat uygulamada özellikle taşradaki hukuk mahkemelerinin ticaret mahkemesi işlevini yerine getirdikleri sırada, yabancı üyeleri kabul ettikleri yönünde bir geleneğin var olduğunu iddia eden yabancı yazarlar da mevcuttur. YOUNG ve BROWN, Babıâli'nin ilke olarak buna karşı çıktığı halde, pratikte çoğu kez kabul etmek zorunda bırakıldığını bildirmektedir[3]. Sonuç itibariyle 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlılar ile yabancılar ve kapitülasyonlardan istifade edenler arasındaki hukuk davalarında yargılama yetkisi şer'iyye mahkemeleri, karma ticaret mahkemeleri ve nizamiye mahkemeleri arasında bölüştürülmüş durumdadır.

Toparlayacak olursak, Tanzimat sonrası gelişmelere baktığımızda ticaret ve hukuk davalarına ilişkin hızlı bir dönüşümün yaşandığını görüyoruz. Hemen dikkat çekmek gereken husus, Osmanlılar ile yabancılar arasındaki hukuk davalarına ticaret mahkemelerinde bakılması geleneğinin ortaya çıkmasıdır. Şu halde hukuk ve ticaret mahkemesinin mevcut olduğu bir merkezde, Osmanlı ile yabancı arasındaki hukuk davasına oradaki ticaret mahkemesi bakıyordu. Kanaatimizce bu durum, kapitülasyonların Osmanlı hukuk sisteminin modernleşme sürecini baskılaması olarak görülebilir. Şöyle ki, kapitülasyonlardan istifade eden yabancılar, şeriat hukukunun ve usullerinin uygulandığı hukuk mahkemelerinin yargı yetkisinden kaçmak istiyorlardı. Fakat bu eğilim yeni değil ve bir ölçüye kadar anlaşılabilir bir talepti. Burada dikkat çekici nokta, modernleşme sürecine giren Osmanlı hukuk sisteminde, Osmanlılar ile yabancılar arasındaki tüm özel hukuk uyuşmazlıklarının ticaret mahkemelerine taşınmak istenmesidir. Başka bir deyişle kapitülasyon sahibi yabancıların, hükme iştirak edecek yabancı üye olmadan, Osmanlı hukuk mahkemelerinin yargı yetkisini kabul etmemeleridir. Böylece ticaret

---

[1] CEMALEDDİN/ASADOR 95.

[2] CEMALEDDİN/ASADOR 89, 107.

[3] GÖNEN 125.

mahkemeleri, modernize olan Osmanlı hukuk sistemi içinde, kapitülasyon rejiminin yeni bir hukuki varoluş kazanmasına sebep olmuştur. Kapitülasyonları 20. yüzyıla taşıyan tezler işte bu hukuk mahkemelerine karşı geliştirilen söylemler üzerine temellendirilmiştir. Nitekim ticaret mahkemelerinin *"ıslah"* edilmesi girişimlerinin, bazı Osmanlı aydınları tarafından kapitülasyonlar ile ilişkilendirilerek eleştiriye maruz kalmasının sebebi budur. Namık KEMAL meseleye dair şöyle izahatta bulunuyor: *"... imtiyâzât-ı ahdiye bâki oldukça mehâkîm-i ticareti ecnebi nüfuzundan kurtarmakta te'assür ve belki istihâle görürüz. Hususiyle imtîyâzât-ı ecnebiyyenin ilgâsına imkan var iken mehâkîm-i ticaretin ıslahıyla uğraşmak çekilecek emeklere değmez"*[1].

N. KEMAL'in tespiti gerçekten yerindedir. Çünkü yabancılar görünüşte Osmanlı'nın yargı yetkisini kabul etmiş gibidir. Bununla beraber Osmanlı Devleti açısından durum eskisinden daha kötüye gitmiştir. Eskiden bir Osmanlı ve yabancı arasındaki hukuk davasında, Osmanlı Devleti'nin yargı yetkisi mutlaktı. Yeni durumda ise hukuk davaları yabancı üyelerin ve hukukun tesiri altındaki ticaret mahkemelerine taşınmaktadır. Her ne kadar ticaret mahkemesi hukuk mahkemesi sıfatıyla davaya baksa da, mahkemenin yabancı ve Osmanlı üyeleri arasında bir mesai ortaklığı, içtihat birliği veya doktriner etkileşimler olmaması kabil değildir. Sonuç itibariyle, uygulanan hukuk ve adli teşkilatlanma bakımından, hukuk reformu olarak görülebilecek gelişmelerin bir takım olumsuz sonuçları da hasıl olmuştur. Bunlardan biri ticaret mahkemelerinin, yabancılar için adeta yeni bir koruma kalkanına dönüşmesidir. Zira kapitülasyon rejimi etkinliğini, yeniden yapılanan Osmanlı hukuk sisteminde ticaret mahkemeleri vasıtasıyla sürdürmüştür. Diğer bir olumsuz sonuç ise medeni hukuk alanındaki gelişmelerin önünün tıkanmasıdır. Nitekim ticaret mahkemelerinin her iki alana birden bakabilmeleri ve ülke genelinde de çok yaygın olmaları, hukuk ve ticaret mahkemeleri arasındaki ihtisaslaşmanın uzun süre ertelenmesine sebep olmuştur.

3.4.1.3. Uygulamadan Örnekler

Karma meclis ve mahkemelerde Osmanlı üyeler dışında yabancı üyeler de olduğu için zaman zaman bir takım problemler yaşanıyordu. Bunlar mahkemelerin kuruluşu, çalışma düzeni, kararların alınışı ve

---

[1] KONAN 184.

infazı aşamalarına dair olabiliyordu. Çalışma düzeni bakımından yaşanan başlıca problem, karma mahkemelerdeki yargılamaların güncel siyasi gelişmelerden doğrudan doğruya etkileniyor olmalarıdır. Nitekim Osmanlı Devleti ile kapitülasyon sahibi her hangi bir devlet arasındaki siyasi ilişkilerin kesilmesinin, karma mahkemede yürümekte olan davaya ne gibi etkisinin olacağı önemli bir hukuki ve siyasi mesele arzediyordu. Böyle hallerde muhakeme, ilişkinin kesilmesi anma kadar kapitülasyonlara uygun olarak devam ederdi. İlişkinin kesilmesinden sonra ise kapitülasyon sahibi yabancı hakkında tamamıyla bir Osmanlı muamelesi yapılırdı. Nitekim 1910 ve 1911 senelerinde vukuu bulan İtalya ve Balkan savaşları üzerine verilen iki dilekçeye cevaben, Adliye Nezareti'nce buyrulan mütalaa tamamen bu yöndedir. Velhasıl bir ticaret mahkemesinde herhangi bir karma dava görülmekte iken taraf devletler arasındaki siyasi münasebet kesilirse, davacı olan taraf, Osmanlı tarafı olduğu takdirde o davayı görmeye yetkili olan mahkemeye bir dilekçe ile müracaat ederek; hasmının davet ve ihzarını, karma mahkemedeki dava evrakının eksiksiz celbini talep edebilirdi. Yalnız karma mahkemede ödediği harç ile bu mahkemede alınması icab eden harç arasındaki farkı da tamamlaması gerekiyordu. Bunun üzerine diğer taraf doğrudan doğruya mahkemeye davet ve karma mahkemeden kaldığı noktadan itibaren muhakemeye devam ve evvelce kabul edilen ikrar veya mahkemece kabul edilen hususlar dikkate alınmak şartıyla husumet çözülürdü[1].

Mesela bir Osmanlı ile İtalyan arasında Birinci Ticaret Meclisi'nde görülmekte olan dava sırasında, Osmanlı Devleti ile İtalya Devleti arasında savaş çıkması ve siyasi ilişkilerin kesilmesi üzerine Birinci Ticaret Meclisi, muhakemeyi bulunduğu noktada bırakmıştır. Bundan sonra takip edilen prosedür ise genelde şöyle oluyordu: Davacı olan taraf eğer dava ticari sözleşmelere dair ise Ticaret-i Bahriye veya İkinci Ticaret Mahkemesi'ne ve âdi sözleşmelerden ibaret ise yetkili bulunan hukuk mahkemesine dilekçe ile müracaat ederdi. Alınan harcın noksanı varsa tamamlar ve hasmını mahkemeye davet ettirirdi. Muhakeme yapılıp, neticede aleyhine istinaf ve temyiz gibi kanun yollarına başvurmaya açık bir karar verilirdi. Ama davacı olan kimse Birinci Ticaret Mahkemesi'ne müracaat ile dava evrakının mesela Ticaret-i Bahriye Mahkemesi'ne tevdiini talep ve buna binaen mahkeme de dava evrakını oraya göndermeye

[1] CEMALEDDİN/ASADOR 141-147, 148 dipnot 1.

karar verir ise gayri kanuni olan bu işlem üzerine davanın görülmesi caiz olamazdı. Zira bir mahkeme diğerine, ona aidiyetinden bahisle bir iş ihale ve tevdii edemezdi ve hiçbir mahkeme dilekçe ile kendisine müracaat vuku bulmadıkça bir davayı görmeye yetkili olmazdı[1]. Siyasi ilişkilerin kesilmesi sebebiyle karma mahkemeden gayrı bir Osmanlı mahkemesine taşınan dava görülmeye devam ederken, ilişkilerin yeniden kurulması halinde ise davaya bulunduğu noktada son verilirdi. Bunu takiben bir dilekçe ile davanın kaldığı noktadan itibaren ***tekrar karma mahkemede*** görülmesi talep edilirdi. Karma mahkemede verilen kararın temyizi ve İstanbul'daki karma mahkemede verilmişse istinafı mümkün değildi[2]. Anlaşıldığı üzere kapitülasyon rejiminin uygulanması devletlerin siyasal ilişkilerinin seyri ile yakından alakalı idi. Siyasal irade böyle hallerde kapitülasyon hukuku ile güvence altına alınmış hak ve ayrıcalıklı statüleri derhal askıya alabiliyordu.

Uygulamada yaşanan sorunlardan biri de, karma mahkemelerdeki yabancı üyelerin ve tercümanların duruşmaya gelmemeleri ya da duruşmadan çekilerek kararı imzalamamaları idi. İfade etmek gerekir ki böyle durumlarda mesele çoğu zaman hukuki boyutundan çıkıyor ve bir dış politika meselesine dönüşerek siyasi boyut kazanıyordu. 1900 tarihli *Mamassian Davası*'nda benzeri bir durum yaşanmıştır. Rus uyruklu Mamassian adlı tacirin İstanbul Ticaret Mahkemesi'nde görülmekte olan davasının 16 Eylül 1900 tarihli duruşmasında, Rus mahkeme üyeleri, davanın 15 gün sonraya ertelenmesini istemişlerdir. Fakat Osmanlı üyeler talebi kabul etmeyerek davayı karara bağlamışlardır. Mahkemenin bu davranışına karşı tercüman mahkemeyi terk etmiş ve üyeler de kararı imzalamamışlardır. 30 Ekim 1900 tarihinde konsolosluktan mahkemeye gönderilen bir takrir ile kararın iptali istenmiştir, ancak mahkeme isterlerse temyiz yoluna gidebileceklerini bildirerek talebi reddetmiştir. Bu gelişme üzerine Rus elçiliği ile mahkeme arasındaki ilişkiler kopmuş; 8 Nisan 1901 tarihinde Rusya konsolosluğundan Osmanlı Devleti'ne yazılı bir nota çekilerek, Mamassian adlı Rus'un yargılamasının yenilenmesi istenmiştir. Gerilen siyasi ilişkiler üzerine Osmanlı Hükümeti 11 Nisan 1901 tarihli bir cevapla talebi kabul etmiştir. Ancak benzeri bir durumda Trabzon Ticaret Mahkemesi tarafından 10 Mayıs 1904 tarihinde verilen bir karar, Osmanlı hükümeti tarafından yasa ve

---

1 CEMALEDDİN/ASADOR 147-148.

2 CEMALEDDİN/ASADOR 148.

kanuna uygun olduğu gerekçesi ile Rus konsolosluğunun aynı yöndeki talebi reddedilmiştir[1].

3.4.2. Ceza Davaları

3.4.2.1. Adli ve İdari Reformlar Öncesi Dönem (Tanzimat'a Kadar)

Farklı tâbiiyete sahip yabancılar arasındaki ceza davalarını incelerkengördük ki kapitülasyonlarda ve benzeri hükümleri içeren diğer ahdnâmelerde hem Osmanlı tebaası ile yabancılar, hem de farklı tâbiiyete sahip yabancılar arasındaki ceza davalarında yargı yetkisini düzenleyen açık bir hüküm bulunmamaktadır. Kapitülasyonlarda ve kadim ahdnamelerde açık bir hüküm olmayınca uygulamada ve yazarlar arasında görüş farklılıkları ortaya çıkmıştır. Hâlbuki kapitülasyon metinlerinde aynı devletin tebaası arasındaki uyuşmazlıkların konsolosluklarca kendi kanun ve adetlerine göre çözüleceği her zaman açıkça belirtildiği halde, farklı tâbiiyetteki yabancılar ya da yabancılar ile Osmanlılar arasındaki uyuşmazlıkların nasıl çözüleceğine ilişkin açık bir hüküm bulunmamaktadır[2]. Hal böyle olmakla beraber birazdan ortaya koyacağımız gerekçelerle bir çok kapitülasyon metninde bu tür davaların Osmanlı yargı yetkisi dâhilinde olduğu anlamına gelen ifadeler yer almaktadır. Fakat zaman zaman bazı devletlere ceza hukuku alanında tanınmış bir takım imtiyazlar, tutarsız uygulamalara ve yanlış yorumlamalara sebebiyet vermiştir.

Osmanlı tebaası ile yabancılar arasındaki ceza davalarında Osmanlı mahkemelerinin yetkili olduğunu belirten ifadeler kapitülasyon metinlerinde yer almakla beraber bu husus genelde dolaylı bir şekilde dile getirilmiştir[3]. Bu hükümlerin içeriklerinde kullanılan temel söylem *"Bir Os-*

---

[1] KONAN 186-187

[2] Bu mesele hakkındaki görüşler ve kapitülasyon hükümlerine daha önceki başlıklarda yer verdiğimiz için burada tekrar etmiyoruz.

[3] 1675 İngiliz Kapitülasyonu madde 42: "...(İ)ngilterelüden ve İngiltere bayrağı altında yürüyenlerden biri kan ve sair kabahat edüp ve sair emr-ü şer'i vâki oldukda memâlik-i mahrusede olan hükkam, elçileri ve konsolosları maan hazır olmayınca davaları istimâ etmeyüp elçileri ve konsolosları marifetiyle maan (birlikte) görüp yalnız görmekle hilâf-ı şer-i şerif mugâyir-i ahidnâme-i hümâyûn rencide olunmayalar..." ***Mecmûa-i Muâhedât,*** cilt. I, 250

1718 Avusturya Kapitülasyonu madde 5: "...(V)ali-i memleket ve mütesellim ve voyvoda davacınız vardır sizi habs etdiririz deyu bîvechi taaddi etmeyeler meclis-i şer'e

manlı ile yabancı arasında vuku bulan ceza davasının her safhasında, yabancının konsolos veya konsolos vekili ile tercümanının hazır olması şartı" şeklindedir. Dolayısıyla Osmanlı mahkemelerinin yargı yetkisi sabit olmakla beraber, yargılamanın başından sonuna konsolos ve tercümanların nezaret etmesi icap ediyordu. Fakat yargı yetkisi konusunda ilgili kapitülasyon hükümleri karşılaştırıldığında ülkeden ülkeye bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Öyle ki bazı kapitülasyon metinlerinde Osmanlı mahkemelerinin yargı yetkisi sanki tümüyle kalkmış gibi anlaşılıyor. Örneğin 1535 Fransız Kapitülasyonu'nun 5. maddesinde[1]; Osmanlı tebaasının Fransız tebaasını ceza işlerinden dolayı kadıların ve diğer memurların huzuruna çıkaramayacağı, Osmanlı adli yetkililerinin bu tür davalara bakmaya yetkili olmadığı, davayı gerektiren bir durum İstanbul'da ortaya çıkması halinde tarafların Babıâli'ye sevkedilecekleri, taşralarda ortaya çıkması halinde ise Padişah'ın oradaki en yetkili temsilcisi huzurunda görüleceği ifade edilmektedir. Madde hükmünden Osmanlı mahkemelerinin yargı yetkisi bertaraf edilmiş gibi görünse de kanaatimizce burada bertaraf edilen *"olağan yargı yetkisi"*dir. Yani kadı mahkemelerinin olağan yargı yetkisi kaldırılırken bu türden işler yüksek yargıya havale edilmiş görünüyor. Zira ceza işleri yüksek yargı statüsüyle padişah ya da onun vekili huzurunda yine görülmeye devam edecektir.

---

ihzârları iktizâ' eyledikde konsolos yahud tercümanları habs eyliye..." ***Mecmûa-i Muâhedât***, cilt III, 116.

1783 Rus Kapitülasyonu madde 74: "Rusya reayasından biri veyahud Rus himayesinde olanlardan bir kimesne katl veyahud âher bir töhmet edüp memleketin zâbitine ihbâr olundukta Devlet-i Âliyyenin kadıları sair zâbitanı bu gûne maddeleri ancak konsolosun yahud elçi veyahud konsolos her nerede iseler dahi taraflarından bu hususa memur olunan adamlarının muvacehesinde göreler ve bu gûne vukuatın vukuunda kâmilen ve tamamen adalete riayet olunmak içün müteahhidinin yek diğerinden matllûbdurki, maddenin tefahhus ve faslına müsavatla ihtiyat ve dikkat olunmasına intibahla nezaret eyleyeler." ***Mecmûa-i Muâhedât***, cilt III, 315-316.

[1] Madde 5: "Fransa tebaasından olan tüccar ve efrâd-ı sâire mevâdd-ı cezâiyyeden dolayı dahi tebaa-i Osmaniyye tarafından kadıların ve sâir memûrîn-i adliyenin huzuruna celb ve davet olunamayacaklardır. Bu gibilere aid deâvi-i cezaiyyeyi fasl ve rü'yet etmek kadılar ile sâir Osmanlı memûrîn-i adliyesinin dâire-i hukuk ve salâhiyeti haricindedir. Davayı müstelzim bir mesele-i cezaiyyenin Dersaâdetde zuhurunda tarafeyn derhal Bâbıâliye sevk ve i'zâm olunacak ve böyle bir meselenin taşralarda zuhuru takdirinde bunlar zât-ı şahânenin en büyük vekili olan zâtın huzuruna çıkarılacaklardır. İki tarafın yekdiğeri aleyhinde vuku'bulacak ifâdât ve şehadâtıancak bu gibi makamâtda muteber ve mes'mu olacakdır". Macar İSKENDER/Ali REŞAD 62.

Ceza davalarında Osmanlı mahkemelerinin yargı yetkisine ilişkin belirsizliği ve çelişkileri ortaya koymak için yine Fransa'ya verilen 1740 kapitülasyonunun 65. maddesine bakmak yeterlidir[1]. İlgili madde içeriğinde ***mağdur belirtilmeksizin,*** Fransızlar ve Fransız bayrağı altında dolaşanların suç işlemeleri ve bunların Osmanlı mahkemelerinde yargılanmaları halinde davalarının, elçi veya konsolos veya vekillerinin huzurunda görüleceği belirtilmektedir. Aynı madde hükmünde bu davalar görülürken padişah tarafından verilen ***ahidnâme-i hümayûna mugayir olmamak*** için tarafların dikkat ile teftiş ve tefahhus etmesi hususuna da dikkat çekilmiştir. 1737 İsveç kapitülasyonun 8. maddesinde ise sövme suçuna ilişkin her nedense başka kapitülasyonlarda rastlanmayan özel bir düzenlemeye yer verilmiştir[2]. Madde hükmünde sövme suçunu işleyen İsveçliler aleyhindeki davaların konsolosları ve tercümanları hazır olmadıkça görülemeyeceği, ayrıca bunların elçi ve konsolosları tarafından tedip olunacakları belirtilmektedir. Madde metnine baktığımızda yine belirsizlik taşıyan ifadeler görüyoruz. Hem suça ilişkin davanın Osmanlı mahkemelerinde görüleceği, hem de bu suçu işleyenlerin elçi ve konsolosları tarafından cezalandırılacakları dile getirilmektedir. Kanaatimizce burada karışıklığa sebep olan *"elçi ve konsolosları tarafından te'dip olunalar"* ifadesi, bir önleyici tedbir olarak uyarma ya da uslandırma anlamına gelmektedir. Yoksa aynı durumda hem Osmanlı makamlarına hem de elçi ve konsolosluklara yargı yetkisi verilmesi manalı değildir.

Görüldüğü üzere Tanzimat'tan önce kapitülasyonların birçoğunda, Osmanlı tebaası ile yabancılar arasındaki ceza davalarına ait yargılama yetkisinin Osmanlı mahkemelerine ait olduğu ifade ediliyordu. Ayrıca davaların yabancının mensup olduğu devlet konsolosu veya tercümanı olmadan görülmesi kabil değildi. Ceza davalarında yargı yetkisine ilişkin

---

1 1740 Fransız Kapitülasyonu madde 65: "...(F)rançelüden ve bayrakları altında olanlardan biri katil olup veyahud bir gayri cürüm edüp şeriat-ı şerife tarafından rü'yet olunmak murâd olundukda Devlet-i Âliyyenin kuzat ve zâbitanı bu gûne olan davayı bulundukları mahalde elçilerinin veyahud konsoloslarının veya vekillerinin muvacehelerinde istimâ' şer'i şerife ve yedlerine verilen ahidnâme-i hümayûnuma mugayir olmamak içün tarafeyden dikkat ile teftiş ve tefahhus oluna..." ***Mecmûa-i Muâhedât,*** cilt I, 28-29.

2 1737 İsveç Kapitülasyonu madde 8: "Ba'zı kimesneler İsveçlüye bize şetm ettiniz deyu veya âher bahâne ile üzerlerine dava ve şâhid ikâmet eylemek murad eylediklerinde ol makule dava ve nizâ' konsolosları ve tercümanları mevcud olmadıkça rü'yet olunmayup hilâf-ı şer' taaddi etdirilmeye ve onlar dahi elçi ve konsolosları tarafından tenbih oluna ki hilaf-ı şer' kimesneye şetm etmiyeler ider olur ise elçi ve konsolosları tarafından te'dip olunalar..." ***Mecmûa-i Muâhedât,*** cilt I, 153.

genel durum böyle olmakla beraber, Osmanlı Devleti'nin yargı yetkisini kabul etmeyen istisnalar da mevcuttur. BİLSEL'in de işaret ettiği üzere özellikle 1823-1843 yılları arasında Sardunya[1], ABD[2], Belçika[3] ve Portekiz[4] gibi ülkeler ceza davalarının da kendi mahkemelerinde görülmesi hakkını sağlayan bir dizi imtiyazlar elde etmişlerdi[5]. Bu imtiyazlarda mağdurun uyruğundan bahsedilmemiştir. Dolayısıyla mağdur Osmanlı dahi olsa suçlu olan yabancının cezasının elçi ve konsolosluklarca verileceği anlamı çıkıyor. GÖNEN yukarıda saydığımız dört kapitülasyon metninde yer alan ilgili maddenin türkçe metinleri ile çeviri metinleri arasında farklılıklar bulunduğunu bildirmektedir. Buna göre Mecmûa-i Muâhedât'da yer alan Osmanlıca metinler ile Noradounghian tarafından verilen Fransızca metinler uyum içindedir. Fakat Aristarchi'nin verdiği ABD, Belçika ve Portekiz kapitülasyonlarının metinleri çok farklıdır. Aristarchi çevirisine göre ABD, Belçika ve Portekiz tebaaları suç işlerse kendi elçi, konsolos ve konsolos vekillerince yargılanacaklar ve diğer Avrupalılar ile ilgili oluşmuş teamüle göre cezalandırılacaklardır[6]. Neticede sözü edilen kapitülasyon metinlerindeki çeviri ve yorum farklılıkları, özellikle 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ABD ve Belçika devletleri ile siyasi ve hukuki egemenlik alanında ciddi ihtilaflara sebep olmuştur.

---

1 1823 Sardunya Kapitülasyonu madde 9: "Memâlik-i mahrûseye gelüp giden Sardunyalılar kendi hallerinde ticaretleriyle meşgul olup bir gûne töhmet ve kabahatleri mütehakkık olmadıkça hükkâm ve zâbitân vesair taraflardan bilâ-mûcib dahl ve taarruz olunmayıp ve töhmetleri vukuunda sair müste'minân haklarında muamele olunduğu vechile elçileri ve konsoloslarının inzimam-ı ma'rifetiyle iktizâ'-yı te'dipleri icra oluna". ***Mecmûa-i Muâhedât,*** cilt I, 113.

2 1830 ABD ile yapılan Ticaret Antlaşması madde 4: "Amerika tebaası kendi hallerinde ticaretleriyle meşgul olup bir gûne töhmet ve kabahatleri olmadıkçabilâ-mûcib dahl ve taarruz olunmayıp ve töhmetleri vukuunda dahi hükkâm ve zâbitân taraflarından habs olunmayarak sair müste'minân haklarında muamele olunduğu vechile elçi ve konsolosları ma'rifetiyle iktizâ'-yı te'dipleri icra oluna". ***Mecmûa-i Muâhedât,*** cilt. I, 185.

3 1838 Belçika Kapitülasyonu madde 8: "...(T)öhmet ve kabahatleri mütehakkık oldukda sair müste'minân haklarında muamele olunduğu vechile elçi ve maslahatgüzar ve konsolos ve konsolos vekilleri ma'rifetiyle müttehimleri te'dibine mübâderet kılına". ***Mecmûa-i Muâhedât,*** cilt I, 302.

4 1843 Portekiz Kapitülasyonu madde 8: "...(T)öhmet ve kabahatleri mütehakkık oldukda sair müste'minân haklarında muamele olunduğu vechile elçi ve maslahatgüzar ve konsolos ve konsolos vekilleri ma'rifetiyle müttehimleri te'dibine mübâderet kılına". ***Mecmûa-i Muâhedât,*** cilt II, 5.

5 BİLSEL, ***Lozan,*** cilt II, 44.

6 GÖNEN 146-147.

Osmanlı mahkemelerinde karma ceza davalarında yabancılara kural olarak İslam ceza hukuku, yani *"ukûbat"* uygulanırdı[1]. Ancak bilhassa kısas ve diyete ilişkin hükümlerin yabancılara uygulanıp uygulanmayacağı ya da ne ölçüde uygulanacağı hususunda mezhepler arasında ve hatta Hanefi hukukçular arasında ihtilaf vardı. Bir görüşe göre ise yabancılar açısından had suçları uygulama dışında tutulmuştur[2]. Dikkat çekmek gerekir ki Osmanlı Devleti bir imparatorluk hüviyeti kazanmaya başladıktan sonra örfi hukuk yoluyla kanunnameler çıkarmaya başlamıştı. Bu dönemden itibaren Fatih, II. Bâyezid, Yavuz ve Kanuni tarafından çıkarılan ceza kanunnameleri sayesinde Osmanlı ceza hukukunun uygulama alanı özellikle tazir suçları vasıtasıyla kişi ve uygulanabilirlik bakımından oldukça genişlemiştir. Ancak *Kasâme*[3] gibi bazı ceza hukuku müesseselerinin yabancılara uygulanması kapitülasyonlar ile bertaraf edilmiştir. Buna göre 1673 ve 1740 Fransız kapitülasyonlarında *"cerime namıyla min ba'd rencîde olunmaya"*, 1737 İsveç kapitülasyonunda (madde 8) *"dem-i diyet teklifi ile remîde olunmıya"*, 1756 Danimarka kapitülasyonunda (madde 11) *"dem ü diyet teklifi ile rencîde olunmıya"*, 1761 Prusya kapitülasyonunda (madde 5) *"dem-i diyet talebiyle rencîde olunmıya"*, 1783 Rusya kapitülasyonunda (madde 73) *"bu bâbda istintâk ile bir türlü tekdir olunmayub cerîme mutâlebesiyle rencîde olınmayalar"* hükümleri gereğince yabancılar, faili meçhul bir cinayet sebebiyle, haklarında bu suçu işlediklerine dair bir delil olmadıkça rahatsız edilemiyorlardı[4].

---

[1] Kamu-özel hukuk ayrımı olmayan eski hukukumuzun kendine özgü dörtlü ayrımında, dördüncü bölümü *Ukûbât* olarak anılan ceza hukuku teşkil ediyordu. CİN/AKGÜNDÜZ, ***Türk Hukuk Tarihi***, I. cilt, 297

[2] Bu durum hukuk mantığı açısından zaruret gereğidir. Zira uygulamada Osmanlı ceza hukuku prensipleri gereğince gayrimüslim tebaa bazı had suçlarından istisna tutulmuştu. Örneğin Hamr suyu içme (içki yasağı) suçu sadece müslüman tebaaya sorumluluk yüklüyordu. Velhasıl bu hak yabancılara hayli hayli verilmiş olmalıdır. Kaldı ki daha önce zikrettiğimiz üzere 1740 Fransız kapitülasyonunun 51. maddesinde Fransız konsolos, ruhban ve tacirlere kendileri için evlerinde şarap üretme ve dışarıdan şarap getirme hakkı tanınmıştır. Şarap esasen klasik İslam hukukuna göre müslümanlar için ticarete konu olamayacak mallar statüsünde bulunmaktadır. Bu nedenle ancak kendilerine imtiyaz hakkı tanınmış yabancılar ve gayrimüslim Osmanlı tebaası bu haktan faydalanabilirdi. Had suçlarının istisna tutulduğu görüşü için bkz. Ahmet ÖZEL, ***İslam Hukukunda Ülke Kavramı*** (İstanbul: 1982), 221-222.

[3] İslam ceza hukukunda sorumluluk şahsi idi. Bunun istisnası katilin bulunması amacıyla cesedin bulunduğu mahalle veya köy halkına yemin teklif etmek demek olan *kasâme* müessesesidir. CİN/AKGÜNDÜZ, ***Türk Hukuk Tarihi***, I. cilt, 305.

[4] İlgili maddeler için bkz. ***Mecmûa-i Muâhedât***, cilt I, 14, 23, 58, 64, 88, 153.

Daha önce ifade ettiğimiz üzere bir suç işlediğinden şüphelenilen yabancının tutuklanması ve delil elde etmek amacıyla meskenine girilmesi kapitülasyon hükümlerince sınırlandırılmıştı. Buna göre Osmanlı memurlarının, konsolosların nezareti olmaksızın yabancıların meskenlerine girmesi mümkün değildi. Yabancıların meskenlerine kapitülasyon rejimi çerçevesinde ancak konsoloslar ya da konsolosluk görevlileri nezaretinde girilebiliyordu. Bu husus 1740 Fransız ve diğer kapitülasyonlarda açıkça düzenlenmiştir[1]. Karma ceza davalarında tercümanların bir hayli geniş yetkileri vardı. Şöyle ki, tercüman Osmanlı ve yabancı arasındaki ceza davalarının her safhasında bulunmak ve imza etmek hakkını iddia ederdi. Bu çerçevede sorguda, ifade vermede, şahit dinlenmesinde, muhakemede ve hatta temyizde tercüman hazır bulunurdu. Tercüman gelmese dava olduğu gibi kalıyordu. Tutuklama konsoloslara aitti ve tercüman olmadıkça yabancılar sokakta bile tutuklanamazdı[2]. Bu noktada DU RAUSAS'ın, yabancının konsolos ya da tercüman himayesinde bulunmasının, Osmanlı yargı yetkisini sınırladığı çıkarımına katılmamak mümkün değildir[3]. Sonuç itibarıyla Tanzimat öncesi dönemde karma ceza davalarında genel uygulama Osmanlı mahkemelerinde, Osmanlı kanunlarının uygulanması çerçevesinde zuhur etmiş olmakla beraber 19. yüzyılın başlarından itibaren kapitülasyonlar rejimi ile yaratılan muafiyetler ve ayrıcalıklar ağırlık kazanmaya başlamıştır.

3.4.2.2. Adli ve İdari Reformlar Sonrası Dönem (Tanzimat'tan Sonra)

Tanzimat sonrası dönemde gerek ceza kanunları gerekse de mahkeme örgütleri bakımından hızlı bir reformasyon hareketi başlamıştır. 19. yüzyılın liberal değerleri, iktisadi alanda olduğu gibi hukuki alanda da etkilerini göstermekle Osmanlı hukuk sistemine giderek liberal bir karakter kazandırıyordu. Nitekim can ve mal güvenliği açısından ilk

---

1 Madde 70: "Taraf-ı muhakemeden ve Devlet-i Âliyyem zâbıtanı caniplerinden ve ehl-i örf taifesinden Françalu (Fransız) olanların sakin oldukları haneye bilâ mucip dühûl olunmayıp hanesine dühûle hâcetmess eylediği halde elçi ve konsolosu bulunan yerlerde onlara icbar ve taraflarından tayin olunan adamlar ile olduğu mahale varılıp bu hususta hilafına hareket eder bulunur ise ba'de-t tahkîk tedip olunalar". Macar İSKENDER/Ali REŞAD 153.

2 BİLSEL, *Lozan*, cilt II, 44.

3 DU RAUSAS, *Règime des Capitulations*, I, 448, 452. (aktaran: GÖNEN 139.)

yazılı belge olan Tanzimat Fermanı'nda yeni bir ceza yasası yapılması zarureti, *"...bundan böyle Devlet-i Âliye ve memalik-i mahrusamızın hüsnü idaresi zımnında bazı kavanini cedide vaz ve tesisi lâzım ve mühim görünerek işbu kavânini muktaziyenin mevaddı esasiyesi dahi emniyeti can ve mahfuziyeti ırzü namus ve mal tayini vergû ve asakiri muktaziyenin sureti celp ve müddeti istihdamı kaziyelerinden ibaret olup şöyle ki..."* sözleri ile dile getiriliyordu[1]. Ceza hukuku alanı, bu tarihten itibaren bir yandan liberal hak ve özgürlüklerin gelişimine, diğer yandan ise Osmanlı Devleti'nin siyasi ve hukuki egemenlik kurma çabalarına sahne olmuştur. Zira mülkilik prensibi gereğince, artık ülkede suç işleyen herkese eşit şekilde uygulanacak tek bir ceza kanunu tesis etme eğilimi vardı. Bu gelişme cezada eşitlik kuralını zedeleyen kaptülasyon rejimi ile tam bir zıtlık içindeydi[2].

Tanzimat'tan önce Osmanlı hukuk sisteminde bir tarafı yabancı, diğer tarafı Osmanlı tebaası olan karma ceza davalarında, genel yetkili mahkemelerin şer'i mahkemeler olduğunu gördük. Üstelik 19. yüzyıldan önce verilen kapitülasyonların hemen tümünde ortak madde olarak bu davaların elçi, konsolos ya da tercüman hazır bulunmak şartıyla Osmanlı mahkemelerinde, bazı istisnalar hariç islam hukuku kurallarına göre çözüleceği yer alıyordu[3]. Tercümanın bu gibi davalarda hazır bulunarak karara imza atması usuldendi. Bu durum asla hükmün verilmesinde tercümanın oy hakkı olduğu anlamına gelmiyordu. Sadece yargılama sırasında kapitülasyonlarda öngörülen usullere uygun hareket edildiğini ispata yarıyordu. Fakat uygulamada kapitüler devletler aksini iddia ettiğinden bu husus bir çok tartışmalara sebep olmuştur. Tercüman bulundurma mecburiyetinin istisnaları da mevcuttu. 1867 tarihli İstimlâk-ı Emlâk Kanunu'na bağlı protokole göre yabancı devlet konsolosluğuna 9 saatten uzak yerlerde 500 kuruşa kadar nakit para cezası gerektiren ceza davalarına köy ihtiyar meclisleri ve kaza deâvi meclislerinde tercüman

---

1 TANER, başından beri İslam ceza hukukunun esasları uygulandığından bir anda laik kanunların tesisini hal ve şartlar gereği imkânsız görmektedir. Ol sebepten ceza hukuku alanındaki gelişmeler de laik veşer'i hükümler de kabul olunarak karma mahiyette gerçekleştirilmiştir. Biz de bu görüşe fazlasıyla iştirak ederken ekonomik alandaki liberalizasyonun kapitülasyonlar vasıtasıyla hukuki alana da tesir ettiği kanaatini taşıyoruz. TANER, **"Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku"**, 223.

2 TEZCAN, **Atatürk Hukuk Devriminin Bir Yönü...**, 5.

3 Bu hükmü içeren kapitülasyon maddelerini ilgili bölümlerde bir çok kez verdik. Ayrıca madde içeriklerini etraflıca ele aldığımız için burada tekrara düşmemek adına saymaktan kaçınıyoruz.

olmaksızın bakılabiliyordu. Ayrıca yabancının onayı ile bu davalarda tercüman bulunmayabilirdi. Patent davalarında da (alâmet-i fârika) hızlı muhakeme usulü esas olduğu için yine tercüman aranmıyordu[1]. Ancak söz konusu davaların istinafında yabancının mensup olduğu konsolos veya tercümanın hazır bulunması şarttı[2].

Tanzimat sonrası dönemde Osmanlı tebaası ile yabancılar arasındaki ceza davalarının görüldüğü mahkemeler, aynı dönemde hukuk ve ticaret mahkemeleri alanındaki gelişmelere paralel bir seyir izlemiştir. ENGELHARDT ve UBİCİNİ gibi dönemin adli ve idari alandaki gelişmelerini yakînen takip eden yazarlar, tıpkı hukuk ve ticaret davalarında olduğu gibi karma ceza davalarını görmek için de, 1847 senesinde, üyelerinin yarısı Avrupa devletleri elçiliklerinden, yarısı Osmanlı Hükümeti tarafından seçilen ceza mahkemeleri kurulduğunu bildirmektedirler[3]. PEARS'a göre ***"mixed court"*** olarak adlandırılan bu mahkemeler, üç Türk hâkim ve yabancının ait olduğu devlet elçiliğince belirlenen iki yabancı **"yargıç yardımcısından"** (*assessor*) oluşuyordu[4]. Önce İstanbul'da kurulan karma mahkemeler, daha sonra imparatorluğun büyük kentlerinde de kurulmuşlardı. Bu mahkemelerin kuruluş fermanına göre, sanık Osmanlı tebaası ise karma ceza mahkemelerince verilen hükümler kesindi; eğer sanık yabancı uyrukluysa verilen hükümlerin Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyeye gönderilmesi gerekiyordu. Yabancı burada kapitülasyonlar gereği konsolosun veya onun temsilcisi olan tercümanın huzurunda yargılanır; hüküm, konsolos veya tercümanın rızası alınarak verilirdi. Ayrıca karma ceza mahkemelerinin hükmü gereğince bedene yapılacak cezalar tatbik edilmeyecek; hükümler yerel yöneticilerin onayı alındıktan sonra uygulanacak[5]; ölüm cezası gerektiren olaylar-

---

1 CEMALEDDİN/ASADOR 464-466.

2 MEHDİ 203.

3 ENGELHARDT 86.; UBICINI; *1855'de Türkiye*, 143.; Bu mahkemelerin varlığı başka eserler de dile getirilmiştir. Bkz. Bülent TAHİROĞLU, **"Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri"**, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III (İstanbul: İletişim, 1985) 588-601.

4 PEARS, *Turkey And Its People*, 340.

5 ENGELHARDT, Osmanlı adli sistemindeki reformun yargı ve yürütme arasındaki bağların zorlukla koparabildiği tespitini yapmaktadır. Bunun sebepleri arasında yargı kararlarının idari organlar tarafından icra edilmesi ya da davaların açılmasının idari makamların onayına tabi olması gibi nedenler bulunmaktadır. Yazar bu konuda sözlerine şöyle devam etmektedir: "İstanbul'da, Osmanlılar arasındaki davaların hükümle-

da dosya kesin hüküm için Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyeye gönderilecekti[1].

EKİNCİ, bu iki yazar dışında karma ceza mahkemelerinin varlığından bahseden olmadığını bildirmektedir. Buna göre 1846'da **"karma mahkeme"** adıyla kurulan mahkeme İstanbul'daki **"Zabtiye Meclisi"**dir[2]. GÖNEN ise karma mahkemelerin haricinde bu tür davalara bakmaya yetkili başka bir adli örgüt olarak **"Polis Meclisi"** veya "Zabıta **Meclisi**"nin varlığına işaret etmektedir[3]. Arşiv belgelerindeki mahkeme kayıtlarına dayandırılarak ileri sürülen bu görüş, SHAW tarafından da onaylanmaktadır[4]. Sonuç itibariyle bu meclisler, 1854 yılına kadar çalıştıktan sonra yerini İstanbul'da ve taşrada kurulan **Meclis-i Tahkikat**'a bırakmıştır. Taşradaki valiliklere meclis-i tahkikatın kuruluşunu bildiren nizamnamede, gerek Osmanlı tebaasının kendi arasındaki, gerek Osmanlı tebaası ile yabancı tebaa arasındaki ceza davalarına bu nizamname ile kurulacak olan ceza mahkemelerinde bakılacağı yazıyordu. Nizamnamede, yabancılık unsuru bulunan durumlarda kapitülasyonlar gereği sorgu ya da muhakeme sırasında, yabancının mensup olduğu devlet konsolosu veya yetkilendirdiği tercümanın hazır bulunacağı da yer alıyordu[5]. Burada dikkat çekici olan meclis-i tahkikatların kısas ve diyet cezası gerektiren suçlarda hiçbir karar alamayacağı hususudur. Nizamnamede böyle hallerde mahkemenin sadece edinilen bilgilerin sonuçlarını valiye bildirmekle yetineceği, valinin de bu bilgileri Meclis-i Ahkâm-ı

---

rini uygulamaya koymak üzere 'İcra Cemiyeti' denilen bir tür idare meclisine aitti; Osmanlı tebaası ile yabancı tebaa arasındaki davalarda Osmanlılar aleyhine verilen hükümleri uygulama görevi ise Hariciye Nezareti Hukuk İşleri Kalemine verilmişti. Vilayetlerde valiler, mutasarrıflar, kaymakamlar eskisi gibi savcılığa ait bir çok görevle sorumlu olduğu gibi mahkeme türlerinin hangisinden sadır olursa olsun bütün mahkemeler ve mahkeme kararları, ancak onların dilekçeleri mahkemeye havale etmeleriyle mümkün olabiliyordu. Bir liva mutasarrıfının, bir kaza kaymakamının keyif ve arzusu, mahkemelerin herhangi birinde bir davayı hükümden düşürmek için yeterliydi... 1880 senesi başlarında esası bozuk olan bu usulü düzeltmeye teşebbüs etti (Said Paşa). Said Paşa'nın teklifi üzerine hükümet her yerde savcı, mübaşir ve noterlik oluşturdu. Bu şekilde, yürütme ve yargı kuvvetlerini birbirine bağlayan son bağlar da çözülmüş oluyordu..." ENGELHARDT 408-409.

1 GÖNEN 149.; G. BOZKURT, ***Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi***, s. 116

2 EKİNCİ 124.

3 GÖNEN 150-151.

4 Stanford SHAW/Ezel K. SHAW, ***Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye***, cilt II (İstanbul: E Yayınları, 1983) 125-126.

5 CEMALEDDİN/ASADOR 402.

Adliyeye sunacağı ve kararı Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin vereceği yazıyordu[1]. Meclis-i tahkikatın görevi, 1864-1879 yılları arasında kuruluş süreci tamamlanan **Nizamiye Mahkemeleri** ile son bulmuştur. Nizamiye mahkemeleri hakkında daha önce hukuk ve ticaret davaları ile ilgili kısımda yaptığımız açıklamalar burada da geçerlidir. Nizamiye mahkemelerinin teşkilatına bakacak olursak; kazalarda, cünha ve kabahat derecesindeki davalara bakacak **Meclis-i Deaviler**; livalarda, meclis-i deavilerin bakamayacakları davalara ve meclis-i deavilerde görülmüş davalara istinaf mercii olarak bakacak **Meclis-i Temyizler**; vilayetlerde ise liva meclis-i temyizlerinden hukuk-u âdiye ve hukuk-u cezaiyeye dair ve hükmü istinaf yolu açık olarak verilen davalarda da istek üzerine bakacak **Divan-ı Temyizler** kurulmuştu[2].

Adli ve idari alanda gerçekleşen köklü reformlar kapsamında 1879'da son şeklini alan nizamiye mahkemelerinin adları değiştirilmiştir. Zira bu mahkemelerin isminde yer alan temyiz kelimesinin teknik anlamda temyiz kurumuyla ilgisi yoktu. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin yerine de Mahkeme-i Temyiz kurulmasıyla temyiz kelimesi yerinde kullanılmaya başlanmıştır[3]. 1879'daki kapsamlı değişikliklerle sulh mahkemesi görevini icra edecek **Nahiye Meclisleri**; kaza, liva ve vilayetlerde **Bidâyet Mahkemeleri**, yüksek mahkemeler olarak da vilayetlerde **İstinaf Mahkemeleri** ve bir de İstanbul'da bulunan, ceza ve hukuk dairelerinden müteşekkil **Mahkeme-i Temyiz** kurulmuştur[4]. Bu yüksek mahkeme 1922'de İstanbul'un, Ankara Hükümeti'ne bağlanışına kadar varlığını devam ettirmiştir[5].

Karma ceza davalarında genel durum böyle olmakla beraber 19. yüzyılın ikinci yarısında, yani ***Osmanlı adli sisteminde köklü reformlar başladıktan sonra*** Amerika, Belçika ve Portekiz gibi ülkeler 1840'lı yıllardan önce kendilerine verilen kapitülasyon ve ticaret anlaşmaları maddelerine dayanarak, Osmanlı mahkemelerinin yargılama yetkisine itiraz etmeye başlamışlardı[6]. Buna göre adı geçen ülkeler, Osmanlı tebaa-

---

1 GÖNEN 153-154.

2 Adli ve idari alandaki görev ve teşkilat ayrışması sürecinde Nizamiye mahkemelerinin gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. EKİNCİ 163-190.

3 EKİNCİ 204.

4 İlgili mahkemelerin kuruluş ve teşkilat kanunları için bkz. *Düstur*, I. Tertip, cilt 4, 236-241, 749-751.

5 EKİNCİ 217-218.

6 Söz konusu maddeleri önceki başlıklarda zikrettik.

sına karşı suç işleyen tebaalarını kendi mahkemelerinde yargılamak istiyorlardı. Söz konusu itirazlara dayanak oluşturan kapitülasyonlar, özellikle Osmanlı Devleti ile ABD ve Belçika arasında ihtilaflara sebep oluyor, karşılıklı notalar veriliyordu. 7 Mayıs 1830 tarihinde imzalanan *Seyrisefain ve Ticaret Antlaşması*, ABD ve Osmanlı Devleti arasında yapılmış ilk antlaşma idi. Yargılama yetkisine ilişkin ihtilaf ise aşmanın 4. maddesinin iki devletçe farklı yorumlanmasından kaynaklanıyordu[1]. Doktrinde sorunun kaynağında tercüme hatası varmış gibi söylense de bizce tercüme hatasını aşan, tamamen iradi bir hukuki yorum farkı vardı[2]. Antlaşma 1830 senesinde yapılmışsa da iki devlet arasında sorun teşkil etmeye başlaması ilk olarak 1868'de olmuştur. Bu tarih Osmanlı Devleti'nin sahte uyruk değiştirme olaylarına karşı somut yasal tedbirler almaya başladığı dönemdir. Nitekim 1869 tarihli *"Tebâiyet-i Osmaniye Kanûnnâmesi"* hemen bu olayın ardından çıkarılmıştır[3]. Bu bağlamda ABD'nin itirazının, sahte uyruk değiştirme olaylarının yoğunlaştığı bir dönemde ortaya çıkması, meselenin tercüme yanlışlığının ötesinde boyutlar taşıdığını göstermektedir. Zira bir kısım Osmanlı tebaası, uyruk değiştirmek suretiyle uyuşmazlıkları konsolosluk mahkemelerine taşıma

---

1 4. maddenin İngilizce orjinali şöyledir: "If litigations and disputes should between subjects of the Sublime Port and citizens of the United States, the parties shall not be heard, nor shall judgement be pronounced unless the American Dragoman be present. Causes in which the sum may exceed five hundred piastres shall be submitted to the Sublime Port, to the decided according to the laws of equity and justice. **Citizens of the United States of America, quitly persuing their commerce and being charged or convicted of any crime or offense, shall not be molested; and even when theymay have committed some offencetheyshall not be arrested and put in prison, by the local authorities, but they shall be tried by their Minister of Concul and punished according their offence, following, in this respect, the usage observed towards other Franks**". HUREWITZ, *Diplomacy In The Near And Middle East, A Documentary Record: 1535-1914*, vol. I, p. 103; 4. maddeyi Türkçe orijinal metni ile karşılaştırmak için bkz. 255, dipnot 2.

2 ARMAOĞLU ortada karışıklığa sebep olan dört farklı tercüme olduğunu bildirmektedir. 1) Türkçe metinden resmi olmayan İngilizce tercüme metin. 2) Türkçe metinden, Charles Rhind'in (Antlaşmayı imzalayan Amerikan temsilcisi) dragomanı Navon tarafından yapılan Fransızca tercüme metin. 3) Kenarında kırmızı mürekkeple notlar bulunan, siyah mürekkeple yazılmış Fransızca metin. Rhind tarafından Reisülküttab'a sunulan ilk metin olduğu sanılıyor. 4) Fransızcadan yapılan başka bir İngilizce tercüme metin. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fahir ARMAOĞLU, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, (Ankara: TTK, 1991) 1-2.; Meseleyi tercüme hatası boyutunda değerlendiren görüşler için bkz. KONAN 198.

3 *"Tebâiyet-i Osmaniye Kanûnnâmesi"*, *Düstur*, I. Tertip, cilt 1, 16-20.

çabasmdaydı. MEHDİ, Osmanlı Devleti'nin yargı yetkisini reddeden bu tür iddiaların fikriyatta kaldığı ve tamamen yersiz talepler olduğu kanaatindedir. Yazara göre karma ceza davalarında bir taraf Osmanlı tebaası ise ***mağdurun ya da sanığın uyruğuna bakılmaksızın*** yargılama yetkisi Osmanlı mahkemesine aittir. Fakat sanığın sorgulamasında ve yargılamasında tercümanın hazır bulunması şarttır[1].

Osmanlı Devleti ile ABD arasında karma ceza davalarına dair yaşanan ilk kriz, 1868'de, Suriye'de bulunan iki Amerikan vatandaşının Osmanlı Devleti'ne hakaret etmeleri[2] dolayısıyla tutuklanmaları üzerine yaşanmıştır. ABD, antlaşmanın 4. maddesine dayanarak iki vatandaşının tutuklanamayacağını iddia etmiştir ki türkçe metinde geçen, ***"töhmetleri vukuunda dahi hükkâm ve zâbitân taraflarından habs olunmayarak*** *sair müste'minân haklarında muamele olunduğu vechile elçi ve konsolosları ma'rifetiyle iktizâ'-yı te'dipleri icra oluna"* ifadeleri bu iddiayı destekliyordu[3]. Babıâli ise metinde ***habs olunmayacak*** diye bir ifadenin yer almadığını iddia ediyordu. Hâlbuki bu savunmanın hukuki dayanağı yoktu. Benzeri durumlar daha sonra da yaşanmıştır ki şu örnekler verilebilir: 1890'da Osmanlı Ermenisi bir Amerikalı, Osmanlı Devleti'ne karşı komplo düzenlemekten polis tarafından yakalanmış, ancak ABD elçisinin protestosu üzerine İstanbul Başkonsolosluğuna teslim edilmişti. 1895'teki üç ayrı olayda da, Osmanlı Ermenisi bazı Amerikalılar Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi suç işledikleri halde ABD yargısına tabi olmuşlardı. Bu suçlulardan biri olan Guedjian, Halep'teki Osmanlı mahkemesinde tercüman hazır olmadan yargılanmış ve 101 yıla mahkûm edilmişti. Bunun üzerine iki ülke arasında siyasi ilişkiler kesilmişse de devam eden müzakereler sonucunda sanık, ABD konsolosluğu'na teslim edilmiş ve Halep valisi görevden alınmıştı. 1905'te ise ABD uyrukluğuna geçmiş iki Ermeni, İstanbul'da Unciyan Apik isimli zengin bir Osmanlı Ermenisini öldürdükleri gerekçesiyle tutuklanmıştı. Sanıklar Osmanlı mahkemesinde tercüman olmadan yargılanmış, biri 15 yıl hapse, diğeri ölüme mahkûm edilmişti. Fakat ABD elçiliğinin baskıları sonucunda ölüm cezası infaz edilememişti[4]. Bir çok

---

1 MEHDİ 202.

2 Yerli bir kaynakta bu suçun cinayet olduğu kaydedilmektedir ki bizce de olayın büyüklüğü buna işaret ediyor. CEMALEDDİN/ASADOR 435.

3 ARMAOĞLU 1, 4.

4 CEMALEDDİN/ASADOR 435; MANDELSTAM, *Justice Ottomane*, 160,163-165. (aktaran: GÖNEN 147-148)

olayda görüldüğü üzere eskiden Osmanlı tebaası olan kişiler suç işlediklerinde ABD himayesinde olduklarını ileri sürmüşler ve Amerikan mahkemeleri de çoğunlukla gayri hukuki yargılamalarla bunları beraat ettirmişlerdir.

Belçika da 1838'de kendilerine verilen kapitülasyonlara istinaden, ABD gibi tercüme farklılığını gerekçe sunarak, karma ceza davalarında Osmanlı mahkemelerinin yargı yetkisine itiraz etmiştir. Bu konuda en önemli olay 1905'te, Sultan II. Abdülhamid'e cuma selamlığı sırasında Belçika vatandaşı Joris tarafından suikast girişiminde bulunulmasıdır. Olayda Sultan'a bir zarar gelmediyse de birkaç kişi hayatını kaybetmiştir. Suçlu, Osmanlı mahkemesinde tercüman bulunduğu halde yargılanmış ve idama mahkûm edilmiştir. Temyiz incelemesi ile de hüküm kesinleşmiştir. Ancak hükmün tefhimi sırasında Belçika, suçlunun Belçika'daki Brabant Cinayet Mahkemesinde yargılanmak üzere kendilerine teslimini istemişse de Osmanlı hükümeti bu talebe itibar etmemiştir[1].

Benzer iddialar Portekiz tarafından pek fazla dile getirilmemiştir. Zira Portekiz'in Osmanlı ülkesinde pek fazla vatandaşı bulunmuyor ve sahte uyrukluk değiştirme olayları da bu ülke nazarında pek yaşanmıyordu[2].

Karma ceza davalarında uygulanan hukuka gelince bu mahkemelerde kural olarak Osmanlı ceza yasaları uygulanıyordu. Fakat yargılama sırasında yabancının mensup olduğu kapitülasyon hükümlerine aykırı hareket edilemezdi. Ayrıca İslam hukukunun sırf Müslümanlara sorumluluk yükleyen bazı kuralları da karma ceza davalarında istisna tutulurdu. Buna göre Tanzimat sonrası karma ceza davalarında sırasıyla 1840 tarihli Ceza Kanunnamesi, 1851 tarihli Kanun-ı Cedid ve 1858 tarihli Ceza Kanunname-i Hümayûn uygulanmıştır[3]. 1879 tarihinde Usûl-ı Muhâkemât-ı Cezaiye Kanunu'nun yürürlüğe girmesi ile de ceza davala-

---

1 CEMALEDDİN/ASADOR 439-440.

2 EKİNCİ 123.

3 TAHİROĞLU, 1851 Ceza Kanunu ile çok önemli bir değişikliğin yapılarak ilk kez ***Kamu Davası*** kavramının Osmanlı-Türk hukukuna girdiği tespitini yapmaktadır. Nitekim 1851 tarihli Ceza Kanunu'nun 11. maddesine göre kısası gerektiren durumlarda, mirasçılar suçluyu affetse bile devletin suçluyu cezalandırma yetkisinin olduğu hükme bağlanmıştır. Böylelikle kamu davası olgusu Osmanlı hukukuna girmiştir. Hatırlanacağı üzere bazı yazarlarca Osmanlı hukukunda kamu davasının olmaması kapitülasyonların varlığına gerekçe oluşturan sebeplerden biri olarak gösteriliyordu. TAHİROĞLU, 593.; TANER, "**Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku**", 226-229.

rında uygulanacak usul ve kaideler belirlenmiştir[1]. CEMALEDDİN ve ASADOR'a göre yabancı devletler, karma ceza davalarında Osmanlı ceza kanunlarının uygulanmasına itiraz etmemişlerdir. Bununla beraber usul kanunlarının genelinde olduğu gibi ceza usul kanununa da karşı çıkmışlardı. Fakat Babıâli, bu kanunların Avrupa kanunları iktibas edilerek tanzim edildiği gerekçesiyle itirazlara kulak vermemiştir. Ayrıca Adliye Nazırı Sava Paşa'nın bir süre sonra sefaretlere gönderdiği umumi notada, her hükümetin kendi kanunlarını belirleme hakkına sahip olduğu ifade edilerek Osmanlı Devleti'nin yasama ve yargı yetkisine dikkat çekilmiştir[2].

Tercümanlar başta da ifade ettiğimiz üzere kapitülasyonlar hükmünce yargılamanın her safhasında yer alıyorlardı[3]. İstanbul'daki Avrupa Barosu'nun son başkanı İngiliz Edwin PEARS'a göre tercümanlar, adeta yargıç yardımcısı konumunda bulunuyorlardı[4]. Buna göre ilk derece ve istinaf mahkemelerindeki davalar sırasında hazır bulunur, duruşma davetiyelerini ve yargılama zabtını mağdur ya da davacı yabancı ise o kısım sorgu tutanağını imza ederdi[5]. Ayrıca yargılama sonunda verilen mahkeme kararlarını da imzalardı. Tercümanlar, eğer yargılama sırasında kapitülasyon hükümlerine aykırı bir işlem yapıldığını görürlerse kararı imzalamıyorlardı. Bu itibarla tercümanın katılmadığı işlemler ve imzasının bulunmadığı kararlar elçilikler nezdinde geçerli kabul edilmiyordu. PEARS ise daha ince bir ayrım yaparak ***"mahkeme kararının yürürlüğünün geçersiz"*** olduğu kanaatindedir[6]. Halbuki kapitülas-

---

1 Bu yasa 1808 Fransız Ceza Yargılama Kanunu iktibas alınarak hazırlanmıştı. Savcılık kurumu bu yasa ile hukukumuza girmiştir. Bkz. TAHİROĞLU 593.; Kanun metni için bkz. *Düstur*, I. Tertip, cilt 4, 136-234.

2 CEMALEDDİN/ASADOR 485-488.

3 Tercümanlara yargılamada bu etkinliği kazandıran hükümler çok eskiden beri başta Fransa olmak üzere, İngiltere, Avusturya ve Rusya kapitülasyonlarında açıkça yer alıyordu. Fakat 19. yüzyıldaki yargıç gibi donatılmış yetkilerden ziyade yabancının ifadesini hâkime *"tercüme"* babında idi. İlgili hükümler daha öncekiaçıklamalarımızda yer aldığı için burada tekrar etmiyoruz

4 PEARS, ***Turkey And Its People***, 340.

5 Beyrut istinaf ceza mahkemesine celp olunan Avusturya konsoloshanesi kavasının dinlenmesi esnasında tercüman bulundurulması talebi. ***BOA, HR, HMŞ. İŞO,* no: 182,** 24 C 1329 (H.)

6 Yabancı yazarların bir çoğu tercüman olmadan verilen kararları *"geçersiz"* kabul ettiği halde PEARS şu daha farklı bir yorum getirmektedir. Karşılaştırmak için ilgili kısmı orijinal dilinden veriyoruz:

yonlarca belirlenen tercümanların, mahkemede hazır bulunma şartının sebebi, yabancının Osmanlı mahkemesindeki beyanlarının hâkime tercüme edilmesi idi. Yoksa yargılamanın her safhasında bir geçerlilik şartı anlamında değildi[1]. Fakat 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan yeni mahkeme düzeninde, tercümanlar olduğundan daha önemli bir statüye kavuşmuşlardı. Kanaatimizce ABD ve Belçika gibi ülkelerce karma ceza davalarında Osmanlı mahkemelerinin yetkisine itiraz edilmesi, bu tür davalarda Osmanlı yargı yetkisini tanıyan İngiltere, Fransa, Avusturya ve Rusya gibi ülkelerin tercümanlarını daha güçlü bir konuma taşımıştır. Zira tercümanların konumunun güçlendirilmesi karşılığında, Osmanlı mahkemelerinin yargı yetkisinin yabancı devletlerce tanınması birinci duruma göre ehvendi. Üstelik tercümanın konumu, geleneksel yetkileri çerçevesinde izah edilebilir bir durum olduğu halde, karma ceza davalarında Osmanlı mahkemelerinin yargı yetkisine bütünüyle itiraz edilmesinin kabul ve izah edilebilir bir yanı bulunmuyordu.

Tercümanların mahkeme düzeninde bu denli etkin konuma gelmeleri, Osmanlı hâkimleri arasında rahatsızlıklara da neden olmuştu[2]. 1879'da Ceza Usul Kanunu'nun yürürlüğünden sonra bir çok ceza mahkemesi başkanı, tercümanların mahkeme kararlarının altını imzalamalarına karşı çıkmaya başlamıştı. Bu durumun elçiliklerin şikâyetine konu olması üzerine Babıâli, mahkemelere 9 Nisan 1881 tarihli bir talimat göndererek, hukuk ve ticaret davalarında olduğu üzere ceza davalarında da mahkeme tutanak ve kararlarının tercümanlarca imza edileceği kuralına uyulmasını emretti[3]. Fakat mahkemelere gönderilen 23 Şubat 1882 tarihli bir tebliğde ise bu kuralın uygulamasının sanığın, şikâyetçinin veya tanığın Osmanlı vatandaşı olması halinde ihtiyari olduğu bildirilmiştir. Yani ancak şikâyetçi yabancı ise tercümanın imzası önem arzediyordu. Tebliğde bu hallerde tercüman gelmese dahi bunun mahkemeyi bağlamayacağı ve yargılamaya devam edileceği de ifade edilmişti[4]. Şunu da eklemek gerekir ki yabancı sanık yakalanıp tutuklanmışsa,

---

"As without the presence of the dragoman the court is not validly constituted, he is an officer of considerable importance" PEARS, ***Turkey And Its People***, 340.

1 Tercümanların imzasının hukuki niteliği hakkında daha önceki bölümlerde gerekli açıklamaları yaptık. CEMALEDDİN/ASADOR 470-471.

2 GÖNEN 161.

3 9 Ca 1298 tarihli talimatın tam metni için bkz. CEMALEDDİN/ASADOR 467.

4 4 Re 1299 tarihli tebliğin tam metni için bkz. CEMALEDDİN/ASADOR 472.

mahkûmiyet kararı tercüman tarafından imza edilmese bile hüküm infaz edilebiliyordu. CEMALEDDİN ve ASADOR bu duruma örnek olarak Edirne'deki bir olayı zikretmiştir. Olayda Osmanlı tebaası Süleyman oğlu Mehmet'i katleden Rusya tebaası Osman 1881'de yakalanıp, tutuklanmıştır. Sanığın yargılaması boyunca tercüman hazır bulunmuş ve yargılama sonunda da sanık mahkûm edilmiştir. Rus tercüman ise mahkûmiyet kararını imzalamaktan imtina etmiştir. Fakat bu durum hükmün icra edilmesine engel olmamıştır[1].

Tercümanların Osmanlı mahkemeleri üzerindeki etkinlikleri sadece olağan mahkemelerde değil, divan-ı harb gibi olağanüstü mahkemelerde de mevzubahis idi. MEHDİ bu durumu açıklayan şu örneği vermiştir: Bir Ermeni ihtilalci Anadolu'da çıkan Ermeni ayaklanması sırasında Halep'te, Salvator isimli bir Katolik kilisesi rahibini katletmişti. Rahip esasen İtalyan ise de Osmanlı ülkesinde bulunan Katolik yabancıların himayesi Fransa'ya ait olduğundan, olaya Fransa müdahil olmuş ve sorumlu olarak gösterdiği Miralay Mahzar Bey'in cezalandırılmasını istemişti. Fransa hükümeti bununla da yetinmeyerek Miralay Mazhar'ın divan-ı harpteki sorgu ve yargılamasında tercüman bulundurmak iddiasını ileri sürmüştü. Babıâli, Miralay'ın başta suçlu olduğunu kabul etmemişse de elçiliğin baskıları sonucu onu divan-ı harbe çıkarmış ve tercüman huzurunda yargılamıştır. Yargılama sonucunda ise Miralay Mazhar'ın idamına hükmedilmiştir[2]. Bu olay ışığında denilebilir ki, divan-ı harbe konu olan meselede yabancıların müdahale edebileceğine ilişkin Fransız kapitülasyonlarında hiçbir hüküm yer almıyordu. Üstelik divan-ı harb, olağanüstü bir askeri mahkeme olduğundan, bu tür yargılamalarda yabancı tercüman bulundurmak külliyen caiz değildi. Benzer durum 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında kurulan divan-ı harblerde de yaşanmıştır. Babıâli, yabancıların davacı konumunda olması durumunda tercümanlara gerek olmadığını söylemiş, fakat Rusya itiraz ederek tercümanın hazır bulunması gerektiğini iddia etmişti[3]. Demek ki özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tercümanların etkinliklerini artırmaları, kapitülasyonlardaki hukuki statülerinden değil, asıl olarak güncel siyasal gelişmeler ve güç dengelerinden kaynaklanıyordu.

---

1 CEMALEDDİN/ASADOR 459.

2 MEHDİ 203-204.

3 CEMALEDDİN/ASADOR 473.

Osmanlı mahkemelerinde karma ceza davalarına ilişkin verilen mahkûmiyet kararlarının infazına gelince meselenin iki boyutu vardır. Kural olarak 1856 Islahat Fermanı sonrasında karma ceza davalarında verilen hükümlerin icrası İstanbul'da Zabtiye Müşirliğine ve ona bağlı olan Bab-ı Zabtiye'ye, diğer yerleşim birimlerinde ise en yüksek mülki yöneticiye aitti[1]. Fakat uygulamada yabancılara dair tutuklama ve mahkûmiyet kararlarının infazı konsoloslar ve tercümanların yetki alanı içindeydi. Mahkûm olan yabancılar cezalarını çekmek üzere kendi konsolosluklarına teslim ediliyordu. Devletler bu haklarını Avusturya ile 1718 tarihinde yapılan Pasarofça Antlaşmasının 5. maddesine dayandırmaktaydılar[2]. Fakat Osmanlı ceza hukuku alanındaki gelişmelerin bir sonucu olsa gerek[3] Avusturya hükümeti, 1877 yılında yayımladığı bir nota ile antlaşmanın kendisine verdiği bu haktan feragat ettiğini ve tebaasını kendi hapishanelerinde tutma yetkisinden vazgeçtiğini bildirmiştir[4]. MANDELSTAM ve YOUNG gibi yazarlara göre Avusturya'nın ardından İngiltere, İspanya, Fransa, İtalya, Yunanistan ve İsveç gibi ülkeler de tebaalarının mahkûmiyetlerini Osmanlı hapishanelerinde çekmelerine izin vermişlerdi. Yine aynı yazarlara göre ABD, Belçika, Hollanda, Almanya ve Rusya gibi ülkeler ise karma ceza mahkemelerinde hapis cezasına mahkûm edilmiş tebaalarını, kendi konsolosluk hapishanelerinde tutuyorlardı[5].

Bu konuda son olarak ifade edeceğimiz husus, Türkiye'de modern anlamda hapishanenin doğuşu ile Tanzimat modernleşmesi ve kapitülasyonlar arasında doğrudan bir ilişkinin olduğudur. Yabancı devletler, Osmanlı'da ceza infaz kurumlarının modernleştirilmesi ve bu anlamda modern hapishanelerin kurulması yönünde yoğun baskılar yapışlardır.

---

1 BOZKURT, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 117.

2 Durmuş TEZCAN, **Atatürk Hukuk Devriminin Bir Yönü: Adli Kapitülasyonlardan Uluslararası Ceza Hukukunun Modern İlkelerine Geçiş, *Atatürk'e Armağan* (Ayrı Basım)** (Ankara: AÜSBF Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi, 1982), 6.

3 Osmanlı'da hapishane kurumu Tanzimat ile başlayan modernleşme sürecinin ürünüdür. Zira hapishane, Batı modernitesinin yarattığı kurumlardan biridir. Aynı şekilde ıslahevi, huzurevi, akıl hastanesi gibi kurumları da Tanzimat modernleşmesi ile gelen bu gruba dahil etmek mümkündür.

4 1877 tarihli Avusturya notasının tam metni için bkz. CEMALEDDİN/ASADOR 492.

5 TEZCAN, **Atatürk Hukuk Devriminin Bir Yönü...**, 4.
CEMALEDDİN/ASADOR 493-494.; MANDELSTAM, *Justice Ottomane*, 230. (aktaran: GÖNEN 167-168.)

Zira kapitülasyonlardan istifade eden bu devletler, Osmanlı mahkemelerince mahkûm edilmiş tebaalarının kendi konsolosluk hapishanelerinde cezalarını çekme haklarından ancak bu şartla feragat etmişlerdi. Bu sebeple komisyonlar kurulmuş, İngiltere'den uzmanlar getirilmiştir[1]. Hapishaneler 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kapitülasyonların devam etmesi için her daim kapitüler devletlerin temel argümanlarından biri olmuştur. İngiliz belgelerinde bu durum açıkça görülmektedir. Yazılan raporlarda hapishanelerdeki kötü durum anlatılıyor ve Osmanlı makamlarının yabancıları hapishanelerde tutmasına izin verilmemesi amacıyla kapitülasyonların devam etmesi gerektiği vurgulanıyordu[2]. İngiltere dışında kapitülasyon sahibi başka devletlerin görevlileri de hapishane koşullarını gerekçe göstererek kapitülasyonların devam ettirilmesi yönünde raporlar kaleme almışlardı[3]. Sonuç itibarıyla Osmanlı'da *"modern"* anlamda hapishanenin doğuşu ile kapitülasyonlar arasından yakından bir ilişki olduğu söylenebilir.

---

1 Yabancı devletler 1858 tarihli ceza kanununun uygulamasına itiraz ediyorlardı. Bunun başlıca sebebi elçiliklerin ***"hapishanelerin kötü durumda bulunduğu"*** gerekçesiyle himayelerindeki veya tabiiyetlerindeki kişilere bu kanunun uygulanmasını istemiyor olmalarıydı. Babıâli bu itirazları savuşturmak için hapishanelerin ıslahına girişmiş ve İngiltere'den bu konuda uzman olan Binbaşı Gordon getirtilerek devlet hizmetine alınmıştı. BOZKURT, ***Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi***, 109.

2 11 Aralık 1918 tarihinde İstanbul'dan İngiliz dışişlerine gönderilen raporda özellikle İstanbul'un işgali döneminde hapishanelerin durumu ve kapitülasyonların yeniden tesisi üzerine tespitler kaleme yapıldığını görüyoruz. İfade etmek gerekir ki işgal döneminde bir çok yabancı mahkûm hapishanelerin durumu bahane edilerek serbest bırakılmıştır. Raporların ortak özelliği bunlar üzerinden kapitülasyonların yeniden tesis edilmesi yönünde bir argüman oluşturulmasıdır. Raporların içeriklerine baktığımızda: Mahkûmların kaldıkları mekânlar, odalar ve yataklar hakkında gözlemler; mahkûmların koğuşlar arası dolabildiği koğuş sistemi hakkında değerlendirmeler (ki Avrupa bu dönemde ***"sağlıklı !"*** bir hapishane modeli olarak ***hücre sistemini*** öngörmekteydi); sağlık koşulları ve hastalıklara ilişkin bir takım istatistikler; bulaşık, beslenme ve genel temizlik durumu vs. hakkında bilgiler vardır. İngiliz Ulusal Arşivlerinde bu yönde kaleme alınmış bir çok rapor mevcuttur. ***"Turkish Central Prisons in Stamboul Their Conditions and Observaions Thereon"***, Foreign Office, 608/52/13.

3 1915 tarihli bir Alman raporunda, hapishanelerin ve adaletin içinde bulunduğu durumu gerekçe göstererek Almanya gözetiminde Osmanlı adli sisteminde ve ceza infaz kurumlarında reform yapılması zarureti dile getirilmişti. Raporda kapitülasyonların yabancıların hukuki güvenlikleri için yenilenmesi gerektiği de ifade ediliyordu. Raporun ayrıntısı için bkz. BOZKURT, ***Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi***, 113.

3.4.2.3. Uygulamadan Örnekler

Kapitülasyonlar Osmanlı Devleti'nin hukuki ve siyasi egemenliğini özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra zaafiyete düşürmeye başlamıştı. Bu dönemde kapitülasyonlar tümüyle eski hukuki bağlamından kopmuş, büyük güçlerin dış politika ve siyasi nüfuz aracına dönüşmüştü. Uygulamada sahte uyruk değiştirme olayları ile birlikte seyreden bu durum, çoğunlukla Osmanlı Devleti ile Amerika arasında yaşanan ciddi siyasi gerilimlere sebep olmuştur. İki devlet ceza hukuku sahasında adeta egemenlik savaşı yapıyorlardı. Kaldı ki kapitülasyonlar devletin egemenlik hakkına ve yargılama yetkisine sınırlamalar getirdiği için genel olarak kapitülasyonların en büyük sakıncaları ceza hukuku alanında yaşanıyordu[1]. Bu konuda verebileceğimiz en ilginç örneklerden biri Kelly davasıdır. 1877'de (1294 H.), Amerikalı bir denizci olan Kelly, Osmanlı tebaası birini öldürmüş olmasından dolayı suçlanmış ve İzmir Amerikan Konsolosluk Mahkemesince yapılan yargılamasında beraatine hükmedilmiştir. Bu olay üzerine iki hükümet arasında bir çok yazışma olmuş, sonuçta 1880 senesinde Amerika hariciye nazırı, adı geçen antlaşmanın (4. madde) ingilizce metninin hatalı ve bu sebeple türkçe metnin geçerli olduğunu kabul etmiştir. Amerika hükümeti davayla ilgili maktulün ailesine 1200 dolar tazminat ödenmesine karar vermiştir[2]. Fakat bizce bir cinayet davasında suçlu olduğu kabul edilmiş kişi hakkında sadece 1200 dolar para cezasına hükmedilmesi meselenin hukuki açıdan değil, siyasi açıdan tatmin etme noktasında değerlendirildiğini gösteriyor. Böylelikle Amerikan hükümeti tazminat ödemekle Osmanlı topraklarındaki yargı yetkisini pekiştirmiş oluyordu. Diğer taraftan da Osmanlı hükümeti siyasi baskı kurarak sembolik de olsa suçlunun ceza almasını ve maktul yakınlarının mağduriyetinin bir ölçüde giderilmesini sağlamıştı. Hâlbuki görünenlerin arkasındaki tek gerçek Osmanlı mahkemelerinin yargı yetkisinin 20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde giderek kısıtlandığıdır. 1884'te Osmanlı Devleti ve Amerika arasında yapılan yoğun yazışmalarda Hariciye nazırı Tevfik Paşa, 1830 tarihli antlaşmanın 4. maddesinin yanlış yorumlandığını ve Amerika'ya diğer Avrupa devletlerine tanınan en çok gözetilen ulus kaydı dışında bir hak tanınmadığını bildirmişti. Bu itibarla karma ceza davalarında yargılama yetkisinin Os-

---

[1] TEZCAN, **Atatürk Hukuk Devriminin Bir Yönü ...**, 3.

[2] CEMALEDDİN/ASADOR 435.

manlı mahkemelerine ait olduğunu ve Amerikan Konsolosluk Mahkemelerinin yargılamalara müdahil olamayacağını ileri sürmüştü. Fakat bu iddiaların hiç biri ABD nazarında karşılık bulmamıştı[1].

Uygulamada karma ceza davalarında en sık yaşanan problemlerden biri de tercümanların yargılamayı geciktirmek için sebepsiz yere mahkemeye gelmemeleri ya da gelse bile yargılama sonunda verilen hükmü imzalamaktan kaçınmaları idi. Tercümanlar bazen de kararları şerh koyarak imzalıyorlardı[2]. Bu durumda yukarıda izah edildiği üzere hükmün infazında sıkıntılara sebep oluyordu. Örnek olarak şu olayı aktarabiliriz: Osmanlı tebaası Kaymakam Konstantin Bey'e hakaret etmekten sanık olan Fransız tebaası Mösyö Tusen aleyhine Beyoğlu Merkez Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesinde verilen 20 günlük hapis cezasına karşı, sanık istinaf yoluna gitmiş ve davanın istinafı sırasında Fransız Konsolosluğuna yazılan müzekkere ile Tusen ve bir tercüman ihzarı istense de, konsolosluk sanık ve ailesinin Paris'e gittiğini belirtmiştir. Ancak mahkeme sanığın kanuna aykırı şekilde gidişine aldırmadan, yargılamaya Tusen'in gıyabında devam etmiştir. Bu karar Fransız Konsolosluğuna tebliğ edildiğinde konsolosluk karara itiraz etse de, yapılan istinaf duruşmasında elçilik memuru yargılama sırasında hazır olmakla beraber, imza defterini imzalamaktan kaçınmıştır. Bu nedenle de verilen kararın usul ve hukuka aykırı olduğunu iddia etmiştir. Fransız Konsolosluğu itirazında, Tusen'in aleyhine gıyaben verilen hükümlerin geçerli olması için konsolosluk tarafından görevlendirilen bir kimsenin yargılama sırasında hazır bulunması gerektiğini bildirerek, Cünha İstinaf Mahkemesince verilen kararı kabul etmeyeceklerini söylemiştir. Osmanlı Devleti ise elçiliğin itirazına verdiği cevapta yargılama sırasında Fransız Konsolosluğunda görevli Mösyö Hora'nın hazır olduğuna ve imza olayında ise tercümanın karar defterine imza atmasının usulü bir işlem olduğuna ilişkin kararını bildirmiştir[3]. Kayıtlarda benzeri durumlara ilişkin başka örnekler de mevcuttur[4].

---

1 CEMALEDDİN/ASADOR 436-437.

2 Cidde'de para cezasına mahkûm olan bir Fransız'ın mahkemesinde hazır bulunan tercüman, zabtnameyi şerh düşerek imzalamıştır. ***BOA, HR, HMŞ. İŞO*, no: 15**, 03 Ma 1330 (H.)

3 ***BOA, HR-H.* no: 432/11**, (aktaran: KONAN 209.)

4 Kudüs Ceza Mahkemesi'nde Rusya tebaası Anna Rıyazanof aleyhine ikame olunan davada tercüman bulundurulması için Rusya talepte bulunmuştur. ***BOA, HR, HMŞ. İŞO*, no: 205**, 19 C 1330 (H.)

4. BÖLÜM
KAPİTÜLASYONLARIN KALDIRILMASI

4.1. Osmanlı Dönemi Girişimleri

4.1.1. 19. Yüzyıl Öncesi

Kanaatimizce kapitülasyonların kaldırılması girişimleri ya da düşüncesi, Osmanlı Devleti'nin yapısal sorunlarının hissedilmeye ve bunlara çözüm aranılmaya başlandığı 18. yüzyıl başlarına kadar uzanır[1]. Çünkü sorunların ilk kez tespit edildiği ve çözüm önerilerinin aranıldığı bir dönemde mutlaka kapitülasyonlar da bir şekilde mülahaza edilmiş olmalıdır. Islahat arayışları ilk olarak karşımıza *nizam-ı cedid* kavramını çıkarmaktadır. Kavramın askeri, mali ve siyasi bağlamda çeşitli karşılıkları olmakla beraber esas itibariyle askeri bir yeniliğe karşılık geldiğini kabul ediyoruz[2]. Osmanlı'da Batılılaşma politikası çerçevesinde bilinen ilk ıslahat önerisi, Padişah III. Ahmet'e sunulmak üzere hazırlanan *"Takrir"* adlı yazıda yer almıştır. Bu belgede adı verilmeyen bir *müslüman* devlet adamı ile bir *hristiyan* subayı arasında, gerekli ***askeri reformların*** neler olduğu üzerine farazi bir tartışma yapılmaktadır[3]. Zira

---

1 Bernard LEWIS, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Ankara: TTK, 2000) 46-47.

2 Yeni düzen anlamına gelen **"Nizam-ı Cedid"**, Osmanlı Devleti'nin gerileme devrinde askerin ıslah ve yenileştirilmesini ifade eder. İlk olarak III. Selim'den önce, Köprülü Fazıl Mustafa Paşa döneminde (1689-1691) vergi tahsilat sisteminde yapılan yenilikleri karşılamak için kullanılmıştır. Daha sonra 1717 yılında Fransa'dan İstanbul'a gelen Protestan kökenli bir Fransız deniz subayı De Rochefort'un hazırladığı bir ıslahat raporunun tercümesinde nizam-ı cedid ifadesi geçmiştir. Nihayet III. Selim dönemindeki kullanımı vardır. BERKES'e göre nizam-ı cedid terimi ilk kez De Rochefort tarafından kullanılmıştır. Çünkü nizam-ı cedid terimi esasen siyasal değil askeri bir terim olarak türemiştir. Yeni asker kıtası birimi anlamına gelir ve Fransızca'daki *règiment* sözcüğünün tam karşılığıdır. Zaten halen nizamiye kapısı denildiğinde askerin kışla kapısı anlaşılmaktadır. BERKES 44-45.

3 İlgili takririn metni için bkz. Faik Reşit UNAT, **"Ahmet III Devrine Ait Bir Islahat Takriri"**, *Tar. Ves.* I, 1941, 107-121.; BERKES 43.

1718'de Avusturya-Venedik ittifakı karşısında alınan ağır yenilgi sonrası Pasarofça Antlaşması'nı imzalayan Osmanlı, içinde bulunduğu durumu ancak askeri cepheden tanımlayabiliyordu. Bu sebeple ıslahat arayışları da ilk evvel bu minvalde gelişmişti. Söz konusu ilk ıslahat takririnin, Damat İbrahim Paşa tarafından bir Huguenot mensubu olan De Rochefort[1] adlı Fransız subayına hazırlatıldığı yönünde güçlü deliller mevcuttur[2].

Bu noktada bizi ilgilendiren husus De Rochefort'un projesinde devletin içine düştüğü mali sıkıntının başlıca sebebi olarak Avrupa lehine olan dengesiz dış ticaretin gösterilmiş olmasıdır. Aynı dönemde Rami Mehmet Paşa ve Şehit Ali Paşa gibi devlet adamları da mali bunalımın aşılması için arayış içindeydiler. Nitekim Avrupalılar Osmanlı'dan ucuz hammadde alıp bunları mamul mal olarak Osmanlı pazarına pahalıya satıyorlardı. Huguenotlarm getireceği teknik bilgilerin kullanılması ile yerli hammaddeler kullanılacak ve ülkenin ekonomik kalkınmasının önü açılacaktı. Ancak bu gerçekleşmedi, zira proje reddedilmişti. Fakat sanıldığının aksine proje Osmanlı ricalindeki ***dini taassubdan*** dolayı değil[3], projenin içeriğinden ve hazırlayanlardan rahatsız olan Fransız tüccar ve Katolik çevrelerinin baskısı yüzünden

---

[1] De Rochefort, 16-18. yüzyıllarda Katolik Fransa'nın heretik (sapkın) olarak gördüğü Protestanlığa geçmiş bir deniz subayıdır. Bunlara genel olarak *Huguenot* denilmektedir. Fransa'nın deniz subaylarının üçte biri bu Protestan subaylardan oluşuyordu. De Rochefort, 1717 sonlarında İstanbul'a gelmiş ve çoğunluğu tüccar ve manifaktür sahibi olan burjuva kökenli bir huguenot kurulunun başıydı. Huguenotlar Fransa'daki Katolik-Protestan çatışmasında Katoliklerden gördükleri baskı ve eziyete dayanamayarak 18. yüzyıl boyunca İngiltere, Almanya, Hollanda ve Kuzey Amerika gibi ülkelere göçmüştü. Huguenot kaçışını büsbütün hızlandıran ise XIV. Louis'nin 1715'te Protestanlığın her çeşidini yasaklayan kararı olmuştu. BERKES 43-44.

[2] "Damad İbrahim Paşa bu konuda daha ileri giderek, barış antlaşmalarının zorunluluğunu içine alan bir takım kanıtları ve gelecek için türlü avunmaları ve kuruntuları kapsayan bir tasarı kaleme aldırmıştı. Vakanüvis rahmetli Es'ad Efendi, ilişkisi dolayısıyla bu tasarıyı yazdığı tarihe almıştır. Onun sözlerinin gidişine bakılınca bu tasarının, yabancı bir subay tarafından yazılmış ve devlet yöneticilerini kandırmak amacıyla düzenlenmiş olması tahmin olunur." Mustafa NURİ PAŞA, *Netâyic Ül-Vukuat*, cilt III, 35.

[3] Osmanlı Devleti'nin gerilemesinin altında sürekli dini taassubun aranması Türk akademisinde yaygın bir tutumdur. Aynı kesim devletin en şümullü olduğu dönemde de dinsel ilkeler etrafında örgütlendiğini unutmaktadır. Bu tutum kolaycılıktır ve açıklayıcı olmaktan uzaktır. Meselenin daha derin iktisadi, siyasi, askeri ve sistemik boyutları vardır.

reddedilmişti[1]. Gerçeğin böyle olduğunu proje hakkında ülkesine bilgi veren Avusturya ajanı Chènier'in raporundan anlıyoruz. Buna göre De Rochefort'un projesini öğrenen o zaman ki Fransız elçisi Marquis de Bonnac (elçilik dönemi 1716-1724), ülkesinin talimatı üzerine, Osmanlı devlet adamlarını ikna etmek için kullanılan yaygın bir yöntem olan rüşvet ile projeyi önlemiştir[2].

Özellikle Sadrazam Şehit Ali Paşa kapitülasyonlara ve Katolik misyonerlerin faaliyetlerine son vermek fikrindeydi. Hâlbuki elçi Bonnac'ın başlıca görevi Osmanlı ülkesinde bu iki faaliyeti korumak ve genişletmekti. Ali Paşa'nın bu fikirleri, elçinin dikkatini çekmiş ve durumu ülkesine şöyle raporlamıştır[3]:

> "Bu adam (Ali Paşa) iki üç yıl daha kalsaydı belki de kapitülasyonları kaybedecektik.**Kapitülasyonların hukuksal temeli o denli zayıftır ki** bunların devamı için boyuna uğraşmak gerekir. Ali Paşa bunu anlamıştır. Benim amacım kapitülasyonların yenilenmesi ve pekiştirilmesidir. Bütün èchelle'lerde (Fransız ticaret kolonilerinin bulunduğu yerler) tebaanız daha çok teşvik edilirse ticaretleri artacak, işleri sağlamlaşacaktır."

Şehit Ali Paşa'nın 1716'da ölmesi ve 1718'deki Fransız elçisinin becerikliliği, bu dönemde kapitülasyonların kaldırılması girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. Fakat asıl kırılma noktası bu tecrübelerin hemen arkasından 1740'ta, Fransız kapitülasyonlarının kendisinden sonraki padişahları da bağlayacak şekilde yenilenmesidir. Bu sayede kapitülasyonların her padişah değişikliğinde yenilenmesi geleneği artık kalkmış oluyordu. Fransız elçisinin ***"Kapitülasyonların hukuksal temeli o denli zayıftır ki bunların devamı için boyuna uğraşmak gerekir"*** sözleriyle dikkat çektiği zorluk da hukuken aşılmıştı. Kısacası kapitülasyonların kaldırılması için yapılan ilk girişimlere Avrupa'nın tepkisi ya da önlemi, kapitülasyonların hukuki niteliğini değiştirerek onları kalıcı kılmak olmuştu.

---

1 BERKES 45-46.

2 BERKES 46.

3 BERKES 46.

4.1.2. 19. Yüzyıl Sonrası

4.1.2.1. Tanzimat Sonrası Dönem

19. yüzyıldan itibaren başlayan modernleşme süreci, kapitülasyonların Osmanlı Devleti bünyesinde yarattığı sakıncaları açıkça hissedilir hale getiriyordu. Zira modernitenin ürünü olan bir takım iktisadi, siyasi, idari ve hukuki kurumlar kapitülasyonları gelişen ve daha da kurumsallaşan yeni hukuki yapısı ile 19. yüzyıla taşımıştı. Bu durumdan rahatsızlık duyan bazı Osmanlı yöneticileri, kapitülasyonları kaldırma ya da etkilerini azaltma çabası olarak görebileceğimiz çeşitli tedbirler aramaya başlamışlardır. Fırsat eşitliği adına önce Osmanlı tebaasından gayrimüslim tüccarlara, daha sonra da Müslüman tüccarlara kapitülasyonlardan istifade etme imkânı verilmesi bu minvalde tedbirlerdir. Bunların dışında Osmanlı hâkimlerinin itaatsizlik olarak görülebilecek kişisel tutumları ya da bazı devletlere verilen ayrıcalıkların yenilenmemesi yine bu yönde atılmış adımlardır. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra yayımlanan *Tabiiyet Kanunu, Ecanibin Hakk-ı İstimlâki Nizamnamesi* gibi bir çok yasal düzenleme ile devletin adli ve idari yapısındaki çeşitli reformların bir yanı hep kapitülasyonları etkisizleştirme ve zamanla ortadan kaldırma çabasını teşkil ediyordu. Zira yapılan reformlar ile yabancı devletlerin kapitülasyonların kaldırılmasına karşı ileri sürdükleri bir takım söylem ve gerekçeler mesnetsiz kılınmaya çalışılıyordu. Fakat bu çabaların hiçbiri kapitülasyonları tümden ortadan kaldırmaya yönelik devlet katında alınmış merkezi bir kararın uygulanması ölçeğinde değildir. Hepsi ya kişisel tutumlar ya da kapitülasyonların etkisini ***"daraltma"*** sayılabilecek dolaylı ve belki de durumu daha da çetrefil hale sokan girişimlerdir.

Tanzimat'ın ilanı öncesi ve sonrasında kapitülasyonların kaldırılması için ciddi girişimlere rastlamıyoruz. Aksine 1830'dan itibaren yapılan dostluk ve ticaret antlaşmaları ile başta İngiltere olmak üzere ABD, Belçika ve Portekiz gibi ülkelere daha güçlü kapitülasyonlar verilmiştir. Özellikle Tanzimat'ın ***"Babası"*** olarak görülen Mustafa Reşid Paşa döneminde İngiltere ile yapılan 1838 Ticaret Antlaşması, İngiltere lehine muazzam imtiyazlar sağlamıştı[1].

---

[1] Burada akla şu soru geliyor. Acaba Reşid Paşa kapitülasyonları hukuki statüsü bakımından iki taraflı ticaret antlaşmalarından ayrıştırmaya mı çalışıyordu. Zira Avrupa'nın vazgeçemediği kapitülasyonların ticari hükümleri, böylece kapitülasyonlardan

Kapitülasyonların tümden kaldırılmasına yönelik doğrudan ilk adım, Âli Paşa tarafından Kırım Savaşı sonrasında toplanan 1856 Paris Barış Konferansı'nda atılmıştır. Paris Konferansı'nın 25 Mart 1856 tarihli oturumunda; Kırım savaşında Rusya'ya karşı Osmanlı yanında cephe almış olan İngiltere hükümetinin delegesi Lord Clarendon ve Fransa hükümetinin temsilcisi Kont Walevski, Osmanlı Devleti'nin Avrupa hukukundan istifade etmesi yönünde destekleyici beyanatlarda bulundu. Sardunya temsilcisi Kont Cavour ise *"hiçbir devletin ticari mevzuatının Türkiye'ninkilerden daha serbest olmadığını ve muamelatta, daha doğrusu Osmanlı İmparatorluğu'nda oturan ecnebilerin şahsi münasebetlerinde, hüküm süren karışıklık halinin, müstesna bir vaziyetten doğan hükümler mahsulü olduğunu"* ifade eden görüşler ileri sürmüştür. Âli Paşa, yapılan ve yapılmak üzere olan ıslahatı[1] da ileri sürerek kapitülasyonların tümden kaldırılması talebini açıkladı[2].

Âli Paşa açıklamasında; Osmanlı Devleti'nin bütün ticari münasebetlerini ve hükümetin faaliyetlerini engellere uğratan güçlükleri vakti geçmiş imtiyazlara bağlamış, Avrupalılarca kapitülasyonlar ile kazanılan imtiyazların mahalli idarenin müdahalesini sınırlamakla bizzat kendi emniyetlerine ve ticaret işlerinin gelişmesine de zarar verdiğini söylemiştir. Ayrıca yabancı memurların tebaaları hakkında kullandığı yargılama yetkisinin devlet içinde devlet meydana getirdiğini, bu sebeple ***"bütün iyileşmelere aşılmaz bir engel"*** teşkil ettiğini ifade etmiştir[3]. Âli Paşa'nın talebi konferansta olumlu karşılanmış[4], ancak kapitülasyonların kaldırılması talebi kabul edilmemişti. Bunun yerine Babıâli ve taraf devletlerin katılımıyla İstanbul'da düzenlenecek bir konferansta kapitülasyonların hükümlerinin gözden geçirilmesi kararı alınmış ve bu durum

---

bağımsız ticari antlaşmalara dönüştürülüyordu ki ilerleyen süreçte bu, kapitülasyonların kaldırılmasına yardımcı olabilecek bir hareketti. Yoksa bu denli büyük bir devlet yöneticisinin izlediği harici siyaseti gerçekten anlamak mümkün değildir. Cemil BİLSEL, **"Tanzimatın Harici Siyaseti"**, *Tanzimat*, cilt II (İstanbul: MEB, 1999) 688.

1 1856 Islahat Fermanı Paris Konferansı'ndan bir hafta önce ilan edilmişti.

2 CEMALEDDİN/ASADOR 54-55.; BİLSEL, ***Lozan***, cilt II, 52.

3 CEMALEDDİN/ASADOR 54-55.; BİLSEL, ***Lozan***, cilt II, 52-53.

4 Fransa temsilcisi Baron de Baurqueney ile diğer üyeler, kapitülasyonların barış antlaşmasının zaruri olarak son vermeye çalışacağı bir vaziyete tekabül ettiğini ve bunların şahıslar hakkında havi olduğu imtiyazların Babıâli'nin otoritesini ileri derecede azalttığını, bu sebeple uzlaştıracak mahiyette bir iyileştirme lazım geldiğini tasdik eylediler. CEMALEDDİN/ASADOR 55.

konferans protokolüne işlenmişti[1]. Fakat bu konferans hiçbir zaman gerçekleşmedi. Ayrıca ***kapitülasyonların kaldırılması ile ilgili talepler, yabancıların haklarını teminat altına alacak ıslahatların yapılmasına tabi kılınmıştı.*** Hatta kimi yabancı yazarlar Osmanlı'nın Avrupa kamu hukukuna dahil edilmesinin, kapitülasyonların muhafazası şartına bağlandığını ileri sürmüşlerdir. Hâlbuki ALTUĞ'un dediği gibi kapitülasyonlar, modern devletler hukuku prensipleri ile bağdaşmayan bir müessese idi[2]. Çünkü kapitülasyonların verildiği zamanda geçerli olan kanunların şahsiliği ilkesi yerini kanunların mülkiliği prensibine terk etmişti.

Paris Konferansı'ndan kapitülasyonların kaldırılması kararı çıkmamıştı. Ancak antlaşmanın Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü ve geleceğini koruyan 7. maddesi İstanbul'a bildirildiğinde, kapitülasyonların kaldırılması minvalinde bir etki yaratmıştı. Hatta Vükela Meclisi toplanarak durumu bir mazbata ile padişaha arz-ı tebrik etmiştir[3]. Fakat tüm bu gelişmeler fikriyatta kalmıştı. Kapitülasyonlar kaldırılmak bir yana, Demokles'in kılıcı gibi Osmanlı'nın başında kalmaya devam etmiştir. Yapılan ıslahatlar kamuoyunda kapitülasyonların bir uzantısı gibi algılanmakla kimi zaman rahatsızlıklara bile neden olmuştu. Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi önde gelen bazı Osmanlı kalemleri kapitülasyonlar hakkında çok sert eleştirilerde bulunuyorlardı[4].

Âli ve Fuad Paşaların 15 yıllık dönemlerinde, Babıâli'de güçlü bir bürokrasi iktidarı kurulmuştu. Bu dönemde kapitülasyonları kaldırmak için ticaret anlaşmalarının yenilenmesi yöntemi dahil bir çok yol denendi. Âli ve Fuat Paşa'nın 1862 senesindeki ilk girişimleri yabancı devletler yanaşmadığı için sonuç vermedi. Sonrası dönemde 1879 senesine kadar hukuk, ticaret, ceza ve teşkilat alanlarında bir çok yasal düzenle-

---

[1] Protokole işlenen temenni kararı için bkz. BİLSEL, **"Tanzimatın Harici Siyaseti"**, 689, dipnot 1.

[2] ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 69.

[3] İstanbul'da hazırlanan mazbatada: "Uhudu kadîme memalik-i mahrusede ecanibe vermiş olduğu hali istisna ile umur-u dahiliyeyi devleti idare olunmaz bir hale getirmiş ve bayağı bir devlet içinde on beş yirmi devlet olmak halini çıkarmış olduğundan ve şunun indifaı muharebei hazıra neticesinde istihsal olunan bunca fevaidi maddiye ve maneviyenin cümlesine faik denilebilecek bir menfaati azimei maddiye ve maneviye olup a'sarı asarı felaketlerini tamir edecek ve ervahı eslafı şadeyliyecek bir vakayi vacibüt-teşekkür kayit ettiler" deniyordu. BİLSEL, **"Tanzimatın Harici Siyaseti"**, 689.

[4] Mehmet Emin ELMACI, ***İttihat Terakki ve Kapitülasyonlar*** (İstanbul: Homer Kitabevi, 2005) 34-35.

meler yapıldı. Zira kapitülasyonları tümden ilga edemeyeceğini anlayan Tanzimat'ın inatçı devlet adamları, *ayrıştırma* ve *aşındırma* yöntemine temayül etmeye başlamışlardı[1]. 1867 senesinde yabancılara gayrimenkul edinme hakkı verilmişti[2]. Bu düzenlemenin esas amacı, yabancıları Osmanlı yargı yetkisine dâhil etmekti. Zira yabancılar bu hakkı Osmanlı tebaası ile aynı temelde, yani Osmanlı mahkemelerinin yetkisine dâhil olma, yerel zabıta kurallarına uyma ve vergileri ödeme şartıyla kullanabileceklerdi. Bu şartları ihtiva eden ek protokolü imzalamayan devlet vatandaşları ise yasanın sağladığı haktan istifade edemiyordu[3]. 1869'da ise sahte vatandaşlık değiştirme olaylarının önüne geçmek adına ilk Osmanlı Vatandaşlık Kanunu çıkarıldı[4]. Son iki düzenlemenin doğrudan doğruya kapitülasyonların etkisini sınırlandırmak adına çıkarıldığı aşikârdır[5].

Kapitülasyonların etkisini daraltmak için alınan tedbirlerden biri de protège sisteminin suistimal edilmesinin önüne geçmekti. Zira konsolosluklar ve dini vakıflar türlü yollarla hristiyan Osmanlı tebaasına vatandaşlık dağıtıyorlardı. Ayrıca hizmetli sayılarını da hayli artırmışlardı[6]. Bunun üzerine Babıâli, 1863'te İstanbul'daki elçiliklere, suiistimallerin engellenmesi amacıyla elçi ve konsolosluklardaki hizmetli sayılarının, hizmet müddetlerinin ve faydalandıkları imtiyazların tespitini teklif etmiştir. Teklif olumlu karşılanmış ve bu yönde 12 maddelik bir nizamname çıkarılmışsa da tatbikatta başarı sağlanamamıştı[7]. Son olarak 7 Temmuz 1867 tarihinde yine Âli Paşa tarafından kaleme alınarak İstan-

---

1 DAVISON, cilt II, 30.

2 ALTUĞ, *Yabancıların Hukuki Durumu*, 69; BİLSEL, *Lozan*, cilt II, 52-53 .

3 **"Tebâ-ı Ecnebiyenin Emlâk-ı İstimlâkine Dâir Nizamname"**, *Düstur*, I. Tertip, cilt 1, 230-237.; Bu düzenlemeye Osmanlı münevverlerinden Ziya Bey, yabancılara taşınmaz sahibi olma hakkı verdiği için karşı çıkmıştır. Fakat DAVISON'a göre bu tepki yersizdir. Zira bu tedbirle kapitülasyonlar da aşındırılmış oluyordu. Bunun farkında olan bazı batılılar ise yabancıları kapitülasyonların tanıdığı bütün korumalardan yoksun bıraktığı için yasaya karşı çıkıyorlardı. DAVISON, cilt II, 29.

4 Tabiiyet kanununun çıkarılmasında kapitülasyonların etkisi üzerine bkz. OSMANAĞAOĞLU 188 vd.

5 Âli Paşa'nın siyasi vasiyetnamesindeki, *"Yabancı devletlerle imza edilen protokoller, devlet toprakları üzerinde yaşayan yabancı mülk sahipleri açısından kapitülasyonları hükümsüz kılmıştır. Kapitülasyonların geri kalan kısmı ise gelecekte ortadan kolayca kaldırılabilir. Islahat yoluna kararlı olarak girmek yeterlidir"* sözleri görüşümüzü teyit etmektedir. AKARLI 37.

6 BROWN, **"The Capitulations"**, 74.

7 KARAL, *Osmanlı Tarihi*, cilt VII, 176.

bul'daki yabancı elçiliklere gönderilen bir muhtıra ile kapitülasyonların hala mer'i ve muteber olduğu, ancak bu şekilde teyid ve ibka olunan kapitülasyon hükümlerinin uygulamada uygun olmayan şekillerde yorumlandığı, bundan böyle kapitülasyon hükümlerine dayanmayan her çeşit imtiyaz iddiasının *"Saltanat-ı Seniyye'nin hukuk-u muazzeze'yi mülkdarisine"* dokunacağı gerekçesi ile reddedebileceği belirtilmiştir[1].

Âli Paşa, kendisine ait olduğu söylenen siyasi vasiyetnamede de kapitülasyonlara dikkat buyurmuştur. Gerek dış politika konusunda, gerek iç siyasi ve ekonomik meselelerin çözümünde hep kapitülasyonlardan kurtulmanın gereğini vurgulayan Âli Paşa, görüşlerini şu sözlerle dile getirmiştir[2]:

> "...(K)apitülasyonlarla meşgul olmak gerekmektedir. Kapitülasyonlar, hayatımızı baskı altında tutup, çabalarımızı zorlaştırmakta veya durdurmaktadır. Özgürlüğümüze sekte vuran... Topraklarımız üstünde yaşayan yabancıların, hatta yabancıların koruması altında bulunan yerli kimselerin en ufak bir çıkar konusunda derhal bu belalı kapitülasyonlara başvurduklarını görmekteyiz. Böylece sonu gelmez görüşmeler, nota alışverişleri ortaya çıkmaktadır... Pek çok imtiyaz ortadan kaldırılmıştır. Ticaret anlaşmaları gözden geçirilmiş, iktisadi çıkarlarımızın gerektirdiği kadar olmasa da gümrük vergileri artırılmıştır. Gelecekte, hükümet mamul ve hammaddelerimizin ihracını kolaylaştırmalı ve yabancı mal ithalini mümkün olduğunca önlemelidir. Biz yolu açtık bizden sonra gelenler gereğini yapsınlar ".

Kapitülasyonların kaldırılması için mücadele veren bu iki Tanzimat bürokratı yaşarken muvaffak olamamışlardı. Ama gerçekten de kapitülasyonların kaldırılması için gerekli olan adli, idari ve siyasi bir çok reformları gerçekleştirmekle o yolu açmış bulunuyorlardı. ENGELHARDT'ın ifade ettiği gibi bu iki Osmanlı yöneticisi, her fırsatta kapitülasyonlar aleyhinde tutum alarak uluslararası alanda çaba sarfetmişlerdir[3].

Daha sonraki Osmanlı yöneticileri aynı yolda çeşitli siyasi ve hukuki girişimlere devam etmişlerdi. Özellikle Avrupa'dan iktibas edilen ticaret, ceza, usul ve icra kanunlarının verdiği kudretle 1880'de yeniden kapitülasyonların kaldırılması talep edilmiştir. Ayrıca özel hukuk alanında da

---

1 ÖKÇÜN 140.

2 AKARLI 21, 24.

3 ENGELHARDT 196-199, 313-316.

Cevdet Paşa öncülüğünde önemli tedbirler alınmıştır. Çünkü Cevdet Paşa 1838 Ticaret antlaşmasından sonra kapitülasyonların genişlediği kanaatindeydi ve eserlerinde yabancı imtiyazları genişletmeye sebep olan tedbirlere karşı feveran ediyordu[1].

Bu düzenlemeler ile Paris Konferansı'nda sözü edilen ıslahatlar tamamlanmış oluyordu. Bunun üzerine elçilikler baş tercümanları ile Osmanlı hükümetinin belirlediği delegeler olan Ali Şahbaz ve Parnis efendilerden kurulu bir komisyon 2 Nisan, 25 Mayıs ve 30 Haziran 1880 tarihli raporlarıyla, yeni kabul edilen kanunların yetersizliği ve Avrupa kanunlarından farklı oldukları sebebiyle kapitülasyonların kaldırılamayacağına hükmetmiştir[2].

Sultan II. Abdülhamid döneminde ise kapitülasyonlara dair verilen notalar dikkat çekmektedir. Zira II. Abdülhamid kendisinden önceki dönemin aksine kapitülasyonların tümden ilgasına yönelik doğrudan ve açık bir politika yürütmemiştir. Daha ziyade notalar yoluyla diplomatik alanda adımlar atmıştır. Kapitülasyonlara karşı takınılan bu pasifist tavrın, uluslararası alanda Abdülhamid'e geniş bir hareket alanı verdiği söylenebilir. Çünkü doğrudan doğruya kapitülasyonların ilgasına yönelik politikalar güden yönetimler, kapitülasyon sahibi büyük devletler tarafından hoş karşılanmıyordu. Kanaatimizce Abdülhamid'in uzun iktidarına verilen dışsal ***"desteğin"***[3] ve dış politikadaki istikrarın kayna-

---

[1] MARDİN, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, 241-242., dipnot 164.; Cevdet Paşa kaleme aldığı *"Tezâkir"* adlı eserinde ise 1838'deki Serbest Ticaret Sözleşmesi'nden sonra Osmanlı ülkesine çok sayıda yabancı tüccarın geldiğini ve bu sebeple onlar için ayrıca karma mahkemelerin kurulduğunu bildirmektedir:
"...bu ecnebîlerin davaları gümrükte bir komisyon ma'rifatiyle rü'yet olunurdu. Serbestîi ticâret muâhedesinden sonra memleketimize o kadar ecnebiler tehâcüm etti ki idareleri pek müşkil oldu. Anlar için ayrıca mahkeme küşâd olunmak lazım geldi. Himâye-i ecnebiyye belası bize yeter iken bela üstüne bela olarak bir de mahkeme-i muhtelite yapıldı..." CEVDET PAŞA, *Tezakir*, Tetimme, 221.

[2] Komisyonun; ceza muhakemeleri usulüne kısas itibariyle, yabancıların tutuklanması, muhakemesi hakkındaki usule aykırı olması, jüri olmamasından cinayet davalarında da iki dereceli bir muhakeme yapılması, tercümanların yerli-yabancı sanık ve şahitlerin sorgularında bulunmaları lüzumundan celp, ihzar ve tutuklama müzekkerelerinin konsolosluk vasıtasıyla tebliğinden bahisle çeşitli itirazlarda bulunmuştu. BİLSEL, *Lozan*, cilt II, 57-58.; ALTUĞ, *Yabancıların Hukuki Durumu*, 69.

[3] Burada *"destek"* kavramını klasik anlamda siyasal destek anlamından kullanmadık. Kastedilen daha ziyade dış ilişkiler bakımından, Abdülhamid iktidarını 30 yıldan fazla bir süre sıkıntıya sokmadan devam eden istikrarlı dış ilişkiler ve "iktisadi" politikalardır.

ğını bu noktalarda aramak icab eder. Diğer yandan Abdülhamid'in bu hususta hareketsiz kaldığını söylemek de doğru değildir. Nitekim Sultan Abdülhamid, karakterini yansıtırcasına *"kurnazca"* başka bir taktik yürütmüştür. O da yabancı devletlerin kapitülasyonların kaldırılmasına yönelik girişimlere karşı kullandığı ***"Osmanlı yasalarının ve adliye kurumlarının geri olduğu"*** söyleminin altını oymaktı. Çünkü Osmanlı-Türk hukukunda modern anlamda hemen bütün adli kurumlar bu dönemde teşkilatlanmış ve usul yasaları bu dönemde çıkarılmıştır. İcra müdürlükleri, hakimlik, savcılık, avukatlık, baro, noter, adli zabıta ve infaz kurumları vs. bunlardan sadece bir kaçıdır. Kısaca Abdülhamid dönemi o zamana kadar yasa boyutuyla kalan hukuki modernleşmenin, ***adli kurumsallaşma*** ayağını oluşturmuştur. Bu sayede modern yasa ve usuller yerli-yabancı ayrımı gözetmeksizin herkese uygulanacak ve kapitülasyonlara ihtiyaç kalmayacaktı. Fakat tüm bu girişim ve çabalara rağmen kapitülasyonların tümden kaldırılması bu dönemde mümkün olmamıştır. Ancak İttihat Terakki döneminde kapitülasyonlara karşı takınılan sert ve kararlı tutumun hukuki alt yapısının bu dönemin eseri olduğunu söylemek mümkündür.

4.1.2.2. İttihat Terakki Girişimleri

Kapitülasyonların tümden kaldırılması girişimleri II. Meşrutiyet döneminde de artarak devam etmiştir. İttihat Terakki döneminde iktidara gelen her kabine, programına kapitülasyonların kaldırılmasını koymuştu[1]. Asıl hedef kapitülasyonların tümüyle ilgası idi. Fakat bunun mümkün olmadığı durumlarda ya hükümlerinin ***tadili*** ya da diplomatik manevralarla sadece ***belirli bir ülke için ilgası*** yoluna başvuruluyordu. Diğer bir yol ise savaş halinde bulunulan ülkelerle olan kapitülasyonların tek taraflı kaldırılması idi. 1878 Osmanlı-Rus savaşı ile başlayan bu usul, 1911 Osmanlı-İtalya savaşı ile devam etmiştir. Ancak bu savaşların sonunda alınan yenilgiler, kapitülasyonların tekrar yürürlüğe konmasına sebep olmuştur[2].

Bu dönemde kapitülasyonların kaldırılması yönünde ilk ciddi vaadler Almanya, Avusturya ve İtalya devletlerinden gelmişti. Almanya ve Türkiye arasında 1890'da imzalanan antlaşma ile iki devlet arasında

---

[1] SEVİĞ 196.; BİLSEL, ***Lozan***, cilt II, 63-64.

[2] ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 69.

mütekabiliyet esası kabul edilmiş ve kapitülasyonları teyit eden geleneksel dibace antlaşmaya konulmamıştı. Fakat uygulamada Almanya'nın vaadi karşılıksız çıkmıştı[1]. 1909 senesinde Avusturya ile yapılan protokolün 8. maddesi ise Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları ilga hususundaki niyetinin haklı ve doğru olduğunu ve bu maksatla diğer devletler ile müzakerelere girişildiği zaman kendisine yardımda bulunulacağını vaad ediyordu[2]. Bu protokoldekine benzer bir vaad, 1912'de İtalya ile yapılan Uşi Antlaşması'nda da yer almıştır[3]. İfade etmek gerekir ki tüm bu vaadler kapitülasyonların ilgasını kabul mahiyetinde olmayıp, ilerde yapılacak girişimleri desteklemekten ibarettir. Velhasıl Osmanlı Devleti bu girişimlerle kendisine uluslararası diplomaside kısmen destek sağlamış olmakla beraber hukuken somut bir sonuç elde edememiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan ilk hükümet programında, kapitülasyonlara dair yumuşak bir söylem kullanılmıştır. Yeni hükümet de tıpkı Abdülhamid dönemindeki gibi kendisine uluslararası destek sağlamak amacıyla programında öncelikle dış politikada iyi ilişkiler kurulmasına vurgu yapmıştır. Kapitülasyonlar hakkında ise *"...bazı düvel-i ecnebiye tebaasının memalik-i osmaniye'de hukuk-u düvel-i kavaid-i umumiyesinin haricinde bazı uhud-u kadime ve adat-ı saldide ileistifade ettikleri eşkal-i istisnaiyenin yine* ***kendi devletlerinin rızalarıyla*** *an-karib ref'i için çalışılacak"* şeklinde bir ifadeye yer verilen programda, tek taraflı bir ilga iradesi gösterilmemiştir[4]. Bu yıllarda kapitülasyonlar hala Osmanlı meclisindeki yasama faaliyetini yönlendirecek derecede etkiliydi. Zira bu dönemde alkollü içeceklerin ithalini yasaklayan bir yasanın, yabancı devletlerin kapitülasyonlara aykırı olduğunu ileri sürmeleri üzerine yürürlüğe girdikten beş ay sonra kaldırılması bunun en bariz göstergesiydi[5].

İttihat Terakki, ülke içinde Abdülhamid iktidarına karşı siyasi egemenliğini tesis etmişti. Fakat kapitülasyonlar devam ettiği sürece dışarı-

---

1 ALTUĞ, *Yabancıların Hukuki Durumu*, 70.

2 Madde 8: "Babıâli memalik-i Osmanniyede, uhudu atika usulüne hitam vermek ve yerine hukuku düvel usulünü vazeylemek maksadıyla alakadar olan büyük devletler ile bir Avrupa konferansında veya sureti aharle müzakerat irası niyetinde bulunduğu cihetle Avusturya-Macaristan hükümeti Babıâli'nin işbu niyetinin hak ve sevaba mukarenetini biltasdik bu hususta kendisine muavenetini kamile ve samimiyede bulunacağını şimdiden beyan eyler". TANER, **"Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi"**, 4.

3 SEVİĞ 198-199.; BİLSEL, *Lozan*, cilt II, 64.; ALTUĞ, *Yabancıların Hukuki Durumu*, 69-70.

4 İhsan GÜNEŞ, *Türk Parlamento Tarihi*, cilt I (Ankara: TBMM Yay., 1998) 286.

5 ELMACI 48.

ya karşı egemenliğini ve bağımsızlığını sağlayamayacağı aşikardı. Kaldı ki halk nazarında da böyle bir boyundurukla tam anlamıyla bir siyasi hakimiyet sağlaması mümkün değildi. Bu sebeple İttihat Terakki yöneticileri çeşitli siyasi, hukuki ve idari tedbirler aramaya başladılar. Bahsettiğimiz çerçevede ilk somut adım hükümet programına kapitülasyonların ilgasını koydurmuş olan İbrahim Hakkı Paşa'dan gelmiştir. Hariciye hukuk müşavirliği, Hukuk Mektebi hocalığı ve hükümette önce Maarif, sonra Dahiliye vekilliği yapmış olan İbrahim Hakkı Paşa, bulunduğu her görevi icra noktasında kapitülasyonları kaldırmak için azami gayret sarfetmiştir. Öyle ki Paşa, kapitülasyonları dışarıdan gelen bir zulüm olarak görmekte ve Hukuk Mektebi kürsüsünden anlattıkları ile yabancılardan hıncını aldığını söylemekteydi[1].

Kapitülasyonların İttihat Terakki kongrelerinde tartışılması ise ilk kez 1911'de vuku bulmuştur. Vergiler üzerinden şekillenen tartışma, ekonomik kalkınmanın ve iktisadi yapıyı düzeltmenin bir gereği olarak kapitülasyonların kaldırılması planlarının yapılması kararları ile sonuçlanmıştır[2]. Maarif Vekili Emrullah Efendi tarafından bu kongrenin siyasi programı olarak hazırlanan izahnamenin 12. maddesinde, kapitülasyonların Osmanlı Devleti'nin yasama ve yargı erklerini yabancılara teslim ederek tahdit ettiği belirtilmiştir. Ayrıca *"İttihat Terakki Cemiyeti Avrupa devletlerinin uhudu atika ile muayyen olan metbuiyetinden kurtulmak için iktiza eden vesaite teşebbüs etmek azminde sabittir"* demekle bu yoldaki kararlılık da vurgulanmıştır[3].

İttihat Terakki'nin 1913 tarihli kongresine, Balkan savaşma tepki olarak ortaya çıkan milliyetçi ekonomi politikası damgasını vurmuştur. Kongre programında yer alan, *"İttihat Terakki Fırkasının milli iktisat siyasetinin bağımsızlığı zorlaşı ran ve yabancılarla ilgili mali ve iktisadi imtiyaz ve ayrıcalıkları kaldırmaya çalışacağı gibi tüm kapitülasyonların da kaldırılması nedenlerini tamamlamayı en kutsal amaç sayar."* şeklindeki 2. madde[4] ile ilk kez ***milli iktisat*** ve ***milli bağımsızlık*** bağlamında kapitülasyonların tümden kaldırılması açıkça deklare edilmiştir. İttihat Terakki'nin kapitülasyonların kaldırılmasını temel ve öncelikli bir görev saymasında, partinin maaşlı iktisat danışmanı olarak görev yapan Parvus Efendi'nin

---

1 BİLSEL, *Lozan*, cilt II, 64.; ELMACI 49-50.

2 ELMACI 47.

3 Emrullah EFENDİ, *İzahname* (Kostantiniye: Matbaai Hayriye, 1911) 44-45.

4 ELMACI 48.

etkisi büyüktür. Nitekim BERKES de, Parvus'un fikirlerinin İttihat Terakki'nin 1911, 1912 ve 1913 kongrelerinde yansımaları olduğunu ileri sürmektedir[1]. 1910-1915 yılları arasında Türkiye'de bulunan Parvus, Türkçülük hareketinin başlıca yayım organı olan ve başını Yusuf AKÇURA'nın çektiği *Türk Yurdu* dergisinde çok önemli makaleler kaleme almıştır. Parvus'un 1911-1914 yılları arasında neşrettiğini yazılarının, Türk aydını ve kamuoyu üzerinde önemli etkileri olmuştur. Yazılarının başlıca konularını kapitülasyonlardan ve Avrupa'nın mali boyunduruğundan kurtulmak, milli iktisat programını benimseyen demokratik bir devlet kurmak, Türk gençliğinin görevleri ve Türk köylüsünün kurtarılması gibi meseleler oluşturmuştur. Anlaşıldığı üzere Parvus'un ortaya koyduğu görev ve öncelikler ile İttihat Terakki'nin amaçları arasında belirgin bir ortaklık göze çarpmaktadır[2]. Yazıları ve görüşleri ile İttihat Terakki ve Türk kamuoyuna bu derece yön vermiş bir kişi olmasına rağmen, Parvus Efendi üzerine ülkemizde halen ciddi bir çalışma yapılmaması ise üzüntü vericidir.

Bu dönemdeki önemli bir gelişme de adli alandaki ıslahatları gerçekleştirmek üzere yabancı hukuk müşavirinin istihdamıdır. Zira çok kere belirttiğimiz üzere yabancı devletler, kapitülasyonların kaldırılmasını adli ıslahatın gerçekleştirilmesine bağlamakta idi. Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde Adliye Nazırı olan Manyasîzade Refik bey bu sebeple hemen harekete geçmekle yakından tanıdığı Fransız hukukçu Kont Leon Ostrorog'u Adliye Hukuk Müşavirliği'ne atamıştır. Nazır, atama teklifinin meclisteki müzakeresinde Ostrorog'un batı hukukunun yanı sıra İslam hukukuna da vakıf olduğunu, bu nedenle Osmanlı adliyesinin

---

[1] Asıl adı Alexander Israel Helphand olan Parvus (1867-1927) Rusya'da doğmuş, Almanya'da doktora yapmıştır. 1905 Rus Devrimine katılmış, ardından Sibirya'ya sürülmüştür. Bolşevik Devrimine sağladığı maddi katkılar sebebiyle ***"devrimin taciri"*** lakabı ile anılmıştır. Almanya'da bulunduğu dönemlerde ise Sosyal Demokratların sol kanadında yer almıştır. Düşünceleri ile Troçki'nin ***"sürekli devrim"*** tezine öncülük ettiği söylenir. 1910-1915 yılları arasında Türkiye'de bulunmuş olan Parvus; Tanin, Tasvir-i Efkâr ve Türk Yurdu gibi gazete ve dergilerde çok sayıda yazı kaleme almıştır. BERKES 411-413

[2] Parvus Efendi'nin Türk Yurdu Dergisinde kaleme aldığı başlıca yazılar şunlardır:
"Köylüler ve Devlet", **cilt I, nr. 9, 1327, s. 262-268.**
"Türkiye Avrupa'nın Mali Boyunduruğu Altındadır I-II", **cilt II, nr. 4-5, 1328, s. 476-484.; 523-530.**
"Esaret-i Maliyeden Kurtulmanın Yolu", **cilt II, nr. 7, 1328, s. 587-591.**
"Köylü ve Devlet I-II", **cilt V, nr. 9-10, 1329, s. 1124-1129.; 1158-1168.**

durumunu ve kanunlarını bildiğini söylemiş ve kendisinin devlet hizmetine alınmasıyla *kapitülasyonların ilgası yolunda ilk adımın* atılmış olacağını ifade etmişti[1]. Kont Ostrorog, adliyenin ıslahı üzerine iki sene içinde 11 rapor hazırlamıştır. Bu raporlar arasında, kapitülasyonların uygulamasında ortaya çıkan ve hem yerli hem de yabancıları mağdur eden ihtilafları bertaraf etmek için hazırlanmış bir tasarı da vardı. Söz konusu tasarı TANER'in deyişiyle iki tarafı da memnun etmek tarzında öneriler içerdiği için eleştirilere neden olmuştur. Fakat hükümet içte ve dışta gelişen siyasi olaylar sebebiyle gerek raporlar gerek tasarı üzerine hiçbir girişimde bulunmamıştır[2].

Eğitim alanındaki gelişmelere baktığımızda Adliye Nazırı Necmeddin Molla beyin teşebbüsü, Kont Ostrorog'un tavsiyeleri ile yurt dışına eğitimlerini derinleştirmek üzere hukuk fakültesi mezunlarının gönderildiğini görüyoruz. Buna göre adli reformları gerçekleştirmeye kabiliyetli hakimler, elemanlar yetiştirmek, hukuk fakültelerinde öğrencilerine ilmin ilerleme ve gelişmelerini öğretecek ve onlarda hukuki ruh ve idraki geliştirecek yetenekte bir profesörler sınıfı oluşturmak üzere Adliye Nezaretince 15, Maarif Nezaretince 6 hukuk fakültesi mezunu Fransa'ya gönderilmiştir. Bu kişiler arasında yurda döndükleri zaman gerek Osmanlı döneminde adli reformların her alanda hayata geçirilmesinde gerek Cumhuriyet dönemindeki büyük hukuk reformlarında ve nihayet kapitülasyonların tümden ilgasında rol oynamış büyük hukuk bilginleri yer alıyordu[3].

---

[1] Teklif Meclis-i Mebusan'da 64 muhalif oya karşı 99 oyla kabul edilmişti. TANER,"**Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi**", 5-6.

[2] TANER, "**Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi**", 6.

[3] Bu önemli hukuk adamlarının isimlerini burada zikretmeden geçmiyoruz. Yusuf Kemal Tengirşenk'in (Milli mücadele sırasında Hariciye Vekili, Cumhuriyet döneminde Adalet Bakanı, İstanbul Hukuk Fakültesi Ekonomi Profesörü) başkanlığı altında Adliye Nezareti'nce gönderilen hukuk mezunları:Ord.Prof. Tahir Taner (İstanbul Hukuk Fakültesi Ceza Hukuku ve Ceza Usul Hukuku, Osmanlı döneminde ve Cumhuriyet dönemindeki Lozan görüşmelerinde kapitülasyonların kaldırılmasının baş mimarı), Ord. Prof. Samim Gönensay (İstanbul Hukuk Fakültesi Medeni Hukuk), Ord. Prof. Mustafa Reşit Belgesay (İstanbul Hukuk Fakültesi Medeni Usul Hukuku ve İcra İflas Hukuku), Abdurrahman Münip Berkan (İstanbul Hukuk Fakültesi Medeni Hukuk Müderrisi, Avukat), Ord. Prof. Ahmet Esat Arsebük (Ankara Hukuk Fakültesi Medeni Hukuk), Memduh (İstanbul Hukuk Fakültesi Ticaret Hukuku Müderrisi), Cevdet Ferit Basman (İstanbul Hukuk Fakültesi Ceza Muhakemeleri Müderrisi, Avukat), Mişon Ventura (İstanbul Hukuk Fakültesi Roma Hukuku Müderrisi, Avukat),

II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı hükümetlerinin kapitülasyonları kaldırma girişimleri dış politika alanında bir takım yeni gelişmeler doğurmuştur. Şöyle ki 1909-1914 tarihleri arasında Osmanlı hükümetleri, kapitülasyonlardan faydalanan devletleri fırsatını buldukça ilga yoluna zorlamış, diğer taraftan da modern devletler hukuku ilkeleri çerçevesinde çeşitli devletler ile anlaşmalar yapmıştır. Meksika (1910), Arjantin (1910), Brezilya (1912) ve Şili (1913) gibi ülkelerle yapılan bu antlaşmalar, mütekabiliyet ve devletler hukuku esasına dayandığı gibi bu devletler arasında kapitülasyon sahibi olanların artık hiçbir şekilde bunlardan istifade etmeyecekleri hükmünü de içeriyordu[1]. Osmanlı Devleti uluslararası ilişkilerini artık devletler hukukunun yeni esaslarına göre oluşturuyordu. Böylelikle kapitülasyonlar rejiminden devletler hukuku rejimine geçiş süreci yönünde önemli bir aşama tamamlanmış ve 1914 senesinde kapitülasyonların tümden kaldırılması gündeme gelmişti.

4.1.2.3. Kapitülasyonların Tümden Kaldırılması: "Tek Taraflı İlga"

Osmanlı Devleti uzun yıllar boyunca diplomatik yollarla kapitülasyonların tümden kaldırılmasını müzakere etmişse de bunda muvaffak olamamıştı. İngiltere, Fransa, İtalya, Almanya ve Rusya gibi ülkelerin katılımıyla iki taraflı bir ilganın mümkün olmayacağı anlaşılmıştı. Bunun üzerine Babıâli, tek taraflı ilga kararını vermesi için adliye nezaretince bir tezkere hazırlanmasına karar verdi. Adliye Nazırı Pirizade İbrahim bey kendi başkanlığında; Temyiz Mahkemesi başkanı Osman bey, Heyet-i Teftişiye Başmüdürü Yusuf Kemal Tengirşenk Umur-u Hukukiye Müdürü Ahmed Esad Arsebük ve Umur-u Cezaiye Müdürü Tahir Taner'den oluşan bir komisyon teşkil etmiştir. Komisyon, İbrahim

---

Kazım Berker (Temyiz Mahkemesi Başsavcısı), Seyid Haşim (Şurayı Devlet Azası), Feyzi Daim Germeyanlı (Temyiz Azası, Maliye Hukuk Müşaviri), Haydar Çamer (Adliye Zat İşleri Müdürü, Noter), Mehmet Ali (Ticaret-i Bahriye Mahkemesi Reisi), Bahir Verdi (Avukat), İsak Frera (Avukat); Maarif Nezareti'nce gönderilen hukuk mezunları: Ord. Prof. Muammer Raşit Seviğ (İstanbul Hukuk Fakültesi Devletler Hususi Hukuku), Ord. Prof. Baha Kantar (Ankara Hukuk Fakültesi Ceza ve Ceza Usul Hukuku), Mustafa Şeref Özkan (Hukuk Fakültesi Amme Hukuku Müderrisi, Nazır, Vekil), Hüseyin Münir (Tüccar), Salahattin Sırmalı (Tüccar), Legofet (Avukat). TANER, "Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi", s. 6-7, 10 ve 11 numaralı dipnot

[1] Bu anlaşmalar sayesinde 1858 Brezilya ve 1866 Meksika kapitülasyonları kaldırılmıştır. SEVİĞ 201-202.; GÖNEN 236-238.

Beyin Paşabahçe'deki yalısında toplanarak, *kapitülasyonların ilgası lüzumu hakkında Sadarete yazılacak tezkerenin esaslarını müzakere ve tespit etmiştir.* Tahir Taner tarafından kaleme aldığı metin, Nazırın tashih ve ilavesinden sonra 5 Eylül 1914 (23 Ağustos 1330 R.) tarih/245 sayılı tezkere ileSadaret makamına sunulmuştur[1]. Ortaya koyduğu gerekçelere baktığımızda, ***ulus devlet bağlamında modern egemenlik ve hukuk anlayışının kapitülasyonlara olan etkisini yansıtan bu tezkerenin, aynı zamanda Osmanlı'nın siyasi ve hukuki bakımdan dönüşümünü, velhasıl imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecini tarif ve tespit eden ideolojik bir yanı da*** vardır. Bu tarihi önemi ve ortaya koyduğu gerekçelerin anlaşılması bakımından tezkerenin metnini günümüz türkçesi ile aşağıda aynen veriyoruz[2]:

> "Her asrın müesseseleri ve hukukî hükümleri o asrın sosyal durumunu idare eden ve düzenleyen birtakım esaslara dayanmaktadır. Ortaçag'ın sosyal yapısı kanunların şahsiliği prensibini diğer esaslara tercih ederek, bunun yürürlüğünü gerektirmişti. Bu nazariye çoğunlukla Doğu'ya ticaret için gelen ecnebîler hakkında tatbik edilmişti. Daha sonra Osmanlı ülkesinde ikamet eden ecnebî tebaaya da bazı müsaadeler bahşedilmişti.
>
> O zamanın adlî ve hukukî zihniyetine göre devlet için hiçbir siyasî mahzur doğurmaz zannedilen bu imtiyazlar, daha sonra kısmen ahde kısmen de teamüle dayanan birer müktesep hakka dönüşmüş, çok defa hukukî kaide ve esaslarla asla bağdaşmayacak suretle yorumlanarak genişletilmiştir. Değişen zaman ile kapitülasyonlar yargı ve kanun yapma hakkını kayıt altına almış; daha doğrusu hâkimiyet-i mülkiyeyi açıktan açığa ihlal etmeye başlamıştır.
>
> Gerçekten son asırlarda, devlet ve milletlerin hayatında ve neticede insanların fikir ve malumatında, özellikle de hukuk alanında meydana gelen inkılâp ve tekâmül amme hukuku esaslarını tamamıyla değiştirmiştir. Bundan birkaç asır önce uygulama alanı bulan usûl ve kaideler baştanbaşa değiştiği gibi devlet kavramı da büsbütün başka bir şekil almıştır. Bu sebepler, ecnebîlerin tâbi olacağı kaideleri tayin eden hükümlerin dahi tabiatıyla yeni kavrama göre düzenlenmesini gerektirmiştir.
>
> Her devletin mülkî ihtiyaçlarına ve o asırda geçerli hukukî esaslara göre koyduğu hükümleri, ülkesinde ikamet etmekte olan yerli ya-

---

[1] TANER, **"Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi"**, 9-10.

[2] TANER, **"Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi"**, 32-34.

bancı bütün şahıslar hakkında eşit bir şekilde tatbike hak ve yetkisi olduğu bugün en basta gelen hukuk kuralları arasında yer almaktadır. Zamanımızda devlet fikri o kadar ilerlemiş ve gelişmiştir ki bir devlete mensup olduğunu idrak eden her fert, memleketindeki ecnebîlerin istisnaî muamelelere tâbi tutulmasını hoş karşılamamaktadır. Mesela hiçbir fert, yabancı devletler tebaasının, ülkesinde ikamet ettikleri devletin yargı hakkının dışında kalmalarını, bunların adeta başka başka ve müstakil bir millet teşkil ederek misafir bulundukları devletin kanunlarına tâbi bulunmamalarını müsamaha ile göremez.

Ecnebîlerin Osmanlı ülkesinde sahip oldukları imtiyazların önceki asrın hukukî esaslarına ve hâkimiyet-i mülkiyeye tamamıyla aykırı olduğu açıktır. Bununla beraber imtiyazlar bir taraftan hükümetle ecnebî tebaa ve diğer taraftan Osmanlı tebaası ile ecnebîler arasındaki ilişkilere tesir ederek çeşitli mahzurlar meydana getirmektedir. Hâkimiyet-i devletin en önemli göstergesiolan yargı hakkına ecnebîlerin iştiraki ve milleti içerisinde bulunduğumuz çağın gereklerine uygun olarak kabiliyetli bulunduğu yere yükseltmek için yapılan pek çok kanunun ecnebîlere tatbik olunamayacağı iddiasıyla devletin kanun yapma hakkının kayıt altına alınması, bu mahzurların başında gelir. Yine, memleketin asayişini bozan bir suç işlendiğinde, bunun failinin yalnızca ecnebî olmasından dolayı memleketin asayişini sağlamakla yükümlü olan hükümetin takibatta bulunamaması veya birtakım kayıt ve şartlara müracaat mecburiyetinde kalması ile umûmî hukukun zarara uğraması, bu mahzurlar arasındadır. Bunların yanı sıra aynı akitten doğan bir davanın görülme sureti ve merciinin tabiiyet akdine göre çoğalması ve çeşitlenmesi gibi istisnaî kayıtlar adlî ilerleme adına yapılan her teşebbüsün karşısında adeta sarsılmaz bir set oluşturarak bu teşebbüsleri sonuçsuz bırakmıştır.

1856 tarihinde Paris Kongresi'ne katılan büyük devletler, Osmanlı Devleti'nin de Avrupa devletleri arasına girmesini ve Avrupa amme hukukundan yararlanmasını kabul etmiş ve onaylamışlardı. Bunun üzerine Osmanlı delegeleri tarafından Osmanlı ülkesinde öteden beri yürürlükte olan kapitülasyonların artık devamına sebep kalmadığı öne sürülmüştü. Bu haklı talep bütün delegeler tarafından esas itibariyle tasvip edilmiş ve kapitülasyonların amme hukuku kaideleriyle uzlaştırılamaz olduğu da kabul olunmuştu. Ancak **kapitülasyonların kaldırılmasını kanunlarımızın yeni hukukî esaslara göre düzenlenmesi ve ıslah edilmesî şartına bağlamışlardı.**

Büyük devletler tarafından gösterilen bu hak bilirliğin önemini takdir eden Osmanlı Hükümeti, önceden başlamış olduğu ıslahat yolunda devam etmişti. Osmanlı Devleti, o zamandan beri, çağın ihtiyaçlarının gerektirdiği kanunları yaparak ve müesseseleri oluşturarak mülkî ve adlî teşkilatında ona göre değişiklik ve düzenlemeler yapmıştı. Aşama aşama meydana gelen şu inkılâp ve tekâmüllerin sevindirici sonuçlarından olmak üzere büyük devletlerden bazıları son zamanlarda Osmanlı Hükümeti ile imzaladıkları antlaşmalarda Bâbıâli'nin Osmanlı ülkesinde kapitülasyonları kaldırmak ve yerine devletler hukukunu koymak maksadıyla yapacağı girişimlerde hükümete yardım etmeyi vaat etmişlerdi. Zaten memleketin kaynak ve imkânlarından istifade etmek için Osmanlı ülkesinin her tarafına dağılan ecnebîlerin Osmanlı kanunda yer alan medenî hukuktan yaralanmaları karşılığında yine o kanunun belirlediği vazifeleri yerine getirmekle sorumlu olmaları doğal bir keyfiyettir. Hak ile vazife arasında olması gereken ahenk ve irtibatın bu suretle sağlanması yine yabancıların menfaati gereğidir.

Tebaa ve ecnebîleri kapsamına alan İstimlâk-i Emlak Kanunu (1284 gurre-i cemaziyelevvel/ 31 Ağustos 1867) yarım asra yakın müddetten beri Osmanlı mahkemelerince tatbik edilmekte olduğu halde ecnebîlerin sahip oldukları hukuku ihlal söyle dursun, aksine ecnebîlerin bu kanunun tatbikinden daima memnuniyet duymaları bu iddianın en kuvvetli ve en reddolunamayacak delillerindendir.

Netice itibariyle, Osmanlı Devleti, Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla açtığı yenileşme ve ıslahat yolunda yavaş yavaş ilerleyerek kanunlarının tamamını bütün medenî ülkelerin kanunlarının dayandığı esaslara dayandırmıştır. Meşrutiyet'in ilanından beri ise dost düşman herkesin kabul ettiği bir azim ile gerek esasa gerekse usûle ilişkin kanunları değiştirmiş ve yenilemiştir. Son zamanlarda çıkarttığı bir kanunla serbesti-i mukavelât esasını getiren Osmanlı Devleti, medenî kanunun önemli bir noksanını tamamlayarak ülkede ikamet eden yerli ve yabancı her ferdin her türlü hukuktan yararlanarak en medenî insanların yaşadığı gibi yaşamalarını sağlamaya çalışmaktadır. Kısaca, Osmanlı Devleti, bugünkü Kanun-ı Esasî'si, sosyal durumu, müesseseleri, kanunları, mahkemeleri, hâkim yetiştiren okulları ve yasama organları ile aralarında devletler hukuku kaideleri geçerli olan devletlerden hiçbir farkı kalmamıştır. Ayrıca milletin her ferdine zamanın ihtiyacına uygun olarak en yeni usûlde bir eğitim verilmeye de gayret edilmektedir. Bütün bu sebeplerden dolayı, Osmanlı ülkesinde şimdiye kadar geçerli olan

ecnebî imtiyazlarının bundan böyle yürürlüğüne hiçbir sebep kalmamıştır. Dolayısıyla hukukî hiçbir değer taşımayıp, bugün için bir tarihî yadigârdan başka bir şey olmayan ve aynı zamanda istiklâl ve hâkimiyet-i Osmaniyyeyi boşlukta bırakan, Osmanlı milletinin ilerlemesine ayak bağı olan kapitülasyonların kaldırılması ile bütün yabancı devletlerin tebaası hakkında devletler hukuku hükümlerinin tatbiki kesin olarak gerekmektedir."

İlgili tezkerenin sadarete gönderilmesinin ardından toplanan Said Halim Paşa kabinesi, bir mazbata ile kapitülasyonların ilgasını 8 Eylül 1914 (26 Ağustos 1914 R.) tarihinde Padişaha sunmuş ve tezkere aynı gün onaylanmıştır. Padişahın kapitülasyonların ilgasına ilişkin Takvim-i Vekayi'de ilan olunan iradesi şöyledir:

> *"Memalik-i Osmaniyede mukim tebaai ecnebiye hakkında dahi hukuk-u umumiyeyi düvel ahkamı dairesinde muamele olunmak üzere elyevm cari mali ve iktisadi ve adli ve idari kapitülasyon namı altındaki bilcümle imtiyazatı ecnebiyyenin ve onlara müteferri veya onlardan mütevellit bilcümle müsaadat ve hukukun fimabaad ref'i ve ilgası Meclisi Vükela kararıyla tensip olunmuştur. İşbu iradei seniye 18 Eylül 1330* (1 Ekim 1914 H.) *tarihinden itibaren meriülahkam olacaktır"*[1].

Nihayet Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde ortaya çıkan genel siyasi durumdan istifade ederek kapitülasyonları kaldırmış ve 9 Eylül 1914'te, yabancı devletlere 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere kapitülasyonları tek taraflı ilga ettiğine dair bir nota vermiştir[2]. Elçilikler derhal birer nota ile ilga kararını protesto ettiler. Notada, kapitülasyonların anlaşmalara dayandığından bahisle tek taraflı kaldırılamayacağı bildiriliyordu. Halbuki E. BOZKURT'un ifade ettiği gibi kapitülasyonlar kamu hukukunun bir parçası olması nedeniyle ilgası için yabancı devletlerin olurunun alınması gerekmiyordu[3]. Fakat başta İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya gibi devletler Osmanlı Devleti'nin, kendileri ile anlaşmadan kapitülasyonları kaldırmasının mümkün olmadığını ileri sürüyorlar ve kendilerinin Osmanlı'nm yargı yetkisini azaltan

---

1 *Düstur*, II. Tertip, cilt 6, 1273.; TANER, **"Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi"**, 10.

2 İlgili notanın tam metni için bkz. BİLSEL, *Lozan*, cilt II, 65-67.

3 BOZKURT görüşünü desteklemek adına eserinde Friebourg Üniversitesi Hukuk Profesörü von Overbeck'in şu ifadesine de yer vermiştir: *"Alman İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan yeni anlaşmalar âkit tarafları tipik bir biçimde uluslararası topluluğun üyelerinin hukuken eşit olarak sözleşme yapmaları gereken koşullara uyan bir hukuki konuma getirmiştir. Onlar böylece uygarlık tarihinde önemli ve çağdaş Türkiye'nin uluslar arası konumuna gerçekten layık birer olay oluşturmaktadır"*. BOZKURT 142.

kapitülasyonlardan kurtulma yollarını zaten Osmanlı ile müzakere eğiliminde olduklarını ekliyorlardı. Görülüyor ki, karşılığında hiçbir ödün almaksızın Osmanlı topraklarındaki emperyalist ayrıcalıklarını yitirme korkusu, en amansız düşmanları bile birleştirmişti[1]. Bunun yanı sıra söz konusu devletler kapitülasyonlara adli, idari ve iktisadi öyle anlamlar yüklüyorlar ki, birkaç yüz senelik kapitülasyonların ilgası ile kalkacak olan hak ve ayrıcalıkları tamamıyla karşılayacak yeni bir rejim koymak zaruri hale geliyordu. Osmanlı ülkesinde Avrupalılara ait mali borçlar, medeni ve ceza hukuku meselelerini Türk keyfiliğinden kurtarmak lazımdır ! İşte bu sebeplerle devletler kapitülasyonlardan şimdilik vazgeçemeyeceklerini beyan etmişlerdi. Daha da şaşırtıcı olan ise Osmanlı Devleti'nin, yanında I. Dünya Savaşı'na girdiği Almanya'nın, İstanbul büyükelçisi vasıtasıyla ilk protestoyu yapmış olmasıdır[2].

Kapitülasyonların kaldırılması basın ve kamuoyunda da geniş yankılar uyandırmıştır. Kararı en coşkulu şekilde sayfalarına taşıyan gazete *İkdam* olmuştu. 10 Eylül tarihli baskısının tüm sayfalarını (6 sayfa) kapitülasyonların ilgasına bahşetmişti. Gazetenin ana başlığında *"Milli Bayramımız"*, alt başlığında *"Oh işte, bu defa tam kurtuluyoruz. Hukukumuza, hürriyetimize, benliğimize, mevcudiyetimize, varlığımıza, her manasıyla kendi kendimize malik ve sahip olduğumuz halde kurtuluyoruz. Artık uhud-u atika yok!"* ifadeleri yer almıştı **(Ek 5)**. Orta sayfalarında kapitülasyonların tarihçesine, baş ve son sayfalarında ise 9 Eylül günü halkın bu kutlu haber üzerine gün boyu yaptığı gösteriler ve taşralardan gelen kutlama telgraflarına yer verilmişti[3]. İttihat Terakki'nin yayın organı sayılan *Tanin* gazetesi ise haberi okuyucularına imtiyazlardan kurtuluş manasına gelen *"berat-ı halas ve necat"* ve *"Uhud-u atikanın ilgası"* başlıkları ile duyurmuştu[4]. Yine bir çok yerel gazete de bu haberi halka manşetten duyurmuştu[5].

---

1 Kapitülasyonların ilgasına karşı devletlerin tepkileri ve I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin siyasi varlığının ortadan kaldırılmasına yönelik gizli antlaşmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ***Uluslararası İlişkiler Tarihi,*** Cilt II, Çeviren: Atilla TOKATLI, May Yay., İstanbul, 1978, 469 vd.

2 SEVİĞ, *Devletler Hususi...*, s. 203; TANER, "Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi", s. 10-11; BİLSEL, *Lozan*, cilt II, s. 67

3 *İkdam*, 10 Eylül 1914 (28 Ağustos 1330 R.)

4 *Tanin*, 10 Eylül 1914 (28 Ağustos 1330 R.)

5 Kapitülasyonların ilgasına yönelik diğer gazete manşetleri ve bazı köşe yazarlarının makaleleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ELMACI, *İttihat Terakki ve Kapitülasyonlar*, s. 74-84

Kapitülasyonların kaldırılmasını kutlamak içinAnadolu ve İstanbul'un bir çok yerinde kitlesel katılımlı gösteriler de düzenlenmiştir. En büyük gösteriler Beyoğlu havalisinde idi. Sütlüce, Hasköy, Kasımpaşa halkından oluşan bir kol Beyoğlu Belediyesi önünden hareketle İttihat Terakki kulübü binası önünde; ikinci bir kol Galata, Tophane, Dolmabahçe ve Alman elçiliği önünden geçerek Taksim'de; Beşiktaş ve Ortaköy halkından oluşan üçüncü bir kol ise Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın konağı önünde toplanmıştı. Bu üç kol daha sonra Taksim'de birleşerek Beyoğlu'nda büyük bir gösteri düzenlenmiştir[1]. Kadıköy, Üsküdar, Beykoz gibi İstanbul'un Anadolu yakasında yer alan semtlerde de gösteriler düzenlenmiştir. Kapitülasyonların ilgası kararını kaleme alan komisyonun toplandığı Beykoz havalisinde büyük gösteriler ve şenlikler yapılmıştı. Beykoz halkı ve esnafı bayraklar süslü kayıklarıyla şarkılar söyleyerek Anadoluhisarı'na gelmiş ve sahile çıkarak İttihat Terakki kulübü önünde konuşmalar ve gösteriler yapmış, akabinde Küçüksu çayırında Kanlıca, Hisar, Kandilli, Çengelköy ve Beylerbeyi'nden gelen halkla birleşmişlerdi. Göksu çayırında ise Şurayı Devlet azası Seyid Haşim Bey bir konuşma yapmış ve kafile Kandilli'deki belediye önünde toplanarak haberin telgrafla taşralara duyurulmasını istemişti. Halk, Beykoz'a geri dönerken Yeniköy sahilinde bulunan Sait Halim Paşa yalısı civarına geldiğinde Sadrazamı şiddetle alkışlamıştı. Beykoz açıklarındaki Alman bandıralı bir vapurun mürettebatı ise elçilerinin tepkisinden habersiz bir şekilde kafileyi alkışlamıştı[2]. Kısacası halk hükümetin aldığı bu karara içtenlik ve büyük bir coşku ile sahip çıkmıştı. O günlerdeki siyasi ve manevi havayı en iyi Liman von SANDERS'm şu satırlarından anlamak mümkündür: *"Kapitülasyonların kaldırılmasından sonra 'Türkiye Türklerindir' sözü her tarafta söylenmekteydi"*[3]...

4.1.2.4. Kapitülasyonların Yerine Getirilen Rejim

Kapitülasyonların kaldırılması üzerine yabancıların hukuksal statülerinde meydana gelen boşluğun devletler hukuku ilkelerine göre doldurmak gerektiğinden hükümet derhal harekete geçmişti. Bu minvalde Şurayı Devlet Tanzimat Dairesi reisi Mahmud Esad efendi başkanlığında toplanan bir komisyon, Adliye Nezareti mümessili Tahir Taner'in de katılımıyla çeşitli devlet dairelerini ilgilendiren hususları inceleyerek bunlar hak-

---

1 *İkdam*, 13 Eylül 1914

2 ELMACI 78-79.

3 Liman von SANDERS, ***Türkiye'de Beş Yıl*** (İstanbul: Burçak Yay., 1968) 184.

kında kararlar vermiş ve bunları 3 Ekim 1914 tarihli (20 Eylül 1330) *"İmtiyazat-ı Ecnebiyenin İlgasından Dolayı Memurine Tebliğ Olunacak Talimatname"* ile ilgili dairelere bildirmişti. Bu talimatname iki ana bölümden oluşuyordu. Birinci bölümde *Umûr-u Adliyye* başlığı altında yabancıların adli işlerine dair usul ve esaslar düzenlenmişti. İkinci bölümde ise *Müessesat-ı Mezhebiye ve Tedrisiye ve Bahriye ve Mekâtib ve Emâkin-i Sıhhıyye-i Hususiye* başlığı altında dini eğitim, hayır kurumları, özel okul ve sağlık kurumları hakkında düzenlemeler vardı[1]. 15 Ekim 1914 (2 Teşrinevvel 1330) tarihli *"Kavanin-i Mevcudede Uhud-u Atikaya Müstenid Ahkamın Lağvı Hakkında Kanun-u Muvakkat"* ile Osmanlı ülkesindeki yabancıların hukuki statüsü belirlenmiş ve ilan olunmuştu[2]. 17 Ekim 1914 (4 Teşrinevvel 1330) tarihli *"Tebayı Osmaniye ile Tebayı Ecnebiye Arasında Mütevekkin Olup 18 Eylül 1330 Tarihinde Derdest-i Rüyet olan Deavinin Fasl-ı Hasmında Takip Edilecek Usul-ü Muhakemeye Dair Kanun-u Muvakkat"* ile de 1 Ekim'den önce Osmanlılar ile yabancılar arasında ortaya çıkmış ve görülmekte olan davaların aynen devam edeceği, fakat kapitülasyonlar mülga olduğu için dikkate alınmayacağı hükme bağlanmıştı. 3 maddeden oluşan düzenlemede ayrıca 1 Ekim tarihinden itibaren gerek bidayeten gerekse istinafen 6 ay müddetle davasını takip etmeyenlerin dilekçelerinin iptal olacağı ve davanın yenilenmesi için verilecek arzuhallerin ise davanın miktar ve mahiyetine göre ait olduğu mahkemeye verileceği belirtilmiştir[3].

Yabancıların hak ve vazifelerini devletlerarası hukuka uygun bir şekilde belirleyen en önemli kanun ise 8 Mart 1915 tarihli *"Memaliki*

---

1 14 sayfalık bu talimatname ilk başta 100 adet basılmıştı. Fakat kısa bir sürede tükenmesinden dolayı vilayetlerden gelen talep üzerine tekrar basılmıştır. Zira gönderilen kitapçıklar birkaç vilayetteki daireye ancak yetmişti. *1330 Tarihli İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin İlgasından Dolayı Memurine Tebliğ Olunacak Talimatname*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1330; Bu kanun içi ayrıca bkz *Sicill-i Kavânîn*, Cilt XI, s. 500-514; Belirtmek gerekir ki *"İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin İlgasından Dolayı Memurine Tebliğ Olunacak Talimatname"* adıyla 1915 (1331) senesinde *"ikinci kısım"* alt başlığı ile bir talimatname daha yayımlanmıştır. Bu talimatname 1330 tarihli birinci kısma göre çok daha kapsamlı idi. Talimatname içerikleri için bkz. ELMACI 281.

2 İlgili kanun iki maddeden ibaret olup hükümleri şunlardır:

Madde 1: *26 Ağustos 1330 tarihli irade-i seniye ahkamı mucibince, kapitülasyonların mülga olduğu, 18 Eylül 1330 tarihinden itibaren, bilumum kavanin ve nizamatı Devlet-i Âliyede, uhud-u atikaya müstenit olarak istisnaen münderiç bulunan ahkam mefhustur.*

Madde 2: *İşbu kanunun icrayı ahkamına heyeti vükela memurdur.*

Kanun metinleri için bkz. BİLSEL, ***Lozan***, cilt II, 67-68.

3 *Düstur*, II. Tertip, cilt 6, 167.

Osmaniyede Mukim Tebaayı Ecnebiyenin Hukuk ve Vezaifi Hakkında Kanunu Muvakkat" olmuştur[1]. Kanunda yer alan başlıca hükümler şunlardı: Memaliki Osmaniyede bulunan yabancılar Kanunu Esasi ile kavanini sairenin Osmanlılara bahşettiği hukuku siyasiye ve belediyeden istifade edemezler ise de kanun ve nizamlarla Osmanlı tebaaya hasredilmeyen hususi hukuktan istifade edebilirler (madde 1); memleketin emniyet ve asayişine taalluk eden bütün kanun ve nizamlar memlekette bulunan bütün ecnebiler hakkında mer'idir (madde 2); hukuk ve ticarete ait hususlarda ecnebiler Osmanlı mahkemelerinin bütün nevi ve derecelerine müracaat ve Osmanlı tebaası gibi haklarını dava ve müdafaa edebilirler. Ancak memlekette kafi miktarda emlak sahibi olmayan ecnebiler tarafından Osmanlı tebaası aleyhine davacı sıfatıyla ikame olunacak veya müdahale yoluyla müşareket edilecek davalara bakılması için önce dava masraflarıyla zarar ve ziyanına mukabil mahkemece tespit edilecek miktarda teminat akçası veya kefalet verilmesi mecburidir; şu kadar ki muamele-i mütekabile şartıyla bu mecburiyet kalkar (madde 3); Ecnebi tebaaya müteallik ve gayrimenkul mallara ait bilcümle davalar ile diğer hukuk, ticaret ve ceza davaları Osmanlı tebaası alakadar olmasa dahi devlet mahkemelerinde Osmanlı kanunlarına, nizamlarına ve usullerine göre görülür. Şu kadar ki gayrimüslim ecnebi tebaasına müteallik olup da nikah akit ve feshi, tefriki ebdan, übüvvet, nesep, tebenni (evlat edinme) gibi aile hukukuna ve rüşt, hacir ve vesayet gibi ehliyete ve menkul mallara ait vasiyet ve terekelere müteallik davaların Osmanlı mahkemelerinde görülebilmesi tarafların rızasıyla müracaatına veya Osmanlı nizam-ı ammesine mugayir olmamak şartıyla alakadarların tabi oldukları hükümet kanunlarına ve kanunların ihtilafı halinde devletler hususi hukuku kaidelerine tevfikan muamele olunur (madde 4); Mevzu kanunlara göre Osmanlı tebaasına tarh ve istifa olunan rüsum ve tekalife ecnebi tebaası dahi aynı şerait dairesinde tabidir (madde 5). Bu kanunun geçici maddesinde de kanunun neşri tarihinde memleketimizde dava vekaleti, tababet, eczacılık, mühendislik ve muallimlik meslek ve sanatları ile iştigal ve mektep küşat ve gazete ve mecmua neşreyleyen yabancıların müktesep haklarını devletin kanun ve nizamlarına ittiba şartıyla mahfuz olduğu tasrih edilmiştir[2]. TANER'in de belirttiği üzere bu kanun hükümleri gerek daha sonra imzalanan

---

[1] *Düstur*, II. Tertip, cilt 7, 4583.

[2] *Düstur*, II. Tertip, cilt 7, 4583.; Vedat Raşit SEVİĞ, ***Türkiye'nin Devletler Hususi Hukuku Düzeni ile İlgili Kanun ve Andlaşmalar (Derleme)*** (İstanbul: İÜ Yay. No:1598, 1971) 223-224; BİLSEL, ***Lozan***, cilt II, 68-69.

ikamet ve yargı yetkisine dair sözleşmelerde gerek Lozan müzakerelerinde daima dikkate alınmıştır.

Kapitülasyonların yerine ikame dilen rejim ile yabancıları ilgilendiren işlere böylece bir düzen getirilmesinin yanı sıra, devletler ile kapitülasyonların ilgası sebebiyle devletler umumi hukuku çerçevesinde *ikamet, konsolosluk ve ticaret sözleşmeleri* de yapmak gerekiyordu. Osmanlı Hükümeti ilgadan kısa bir süre sonra Avusturya-Macaristan ve Almanya ile birlikte savaşa girdiği için bu minvalde sözleşmeleri ancak müttefikleri ile yapabilirdi. Tahir TANER'in de içinde bulunduğu üç kişilik bir heyet, iki devlet arasında adli ıslahat ve çeşitli devletler hukuku konularında sözleşmeler yapmak üzere 1916'da Berlin'e gitmiştir. Uzun süren müzakereler sonrasında çeşitli konularda anlaşmalar ve sözleşmeler imzalanmıştır. TANER'e göre bu anlaşma ve sözleşmeler ile Almanya, kapitülasyonların ilgasını tanımış oluyordu[1]. Fakat hükümetin savaştan sonra diğer devletlerin ilgayı kabul etmemeleri halinde bu anlaşma ve sözleşmelerin hükmü kalmayacağı yolunda Almanya'ya gizli bir senet vermesi bizce bu tanıma kararını anlamsızlaştırmıştı. TANER her ne kadar buna mecbur kaldıklarını ifade etmiş olsa da yüzyıllar sonra gelinen böyle bir aşamada Almanya'ya verilen taahhüt kabul edilebilir değildir[2]. Nitekim BİLSEL de *"böyle bir gizli senet verilmek ile kapitülasyonların ilgasındaki muvaffakiyet çok azaltılmıştır"* şeklinde bir yorum getirmekle İttihat Terakki hükümetinin bizzat kendi eserini bozmuş olduğunu ifade etmiştir.

Kapitülasyonların ilgası yukarıda zikrettiğimiz temel düzenlemelerin dışında dolaylı olarak başka kanunlarında düzenlenmesini gerektiriyordu. Yabancıların bilhassa medeni hukuka ait kaygılarını ortadan kaldırmak üzere 25 Ekim 1917 tarihli Hukuk-u Aile Kararnamesi çıkartılmıştır. Özel hukuk alanında en önemli adımlardan biri olarak sayılabilecek bu düzenleme ile Mecelle'nin eksik kısımlarından olan aile hukuku

---

[1] TANER, "**Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi**", 12-13.

[2] TANER, "**Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi**", 13.; BİLSEL Almanya'ya gizli taahhüt verilmesine yönelik eleştirisini şöyle devam ettiriyordu: *"...Bu senedi vermemek kabil değil miydi? Senedi imza etmiş olan zat, ki çok muhterem temiz bir zattır, 'çok uğraştık, fakat Almanlar kabul etmedi. Onun üzerine hükümet imza emrini vermeğe mecbur oldu' dedi. Almanların ısrarına, ısrar ile mukabele olunamaz mıydı? İsmet Paşa da Lozan'da devletlerin kabul etmemesi karşısında bir intikal devresini kabul etseydi böyle diyebilirdi. Hatta bu intikal devresini murahhas heyet arasında da haklı ve zaruri görenler vardı. Darülfununumuz muhitinde de böyle düşünenler vardı. İsmet Paşa bunu kabul etmeyerek redde red ile cevap verdi ..."* BİLSEL, *Lozan*, cilt II, 69-70.

düzenlenmişti. Kanunun esbab-ı mucibe lahiyasmda; Müslüman ve gayrimüslim tebaanın ayrı kanun hükümlerine tabi olmalarının mahzurları anlatılarak, her iki gruba da hitap edecek bir kanun hazırlanmasının uygun görüldüğü ifade edilmişti. Ayrıca Müslümanlar için medeniyetin icatlarına dayanan kanunu fıkıh esaslarına dayandırmanın kolay olduğu, gayrimüslimler hakkında da onların din ve mezheplerinin kanunlarından gerekli hükümlerin alınarak, ortak kuralların herkese uygulanmak üzere kanunun tedvin edileceği belirtiliyordu. Hal böyle olmakla beraber komisyonda tam olarak laik bir düzenleme gerçekleştirilememiş, aynı kanun içinde ayrı bölümler halinde devletin müslüman, hristiyan ve Yahudi uyruklarına uygulanacak dini kuralları alt alta sıralanmıştır[1]. Anlaşılıyor ki komisyonun laiklik algısı halihazırda dinler arası eşit muamele yapma düzeyinde idi.

Hukuk-u Aile Kararnamesi ile hukuk birliği sağlanamamış olsa bile; ilk kez farklı dine mensup Osmanlı tebaasının evlenme ve boşanma işlerine müteallik hükümler bir araya toplanmış, nişanlanma hukuki bir kurum olarak kabul edilmiş, şeriat mahkemelerinin yetkileri genişletilerek gayrimüslimlerin evlenme, boşanma nafaka ve drahoma davalarını kapsar hale getirilmişti. Dolayısıyla cemaat mahkemelerinin bu konulardaki yargı yetkileri ellerinden alınmış oluyordu. Bu madde kendilerine tanınan imtiyazlara aykırı olduğu gerekçesi ile cemaatler tarafından büyük itirazlara sebebiyet vermişse de sonuç değişmemiştir. Aynı şekilde Vatikan da Katoliklerin evlenme ve boşanma işlerinin şeriat mahkemelerinin yetkisine devredilmesine itiraz etmişti[2]. 7 Kasım 1917 Tarihli *Usul-ü Muhakemei Şeriye Kararnamesi* ile de Şeyhülislamlık ve patrikhanenin yargısal yetkileri kaldırılmış, şeriye mahkemeleri ve nizamiye mahkemeleri Adliye Nazırlığı'na bağlanarak tek bir kurum çatısı altında birleştirilmiştir[3]. ***Bu düzenlemeler ile laik bir medeni hukuk tesis edilememiştir. Ancak hem şeyhülislamlık hem de cemaat mahkemelerinin, yani ruhani yargı otoritelerinin yargı yetkileri tamamen kaldırılmıştır. Böylece Osmanlı hukuk sisteminde kapitülasyonların ilgası ile konsolosluk mahkemelerinin, Hukuk-u Aile Kararnamesi ile de cemaat mahkemelerinin yargılama yetkisine son verilmiş oluyordu.*** Fakat 1919'da Damat Ferit

---

[1] Mehmet Akif AYDIN, *İslam Osmanlı Aile Hukuku* (İstanbul: MÜİF Vakfı Yay., 1985) 163 vd.; G. BOZKURT, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 171-173.

[2] BOZKURT, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 173.

[3] ELMACI 113.

Paşa hükümeti, kapitülasyonların yeniden tesisi gibi Hukuk-u Aile Kararnamesi'nin kaldırılması girişimlerinde de bulunmuştu. Nihayet 19 Haziran 1919 tarihli bir kararname ile Hukuk-u Aile Kararnamesi yürürlükten kaldırıldı[1].

Kapitülasyonların ilgası sonrasında çıkarılan kanunlar yukarıdakilerden ibaret değildir. Gümrük tarifelerini değiştiren 20 Eylül 1914 tarihli *"Gümrük Resminin Tadili Hakkında Kanun-u Muvakkat"* ile her türlü ticari maldan gümrüklerde %15 oranında vergi alınmasına karar verilmişti[2]. Yine 13 Aralık 1914 tarihli *"Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasım Şirketlerle Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkında Kanun-u Muvakkat"* ile Yabancı şirketlerin Osmanlı ülkesinde faaliyet yürütebilmeleri için Ticaret Nezareti'ne unvanlarını, tabiyetini, sermaye miktarını bildirmeleri şartı getirilmişti. Yabancı şirketler ayrıca Osmanlı yasalarına bağlı kalacaklarına dair taahhüt içeren bir dilekçe de vermek zorundaydılar (madde 1). Kanuna göre şirketler şirket nizamnamelerindeki değişiklikleri Nezaret'e bildirecekler ve Nezaret'in verdiği onay belgesini gazetede ilan ettirecekler (madde 4, 7). Şube ve acenteler mensup oldukları şirketler için kanuni ikametgah sayılacaklar ve şirket aleyhine açılacak davalarda şirket vekilleri veya müdürlerinin uyrukları göz önünde tutulacaktı. Kanunun ikinci bölümünde ise yabancı sigorta şirketleri ve Osmanlı ülkesindeki faaliyetleri düzenlenmişti. Belirtmek gerekir ki yabancı şirketler kapitülasyonlarla elde ettikleri imtiyazlar sayesinde, uzun yıllar boyunca yerli Osmanlı şirketleri aleyhine ticari faaliyet yürütmüşlerdi. Bu düzenleme ile yerli ve yabancı şirketler arasındaki haksız rekabet durumunun önemli ölçüde ortadan kaldırıldığını söylemek mümkündür.

Kapitülasyonların ilgası adli hususlara ilişkin bir çok meseleyi ihtiva ediyordu. Bu sebeple adliye memurlarına, Adliye Nezareti'nce başta ifade ettiğimiz 3 Ekim 1914 tarihli *"İmtiyazat-ı Ecnebiyenin İlgasından Dolayı Memurine Tebliğ Olunacak Talimatname"* ile bu konularda çok dikkatli ve özenli hareket etmeleri yönünde özel bir yazı yazılmıştı. Yazıda bu konunun çok önemli ve hassas bir konu olduğu hata yapanların bir daha adli memuriyete getirilmeyecek şekilde cezalandırılacağı belirtilmişti[3].

---

[1] ELMACI 115.

[2] 20 Eylül 1914 tarihli ***"Gümrük Resminin Tadili Hakkında Kanun-u Muvakkat"*** kapitülasyonların ilgasından sonra çıkarılan ilk düzenleme olması sebebiyle ayrıca bir hususiyet arzetmektedir. *Düstur*, II. Tertip, Cilt 8.

[3] ***Tanin***, 4 Teşrinevvel 1914; ELMACI 100.

Tüm bu yapılan kanun, yazışma ve açıklamalardan anlaşılacağı üzere kapitülasyonların kaldırılması ile ortaya çıkan boşluğu doldurmak için hem siyasi hem de hukuki bağlamda çok yoğun bir mesai sarfedilmiştir. Fakat ne yazık ki bu muazzam gelişmeler, mütareke döneminde İstanbul'da işgal güçlerinin bayraklarının dalgalanması ile anlamsız hale gelecekti.

4.1.2.5. İşgal Yılları ve Kapitülasyonların "De Facto" Tesisi

Osmanlı Devlet'i dört yıl süren I. Dünya Savaşı'nı kaybetmiş ve 30 Ekim 1918'de ülkenin müttefik devletler tarafından işgalini sağlayacak olan Mondros Mütarekesi'ni imzalamıştır. İşgalci güçler bu imzanın ardından ülkenin belli bölgelerine girmeye başlamışlardı. Kapitülasyonların akıbetinin ne olacağı ise müttefiklerin 13 Kasım 1918'de İstanbul'u girişinden sonra açıkça belli oldu. Buna göre işgalci güçler, kapitülasyonları devletler hukukunun prensiplerine aykırı bir usulle tekrar tesis etmeye koyulmuşlardı **(Ek 6)**. Halbuki devletler hukukuna göre bir toprağı işgal eden güçler, mevcut sivil idareyi ya olduğu gibi muhafaza etmeli ya da eğer mevcut yasalar işgal güçlerinin güvenliğini tehdit ediyorsa bunu değiştirebilmeli idi. Müttefikler kendileri için böyle bir tehlike olmadığı halde, sivil idareye kapitülasyonları kabul ettirme doğrultusunda çalışıyorlardı[1]. Kaldı ki müttefiklerin kapitülasyonlar konusundaki tavrı daha önce işgal ettikleri Filistin, Lübnan, Suriye, Irak ve İran topraklarında kapitülasyon rejimini eskisi gibi canlandırmalarından belli olmuştu[2]. Sonuç itibariyle Osmanlı başkentinin işgali ve kapitülasyonların tesisi aslında tek bir anlama geliyordu: Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarının fiilen ortadan kalktığı...

Kapitülasyonların yeniden tesisi işgalci güçlerin bir anda uygulamaya koydukları ortak bir karar değildi. İngiliz belgelerinden bu hususta yoğun bir diplomasi trafiğinin ve görüş ayrılıklarının yaşandığı anlaşılıyor. İstanbul'da bulunan İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthrope, 6 Ocak 1919 tarihinde İngiliz dışişlerine çektiği bir telgrafta, Fransa ve İtalya'nın, Osmanlı Devleti'ne kapitülasyonları yeniden tesis etmesi yönünde derhal bir protesto notası çekilmesini istediklerini bildiriyordu. Bu noktada Komiser Calthrope'un, hükümetin görüşünü sorduğu ve

---

[1] ALTUĞ, *Yabancıların Hukuki Durumu*, 70-71.

[2] Orhan KOLOĞLU, *Türk Çağdaşlaşması* (İstanbul: Boyut Kitapları, 1995) 57-58.

cevap gelene kadar İstanbul'daki Fransız ve İtalyan meslektaşlarını oyaladığı anlaşılıyor[1]. Karşılıklı yazışmalardan İngiltere'nin bu konuyu barış görüşmelerine kadar erteleme taraftarı olduğunu söylemek mümkündür. Fakat Fransa ve İtalya kapitülasyonlar meselesinde daha aceleci davranıyordu. Bu nedenle Fransa hükümeti Aralık ayının başlarında İstanbul'daki yüksek komiserine kapitülasyonların yeniden tesis edilmesi için talimat ve bu sistemin çalışması için adli sistemde ne gibi düzenlemelerin yapılması gerektiğini araştırmak amacıyla yetki vermişti[2].

Kapitülasyonların yeniden tesisi konusunda işgal güçleri arasındaki görüş ayrılığının temelinde, ilga kararının hukuki niteliği ve buna bağlı doğacak sonuçlar bulunuyordu. İngiltere tezi kapitülasyonların yeniden tesis edilmesine gerek olmadığı, zira ilga kararının tek taraflı alındığı için zaten geçerli olmadığı, hatta yok hükmünde olduğu yönünde idi[3]. İngiltere'nin bu tezi savunmasının nedeni ise savaş süresi boyunca ve devamında kapitülasyonların yerine getirilmemesinden doğan zararları tazminat olarak isteyebilmekti. Dolayısıyla kapitülasyonların yeniden tesis edilmesini istemek ilga kararını geçerli saymak ve böylece tazminat isteme hakkından yoksun kalmak anlamına geliyordu[4]. Bununla birlikte 1 Şubat 1919 tarihli başka bir İngiliz belgesinde kapitülasyonların savaşın başlamasıyla fiilen kalktığı ya da en azından askıya alındığı hususunun tartışmasız olduğu ifade edilmektedir. Buna göre yapılması gereken ilgayı hukuken yok saymak ve barış antlaşmasına *"kapitülasyonların karşılıklı anlaşıncaya kadar yürürlükte kalacağı"* hükmünü koymaktır[5]. Fransız ve İtalyan tezi ise Osmanlı Devleti'nin yeniden kapitülasyonları tesis etmesi yönünde idi[6]. Diğer yandan Amiral Calthrope kendi hükümetine,

---

1 İlgili yazışmalara ilişkin Arşiv belgelerinin orijinal metinleri "Ekler" kısmında verilmiştir. ***Public Record Office (PRO)/Foreign Office(FO)*, 608/109/1; *PRO/FO*, 608/109/3**

2 Sina AKŞİN, ***İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele: Mutlakıyete Dönüş (1918-1919)***, Cilt I (Ankara: 1998) 159-161.

3 ***PRO/FO*, 608/109/14**; İngiltere hükümeti bu konuda Malkim adlı bilirkişiden hukuki görüş de sormuştur. Malkim hazırladığı raporda normalde kapitülasyonların tek taraflı kaldırılamayacağını söylemekle beraber savaşın patlaması ile ya yürürlükten kalkabileceğini ya da askıda kalacağım ifade etmiştir. Fakat savaşın sona ermesi ile askıda olma hali de sona ermiştir. Bu nedenle kapitülasyonların yeniden tanınması yerine, barış antlaşmasına *"kapitülasyonların karşılıklı anlaşıncaya kadar yürürlükte kalacağı"* hükmü konulması daha yerindedir. *PRO/FO*, 608/109/5

4 ***PRO/FO*, 608/109/14**

5 ***PRO/FO*, 608/109/14**, madde 7.

6 ***PRO/FO*, 608/109/8, 9.**

kapitülasyonların eskidiği ve bu nedenle mevcut durumdan faydalanarak ek maddeler içeren yeni bir kapitülasyon rejimi getirilmesi önerisinde bulunuyordu. Fakat bu konuda İngiliz hükümetine bir rapor hazırlayan Malkim, bunu pek de kabul edilebilir bulmadığını söylemiştir[1].

Kanaatimizce İngiltere tezinin arkasında tazminat talebinin yanında politik sebepler de vardı. Buna göre İngiltere işgal kuvvetlerinin başı olarak yöneteceği işgal bölgesinde hemen tepki çekecek uygulamalardan kaçınmak istiyordu. Zira halkın tepkisini uyandıracak kararlar, derhal Osmanlı başkentindeki işgal yönetimine karşı bir direniş hareketine dönüşebilirdi. Nitekim kapitülasyonların Osmanlı kamuoyundaki anlamını göz önüne alacak olursak bu kaygı hiç de yersiz değildir. Hatırlanacağı üzere milli burjuvazi yaratmak amacındaki İttihat Terakki'nin öncelikli hedefi kapitülasyonların ilgası idi. Zira kapitülasyonlar Osmanlı Devleti'nin iktisadi, siyasi, hukuki ve milli varlığını yok ediyordu. Bu bağlamda kapitülasyonların yeniden tesisi en başta eşraf sınıfına mensup olan ve kapitülasyonların doğrudan mağduru durumundaki müslüman-Türkleri etkilemiştir. İşgal güçlerine karşı ordu dışında ilk direnişi örgütleyen kesimin Anadolu eşrafı olması da herhalde bundan kaynaklı olsa gerek[2].

Nihayetinde işgal güçleri ortak hareket etmeye karar vermiş ve böylece 19 ve 20 Ocak 1919 tarihinde *İşgal Güçleri Yüksek Komiserliği*, Osmanlı Devleti'ne bir nota çekmiştir. İngiltere, Fransa ve İtalya elçilikleri bu nota ile Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları ilga ettiği 10 Eylül 1914 tarihinden itibaren adli, idari ve ticari alanlardaki her türlü karar ve uygulamasının yasal dayanaktan yoksun olduğunu bildiriyordu[3]. Notada ayrıca 10

---

1 *PRO/FO*, 608/109/5, 9

2 Kanaatimizce Milli Mücadele döneminde ordu sınıfı ile ilk başta ortaklık kurmuş kesimin Osmanlı köy ve kasaba eşrafı olması rastlantısal değildir. Tüccar ya da küçük burjuvazi sınıfı daha önce de yapmış olduğu gibi çıkarlarının bir kısmını feda ederek yabancı devletler ya da sömürücü sınıflar ile birlikte hareket edebiliyordu. Bu itibarla Türk kurtuluş ordusu verdiği savaşta yanında sadık bir müttefik olarak ilk eşraf kesimini bulmuştur. YERASİMOS'un şu yorumu tespitimizi desteklemektedir:

"...(B)u müttefik en has müttefiktir. Çünkü ülkedeki üretim biçiminin başlıca unsuru olan toprağı elinde bulundurmasıyla eşraf önde gelen egemen sınıftır ve sömürülen kitlelerle kapitalizm öncesi bağların sürüp gitmesi de bu sınıf mensuplarına üstünlük ve otoritelerini sürdürdükleri ekonomik ilişkilerden daha ileriye götürme ve bu arada maddi ve manevi olarak tükenmiş durumda bulunan halka, kafasında kesinliğe kavuşturamadığı bir mücadeleyi kabul ettirme imkanı veriyordu." Stefanos YERASİMOS, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Cilt III (İstanbul: Belge Yay., 1992) 25-27.

3 ELMACI 167.

Eylül 1914'te Babıâli'nin tek taraflı olarak aldığı ilga kararma karşı çektikleri protesto notalarındaki görüşlerini aynen korudukları belirtilmişti. Bu tarihten itibaren tebaalarının uğramış oldukları zararlar için de ayrıca bir zarar listesi yapılacaktır[1]. Dolayısıyla kapitülasyonların yeniden tesisi bu zararların artmasını önleyecekti !... Devletler bu nota ile Osmanlı Devleti'nden, kendi tebaaları için kapitülasyon hükümlerine riayet edilmesini istedikleri gibi daha önce bu hakka sahip olmayan Belçika, Yunanistan, Karadağ, Romanya ve Sırp vatandaşlarına da kapitülasyonlar çerçevesinde muamele edilmesini istemişlerdi.

Meclis-i Vükela 26 Ocak'ta yaptığı toplantıda, işgal güçlerinin bu taleplerini ele aldı. Toplantıda kapitülasyonların kaldırılması kararının *"zamansız"* ve *"uygunsuz"* bulunduğu belirtilmiştir. Bunun ardından Babıâli, işgal güçlerine kapitülasyonlarla ilgili bir kararın barış görüşmelerine bırakılması teklifini içeren 15 Şubat 1919 tarihli bir nota vermiştir[2]. İngiliz belgelerine göre Babıâli notasında, savaş sırasında İngiliz vatandaşlarına uygulanan muamelenin artık kalktığı ve *"uluslararası hukukun"* çerçevesinde muamele yapıldığı ifade edilmiştir[3]. İşgal güçleri bu notaya, 6 Mart'ta sert bir şekilde cevap vermiş ve derhal kapitülasyonların tesisi talebini yinelemişlerdir. Fakat İngiltere politik açıdan geri kalmamak için bu notaya imza koymuşsa da, hukuki açıdan mümkün mertebe kendi tezi doğrultusunda ayrıksı hareket etmeye çalışmıştır[4]. Bu dönemde İngilizlerin İttihat Terakki tutuklamalarını başlatmaları ile kapitülasyonların yeniden tesisi çabalarının eşzamanlı gelişmeler olması ise ayrıca dikkat çekicidir[5].

Sonuçta işgal güçleri fiili hakimiyetin kendilerine verdikleri irade ile kapitülasyonları yeniden tesis etmiş ve bu yönde bir takım adli ve idari

---

1 AKŞİN 160.

2 M. Emin KÜLÜNK, ***Kapitülasyonların Kaldırılması (1914)*** (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006) 289.; AKŞİN 160.

3 ***PRO/FO, 608/109/24.***

4 ***PRO/FO, 608/109/29-30.***

5 Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra işgal güçleri, İttihatçıları; Ermenileri öldürmek ve İngiliz esirlerine kötü davranmakla suçluyorlardı. Mütarekenin ağır şartlarını kabul etmek zorunda kalan Osmanlı yöneticileri de işgal güçleri tarafından suçlandıkları konuları bir an önce halletmek çabasında idiler. Bu sebepten dolayı söz konusu dönemde üst düzey ve alt kadrolar dahil bir çok ittihatçı tutuklanmış, yargılanmış ve cezalar almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun ATA, ***İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*** (Ankara: TTK, 2005); AKŞİN 30 vd.

uygulamalar yürürlüğe koymuşlardır. Ayrıca Osmanlı ülkesinin çeşitli yerlerinde devletler hukuku ilkelerine aykırı olarak ceza ve hukuk işlerinde yetkili özel mahkemeler kurulmuş ve her ordu Osmanlı tebaası aleyhine yapılan müracaatları buralarda görmeye başlamıştı. Bilhassa bu durum İstanbul'da tam bir karışıklık yaşanmasına sebebiyet vermiştir[1]. Zira bu uygulamalar TANER'in deyişiyle kapitülasyonlara bile rahmet okutuyordu[2]. Çünkü kapitülasyonlarda, Osmanlı tebaası ile yabancı tebaa arasındaki uyuşmazlıklar daha önce belirttiğimiz üzere Osmanlı mahkemelerinde görülüyordu. İngiliz belgelerinden anlaşıldığına göre İngiltere tarafından genişletilmiş yetkilerle Mısır'dakine benzer karma mahkemelerin kurulması önerilmiştir. Bu mahkemelerde Fransızca resmi dilin yanında İngilizce'nin de kullanılması gerektiği hususu özellikle vurgulanmıştır[3]. Sevr antlaşması öncesinde müzakere ve tartışmaların yer aldığı İngiliz belgelerinde dikkat çekici olan diğer hususlar ise şunlardır: Barış antlaşmasında kapitülasyonların bir ön şart olarak yer alması ve Almanya haricinde kapitülasyonlardan diğer ülkelerin istifade edebilmeleri[4], Osmanlı Devleti'nde manda yönetiminin kurulması haline bunun zaten kapitülasyonlar için uygun rejim olacağı, bu mümkün olmazsa kapitülasyonların devam etmesi gerektiği[5].

22 Eylül 1921'de her ordunun kendi mahkemesi yerine ortak mahkemeler teşkil edildi. Kurulan bu mahkemeler için işgal güçleri komutanları birer emirname yayımlayıp görev, yetki ve yargılamanın esaslarını düzenlediler. Fakat bu mahkemelerin verdikleri kararlar hukuki olmaktan o derece uzaktı ki, nihayet işgal güçleri 21 Aralık 1921 tarihinde karma nitelikli bir Adalet Komisyonu kurulmasını teklif etti. İngiliz belgelerinden, bu teklifin önce Fransızlar tarafından yapıldığını anlıyoruz[6]. İşgal güçleri yüksek komiserleri, bunun kapitülasyonların ilgası hakkmdaki karar üzerinde hiçbir tesiri olmamak kaydıyla kabul edilmesini ileri sürdüler. Babıâli de Türk tebaasının menfaatlerini korumak için bunu kabul etti. Böylece Karma Adli Komisyon bu şekilde Türk hakimin de huzuru ile toplanarak kararlar vermeye başlamıştı. BİLSEL'in bizim de

---

1 ALTUĞ, *Yabancıların Hukuki Durumu*, 71.; BİLSEL, *Lozan*, cilt II, 70-71.

2 TANER,"**Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi**", 12.

3 *PRO/FO*, **608/109/31.**

4 *PRO/FO*, **608/109/38.**

5 *PRO/FO*, **608/109/63, 64.**

6 *PRO/FO*, **608/109/58, 61.**

iştirak ettiğimiz görüşüne göre belki birkaç Türk'ün çıkarları bu şekilde korunmuş olabilir. Fakat diğer yandan bu hareket, işgal güçlerinin *de facto* uyguladığı kapitülasyon rejimine hukukilik *(de jure)* kazandırmış oluyordu[1].

En nihayet İstanbul Hükümeti'nin imzalayıp, onaylamadığı Sevr Andlaşması'nın 261. maddesine göre ise kapitülasyonlar resmen yeniden tesis ediliyordu. Maddeye göre: *"Uhud ve mukavelat ve taamülattan mütevellit imtiyazat-ı ecnebiyye usulü 1 Ağustos 1914 tarihinden mukaddem anlardan ya doğrudan doğruya veya bilvasıta istifade eden devletler menfaatine olarak yeniden tesis edilecek ve işbu menafi 1 Ağustos 1914 tarihinde bunlardan istifade edemeyen Düvel-i Müttefikaya dahi teşmil olunacaktır"*. Koca bir devleti köleleştirmeyi amaçlayan ve gerçekte Türkiye'nin bağımsızlığını tamamen ortadan kaldıran bu antlaşma, İstanbul Hükümeti ile yapılmıştı. Oysa bu hükümet gerçek iktidarı çoktan yitirmiş ve Ankara'da, temel amaçlarından biri kapitülasyon rejimini yok etmek olan yeni bir hükümet kurulmuştu[2]. Sevr Antlaşması'nm kapitülasyonlara dair hükümlerine, Anadolu'da başlayan direniş hareketinin örgütleyicileri Milli Misak'ın 6. maddesi ile şöyle cevap vermiştir[3]:

> "Milli ve iktisadi inkişafımız imkan dairesine girmek ve daha asri bir muntazam idare şeklinde işleri yürütmeye muvaffak olabilmek için her devlet gibi bizim de inkişafımız sebeplerinin temininde istiklale ve tam serbestiye mahzar olmamız hayat ve bekamızın üssül'esasıdır. Bu sebeple siyasi adli, mali inkişafımıza mani kayıtlara muhalifiz. Tahakkuk edecek borçlarımızın ödeme şeraiti de bu esaslara muhalif olmayacaktır".

Kuruluş sürecinde Türkiye, kapitülasyonlar cephesinden, böyle bir siyasi ve hukuki şartlar içinde bulunuyordu. Bu nedenle Lozan'a giden heyetin mücadelesi sadece siyasi değil, aynı zamanda hukuki alanda da tezahür etmiştir.

---

1 İşgal güçleri komutanlarının yayımladıkları emirnamelerin tam metinleri için bkz. BİLSEL, ***Lozan***, cilt II, 70-74.

2 ***Uluslararası İlişkiler Tarihi***, Cilt III, 214-216.

3 ALTUĞ, ***Yabancıların Hukuki Durumu***, 71.; BİLSEL, ***Lozan***, cilt II, 75.

4.2. Cumhuriyet Dönemi ve Kapitülasyonların Sonu

4.2.1. Lozan Süreci ve Kapitülasyonlar: "Tek Taraflı İlga Kararının Kabulü"

Atatürk, milli mücadele dönemini kaleme aldığı Nutuk'ta, Mondros Ateşkes Anlaşması'ndan sonra Türkiye'ye yapılan dört barış teklifini karşılaştırmış ve bunlara karşı TBMM'nin tutumunu izah etmiştir. Dört barış teklifinden birincisi 1920 tarihli Sevr, ikincisi I. İnönü zaferinden sonra Londra'da toplanan konferansın sonunda yapılan 12 Mart 1921 tarihli barış teklifi, üçüncüsü Sakarya zaferinden sonra yapılan 22 Mart 1922 tarihli barış teklifi ve dördüncüsü 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan teklifi. Atatürk'ün yaptığı bu karşılaştırmanın ***"adli kapitülasyonlar"*** başlığı altındaki kısmı ise aynen şöyledir[1]:

> *"**Sevres'de**: İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'nın temsil edildikleri dört üyeden kurulu bir komisyon, kapitülasyonlardan yararlanan diğer devletlerin uzmanlarıyla birlikte yeni bir usul düzenleyecek ve Osmanlı Hükümeti'ne danıştıktan sonra bu usulü tavsiye edebilecek. Osmanlı hükümeti bu usulü kabul edeceğini şimdiden kabul edecek.*
>
> ***Mart 1921 teklifinde**: Bu komisyonda Türkiye'nin de temsil edilmesine itilaf devletleri razı olmaktadır.*
>
> ***Mart 1922 teklifinde**: Aynı teklif*
>
> ***Lozan'da**: Kapitülasyonlarla ilgili hiçbir kayıt yoktur. Danışma niteliğinde olmak üzere birkaç yabancı uzmanı beş yıl için hizmetimize almayı kabul ettik."*

I. Dünya Savaşı sonrasında kapitülasyonlar ile ilgili süreci karşılaştırmalı olarak ele alan bu satırlar, TBMM hükümetinin Lozan'da izlediği siyasetin de anatomisini ortaya koymaktadır.

Türk ordusunun 9 Eylül'de Yunan ordusunu İzmir'den çıkartması ile Mudanya Ateşkesi imzalanarak savaş sona ermiştir. İstanbul'a Türk orduları girdikten sonra Ankara hükümeti gümrüklere el koymuş, gümrük memurlarını işten çıkarmış ve gümrük resmini üç misli artırmıştı. Düyun-u Umumiye çalışanlarının çıkarılması ve %3 Düyun-u Umumiye

---

[1] Kemal ATATÜRK, ***Nutuk 1919-1927*** (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2002) 506-507, 512.

hasılatına el konulması, yabancı güçler üzerinde ayrıca olumsuz etkiler yaratmıştır[1]. Nitekim bu kaygılarla 6 Ekim 1922 tarihinde İstanbul Fransız Ticaret Odası tarafından hazırlanan bir raporda, kapitülasyonların devam etmesinin gerekçeleri şöyle izah ediliyordu[2]:

> "...(Ş)ahıslarımız ve mallarımız için Türklerin karakteri bugünkü temayülleri ve kanunlarının hali göz önüne alınarak, cesaretle ileri sürülebilir ki muteber Avrupalılar için Türkiye'de geçerli olan teminler (kapitülasyonlar) olmaksızın yaşamak mümkün değildir. O halde teminleri mutlaka muhafaza etmek lazımdır ve bu fikir de en hararetli Türk sevenler dahi müttefiktir. Bu teminlerin en mecburi olanları konsoloshane mahkemelerinin ve muhtelit mahkemelerin bırakılması ve bunun neticesi olarak şahıslarımızın ve ikametgahlarımızın masun kalmasıdır. Çok inkişaf etmiş olan Türk gururunu tatmin etmek için kapitülasyonların ilga edilmiş olduğu söylenebilir ve yukarıda zikredilen zaruri teminler diğer bir şekilde temin edilebilir..."

Görüldüğü üzere Fransız tüccarlara göre kapitülasyonlar olmadan onurlu Avrupalılar için Türkiye'de yaşamak imkansızdır! Ama Türkiye'de, Türklerin onursuz bir şekilde kapitülasyonlarla yaşamalarını beklemek gayet mümkündür. Bu genel hava İtilaf devletlerinin tamamına sirayet etmiş ve kapitülasyonlar hususunda kaygılarını belirtmişlerdir. Fakat Ankara hükümeti, 15 Kasım 1922'de verdiği bir notada *"tecahül-ü arifane"* şekilde, kapitülasyonlardan bahsedilmesine şaştığını, zira böyle bir şeyin var olmadığını, ülkede eşitliğe dayalı uluslararası hukuk kurallarının ve TBMM yasalarının geçerli olduğunu belirtmiştir[3]. Lozan'dan önceki vaziyet kısaca işte bu minvalde idi. Son olarak ifade etmek gerekir ki bu başlık altındaki açıklamaları temel olarak iki kaynağa dayandıracağız. Birincisi Lozan'daki Türk Heyeti'nin kapitülasyonlar meselesinden sorumlu üyesi Tahir Taner'in, *"kapitülasyonlar nasıl ilga edildi"* başlıklı çalışmasıdır. İkincisi ise konuyu Lozan müzakerelerinin zabıtlarından hareketle ele alan Cemil Bilsel'in *"Lozan"* adlı çalışmasıdır.

---

1 ELMACI 184.

2 THAYER 232-233.; BİLSEL, *Lozan*, cilt II, 77.

3 KOLOĞLU, *Türk Çağdaşlaşması*, 64.; ELMACI 184.

4.2.2. Lozan Müzakereleri: Başlaması ve Kesilmesi

TBMM Hükümeti tarafından Lozan'da Türkiye'yi temsil etmekle yetkilendirilen heyete verilen en önemli vazifelerden biri, kapitülasyonların koşulsuz ortadan kaldırılması idi. Bu hususta yaşanacak herhangi bir olumsuzlukta masadan kalkılması talimatı dahi verilmişti. Nitekim Atatürk daha sonraları *"Lozan Barış Konferansı"* sürecini anlatırken bu dönemde yaşanan tüm zorlukları kapitülasyonlar meselesi üzerinden betimleyecekti[1]:

> "Efendiler, iki dönemden ibaret olup sekiz ay devam eden Lozan Konferansı ve sonucu dünyaca bilinen bir husustur. Bir süre Ankara'da Lozan Konferansı görüşmelerini takip ettim. Görüşmeler hararetli ve tartışmalı geçiyordu. Türk haklarını tanıyan olumlu bir sonuç görülmüyordu. Ben bunu pek tabi buluyordum. Çünkü, **Lozan barış masasında ele alınan meseleler yalnız üç dört yıllık yeni devreye ait ve onunla sınırlı kalmıyordu. Yüzyılların hesabı görülüyordu.** Bu kadar eski, bu kadar karışık ve bu kadar kirli hesapların içinden çıkmak, elbette, o kadar basit ve kolay olmayacaktı.
>
> Efendiler, bilindiği üzere, yeni Türk Devleti'nin yerini aldığı Osmanlı Devleti, Uhud-ı Atîka adı altında bir takım kapitülasyonların esiri idi. Hristiyan halkın birçok hakları ve ayrıcalıkları vardı. Osmanlı Devleti, Osmanlı ülkesinde oturan yabancılara karşı yargı hakkını uygulayamazdı; Osmanlı vatandaşlarından aldığı vergiyi, yabancılardan alması engellenmiş bulunuyordu. Devletin varlığını kemiren ve kendi sınırları içinde yaşayan azınlıklarla ilgili tedbirler alması mümkün değildi..."

21 Kasım 1922 tarihinde toplanan Konferansta üç komisyon bulunuyordu. Birincisi *topraklara, boğazlara* ve *askeri* işlere ait komisyon, ikincisi *"Türkiye'de yabancıların tabi olacağı rejim komisyonu"*, üçüncüsü ise *mali* ve *iktisadi* meseleler komisyonu idi. Kapitülasyonlar, ikinci komisyonda görüşülecekti ki İtalya baş murahhası Marki Garoni'nin başkanı olduğu bu komisyonda Türkiye'yi İsmet Paşa, Rıza Nur ve Hasan Bey temsil ediyordu. İkinci komisyon başkanı Kapitülasyonlar meselesinin ilk müzakeresine 2 Aralık 1922 tarihinde başlandı[2]. Oturum saat 16:00'da başkan Garoni'nin kısa bir açılış konuşması ile başladı. Konuşmaya hakim olan genel hava Türk heyetini duygularını okşamak suretiyle kapi-

---

[1] ATATÜRK, ***Nutuk***, 475.

[2] BİLSEL, ***Lozan***, cilt II, 19, 79.

tülasyonları başka bir ad altında devam ettirmek siyaseti idi. Konuşmada ayrıca kapitülasyonların Türklerce kendiliklerinden verildiğini ve anlaşmalarla teyit edildiklerini, ancak bunlar eskimiş oldukları için Türklerin kaldırmayı istemelerinin haklı olduğunu dile getirmişti. Garoni konuşmasına şöyle devam etmiştir[1]:

> "Türkiye Büyük Millet Meclisinin bu meşru arzusunu elde etmesine yardım etmeye esas itibariyle meyilli isek de öbür yandan şurasını da tasdik etmek lazımdır ki Türkiye'de oturan ve orada mühim teşebbüslere girişmiş bulunan yabancılar, bu teşebbüslere ancak muahedelerin kendilerine verdiği teminlerle girişmişlerdir. Şimdi bunlar için müktesep bazı haklar vardır ki bunlarıdüşünmek ve korumak gerektir.
>
> İstiklalini ve hakimiyet haklarını isteyen ve ileri süren Türkiye'de ilerde, pek çoğu henüz işlenmemiş olan servet kaynaklarını açmak ve işletebilmek için yardımlarından vazgeçemeyeceği yabancıların, teşebbüs ve faaliyetlerini Türkiye'ye çekmekte, daha az menfaatli değildir. Bu sebeple kalktığını görmek istediği Kapitülasyon usulü yerine, bütün müracaat edenlere itimat vermeye elverişli mahiyette kanunlar ve bir adli idare teminatı koymak lüzumunu, Türk hükümeti göz önünde bulundurmalıdır..."

Türk heyetinin başkanı İsmet Paşa bu konuşmaya şöyle karşılık vermiştir:

> "Marki Garoni'nin sözlerinden, Kapitülasyonların, bir milletin istiklal hakkı ile ve varlığı ve hakimiyeti için beslemesi lazım gelen düşünce ile uyar bir şey olmadığını tasdik ettiği manasını çıkarıyorum ve temele taalluk eden bu teyidi senet alıyorum. Türkiye pek çok senelerden beri, hukuki sahada olduğu gibi fiili sahalarda dahi kapitülasyonlardan vazgeçmenin mümkün olduğunu zaten çok defalar ispat eylemiştir. Bu halde tali komisyonların yapacağı şey, Türkiye'nin alakalı devletlerle ilerdeki münasebetlerini, kapitülasyon usulüne tabi olmayan devletler arasındaki münasebetleri idare eden prensiplere göre tanzim etmekten ibarettir..."

Dikkat çekici olan bir husus İsmet Paşa'nm kapitülasyonların kaldırıldığı tarihi evveliyata dayandırmış olmasıdır. Öyle ki İngiliz murahhas Sir Rumbold'un kendisine yönelttiği, *"hangi tarihten itibaren kapitülasyonların kaldırılmasını tanıyorsunuz"* sorusuna *"(T)arih tespitine lüzum yok.*

---

[1] BİLSEL, ***Lozan***, cilt II, 80 .

Bizce mülgadır" cevabını vermiştir. Bunun üzerine İtalya murahhası Montagna *"o halde siz bu tarihte (30 Eylül 1914) kapitülasyonları mülga addediyorsunuz"* demiştir. İsmet Paşa, *"harp hali bütün muahedeleri düşürmüştü. Esasen Türkiye'de kapitülasyonlar mevcut değildir"* cevabını vermiştir[1]. Böylece Türk tarafı Osmanlı döneminde yapılmış olan girişimleri siyaseten olduğu kadar hukuken de geçerli kabul ettiğini beyan ediyordu. Elbetteki bu bilinçli bir direnişti. Zira İngilizlerin kendi aralarındaki yazışmalarından anlaşıldığı üzere İngiltere, savaş süresi boyunca ve devamında kapitülasyonların yerine getirilmemesinden doğan zararları tazminat olarak isteme peşindeydi. Dolayısıyla ilga kararını geçerli saymak tazminat isteme hakkından yoksun kalmak anlamına geliyordu[2]. Bu sebeple Türkiye heyeti 1914'teki ilga kararını ısrarla savunuyordu. Aksi halde 1914'ten itibaren çıkarılan bir çok yasal düzenleme geçersiz sayılacak ve gümrüklerde uygulanan tarifeler hukuk dışı kalacaktı. Böylece tahsil edilen vergilerin müttefiklere iadesi mecburiyeti doğacaktı.

Müttefikler Lozan müzakerelerinin daha sonraki oturumlarında kapitülasyonların iktisadi ayrıcalıklarından vazgeçtiklerini söylemişlerdir. Fakat bununla birlikte Türk adliyesinin yetersizliğini iddia etmişler ve eski adli kapitülasyonlar yerine yabancılar için teminat teşkil edecek bir rejimin ikamesi tezini ileri sürmüşlerdir. Tezlerini güçlendirmek için de şu gerekçeleri sunmuşlardır: Öncelikle kapitülasyonlar karşılıklı muvafakat ve anlaşmalarla tesis edilmiş olduğundan karşılıklı muvafakat ve yerine başka bir usul konmaksızın kaldırılamaz; Türk kanunları eskidir, yeni ihtiyaçlara cevap vermemektedir; hakimler mesleki ehliyetten yoksundurlar; adli teşkilat noksandır; davalar yıllarca sürmektedir; kapitülasyon rejimine güvenerek girişimde bulunmuş olan yabancıların müktesep hakları vardır; bu hakların zayi olmaması için gereken ıslahat yapılıncaya kadar ***bir intikal devresine ihtiyaç vardır***; Japonya bile 20 senelik bir intikal devresinden sonra kaldırabilmiştir... Kısacası müttefiklerin temel tezi adli kapitülasyonlar için bir geçiş dönemine ve ikame usule ihtiyaç olduğu yönünde idi[3].

Türk heyeti ise müttefiklerin ileri sürdükleri tezi külliyen reddetmiştir. Bu çok anlaşılabilir bir durumdur. Zira BROWN'un ifade ettiği

---

[1] Seha L. MERAY, ***Lozan Barış Konferansı Tutanakları, Belgeler,*** Takım I, Cilt II (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi,1971) 372-373.

[2] ***PRO/FO, 608/109/14.***

[3] BİLSEL, ***Lozan,*** cilt II, 86-89; TANER,**"Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi"**, 15-16.

gibi Türkiye'nin ulusal egemenliği üzerindeki tüm bu hukuki ve ekonomik sınırlamalar ışığında, Türk ulusunu egemen ve bağımsız bir millet olarak yeniden inşa etmek mümkün değildi[1]. Bu sebeple Türk heyeti, müttefiklerin tezini çürütecek gerekçelerden oluşan kendi tezini ileri sürmüştür ki şöyledir: Kapitülasyonları tek taraflı ilga etmekle Türkiye meşru hakkını kullanmıştır; kapitülasyonların iki taraflı sayılması için karşılıklı taahhütler yüklemesi gerekir, halbuki Osmanlı hükümdarları yabancılara imtiyaz bahşederken karşılığında bir almamıştır; bilfarz iki taraflı mukavelelerden sayılsalar bile bunlara ebedilik atfetmeye imkan yoktur; süresiz olan anlaşmalarda *rebus sic stantibus*(*) hükmü caridir; buna göre bir anlaşmanın akdini gerektiren şartlarda meydana gelen değişiklikler, tarafların karşılıklı muvafakatleri bulunmasa dahi tek taraflı olarak o anlaşmanın fesih ve ilgasını mümkün kılar; şimdi şartlar çok değişmiştir, bir devletin istiklal ve mevcudiyetini tehdit eden hükümler devam edemez; onların yerine yine aynı mahiyette hükümler de ikame olunamaz; kanunlarımız batı milletleri kanunlarından alınmış, adli teşkilat başka memleketlerdeki gibidir; Türk hakimlerinin ehliyetinden şüphe etmek büyük haksızlıktır; kapitülasyonların geçerli olduğu devirlerde bile gayrimenkul ve ceza davalarına Türk hakimlerinden oluşan mahkemeler bakmıştır; intikal devresine gelince Paris Anlaşması'nın imzalanması tarihinden itibaren başlamış olan bu devre artık bitmiş, kapanmıştır; Türkiye'de oturan ve oturacak yabancılar için Türk tebaasından fazla hak ve imtiyazlar asla mevzubahs olamaz; modası geçmiş ve zararlı olduğu müttefiklerce de kabul edilmiş kapitülasyonların yerine "*intikal devresi*" diye konulması teklif olunan rejim kapitülasyonlardan daha beter olup Devletin istiklal ve hakimiyetine engel olan böyle bir şeyin kabulüne katiyen imkan yoktur...[2].

İki taraf arasındaki müzakereler komisyonlarda ve alt komisyonlarda sert tartışmalara sahne oluyordu. Müttefikler, Türk heyetinin karşı teklif sunmamasından şikayetçiydiler. Halbuki Türk heyeti devletler umumi hukuku kaidelerine uygun ikamet, konsolosluk vesair sözleşme-

---

1 BROWN, "The Capitulations", 78.

(*) Mevcut şartlara göre; içerisinde bulunulan şartlara göre. *Rebus sic stantibus* prensibinin kapitülasyonlarla ilişkisi ve Osmanlı uygulaması üzerine karşıt fikirlerin de yer aldığı geniş açıklamalar için bkz. SOOSA, "The Legal Interpretation of the Abrogation of the Turkish Capitulations", 356-361.

2 TANER, "Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi", 16-17; BİLSEL, *Lozan*, cilt II, 89-90.

leri imzalamaya hazırdı. Konferans başlayalı iki buçuk ay olmuştu. Arazi, sınırlar, boğazlar, azınlık[1] gibi konularda epeyce ilerleme kaydedildiği halde kapitülasyonlara dair komisyonda hiçbir ilerleme sağlanamamıştı. Diğer yandan müttefikler, 29 Ocak'ta aniden Türk tarafına 160 maddelik bir barış anlaşması taslağı sundu. Sundukları taslağın adliyeye ilişkin kısmı oldukça ilginçti. Zira kapitülasyonların ilgasına karşılık, ikisi Türk adliyesinden, üçü Lahey'deki Adalet Divanı arasından seçilmek üzere hükümetçe kurulacak bir komisyon, *hukuk müşavirleri heyeti* listesi oluşturacaktı. Bu müşavirler İstanbul, İzmir, Samsun, Adana mahkemeleri ile istinaf ve temyiz mahkemelerine memur edilecekler ve yabancılara ait davaların görülmesi sırasında hazır bulunacaklardı. Yani hukuk müşaviri altında yabancı hakim ve Mısır'dakine benzer karma mahkemeler öneriliyordu[2].

Türk heyeti bu teklifi reddederek 4 Şubat'ta son karşı teklifinde bulundu. Buna göre yabancı hakim istihdamı reddedilmiş, yerine en az beş sene müddetle, mahkemelerin işlerine hiçbir surette müdahale etmeksizin yalnız adalet bakanı ile temas eylemek üzere ve Türk memuru sıfatıyla tarafsız devletler vatandaşlarından yabancı hukuk müşaviri istihdamına izin veriliyordu. Bunlar kanunları ıslah projelerini hazırlayacaklar ve komisyonların çalışmalarına katılacaklardı. Ayrıca İstanbul ve İzmir ceza, hukuk, ticaret mahkemelerinin çalışmalarını takip edecekler, gerek mahkemelerin faaliyetleri, gerek cezaların infazı ile kanunların tatbikatı hakkında vuku bulacak şikayetleri bakanlığa iletmek üzere kabul edebileceklerdi. Fakat hala Sevr zihniyeti içinde hareket eden mütte-

---

[1] Azınlıklar meselesi gerek tali komisyonlarda gerek genel komisyonlarda şiddetli tartışmalara sahne olmuştur. İfade etmek gerekir ki Lozan görüşmelerinde Türk heyeti, "***azınlık***" kavramı ile Türkiye'de yaşayan gayrimüslim vatandaşları kastediyordu. Müzakerelerde itilaf devletleri lisan ve ırk bağlamında da azınlık kavramını kullanmış ve bu tartışmalara sebep olmuştur. TBMM 1 Ocak 1923 (1 Kanunsani 1339) tarihli gizli oturumunda, Lozan müzakereleri hakkında bilgi veren Lozan heyeti murahhası Hasan Bey, Türk heyetinin meseleye bakışını şöyle izah etmiştir: *" Biz dedik ki, ekalliyet denince münhasıran bir nevi ekalliyet vardır. O da gayrımüslim ekalliyetlerdir. Müslim namıyla bir gayri ekalliyet bütün Türkiye'de mevcut değildir. Ekalliyet denildiği zaman akla gayrimüslimler gelir. Irki ekalliyet, lisani ekalliyet bizde mevcut değildir. Nitekim Misak-ı Milli'de de bu maddeyi yazarken bundan anladığımız mana, tarihi anladığımız manadır. Gayrımüslim ekalliyetleri kastetmişizdir... Halbuki onlar diğer memleketlerde olduğu gibi ırki, lisani ekalliyetler de mevzubahis etmek ve aynı hukukiyetin bu kısım anasıra da verilmesinde ısrar ettilerse de bizim noktai nazarımız kat'i idi."* ***TBMM Gizli Celse Zabıtları,*** Cilt III, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. No:27, 1172-1173.

[2] TANER,"**Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi**", 17-21.

fikler bu teklifi kabul etmeyip, üstüne üstlük üzerinde mutabakata varılmayan konular da dahil kendi tekliflerinin blok halinde kabulünü talep etmişlerdi. Diğer taraftan Lord Curzon da işleri gerekçesiyle Lozan'dan ayrılacağını söyleyerek görüşmelerin kesilmesi tehdidinde bulunuyordu. Ancak Türk tarafı bu resti gördü ve geri adım atmadı. Böylece 4 Şubat 1923 tarihinde Lozan Müzakereleri hiçbir sonuç alınamadan kesildi[1].

Lozan müzakerelerinde müttefiklerin Türkiye'yi sıkıştırdıkları noktalardan biri de laiklik konusu idi. Zira kapitülasyon ve azınlık meselelerinin tartışıldığı komisyonda Türkiye'nin laik olmadığı ileri sürülüyordu. Durumun farkında olan İsmet Paşa, Ankara ile yazışmalarında sıkıntısını dile getiriyor ve Ankara hükümeti ile birlikte yabancılara güvence vermek adına yabancı hukuk müşaviri istihdamını kabul ediyordu[2]. Halbuki daha önce zikrettiğimiz üzere 1917 yılında çıkarılan Hukuk-u Aile Kararnamesi ile bu yönde önemli bir adım atılmıştı. Fakat bu düzenleme ülkede yaşayan her vatandaşa aynı kanunun uygulanması sonucunu doğurmadığı gibi, hükümleri itibariyle seküler karakterli olmaktan da uzaktı. Zira aynı kanun içinde ayrı bölümler halinde devletin müslüman, hristiyan ve yahudi uyruklarına uygulanacak dini kuralların sıralanmasından ibaretti[3]. Damat Ferit Paşa hükümeti ise işgal güçlerinin kapitülasyonları yeniden tesis etmeye çabaladığı günlerde Hukuk-u Aile Kararnamesi'ni 19 Haziran 1919 tarihli bir kararname ile yürürlükten kaldırmıştı[4]. Yunan delegesi Venizelos bu zayıf noktayı yakalamış ve aile hukuku alanında müslüman yasalarının geçerli olmasını şiddetle eleştirmişti. Lozan'daki Türk heyeti müşavirlerinden Münir (Ertegün) Bey[5] ise kısa süre içinde aile hukukunu da kapsayacak çağdaş yasalar oluşturulacağı sözünü vermişti[6]. Elbetteki bu söz sırf bir savunma mahiyetinde kullanılmış değildi. Zira hemen akabinde 1926 senesinde çağdaş yasa-

---

1 TANER,"**Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi**", 22-26.

2 ELMACI 197-198.

3 AYDIN, ***İslam Osmanlı Aile Hukuku***, 163 vd.; G. BOZKURT, ***Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi***, 171-173.

4 ELMACI 197.

5 Tahir Taner'in sınıf arkadaşı olan Münir Bey Lozan'daki becerisi ile herkesin takdirini kazanmıştı. Daha sonra diplomatik görevler üstlenen Münir Bey, Bern, Londra ve en son olarak da Washington büyük elçiliklerinde bulunmuştur. Amerika'da vefatı üzerine naaşı, ABD başkanı Roosevelt tarafından Missouri zırhlısı ile İstanbul'a nakledilmiştir. TANER,"**Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi**", 24.

6 ELMACI 198.

lardan iktibas edilmek suretiyle Türk Medeni Kanunu, Borçlar Kanunu ve daha bir çok temel yasa yürürlüğe girmiştir. Bu yasalar kapitülasyonlardan egemen Türk hukuk sistemine geçişin temel dinamikleri mahiyetinde olmuştur.

Laik yasaların zorunluluğu hususu Lozan heyeti murahhaslarından Hasan Bey'in TBMM'ne müzakereler hakkında izahat verdiği gizli celse oturumunda mevzubas olmuştur[1]:

> "...(İ)mtiyazat-ı mezhebiye ortadan kalkınca bunların umur-u diniyeleri, nikah mesaili, nafaka mesaili vardır ki bunların da kavanini medeniyeye tebean halli lazımdır. Artık Aile kararnamesinin hukuk-u medeniye şeklinde bütün ekalliyetlerin ahkam-ı diniye ve mezhebiyelerine muvafık bir şekilde ihya edilmesi ve mevkii meriyete konmasıve bütün nifak ve talâkın dahi ekalliyetlere ait olsa bizim kuyudatı resmiyemizde ve mahakim-i resmiyemizde cereyan etmesi lüzumu hasıl olmuştur ki, bu hususta kanunlarımızın bu telakki ile ikmal etmek mecburiyetindeyiz."

Görüldüğü üzere laik yasaların yürürlüğe konulması Türkiye'nin hukuk devrimi için önemli olduğu kadar kapitülasyonlardan kurtulma mücadelesinin de kırılma noktalarından birini teşkil ediyordu.

4.2.3. Müzakerelerin Tekrar Başlaması: İmza ve Kapitülasyonların Sonu

Kesilme sonrasında diplomatik temaslar devam etmiş ve müzakerelere 23 Nisan 1923'te tekrar başlanmıştır. Yaklaşık 3 ay süren çetin müzakereler sonucunda kapitülasyonlar dahil bir çok mesele halledilmiş ve 23 Temmuz 1923 tarihinde anlaşma ve eklerinin imzası ile Lozan Konferansı sona ermiştir. Anlaşmaya göre kapitülasyonlar ile ilgili hususlar şu minvalde neticeye bağlanmıştır[2]:

1- Anlaşmanın 28. maddesi hükmü şöyleydi: *"Âliyeyni Âkideyn Türkiye'de kapitülasyonların kaffei nıkatı nazardan tamamen ilgasını her biri kendisine taalluk cihetinden kabul ettiklerini beyan ederler."* Bu düzenleme iki büyük anlam içeriyordu. Birincisi, kapitülasyonların tamamen ilgasının... ***kabul edildiği***, yani Türk tarafının başından beri ileri sürdüğü gibi kapi-

---

[1] *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Cilt III, 1173.

[2] BİLSEL, *Lozan*, cilt II, 110-111.

tülasyonların 1914'ten itibaren mülga olduğu zımnen de olsa ifade edilmiş oluyordu[1]. Nitekim Lozan'daki İtalyan heyetinde müşavir olarak bulunan Metr SALEM, kaleme aldığı bir makalesinde, kapitülasyonların 1914'ten itibaren ilga edilmiş olduğunun zımnen kabul edilmiş bulunduğunu ifade etmiştir. Benzer görüşü SOOSA da dile getirmiştir[2]. İfade etmek gerekir ki bu husus salt bir tarih tespiti meselesi değildir. Kapitülasyonların 1914'ten itibaren ilga edilmiş olduğunun kabulüne, yukarıda da zikrettiğimiz üzere bir takım maddi sonuçlar bağlanıyordu. Örneğin 1914'ten itibaren Osmanlı Devleti'nce alınan vergiler geri verilmeyecekti. Ancak tahakkuk etmiş fakat tahsil edilmemiş olanlar da istenmeyecekti. Hakeza Türk mahkemelerinin ve 1918'den sonra işgal güçlerinin tesis ettiği karma mahkemelerin kararları da geçerli kabul ediliyordu[3]. Belirtmek gerekir ki 1918 sonrası karma mahkemelerde verilen kararların geçerli kabul edilmesi, 1914'teki tek taraflı ilga kararının geçerli olmadığı tezini güçlendiren argümanlardan biri olmuştur[4]. Fakat bu tezin daha sonraki uygulamalara bakıldığında pratik bir değer taşımadığı aşikardır.

2- Anlaşma ile en az beş sene için Adalet Divanı tarafından belirlenecek listeden dört hukuk müşavirinin hizmete alınması kararlaştırıldı. Müşavirler, Türkiye tarafından seçilip tayin edilecekti[5]. Fakat bunlar adli ıslahat komisyonlarında yer almamışlardır. Sadece dönemin Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt'a, yapılan yasal reformlara ilişkin raporlar hazırlamakla yetinmişlerdir. Beş senelik sürenin sonunda bu kişiler Türk memuru sıfatıyla bir sene daha görev yapmış ve memleketlerine döndüklerinde yeni cumhuriyetin hukuk devrimi hakkında önemli makaleler yayımlamışlardır. Böylelikle uluslararası kamuoyunun Türk hukuk sistemine olan güveni tam manasıyla tesis edilmiştir. Nitekim bir sonraki başlıkta ele alacağımız Bozkurt-Lotus davası da, bunun Adalet Divanı cephesinden teyidi mahiyetinde olacaktır.

3- Anlaşmaya bağlı alt sözleşmeler ile hüküm altına alınan diğer bir konu ise *ikamet ve yargılama yetkisine* ilişkin hususlardı. Anlaşmanın bi-

---

1 TANER,"**Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi**", 28.

2 SOOSA, "**The Legal Interpretation of the Abrogation of the Turkish Capitulations**", 362-364.

3 BİLSEL, *Lozan*, cilt II, 124-125.

4 SOOSA, "**The Legal Interpretation of the Abrogation of the Turkish Capitulations**", 362.

5 TANER,"**Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi**", 28.

rinci kısmı ikamet ve vergilere ilişkin olup madde aynen şöyleydi: *"İşbu fasılda münderiç ahkamdan her birinin Türkiye'de diğer Düvel-i Âkide tebaa ve şirketlerine tatbiki, Düvel-i mezkure arazisinde Türk tebaa ve şirketleri hakkında tam bir muamelei mütekabile tatbiki şartı ve sarihine muallaktır..."*. Görüldüğü üzere bu konular tamamen ***mütekabiliyet esasına*** göre düzenlenmekle devletler hukukunun çağdaş prensipleri çerçevesinde hareket edilmiştir. İkinci kısım yargılama yetkisine dair olup kapitülasyonların ilgasını teyit eden en önemli hükümlerden biridir. Madde şöyledir: *"16. madde hükmü mahfuz kalmak şartiyle Türkiye ve diğer Düvel-i Âkide arasındaki münasebatta, salahiyet-i adliye müsaili hukuku beyneddüvel esasına tevfikan hallonulacaktır"*. Mahfuz tutulan maddeye göre şahsi hukuka müteallik hususlar ile menkul vasiyeti, miras, terekenin taksimi, tasfiyesi ve aile hukukuna ilişkin meselelerde âkid tarafların milli kanununa göre karar verilecekti[1]. Zira yukarıda da zikredildiği üzere Türkiye'de hala şer'i hukuk ve mahkeme cari olmakla kendi vatandaşı için bile bu hükümler uygulanabilir değildi. BROWN, Lozan görüşmelerinin henüz sona erdiği bir tarihte kaleme aldığı makalesinde, Türkiye'nin yabancıların şahsi durumlarına ilişkin bu hükmü kabul etmekle liberal ve bilgece bir tavır sergilediği görüşünü dile getirmiştir. Ayrıca bu hükümle, yasal reformların yapılması sürecinde, Türkiye'nin önüne çıkabilecek bir çok sorun da toptan ortadan kalkmış oluyordu[2].

Toparlayacak olursak kapitülasyonların tümden ilgasının siyasi, iktisadi, mali neticeleri olmakla beraber belki de en önemli neticesi hukuki sahada ortaya çıkmıştır. Zira ülkesinde hukuken egemenliğini tesis edemeyen, istediği gibi vergi yasaları çıkaramayan bir devletin siyasi ve mali varlığından/egemenliğinden bahsetmek mümkün değildir. Olsa olsa karikatürize olmuş bir siyasi örgütlenme mevzubahsdir. Türkiye'nin uluslararası nitelikte kuruluş belgesi sayılan Lozan Anlaşması'nın en çetin tartışmaların da kapitülasyonlar meselesine ait olması işte bu nedenledir. 1914'ten itibaren kapitülasyonlar yerine ikame edilecek rejimin hukuki alt yapısını hazırlamak amacıyla yapılan yasal düzenlemeler, Lozan müzakerelerindeki Türk heyetinin elini kolaylaştırdığı gibi, Cumhuriyet dönemi kanunlaştırma hareketinin de temellerini atmıştır. Unutmamak gerekir ki kurumlar, bir günde ortadan kaldırılamadığı gibi bir günde de tesis edilemez. Lozan süreci bunun en açık delili kıymetindedir.

---

[1] TANER,"**Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi**", 29-30.

[2] BROWN, " **The Capitulations**", 79.

4.2.4. Bir "*Dava*"nın Peşinde: Bozkurt-Lotus

Kapitülasyonların tarihe karışması Lozan ile birlikte olmuştur. Fakat Türkiye'nin ülkesel egemenliğine ve yargılama yetkisine uluslararası arenada hukuksal boyut kazandıran olay ***Bozkurt-Lotus*** davasıdır. Biz bu dava özelinde bir *"dava"* adamı olan Mahmut Esat Bozkurt'a değinmek durumundayız. Zira kapitülasyonlar meselesini ele alıp da Mahmut Esat Bozkurt'a özel bir başlık açmadan bu çalışmayı sonlandırmak herhalde mümkün değildir.

Türk hukuk devriminin belki de en önemli ismi olan ve tüm mesaisini hukuk fakültesindeki öğrencilik yıllarından itibaren bu uğurda tüketmiş Mahmut Esat, kapitülasyonlara karşı giriştiği mücadelesine, hukuk eğitimi gördüğü zamanlarda başlamıştı. İstanbul Hukuk Mektebini hocası Cemil Bilsel'in deyimiyle *"parlak bir diploma"* ile bitiren[1] Bozkurt, I. Dünya Savaşı sırasında eğitimini devam ettirmek üzere İsviçre'ye gitmiştir. Orada önce ikinci hukuk lisansını tamamlamış, daha sonra da 22 Kasım 1918 tarihinde Fribourg Üniversitesi Hukuk Fakültesine sunduğu *"Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine"* isimli doktora çalışması ile doktora derecesini almıştır. Fakat Bozkurt memleketinde meydana gelen gelişmelerden dolayı pek üzüntülüdür. Zira 9 gün önce, yani 13 Kasım'da müttefikler İstanbul'a girmiştir. Ardından da doğup büyüdüğü İzmir, Yunan işgaline uğrayacaktır. Bu zor şartlar altında, kapitülasyonları tarihsel boyutuyla ele aldığı eserinde, Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları tek taraflı ilgasının haklılığı tezini savunmuştur. Fakat tezinin İsmet Paşa'ya hitaben yazdığı önsözünde; bu tezi doktora unvanı almak için yazmadığını, kapitülasyonlar rejimi altında yaşamanın Türk halkının yazgısı olmadığını kanıtlamak için hazırladığını ifade etmiştir[2]. Fribourg Hukuk Fakültesi Dekanı Petrus Aeby'in imzasını taşıyan diplomada, bu tezin *cum laude* takdir derecesiyle kabul edildiği belirtilmektedir[3]. Diplomanın

---

[1] Kemal ARI, "**Mahmut Esat Bozkurt: Yaşamı ve Kişiliği**", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Cilt II, Sayı 4-5, Yıl (1994-1995) 190-191.

[2] BOZKURT, ***Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi...***, 2.; Zeki ARIKAN, "**Mahmut Esat Bozkurt ve Kapitülasyonlar**", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Cilt II, Sayı 4-5, Yıl (1994-1995) 224.

[3] BOZKURT, ***Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi...***, 142.

düzenleme tarihi 19 Mayıs 1919'dur, "Güneş"in, Anadolu toprakları üzerine bir başka doğduğu gündür.

Mahmut Esat bir dava adamı idi. Fakat ille de bir *"dava"* var ki adeta onunla özdeşleşmiştir. Kapitülasyonların sona ermesinden sonra Türkiye'nin yargılama yetkisini uluslararası boyuta taşıyan bu dava, Bozkurt-Lotus Davası'dır. Ege Denizi açık sularında Bozkurt adlı bir Türk gemisi ile Lotus adlı bir Fransız gemisinin çarpışması sonucu 8 Türk ölmüş, Fransız kaptan Türk mahkemeleri tarafından yargılanmış ve 80 gün hapis, 22 lira para cezasına çarptırılmıştır. Fransa olayı sert bir şekilde protesto etmiş ve Türk mahkemelerinin yargılama yetkisini tanımamıştır. Olayın siyasal bir krize dönüşmesi üzerine taraflar, Lahey Uluslararası Adalet Divanının zorunlu tahkim yetkisini kabul etmek durumunda kalmışlardır. Mahmut Esat kendi arzusu ile davaya vekalet etmiş ve yargılama yetkisine ilişkin Türk tezini daha önce olduğu gibi başarıyla savunmuştur[1].

Mahkeme, Fransız ve Türk tezlerini dinledikten sonra, Lozan Anlaşmasının 28. ve İkamet ve Adli Salahiyet Sözleşmesinin 15. maddelerine göre, kapitülasyon rejiminin sona erdiğine ve olayda Türk adli makamlarının yetkisini sınırlayan bir devletler hukuku kuralı olmadığına oy çokluğu ile karar vermiştir. TEZCAN'ın tespitleri ışığında Adalet Divanı'nın bu kararının, uluslararası hukuk ve Türkiye açısından taşıdığı önemi şöylece sıralayabiliriz: Bu karara göre böyle durumlardaki çatmalar gibi, uluslararası sözleşmelerle açıkça hüküm altına alınmayan ya da hakkında uluslararası hukuk kuralı bulunmayan konulara ilişkin olarak, *"uluslararası hukukta devletlerin yargı yetkisini açıkça sınırlayan bir kural olmayan konularda, devletler yargı yetkisine sahip olduklarını ileri sürebilirler"* görüşü ortaya çıkmıştır. Türkiye açısından ise karar, kapitülasyonlar rejimi sonrasında, Türk vatandaşlarına karşı, Türk toprakları ya da karasuları dışında suç işleyen yabancıların, Türk mahkemeleri tarafından yargılanabileceğini göstermiştir. Ayrıca modern ceza yasalarını hukuk sistemine katan Türk hukuk sisteminin, yargılama yetkisi bakımından kapitülasyon rejiminden nerelere geldiğini göstermiştir[2]. Nitekim

---

[1] Durmuş TEZCAN, **"Bozkurt-Lotus Davasının Uluslararası Hukuktaki Önemi ve Yeri"**, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Cilt II, Sayı 4-5, Yıl 1994-1995, 266-274.

[2] TEZCAN, **"Bozkurt-Lotus Davasının Uluslararası Hukuktaki Önemi ve Yeri"**, 271-273.

1926 tarihli Ceza Kanunu ile ceza hukuku alanında mülkilik prensibi benimsenmiş ve uluslararası ceza hukukuna hakim ilkeler Türk hukukuna dahil edilmişti[1].

Görüldüğü üzere Bozkurt'un kapitülasyonlar ile mücadelesi, yabancı diyarlarda savunduğu teziyle kalmamış, kapitülasyonların ilgasına yönelik gerek Osmanlı gerek Cumhuriyet dönemi girişimleriyle devam etmiştir. Bozkurt, kurtuluş savaşı günlerinde İzmir bölgesinde bilfiil direniş örgütlenmesine katılmıştır. Lozan sürecine ise başından sonuna tavizsiz tutumuyla nezaret etmiş, iktisat vekilliği döneminde İzmir iktisat kongresini tertiplemiştir. Nihayet Adalet Bakanı sıfatıyla Türk hukuk devriminin başına geçmiştir. Bu dönemde modern hukuk sistemine kadro yetiştirmek üzere Ankara Hukuk Fakültesi'nin açılışına nezaret etmiş, kürsüde ders anlatmış ve dönemin önemli hukukçularını yurt dışından buraya getirtmiştir. Atatürk'ün isteği üzerine soyadı olarak aldığı "Bozkurt"-Lotus davası ise bu çabaların uluslararası alanda başarıyla tescillenmesini sağlamıştır. Mahmut Esat bunların her birini 51 yıllık kısa yaşamına sığdırmayı başarmıştır.

[1] TEZCAN, **Atatürk Hukuk Devriminin Bir Yönü...**, 4.

5. BÖLÜM
SONUÇLAR

1- Kapitülasyonlar, tarihsel açıdan bakıldığında uluslararası hukukta yabancıların hukuki statüsünü düzenleyen en eski ve kapsamlı metinlerdir. Bu bağlamda kapitülasyonlar, hukukun uluslarası nitelikteki öncüllerinden biridir. Kapitülasyonlar, hukukun şahsiliği ilkesi anlayışının ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

2- Kapitülasyonlar, tarihte ilk kez Bizans İmparatorluğu döneminde sistematik ve kurumsal devamlılığı olan bir müessese haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin, İstanbul'un fethinden sonra evrensel ölçekte bir imparatorluk olması, Bizans dönemindeki başta kapitülasyonlar olmak üzere idari ve hukuki nitelikteki bir takım müesseselerin, uygulamaların ve statülerin aynen korunmasına ya da belli ölçüde değiştirilerek benimsenmesine sebep olmuştur.

3- Kapitülasyonlar, Osmanlı hukuk düzeninde normlar hiyerarşisinin en üstünde yer alıyordu. Hiçbir yönetici her ne gerekçe ile olursa olsun kapitülasyon hükümlerine aykırı harekette bulunamazdı. Velhasıl kapitülasyonlar, hukuki açıdan bağlayıcı güce sahip bir üst norm özelliği taşıyordu. Bu nedenle uluslararası hukuka ait bir çok ilke ve kural, kapitülasyonlar sayesinde yazılı metinler olarak Osmanlı hukuk sistemine yüzyıllar önce yerleşmiştir.

4- Kapitülasyon hukuku, Osmanlı kamu hukukunun genel ilkeleri doğrultusunda statükonun korunmasına hizmet etmiştir. Kapitülasyon sistemi ve kamu hukuku ilkeleri arasında sıkı bir ilişki mevcuttur ve bu ilişki yüzyıllar boyunca Osmanlı müesseseleri üzerinde belirleyici olmuştur.

5- Kapitalist dönemde kapitülasyonların hukuki niteliği ve yarattığı sonuçlar değişmiştir. *"Devlet"* örgütünün 18 ve 19. yüzyılda eriştiği muazzam teşkilatlanma becerisi, kapitülasyonların yeni iktisadi ve hukuki ilkeler çerçevesinde farklı bir kurumsal boyut kazanmasını sağlamıştır.

Kapitülasyonlar bu dönemde artık kişisel statüler belirlemekten ziyade mahkemeler, hastaneler, postaneler, okullar, şirketler gibi örgütlenmeler üzerinden ***kurumsal statüler*** belirlemeye başlamıştır. Nihayet kapitülasyonlarla tekil sujelere vurgu yapılan klasik himaye sisteminden, devletlerin kurumsal ölçekte emperyal örgütlenmelerine olanak sağlayan bir sisteme geçiş söz konusudur.

6- Kapitülasyonlar 18 ve 19. yüzyılda, iktisadi amaç odaklı değişime uğramışlardır. Söz konusu dönemde Osmanlı Devleti, sanayileşme yoluyla değilse bile ticaretle kapitalist dünya ekonomisi ile bağ kurmuştur. Dolayısıyla hukuk bu dönemde en fazla ticaret alanında türetilmiştir. Tabiatıyla kapitülasyonlar rejiminin düzenlediği hukuki statüler de merkantalist ekonomiden *(ticari kapitalizm)* sanayi kapitalizmine geçişte iktisadi ve sosyal. nitelikte önemli sonuçlar doğurmuştur. Sonuçta Osmanlı İmparatorluğu'ndaki klasik sosyo-ekonomik hiyerarşi toplumun müslüman kesimi (eşraf, ayan ve etkili yerel gruplar) aleyhine bozulmuş, giderek gayrimüslim tüccar, banker ve sarraflara bağımlı bir iktisadi yapı gelişmiştir. İmparatorlukta bu dönem; klasik kurumların çözüldüğü, ekonomik ilerlemenin yaşandığı, adli ve idari nitelikteki yönetim aygıtlarının yeni sosyo-ekonomik yapıya göre yeniden düzenlendiği, iç içe geçmiş bir süreci ifade eder.

7- Kapitülasyon rejiminin bir parçası olan *mahmîlik usulü*nün 19. yüzyılın başlarından itibaren hızla bozulması (*protègè system*), zamanla Osmanlı siyasi ve hukuki egemenliğini yok eden bir soruna dönüşmüştür. Şöyle ki, geleneksel kapitülasyon rejiminin yozlaşması anlamına da gelen 19. yüzyıl kapitülasyonları, Avrupa'da sermaye birikimin başladığı, devletlerin ve pazarın kapitalist üretim ilişkilerine göre yeniden şekillendiği bir zamana denk düşer. ***Ulusal pazar*** ve buna bağlı oluşan ***ulus devlet*** siyasal örgütlenmesinin hukuksal yapıdaki izdüşümü ise ***"ulusal egemenlik"*** düşüncesidir. Halbuki Osmanlı İmparatorluğu, kapitülasyonların siyasi ve hukuki açıdan aleyhine sonuç doğurmaya başladığı ***"imparatorluk"*** yapısını sürdürüyordu. Nihayetinde uygulamada yaşanan sorunlar, Osmanlı hukuk sisteminde bu sorunları çözmeye yönelik pozitif düzenlemelerin yapılması zaruretini doğurmuştur. Nihayet bu durumun yarattığı sakıncaları ortadan kaldırmak için adli ve idari yapıda değişiklik yapan bir çok yasal düzenleme ve tedbirlere başvurulmuştur. Zira bu dönemde hukuk, devletlerin yargı yetkisini karşı konulmaz biçimde ulusal egemenlik anlayışına göre biçimlendirmeye başlamıştı.

Sonuç olarak kapitülasyonların Osmanlı Devleti'nin adli ve idari modernleşmesinde, pozitif hukukun kurumsallaşması bağlamında zorlayıcı bir etkisi olduğu ileri sürülebilir.

8- Kapitüler devletler, kapitülasyonların kaldırılmasını adli ve idari ıslahatın gerçekleştirilmesine bağlamışlardı. Kapitülasyonların kaldırılması ile ilgili talepler, kapitülasyonların yerine geçecek ve yabancıların haklarını "**teminat**" altına alacak yeni bir rejim kurulmadıkça kabul edilmemişti. Bu anlayış, gerek Osmanlı döneminde gerek Cumhuriyet döneminde kapitülasyonların devamlılığını savunan tezin temel dayanağını oluşturmuştur. Bu tez karşısında Türk tarafının tutumu, devletin adli ve idari yapısında köklü değişiklikler yaparak kapitülasyonları gereksiz hale getirecek hukukun çağdaş ilke ve kurumlarını benimsemek yönünde olmuştur.

9- Kapitülasyonların kaldırılması için büyük mücadeleler verilmiştir. Kapitülasyonların kaldırılması üzerine yabancıların hukuksal statülerinde meydana gelen boşluğu devletler hukuku ilkelerine göre doldurmak için de siyasi, hukuki ve idari anlamda çok yoğun bir mesai sarfedilmiştir. 1914'ten itibaren kapitülasyonlar yerine tesis edilecek rejimin hukuki alt yapısını hazırlamak amacıyla yapılan yasal düzenlemeler, Lozan müzakerelerindeki Türk heyetinin elini kolaylaştırdığı gibi, Cumhuriyet dönemi kanunlaştırma hareketinin de önemli bir aşamasını teşkil eder.

10- Lozan Antlaşması, Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası ölçekte hem siyasi hem de hukuki egemenliğini tesis etmiştir. Hukuki egemenliğin tesisi, doğrudan doğruya kapitülasyonların kaldırılmasının sonucudur. Kapitülasyonlar yerine yeni sistemin tesis edildiği Lozan sonrasındaki süreçte, çağdaş yasalardan iktibas edilmek suretiyle Türk Medeni Kanunu, Borçlar Kanunu, Ticaret Kanunu, Ceza Kanunu ve daha bir çok temel yasa yürürlüğe girmiştir. Bu yasalar, kapitülasyonlardan egemen Türk hukuk sistemine geçişin de temel dinamikleri olmuştur. Böylece kapitülasyonların kaldırılması için bir geçiş sürecine ihtiyaç olmadığı yönündeki Türk tezi doğrulanmıştır.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV

- **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA);**

  Düvel-i Ecnebiye Defterleri (DED)

  Cevdet Adliye Tasnifi (C.AD)

  Cevdet Dahiliye Tasnifi (C.DH)

  Cevdet Hariciye Tasnifi (C.HR)

  Cevdet Maliye Tasnifi (C.ML)

  Hattı Hümayûn (HAT)

  İradeler, Meclis-i Vâlâ (MVL)

  Hariciye Mektubî Kalemi (HR.MKT)

- **Türk Tarih Kurumu Arşivi**

- **Public Record Office (Foreign Office)-PRO/FO**

  (İngiliz Ulusal Arşivi)

  a- İngiltere Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office/FO) ile Osmanlı Devleti sınırları içindeki İngiliz Büyükelçiliği, konsoloslukları ve diğer hükümet ajanları arasındaki yazışmalar,

  b- Konsolosluk Mahkemesi Dava Dosyaları

- **House of Parliament Papers (Account and Papers)**

  (İngiliz Parlamentosu Yazışma Tutanakları)

  "Reports on the Administration of Justice in the Civil, Criminal and Commercial Courts in the Various Provinces of the Ottoman Empire", *Accounts and Papers,* 1881 (6 January-27 August) Vol. C., 40.

  "Further Correspondence Respecting The Affairs of Turkey", *Accounts and Papers,* 1878 (17 January-16 August) Vol. LXXXI.

II. GAZETE ve DERGİ (Osmanlıca)

- İkdam
- Tanin
- Türk Yurdu

III. RESMİ YAYINLAR

- Düstûr

"Ecnebilerin Emlâk İstimlâkine Dâir Nizamnâme", Düstûr: I. Tertip, Cilt 1

"Arazi Kanunnamesi", Düstûr, I. Tertip, Cilt 1, 165-199.

"Tebâ-ı Ecnebiyenin Emlâk-ı İstimlâkine Dâir Nizamname", Düstur, I. Tertip, Cilt 1, 230-237.

"Tebâiyet-i Osmaniye Kanûnnâmesi", Düstur, I. Tertip, Cilt 1, 16-20.

"Mahâkim-i Nizâmiye Hakkında Nizâmnâme", Düstûr, I. Tertip, Cilt 1, 352-357.

"Dersaadet Hukuk-ı A'diye ve Cezaiye Mahâkim-i Nizamiyesinin Teşkilat ve Vezâifine Dair Nizâmnâme", Düstûr, I. Tertip, Cilt 1, 357-363.

"Mahâkim-i Nizamiyenin Teşkilâtı Kanunu", Düstûr, I. Tertip, Cilt 4, 245-260.

"Usul-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi", Düstûr, I. Tertip, Cilt 1, 780-810.

"Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi", Düstur, I. Tertip, Cilt 1, 466-536.

"Şer'an diyetle mahkum olup da kanunen idam olunan katilin mahkum olduğu diyetin terekesinden istî'fası (alınması) hakkında tezkire-i sâmiye", Düstur I. Tertip, Cilt IV, 392.

"Gümrük Resminin Tadili Hakkında Kanun-u Muvakkat", Düstur, II. Tertip, Cilt 8.

- Külliyât-ı Kavânîn
- Meclisi-i Mebusan Zabıt Ceridesi

- Takvim-i Vekayi
- *Mecmua-i Muahedat,* Cilt I-II-III-IV-V, Derleyen: Ferik Mahmud Mesud Paşa, Hakikat mtb., 1294-1298
- *Kanunname-i Âl-i Osman,* Haz. Abdülkadir ÖZCAN (İstanbul: Kitabevi, 2003)
- *TBMM Gizli Celse Zabıtları,* Cilt III, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. No:27

IV. KİTAP ve MAKALELER

AKAD, Mehmet — *Genel Kamu Hukuku* (İstanbul: Der Yayınları, 2006)

AKARLI, E.Deniz — *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay. no:147, 1978)

AKÇURA, Yusuf — *Üç Tarz-ı Siyaset* (Ankara: TTK, 1998)

AKŞİN, Sina — *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele: Mutlakıyete Dönüş (1918-1919),* Cilt I (Ankara: 1998)

ALTUĞ, Yılmaz — *Yabancıların Hukuki Durumu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay. No: 1158, 1966)

Yabancıların Arazi İktisabı Meselesi (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay. No: 2165, 1976)

ARMAOĞLU, Fahir — *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri,* (Ankara: TTK, 1991)

ARI, Bülent — "Osmanlı Kapitülasyonlarının Tarihçesi ve Mahiyeti", *Yeni Türkiye,* Yıl:6, Mart-Nisan 2000

ARI, Kemal "Mahmut Esat Bozkurt: Yaşamı ve Kişiliği", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Cilt II, Sayı 4-5, Yıl (1994-1995)

ARIKAN, Zeki "Mahmut Esat Bozkurt ve Kapitülasyonlar", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Cilt II, Sayı 4-5, Yıl (1994-1995)

ÂŞIKPAŞAOĞLU *Tevârîh-î Âl-i Osman,* Çeviren: ATSIZ (İstanbul: Devlet Kitapları, 1970)

ATA, Feridun *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları* (Ankara: TTK, 2005)

ATATÜRK, Kemal *Nutuk 1919-1927* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2002)

ATAY, Falih Rıfkı *Çankaya: Atatürk Devri Hatıraları,* (İstanbul: Dünya Yayınları, 1971)

AYMARD, Maurice "Göçler", *Akdeniz İnsanlar ve Miras,* Ed. Fernand BRAUDEL, Çev. Aykut DERMAN (İstanbul: Metis, 1995)

AYDIN, Mehmet Akif *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Beta, 1995)

İslam Osmanlı Aile Hukuku (İstanbul: MÜİF Vakfı Yay., 1985)

BAER, G. "İmtiyâzât", *Encyclopeida of Islam,* 1193-1195.

BAĞIŞ, Ali İhsan *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler* (Ankara: Turhan Ktb., 1983)

BARKAN, Ö. Lütfü *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: 1952)

XV ve XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Cilt I (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1943)

"Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1858 Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I* (İstanbul: MEB Yay., 1999)

BELGESAY, Mustafa R. "Tanzimat ve Adliye Teşkilatı", *Tanzimat* I, (İstanbul: MEB, 1999)

BERKES, Niyazi *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (Ankara: Bilgi Yay., 1973)

BERMAN, Harold J. *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition* (USA: Harward University Press, 1999)

BİLSEL, Cemil *Lozan*, Cilt I-II, (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1998)

Hukuk-u Düvel II. Kitap: Devletler Arasında Münasebet: Devlet Reisleri, Hariciye Vekilleri, Elçiler, Konsoloslar (İstanbul: Ahmet İhsan mtb., 1934)

"Tanzimatın Harici Siyaseti", *Tanzimat*, cilt II (İstanbul: MEB, 1999)

BİRSEN, Kemaleddin *Devletler Hususi Hukuku*, Cilt I, İstanbul, (İstanbul Üniversitesi Yay., No: 7, 1936)

BOOGERT, M. H. V. D. *The Capitulations and the Ottoman Legal System* (Leiden: Brill, 2005)

BOZDAĞ, İsmet *Abdülhamid'in Hatıra Defteri,* (İstanbul: Kervan yay., 1975)

BOZKURT, Gülnihâl *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi* (Ankara: TTK, 1996)

Azınlık İmtiyazları-Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş, (Ankara: AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 1998)

"ABD Vatandaşlığı İddiasından Bulunan Osmanlı Vatandaşlarına Dair Bazı Amerikan Belgeleri", *Prof. Dr. Jale AKİPEK'e Armağan,* Konya (1991)

BOZKURT, M. Esat *Osmanlı kapitülasyonları Rejimi Üzerine,* Çeviren: Ahmet ÖYLEK (Ankara: Türk Hukuk Kurumu, 2008)

BOZKURT, Nebi "Eman", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt XI, 79-81.

BROWN, Philip Marshall *Foreigners in Turkey,* (Princeton: 1914)

"The Capitulations", *Foreign Affairs,* (1922-1923)

BRAUDEL, Fernand "Venedik", *Akdeniz İnsanlar ve Miras,* Ed. Fernand BRAUDEL, Çev. Aykut DERMAN (İstanbul: Metis, 1995)

Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, Çev. M. Ali KILIÇBAY, (İstanbul: Eren Yay., 1989)

CİN, Halil
AKGÜNDÜZ, Ahmed *Türk Hukuk Tarihi,* Cilt I, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995)

Türk Hukuk Tarihi, Cilt II, (İstanbul: Timaş, 1990)

CEMALEDDİN, Halil ASADOR, Hrand *Ecânîbin Memâlîk-i Osmaniyye'de Haiz Oldukları İmtiyâzât-ı Adliye,* (Dersaadet: Hukuk Mtb., 1331)

CEVDET PAŞA, Ahmet *Tezakir,* Cilt 1-12, Haz. Cavit BAYSUN, (Ankara: TTK, 1991)

COLLAS, B. Camile *1864'te Türkiye* (İstanbul: Bileşim Yayınevi, 2005)

ÇADIRCI, Musa *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı* (Ankara: TTK, 1997)

ÇAĞAN, Nami *Vergilendirme Yetkisi* (İstanbul: Kazancı Hukuk Yay., 1982)

ÇELİK, Edip F. *Milletlerarası Hukuk,* Cilt II, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1977)

DARLING, Linda T. "Capitulations", *The Oxford Encyclopeida of the Modern Islamic World,* Ed. John L. ESPOSITO, Vol. I, (Newyork: 1995)

DAVISON, Roderic *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876),* Cilt I- II, Çev. Osman AKINHAY, (İstanbul: Papirüs, 1997)

DELİLBAŞI, Melek "Ortaçağ'da Türk Hükümdarları Tarafından Batılılara Ahidnamelerle Verilen İmtiyazlara Genel Bir Bakış", *Belleten,* Cilt XLVII, TTK, sayı 185, Ocak (1983)

DEMİRGİL, Demir "Lozan Andlaşmasında İktisadi Bağımsızlık Çabaları ve Başarıları", *BTTD,* sayı 34, Temmuz (1970)

DEMİRKENT, Işın *Haçlı Seferleri* (İstanbul, Dünya Yayınları, 1997)

d'OHSSON, A. Konstantin *Moğol Tarihi,* Çev. Bahadır APAYDIN (İstanbul: Nesnel Yay., 2008)

DYCK, Edward Van "Report on the Capitulations of the Ottoman Empire", *The Executive Documents, U.S. Congress, Senate, 46th Cong., 3rd Sessionand the Special Session.* Ex. Doc. No:3 (Washington D.C.: 1881)

EBERHARD, Wolfram *Çin Tarihi* (Ankara, TTK, 1995)

EKİNCİ, Ekrem Buğra *Osmanlı Mahkemeleri* (İstanbul: Arı Sanat, 2004)

ELMACI, Mehmet Emin *İttihat Terakki ve Kapitülasyonlar* (İstanbul: Homer Kitabevi, 2005)

EFENDİ, Emrullah *İzahname* (Kostantiniye: Matbaai Hayriye, 1911)

ENGELHARDT, *Tanzimat ve Türkiye,* Çev. Ali REŞAD, (İstanbul: Kaknüs, 1999)

ERGİN, Osman Nuri *Mecelle-i Umur-ı Belediye,* Cilt I (İstanbul: 1337)

ERİM, Nihat *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri* (Ankara: 1953)

ERTUĞ, H. Refik *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi,* Cilt II (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayın no: 1492, 1970)

Ez-ZÜHAYLÎ, Vehbe "Eman", *TDV İslam Ansiklopedisi DİA,* Cilt XI, 79.

FAYDA, Mustafa "Ahidnâme", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt I, 1998, 535.

FINDLEY, Carter *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform, Bâbıâli (1789- 1922),* Çev. Latif BOYACI-İzzet AKYOL (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994)

FLANZ, Gisbert *19. Yüzyıl Avrupası'nda Anayasa Hareketleri,* Çev. N.ERDER/Ş.MARDİN/A.SİNANOĞLU (Ankara: AÜSBF Yay., 1956)

FODERE, Pradier *Revue de Droit International* (Aktaran: E. BOZKURT, *Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine,*30, 83.)

GENÇ, Mehmet *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken, 2005)

GERBER, Haim "Osmanlı Hukukunda Şeriat, Kanun ve Örf: 17. Yüzyıl Bursa'sı Mahkeme Kayıtları", *Hukuk Araştırmaları,* Cilt VIII, No: 1-3, İstanbul (1994) 265-291.

GİRGİN, Kemal *Hariciye Tarihimiz (Teşkilat ve Protokol): Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri* (İstanbul: Okumuş Adam Yay., 2005)

GÖKÇEN, Ahmet *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları* (İstanbul: 1998)

GÖNEN, Yasemin Saner *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancıların Adli Ayrıcalıkları,* (İstanbul: Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1998)

GÜNEŞ, İhsan *Türk Parlamento Tarihi,* Cilt I (Ankara: TBMM Yay., 1998)

HALAÇOĞLU, Yusuf *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı,* (Ankara: TTK, 1998)

HERODOT *Herodot Tarihi,* Çev: Müntekim ÖKTEM, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2002)

HOBSBAWM, Eric *Devrim Çağı 1789-1848,* Çev. Bahadır Sina ŞENER (Ankara: Dost Yay., 1998)

HOLT, P.M. *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290),* (Leiden: E.J.Brill, 1995)

HUBERMAN, Leo *Feodal Toplumdan Yiriminci Yüzyıla* (İstanbul: İletişim Yay., 2002)

HUREWITZ, J.C. *Diplomacy In The Near And Middle East, A Documentary Record: 1535-1914,* Vol. I-II Princeton, 1956

IMBER, Colin *Şeriattan Kanuna: Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2004)

İNALCIK, Halil *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi,* (İstanbul: Eren Yayınları, 1996)

"Osmanlı'nın Avrupa İle Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret", *Doğu Batı,* Sayı 24, Yıl (2003)

Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), Çev. Ruşen SEZER, (İstanbul: YKY, 2003)

Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet, (İstanbul: Eren Yay., 2000)

"İmtiyâzât", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt. XXII, 247-248.

İPŞİRLİ, Mehmet "Eman", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt XI, 75-78.

İSKENDER, Macar/ REŞAD, Ali *Kapitülasyonlar: Tarihi, menşei, asılları* (Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1330)

JUENGER, Friedrich K. "The Lex Mercatoria and Private International Law", *Louisiana Law Review,* Vol. 60, (1999-2000)

KALLEK, Cengiz "İmtiyâzât", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt. XXII

KARA, İsmail "İslamcılık Tartışmaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* Cilt V

KARAL, Enver Ziya *Osmanlı Tarihi,* Cilt V (Ankara, TTK, 1983)

Osmanlı Tarihi, Cilt VII, (Ankara: TTK, 1983)

KASABA, Reşad *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi,* Çeviri: Kudret EMİROĞLU, (İstanbul: Belge Yay., 1993)

KENANOĞLU, Macit "İslam-Osmanlı Hukukunda Zimmîler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* Cilt III, sayı 5 (2005) 553-572.

KİLİ, Suna *1876 Anayasası ve Çağdaşlaşma Sorunu,* (Ankara: AÜSBF Yay. No: 423, Sevinç mtb., 1978)

KOCABAŞOĞLU, Uygur "Britanik Majestelerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Konsoloslukları", *Toplumsal Tarih,*sayı: 22, Ekim (1995)

KOÇU, Reşad Ekrem *Tarihte İstanbul Esnafı* (İstanbul: Doğan Kitap, 2003)

KOLOĞLU, Orhan "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* Cilt I, (İstanbul: İletişim, 1985)

Türk Çağdaşlaşması (İstanbul: Boyut Kitapları, 1995)

KONAN, Belkıs *Osmanlı Devletinde Yabancıların Kapitülasyonlar Kapsamında Hukuki Durumu,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE Kamu Hukuku Anabilim Dalı, 2006)

KÖPRÜLÜ, Fuad "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında", *Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası,* Cilt I, İstanbul (1931)

KURDAKUL, Necdet *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Anlaşmaları ve Kapitülasyonlar,* (İstanbul: Döler Neşriyat, 1981)

KURAT, Akdes Nimet "İngiliz Devlet Arşivinde ve Kütüphanelerinde Türkiye Tarihine Ait Bazı Malzemeye Dair", *AÜDTCF Dergisi,* Cilt VII, Sayı 1, Ankara (1949)

Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (Ankara: AÜDTCF Yay., 1953)

KÜLÜNK, M. Emin *Kapitülasyonların Kaldırılması (1914)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006)

KÜTÜKOĞLU, Mübahat "Ahidnameler ve Ticaret Muahedeleri", *Yeni Türkiye,* Yıl:6, Mart-Nisan 2000

Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1974)

"Ahidnâme", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt I, 535-540.

Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatika) (İstanbul: 1998)

LAMARTİNE, A. de *Osmanlı Tarihi,* Çev. Serhat BAYRAM (İstanbul: Sabah Yay., 1991)

LAMBTON, A.K.S. "İmtiyâzât", *Encyclopeida of Islam,* 1189-1193.

LEWIS, Bernard *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Ankara: TTK, 2000)

LIEBESNY, Herbert J. "The Development of Western Judicial Privilige", *Law In The Middle East,* Ed. by Majid KHADDURI/ Herbert LIEBESNY, The Middle East Institute Washinton D.C., (1955)

LÜTFİ EFENDİ, Ahmet *Tarih-i Lutfi,* Cilt XII-XIII, Haz. Münir AKTEPE (Ankara: TTK, 1993)

LÜTFİ, Ahmet *Mir'at-ı Hakikat (Osmanlı Adalet Düzeni),* Haz. Erdinç BEYLEM (İstanbul: Fatih Yay.,1979)

MATUZ, Joseph "Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa Arasındaki 1536 Kapitülasyonlarının Geçerliliği Hakkında", *Türkiye Günlüğü,* sayı 58, Kasım-Aralık (1999)

MARDİN, Ebul'ulâ *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa,* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., No: 275, 1946)

MARDİN, Şerif *Yeni Osmanlı Düşüncesi", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* (İstanbul: İletişim Yay., 2001)

Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu (İstanbul: İletişim, 1996)

"İslamcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* cilt V (İstanbul: İletişim Yay., 1985)

MEHDİ, Fraşerli *İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Tatbikat-ı Hazırası* (Samsun: Matbaa-i Cemil, 1325)

MERAY, Seha L. *Lozan Barış Konferansı Tutanakları, Belgeler,* Takım I, Cilt II (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971)

MEYER, Elizabeth A. "Asylia: Territorial Inviolability in the Hellenistic World", *The American Journal of Philology,* Vol.120, No.3 Autum 1999

MILTITZ, A. *Manuel des Consuls,* Londres, Cilt I, 1837 (Naklen: ALTUĞ, *Yabancıların Hukuki Durumu,* 43-44.)

MONTESQUIEU *Kanunların Ruhu Üzerine,* Çev: Fehmi BALDAŞ, Toplumsal Dönüşüm Yay., Cilt I-II, İstanbul, 1998

MUMCU, Ahmet *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divanı Hümayun* (Ankara: 1976)

NEBİOĞLU, Osman *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar,* (Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986)

NİKİTİN, P. *Ekonomi Politik,* Çev. Hamdi Konur (Ankara: Sol yay., 995)

NURİ PAŞA, Mustafa *Netâyic ül-Vukuât,* Cilt III-IV (Ankara: TTK, 1992)

OĞUZ, Arzu "Hukuk Tarihi ve Karşılaştırmalı Hukuk Açısından Uluslararası Ticaret Hukuku", *AÜHFD,* Cilt 50, sayı 3, Ankara, (2001)

OKANDAN, Recai G. *Amme Hukukunun Ana Hatları,* (İstanbul: Fakülteler Mtb., 1977)

ONAR, Sıddık Sami *İdare Hukukunun Umumi Esasları,* Cilt II (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası)

ORHONLU, Cengiz "Tercüman", *İA (MEB İslam Ansiklopedisi)*, 175-176.

ORTAYLI, İlber *Türkiye İdare Tarihine Giriş* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2000)

Tanzimat Devrinde Mahalli İdareler (Ankara: TTK, 2000)

Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek, (İstanbul: Timaş, 2006)

OSMANAĞAOĞLU, Cihan *Tanzimat Dönemi İtibariyle Osmanlı Tabiiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi*, (İstanbul: Legal, 2004)

OSTROGORSKY, Georg *Bizans Devleti Tarihi*, Çev: Fikret IŞILTAN (Ankara, TTK, 1999)

OSTROVİTYANOV K.V. vd. ed., *Politik Ekonomi Ders Kitabı*, Cilt I-II, SSCB Ekonomi Enstitüsü İlimler Akademisi, Çev. İsmail YARKIN, (İstanbul: İnter yay., 1996)

OVACIK, Mustafa "*Custom*", İngilizce-Türkçe Hukuk Sözlüğü, (Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Ens., Yayın no: 41, 1964)

ÖKÇÜN, A. Gündüz "Kapitülasyonlar Hakkında Babıâli'nin Sefaretlere Gönderdiği 7 Temmuz 1867 Tarihli Muhtıra", *AÜSBF Dergisi*, Cilt XXII, Eylül 1967, no: 3, Ankara (1968)

ÖZAY, İl Han *Günışığında Yönetim* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1953)

ÖZCAN, Mehmet Tevfik *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, (İstanbul: Donkişot, 2001)

ÖZDEŞ, Orhan "Danıştay'ın Tarihçesi", *Yüzyıl Boyunca Danıştay* (Ankara: TTK, 1968), 41-61.

ÖZEL, Ahmet *İslam Hukukunda Ülke Kavramı* (İstanbul: 1982)

PAŞA, Mustafa NURİ *Netâyic Ül-Vukuat,* Çev. Neşet ÇAĞATAY, Cilt I-II, (Ankara: TTK, 1992)

PEARS, Sir Edwin "Turkish Capitulations and The Status of British and Other Foreign Subjects Residing In Turkey", *Law Quarterly Review* (1905)

Turkey And Its People (London: Methven Co. Ltd., 1911)

PHILLIPSON, Coleman *International Law and Custom of Ancient Greece and Rome* (London: 1911)

QUIGLEY, Harold Scott "Extraterritoriality in China", *A.J.I.L.*, Vol. 20 (1926)

RAVNDAL, G. Bie "Capitulations", *Modern Turkey,* Ed. E. Grinnell MEARS (New York: The MacMillan Company, 1924)

RENTON, A. Wood "The Revolt Against The Capitulatory System", *Journal of Comparative Legislation and International Law,* 3rd., Ser., Vol. 15, No. 4 (1933)

REPP, Richard C. "Osmanlı Bağlamında Kanun ve Şeriat", *Sosyal ve Tarihi Bağlamı İçinde İslam Hukuku,* Der. Aziz El- Azme, Çeviren: Fethi GEDİKLİ (İstanbul: İz Yay.,1992)

ROUSSEAU, Charles *Droit International Public,* Paris, 1953, (Naklen: ALTUĞ, *Yabancıların Hukuki Durumu,* s. 49-50)

RODİNSON, Maxime *Muhammed,* Çeviren: Atilla TOKATLI, (İstanbul: Özne Yay., 1998)

RUNCIMAN, Steven *A History Of The Crusades* (Middlesex: Penguin Books, 1981)

SANDERS, Liman von *Türkiye'de Beş Yıl* (İstanbul: Burçak Yay., 1968)

SCHACHT, Joseph *An Introduction to Islamic Law,* (London: 1977)

SEARIGHT, Sarah "Türkiye Tüccarları Kumpanyası", *Hayat Tarih Mecmûası,* Çev. Nesrin MORALI, sayı 10, Ekim (1977)

SEIDLER, G.L. *Bizans Siyasal Düşüncesi,* Çev: Mete TUNCAY, Göçebe Yay., İstanbul, 1997

SEVİĞ, Muammer R. *Devletler Hususi Hukuku,* Cilt I (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1937)

SEVİĞ, Vedat Raşit *Türkiye'nin Devletler Hususi Hukuku Düzeni ile İlgili Kanun ve Andlaşmalar (Derleme)* (İstanbul: İÜ Yay. No:1598, 1971)

SHAW / SHAW *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,* cilt II (İstanbul: E Yayınları, 1983)

SONYEL, Salâhi "Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (Protègè) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı", *Belleten,* TTK, Cilt: LV, sayı: 213, Ağustos (1991)

SOOSA, Nasım "The Historical Interpretaion of the Origin of the Capitulations In Ottoman Empire", *Tepmle Law Quarterly,* 1929-1930

"The Legal Interpretation of the Abrogation of the Turkish Capitulations" *Dakota Law Rewiev,* Vol. III, no. 7, June (1931)

STOIANOVICH, Trainan "The Conquering Balkan Orthodox Mercant", *Journal of Economic History*, Vol. XX (1960)

SUNGU, İhsan "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, Cilt (İstanbul: MEB, 1999, 778-857

SÜREYYA, Mehmed *Sicil-i Osmanî*, Çev. Seyit Ali KAHRAMAN, Cilt. II (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996)

ŞA'BAN, Zekiyyüddîn *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l Fıkh)*, Çev. İbrahim Kafi DÖNMEZ (Ankara: TDV Yayınları, 2005)

ŞAKİROĞLU, Mahmut "Balyos", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt V, 43-44

ŞENTOP, Mustafa *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik* (İstanbul: Klasik Yay., 2005)

Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku (İstanbul: 2004)

ÜÇOK, Coşkun "Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler I-II-III", *AÜHFD*, Cilt III-IV, Ankara, (1946-1947)

ÜÇOK, Coşkun/ MUMCU, Ahmet *Türk Hukuk Tarihi* (Ankara: AÜHF Yay., 1982)

TAHİROĞLU, Bülent "Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III (İstanbul: İletişim, 1985)

TAHİROĞLU, Bülent/ ERDOĞMUŞ, Belgin *Roma Hukuku Dersleri* (İstanbul: Der yayınları, 2003)

TAN, Turgut "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancılara Verilmiş Kamu Hizmeti İmtiyazları", *AÜSBF Dergisi,* Cilt XXII, No: 2, Haziran (1967)

TANER, Tahir "Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi", *M.Raşit Seviğ'e Armağan'dan Ayrı Baskı,* (İstanbul: Akgün Mtb.,1956)

"Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku", *Tanzimat I* (İstanbul: MEB Yay., 1999)

TANÖR, Bülent *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeler* (İstanbul: YKY, 2001)

TESTA, Baron de *Actes internationaux entre la Porte Ottomane et les puissances ètrangères* (Naklen: E. BOZKURT, *Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine,* 25.)

TEVFİK, Ebuzziya *Yeni Osmanlı Tarihi* (İstanbul: Kervan Yay., 1973)

TEZCAN, Durmuş "Bozkurt-Lotus Davasının Uluslararası Hukuktaki Önemi ve Yeri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Cilt II, Sayı 4-5, Yıl 1994-1995

Atatürk Hukuk Devriminin Bir Yönü: Adli Kapitülasyonlardan Uluslararası Ceza Hukukunun Modern İlkelerine Geçiş, **Atatürk'e Armağan** (Ayrı Basım) (Ankara: AÜSBF Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi, 1982)

THAYER, L. Ellsworth "The Capitulations of the Ottoman Empire and the Question of Their Abrogation as it Affects the United States", *AJIL, XVII,* 1923

TUNAYA, T. Zafer "1876 Kanun-i Esasi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt VI, (İstanbul: İletişim, 1985)

TURAN, Osman *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar* (Ankara: TTK, 1958)

TURAN, Şerafettin *Türkiye-İtalya İlişkileri: Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine*, Cilt I (İstanbul: Metis, 1990)

TWISS, Travers *The Law of Nations Considered As Independent Political Comunities*, (London: Clarendon Pres, 1884)

UBICINI, F.H.A. *1855'de Türkiye*, Cilt II, (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1977)

UMUR, Ziya *Roma Hukuk* (İstanbul: Beta Yayınları, 1999)

UNAT, İlhan *Türk Vatandaşlık Hukuku* (Ankara: 1996)

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı *Osmanlı Tarihi*, Cilt IV, (Ankara: TTK, 1998)

"Kanun-ı Osmani Mefhum-ı Defter-i Hakani", *Belleten*, TTK, Sayı 59 (Ayrı Bası), Ankara (1951) 1-3.

ÜSTEL, Füsun "İkinci Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, Cilt I (İstanbul: İletişim, 2001)

WANSBROUGH, John "Venice and Florence In The Mamluk Commercial Priviliges", *Bulltein of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, University of London, Vol. 28, (1965)

WITTFOGEL, K. August *Oriental Despotism*, (New York: Vintage Books, 1957)

VEFİK, Abdurrahman *Tekalif Kavaidi,* Cilt I (İstanbul: Matbaa-i Kader, 1328)

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı V. "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I* (İstanbul: MEB Yay., 1999)

VOLNEY, C. Comte de *Voyage du Egypt et en Syrie, 1793-5,* Cilt II, 2. baskı, Paris (aktaran: SONYEL 360.)

YERASİMOS, Stefanos *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye,* Cilt III (İstanbul: Belge Yay., 1992)

Uluslararası İlişkiler Tarihi, Cilt II, Çeviren: Atilla TOKATLI, May Yay., İstanbul, 1978

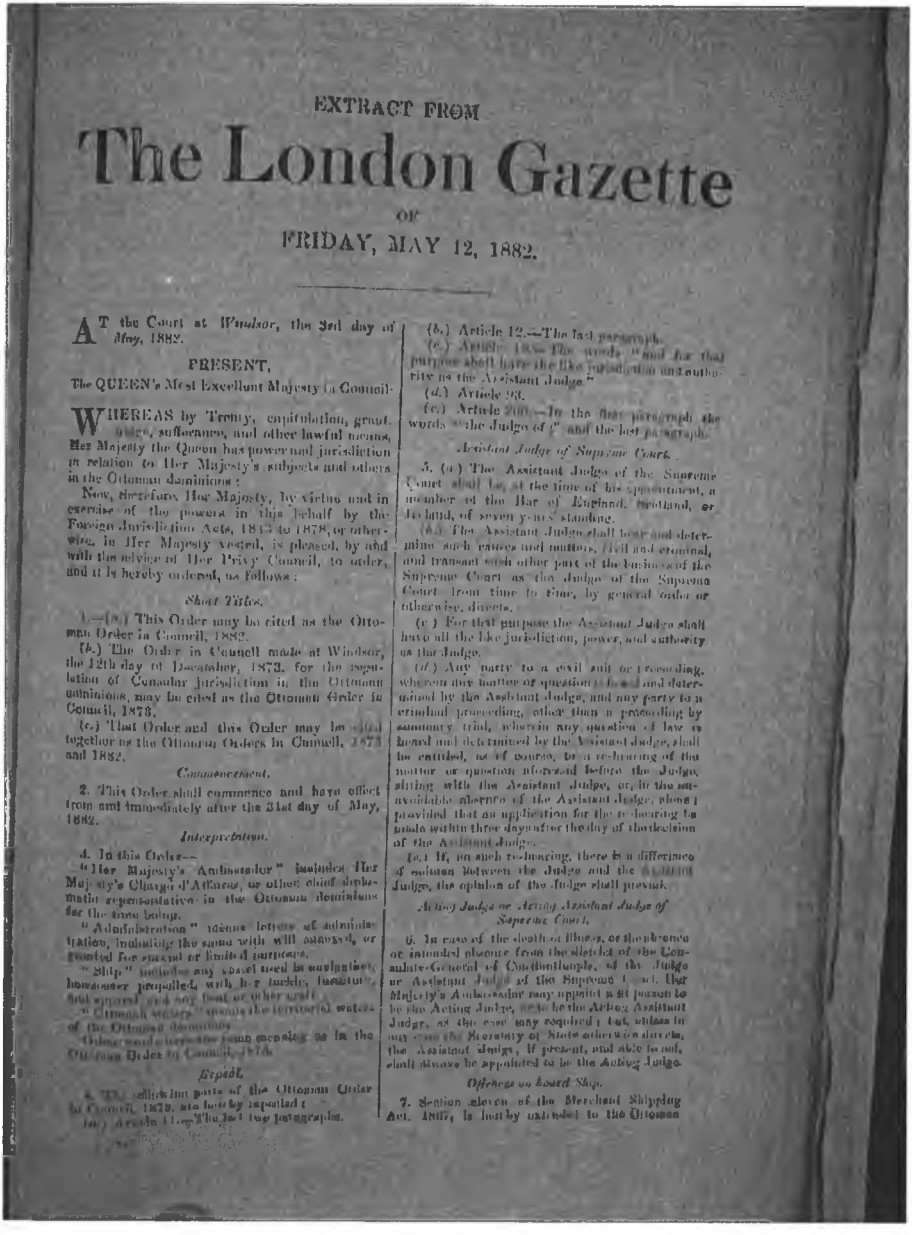
(Kur'an-ı Kerim, Hucurat Suresi) Diyanet İşleri Başkanlığı 20.09.2008 www.diyanet.gov.tr

TDK Güncel Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu 10.08.2008 http://tdk.gov.tr/terim

EKLER

(3.3. Konsolosluk Mahkemeleri ve Kapitülasyon Hukuku)

Ek 1:

EXTRACT FROM

The London Gazette

OF

FRIDAY, MAY 12, 1882.

AT the Court at *Windsor*, the 3rd day of *May*, 1882.

PRESENT,

The QUEEN's Most Excellent Majesty in Council.

WHEREAS by Treaty, capitulation, grant, usage, sufferance, and other lawful means, Her Majesty the Queen has power and jurisdiction in relation to Her Majesty's subjects and others in the Ottoman dominions:

Now, therefore, Her Majesty, by virtue and in exercise of the powers in this behalf by the Foreign Jurisdiction Acts, 1843 to 1878, or otherwise, in Her Majesty vested, is pleased, by and with the advice of Her Privy Council, to order, and it is hereby ordered, as follows:

Short Titles.

1.—(a.) This Order may be cited as the Ottoman Order in Council, 1882.

(b.) The Order in Council made at Windsor, the 12th day of December, 1873, for the regulation of Consular jurisdiction in the Ottoman dominions, may be cited as the Ottoman Order in Council, 1873.

(c.) That Order and this Order may be cited together as the Ottoman Orders in Council, 1873 and 1882.

Commencement.

2. This Order shall commence and have effect from and immediately after the 31st day of May, 1882.

Interpretation.

4. In this Order—

"Her Majesty's Ambassador" includes Her Majesty's Chargé d'Affaires, or other chief diplomatic representative in the Ottoman dominions for the time being.

"Administration" means letters of administration, including the same with will annexed, or granted for special or limited purposes.

"Ship" includes any vessel used in navigation, however propelled, with her tackle, furniture, and apparel, and any boat or other craft.

"Ottoman waters" means the territorial waters of the Ottoman dominions.

Other words have the same meaning as in the Ottoman Order in Council, 1873.

Repeal.

5. The following parts of the Ottoman Order in Council, 1873, are hereby repealed:

(a.) Article 11.—The last two paragraphs.

(b.) Article 12.—The last paragraph.

(c.) Article 13.—The words "and for that purpose shall have the like jurisdiction and authority as the Assistant Judge."

(d.) Article 93.

(e.) Article 200.—In the first paragraph the words "the Judge of," and the last paragraph.

Assistant Judge of Supreme Court.

6. (a.) The Assistant Judge of the Supreme Court shall be, at the time of his appointment, a member of the Bar of England, Scotland, or Ireland, of seven years' standing.

(b.) The Assistant Judge shall hear and determine such causes and matters, civil and criminal, and transact such other part of the business of the Supreme Court as the Judge of the Supreme Court from time to time, by general order or otherwise, directs.

(c.) For that purpose the Assistant Judge shall have all the like jurisdiction, power, and authority as the Judge.

(d.) Any party to a civil suit or proceeding, wherein any matter or question is heard and determined by the Assistant Judge, and any party to a criminal proceeding, other than a proceeding by summary trial, wherein any question of law is heard and determined by the Assistant Judge, shall be entitled, as of course, to a re-hearing of the matter or question aforesaid before the Judge, sitting with the Assistant Judge, or, in the unavoidable absence of the Assistant Judge, alone; provided that an application for the re-hearing be made within three days after the day of the decision of the Assistant Judge.

(e.) If, on such re-hearing, there is a difference of opinion between the Judge and the Assistant Judge, the opinion of the Judge shall prevail.

Acting Judge or Acting Assistant Judge of Supreme Court.

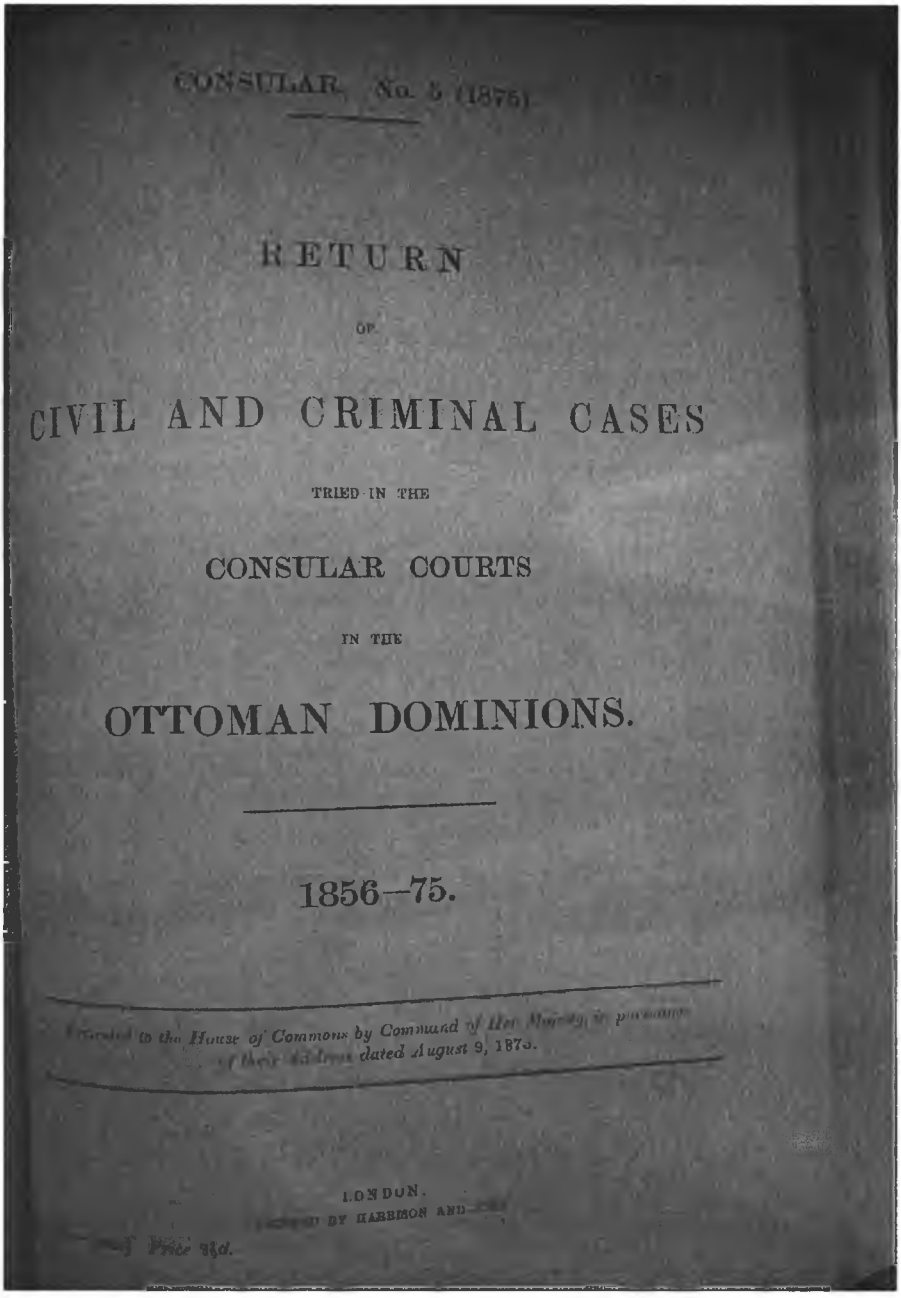
7. In case of the death or illness, or the absence or intended absence from the district of the Consulate-General of Constantinople, of the Judge or Assistant Judge of the Supreme Court, Her Majesty's Ambassador may appoint a fit person to be the Acting Judge, or to be the Acting Assistant Judge, as the case may require; but unless in any case the Necessity of Affairs otherwise directs, the Assistant Judge, if present, and able to act, shall always be appointed to be the Acting Judge.

Offences on board Ship.

7. Section eleven of the Merchant Shipping Act, 1862, is hereby extended to the Ottoman

Kaynak: **PRO/FO, no: 78/3501**

Ek 2-a:

CONSULAR. No. 5 (1875)

RETURN

OF

CIVIL AND CRIMINAL CASES

TRIED IN THE

CONSULAR COURTS

IN THE

OTTOMAN DOMINIONS.

1856—75.

Presented to the House of Commons by Command of Her Majesty, in pursuance of their Address dated August 9, 1875.

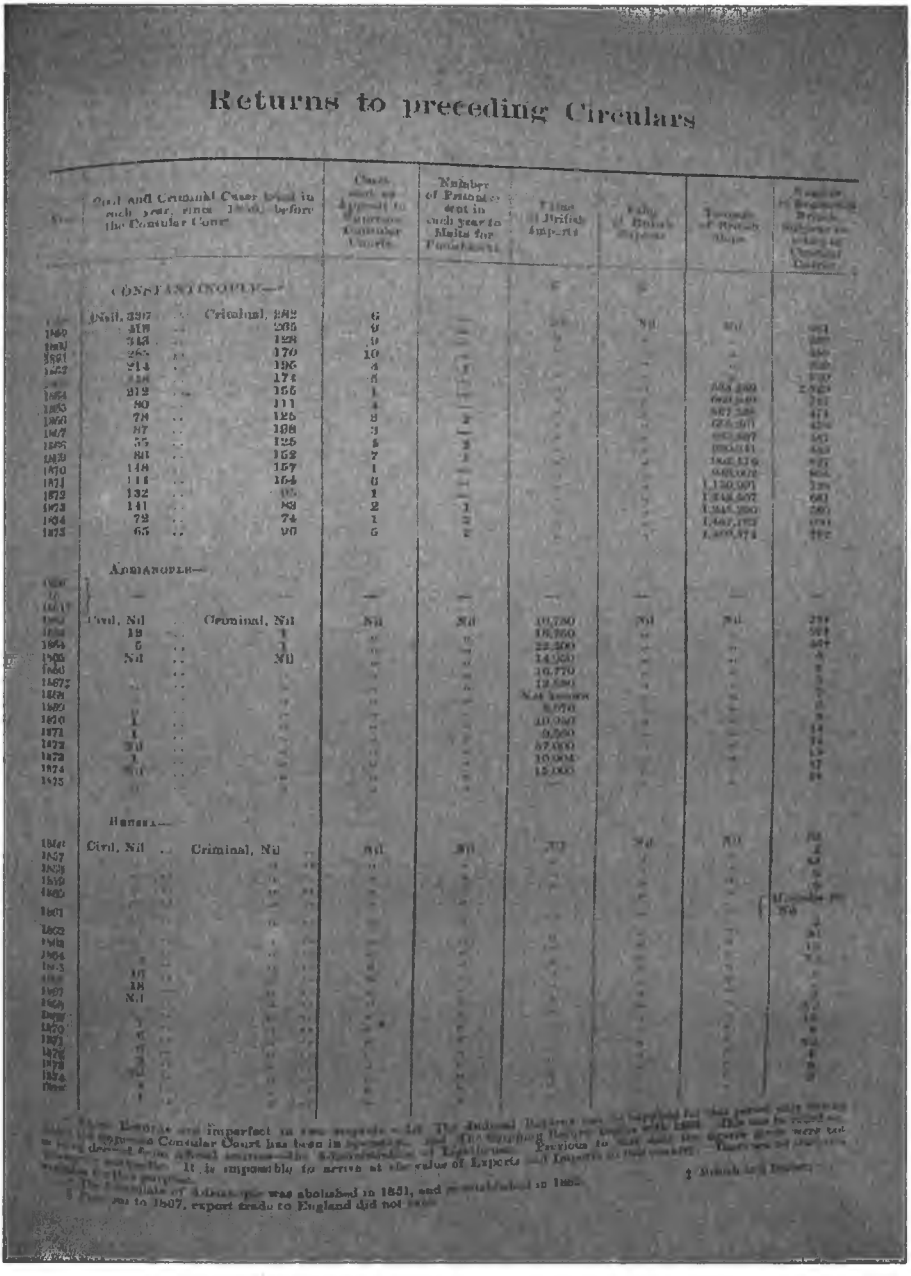
LONDON.

PRINTED BY HARRISON AND SONS

Price 3d.

Kaynak: Accounts and Papers, **Return of Criminal Cases Tried in the Consular Courts Ottoman Dominions 1856-1875, vol. LXXXIII, 1875**

Ek 2-b:

Returns to preceding Circulars

Year	Civil and Criminal Cases tried in each year, since 1856, before the Consular Court	Cases sent on Appeal to Superior Consular Courts	Number of Prisoners sent in each year to Malta for Punishment	Value of British Imports	Value of British Exports	Tonnage of British Ships	Number of Seamen, British Subjects, belonging to Vessels visiting Ports
	CONSTANTINOPLE—			£	£		
1856	Civil, 397 .. Criminal, 282	6	—	58	Nil	801	981
1857	318 .. 205	9	—	9	"	"	981
1858	343 .. 128	9	—	3	"	"	980
1859	285 .. 170	10	—	1	"	"	980
1860	214 .. 196	4	1	"	"	"	980
1861	326 .. 178	5	—	"	"	"	980
1862	312 .. 156	1	—	"	"	334,280	2,949
1863	80 .. 111	4	—	"	"	603,000	731
1864	78 .. 126	3	2	"	"	587,586	471
1865	87 .. 108	3	—	"	"	676,000	450
1866	55 .. 125	5	3	"	"	693,897	547
1867	81 .. 152	7	2	"	"	1,004,141	443
1868	148 .. 157	1	1	"	"	1,045,176	671
1869	114 .. 164	6	1	"	"	1,015,000	805
1870	132 .. 95	1	—	"	"	1,130,997	739
1871	141 .. 89	2	1	"	"	1,348,597	683
1872	72 .. 74	1	2	"	"	1,345,200	761
1873	65 .. 90	6	2	"	"	1,667,172	1,031
						1,899,974	992
	ADRIANOPLE—						
1856	—	—	—	—	—	—	—
1857	Civil, Nil .. Criminal, Nil	Nil	Nil	10,780	Nil	Nil	291
1858	18 .. 1	"	"	18,360	"	"	564
1859	6 .. 1	"	"	22,300	"	"	647
1860	Nil .. Nil	"	"	14,000	"	"	4
1861	.. ..	"	"	10,770	"	"	2
1862	.. ..	"	"	12,500	"	"	2
1863	.. ..	"	"	Not known	"	"	2
1864	.. ..	"	"	8,970	"	"	2
1865	1	"	"	10,000	"	"	2
1866	1	"	"	9,360	"	"	14
1867	10	"	"	57,000	"	"	14
1868	1	"	"	10,000	"	"	17
1869	Nil	"	"	12,000	"	"	17
1870	.. ..	"	"				17
1871							
1872							
1873							
	Hanes—						
1856	Civil, Nil .. Criminal, Nil	Nil	Nil	32	Nil	Nil	32
1857	.. ..	"	"	"	"	"	2
1858	.. ..	"	"	"	"	"	2
1859	.. ..	"	"	"	"	"	2
1860	.. ..	"	"	"	"	"	2
1861	.. ..	"	"	"	"	"	2
1862	.. ..	"	"	"	"	"	2
1863	.. ..	"	"	"	"	"	2
1864	.. ..	"	"	"	"	"	2
1865	.. ..	"	"	"	"	"	2
1866	10	"	"	"	"	"	2
1867	18	"	"	"	"	"	2
1868	Nil	"	"	"	"	"	2
1869	.. ..	"	"	"	"	"	2
1870	.. ..	"	"	"	"	"	2
1871	.. ..	"	"	"	"	"	2
1872	.. ..	"	"	"	"	"	2
1873	.. ..	"	"	"	"	"	2
1874	.. ..	"	"	"	"	"	2
1875	.. ..	"	"	"	"	"	2

Returns are imperfect in two respects—(1) The Judicial Returns were not supplied for that period with regard to Cases decided in Consular Courts; and (2) the shipping Returns include only those ports which were visited by British vessels. Previous to that date the Returns were not perfect.

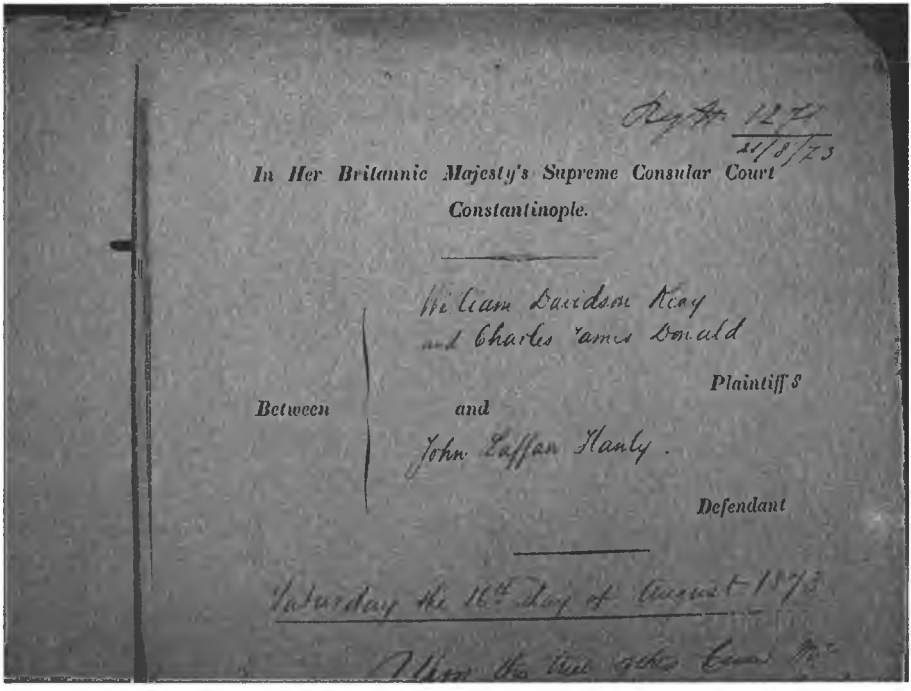
A Consular Court has been in operation since [illegible]. It is impossible to arrive at the value of Exports and Imports at that period.

The Consulate of Adrianople was abolished in 1851, and re-established in 1860.

Prior to 1867, export trade to England did not exist.

Kaynak: Accounts and Papers, **Return of Criminal Cases Tried in the Consular Courts Ottoman Dominions 1856-1875, vol. LXXXIII, 1875, 3**

Ek 3:

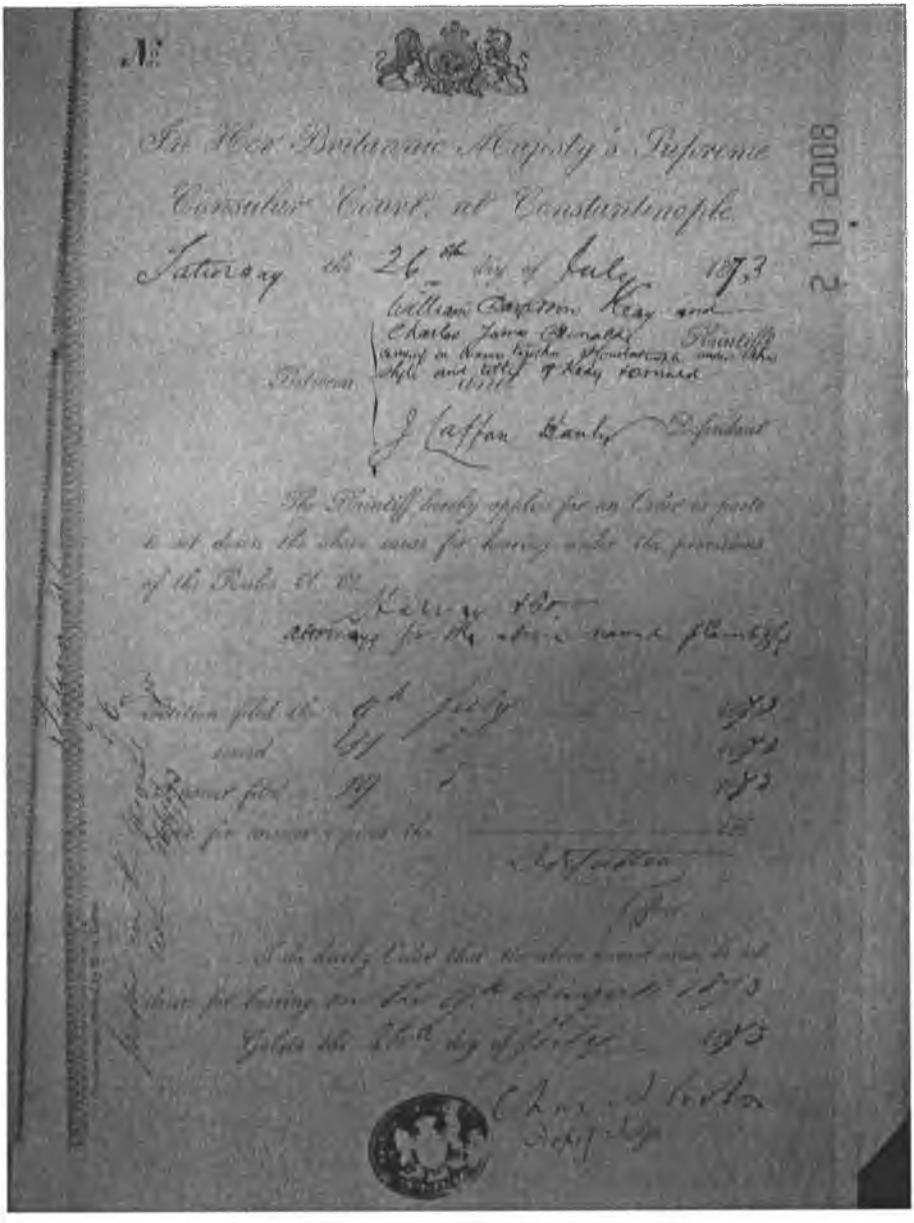
Reg^{tr} 127
24/8/73

In Her Britannic Majesty's Supreme Consular Court
Constantinople.

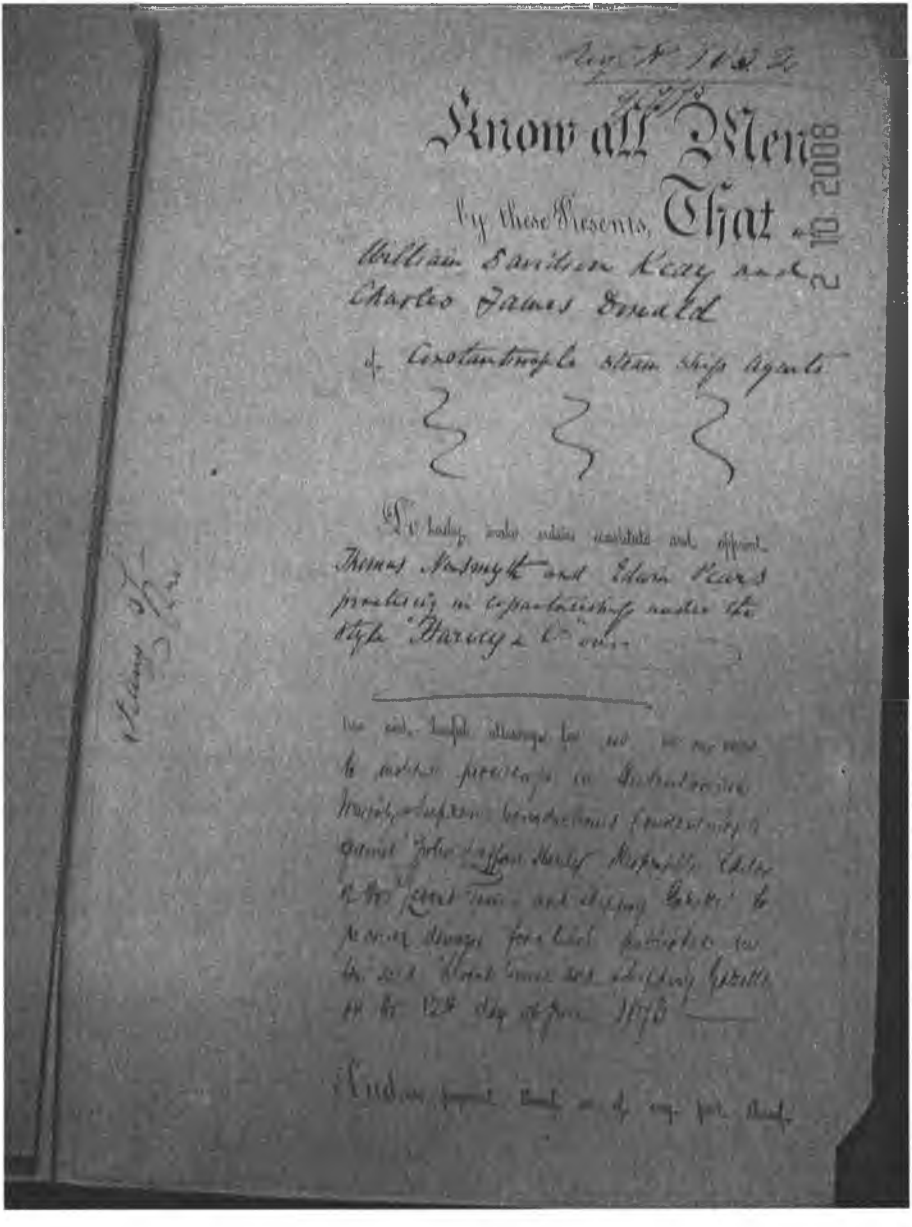
Between William Davidson Reay and Charles James Donald — *Plaintiff's*
and
John Laffan Hanly. — *Defendant*

Saturday the 16th Day of August 1873
10 o'clock in the forenoon

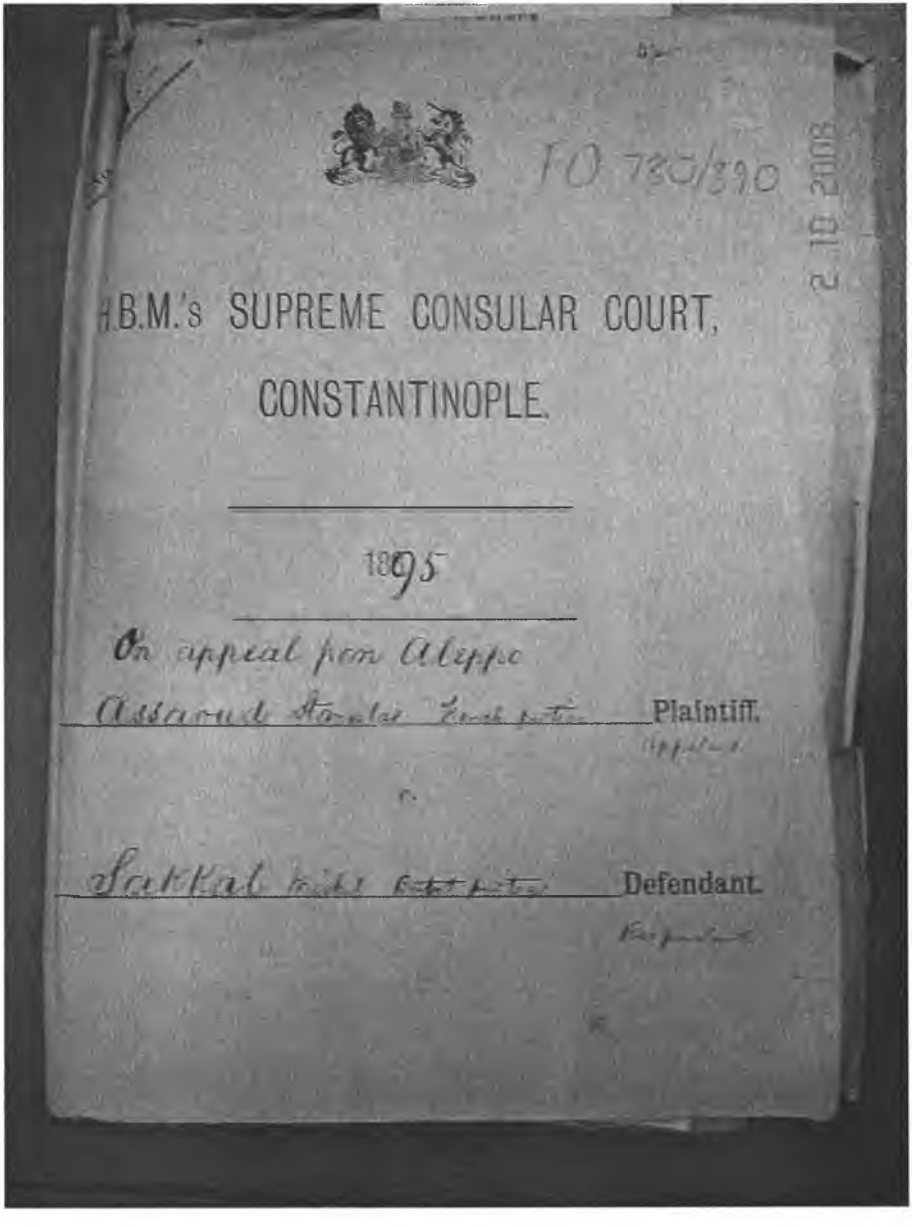
Kaynak: **PRO/FO, no: 780/6**

Kaynak: **PRO/FO, no: 780/6**

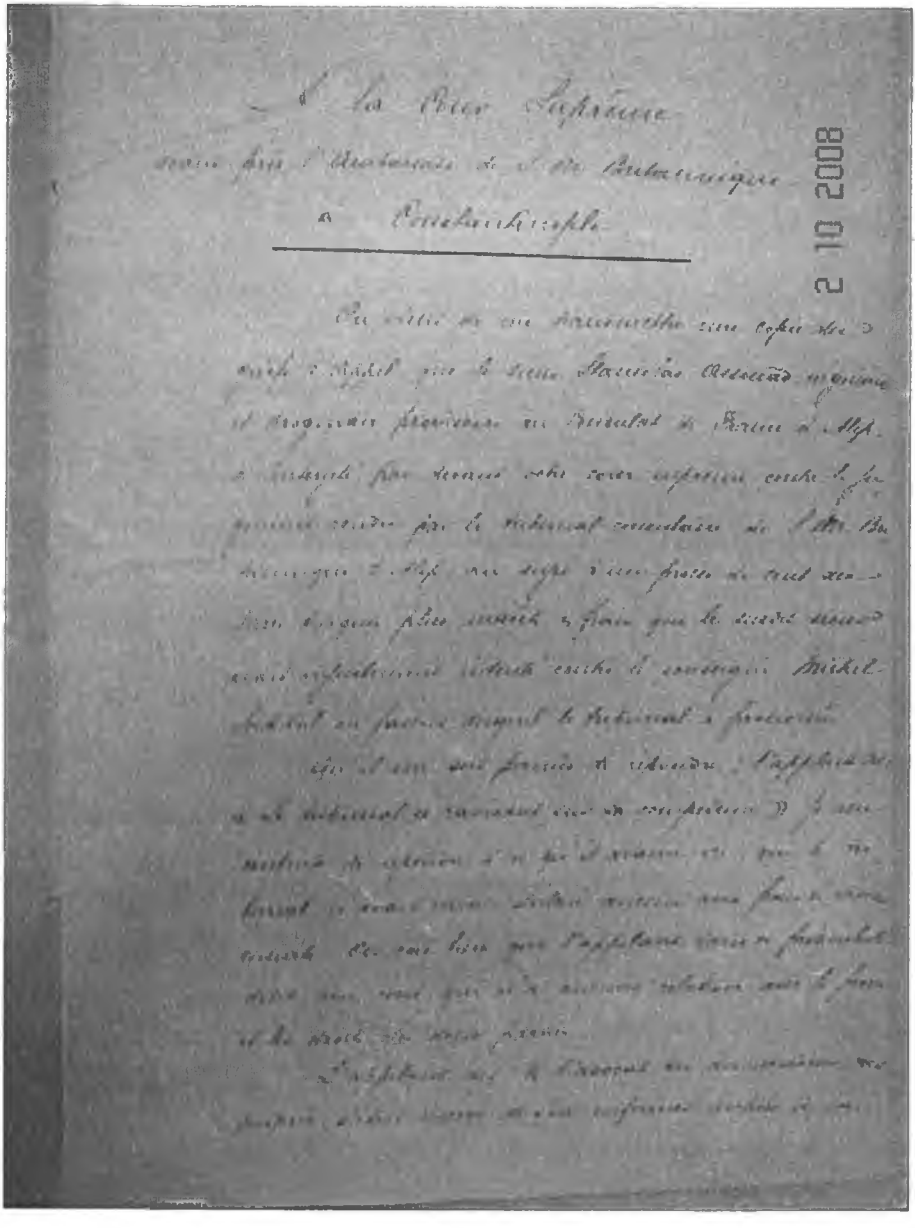

Know all Men
By these Presents, That
William Hamilton Keay and
Charles James Arnold
of Constantinople steam ship Agents

Ek 4-a:

Kaynak: **PRO/FO, no:780/390**

Ek 4-b:

Kaynak: **PRO/FO, no:780/390**

(4.1.2.2. Kapitülasyonların Tümden Kaldırılması: "Tek Taraflı İlga")

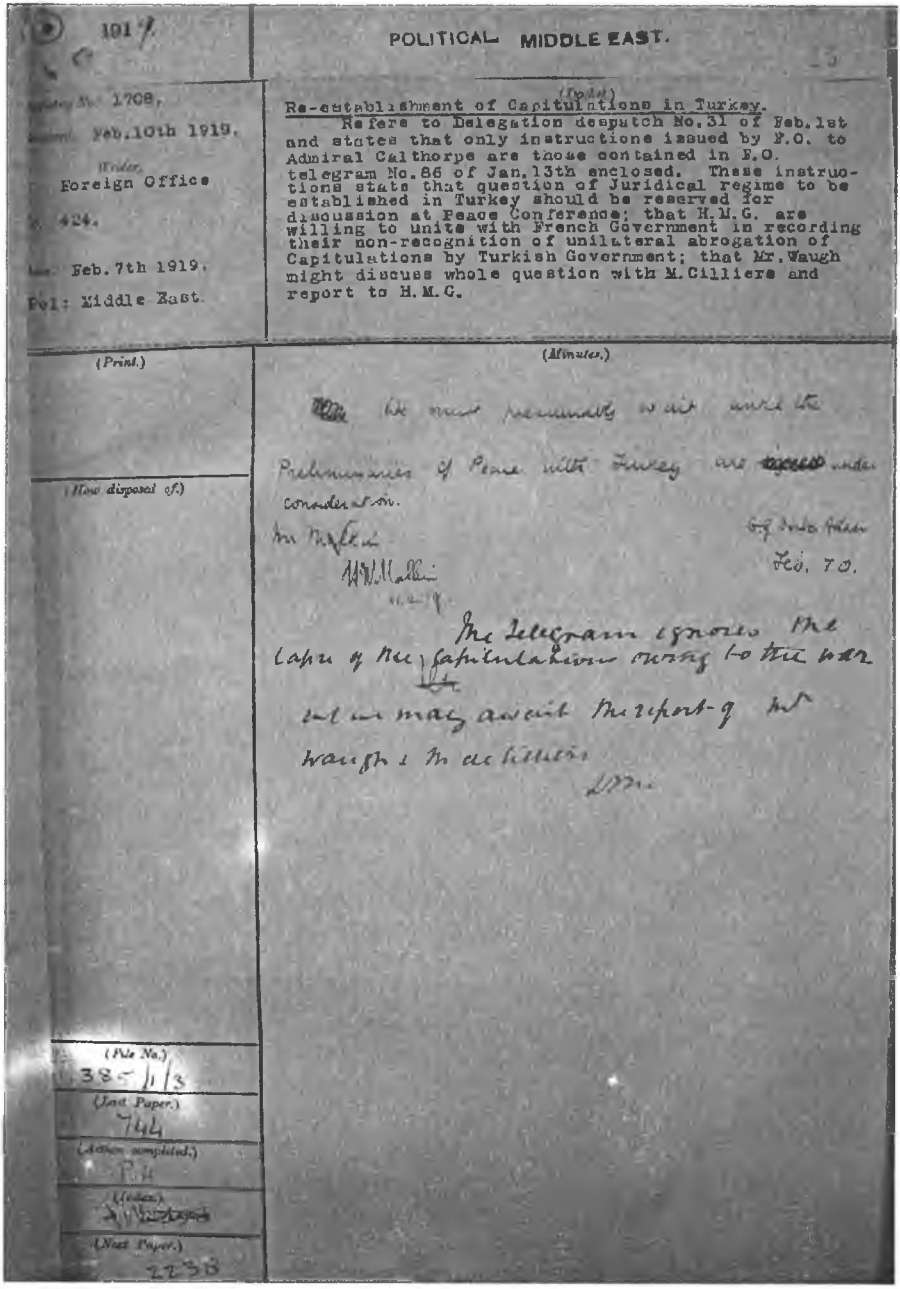
Ek 5:

Kaynak: **İkdam (10 Eylül 1914)**

(4.1.2.5. İşgal Yılları ve Kapitülasyonların "De Facto" Tesisi)

Ek 6:

1917

POLITICAL MIDDLE EAST.

Re-establishment of Capitulations in Turkey.

Refers to Delegation despatch No.31 of Feb.1st and states that only instructions issued by F.O. to Admiral Calthorpe are those contained in F.O. telegram No.86 of Jan.13th enclosed. These instructions state that question of Juridical regime to be established in Turkey should be reserved for discussion at Peace Conference; that H.M.G. are willing to unite with French Government in recording their non-recognition of unilateral abrogation of Capitulations by Turkish Government; that Mr.Waugh might discuss whole question with M.Cilliere and report to H.M.G.

Sender No. 1708.
Date. Feb.10th 1919.
Under. Foreign Office
No. 424.
Rec. Feb.7th 1919.
Pol: Middle East.

(Print.)

(How disposed of.)

(Minutes.)

We must presumably wait until the Preliminaries of Peace with Turkey are agreed under consideration.

Sir H. Rumbold
Feb. 7.

The telegram ignores the lapse of the Capitulations owing to the war but we may await the report of Mr Waugh & Mr de Robeck.

(File No.) 38-1/3
(Last Paper.) 744
(Action completed.) P.H.
(Index.)
(Next Paper.) 2238

Kaynak: **PRO/FO, no:608/109/16+**

adalet

Adalet Yayınevi
Cihan Sok. No: 16-B Sıhhiye - ANKARA
Tel: 0 312 231 17 00 • 231 17 94 • 229 92 07
Fax: 0 312 231 77 04
www.adalet.com.tr • www.adaletyayinevi.com
adalety@adaletyayinevi.com

ISBN 978 605 146 025 3